

POLYMATHEIA

Művelődés- és neveléstörténeti folyóirat

XXII. évfolyam, 2025. 1-2. szám

POLYMATHEIA

Művelődés- és neveléstörténeti folyóirat

A KODOLÁNYI JÁNOS EGYETEM FOLYÓIRATA

A *Neveléstörténet* című folyóirat jogutódja, alapította Tölgyesi József és Szabó Péter.

Felelős kiadó:

BODROGAI LÁSZLÓ ANZELM

Szerkesztőség:

Simándi Irén főszerkesztő, Földvári Katalin főszerkesztő-helyettes, Koudela Pál, Kováts-Németh Mária, Monok István, Seres Dániel Márk, Solymosi László, Tüske László, Valuch Tibor

Szerkesztőbizottság:

KOVÁCS LÁSZLÓ, Kodolányi János Egyetem, főiskolai tanár, *a szerkesztőbizottság elnöke*
SIMÁNDI IRÉN, Nemzeti Közzszolgálati Egyetem, egyetemi tanár, *főszerkesztő*, FÖLDVÁRI KATALIN, Nemzeti Közzszolgálati Egyetem, egyetemi adjunktus, Kodolányi János Egyetem, óraadó oktató, *főszerkesztő-helyettes*, AMBRUSNE KERI KATALIN, Soproni Egyetem, egyetemi tanár, CSORBA LÁSZLÓ, Eötvös Loránd Tudományegyetem BTK, egyetemi tanár, CSURGAI-HORVÁTH JÓZSEF, Kodolányi János Egyetem, főiskolai tanár, GÉCZI JÁNOS, Pannon Egyetem, egyetemi oktató, JUHÁSZ ERIKA, Debreceni Egyetem BTK, főiskolai docens, KÁRLOVITZ JÁNOS TIBOR, Nemzeti Közzszolgálati Egyetem, egyetemi docens, KOUDELA PÁL, Budapesti Gazdasági Egyetem, főiskolai tanár, KOVÁTS-NÉMETH MÁRIA, Százak Tanácsának tagja, egyetemi magántanár, LIPCSEI IMRE, Gál Ferenc Egyetem, főiskolai tanár, MONOK ISTVÁN, MTÁ Könyvtár és Információs Központ, egyetemi tanár, OLASZ LAJOS, Szegei Egyetem, főiskolai docens, PATYI GÁBOR, Soproni Egyetem, egyetemi docens, SÁNTHA KÁLMÁN, Pannon Egyetem, egyetemi docens, SERES DÁNIEL MÁRK, Mathias Corvinus Collegium, Nemzeti Közzszolgálati Egyetem, egyetemi adjunktus, SOLYMOSSI LÁSZLÓ, Eötvös Loránd Tudományegyetem BTK, egyetemi tanár, TÜSKE LÁSZLÓ, Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK, egyetemi adjunktus, VALUCH TIBOR, Eszterházy Károly Katolikus Egyetem, egyetemi tanár, VINCZE TAMÁS, Nyíregyházi Egyetem, egyetemi docens, VIZI LÁSZLÓ TAMÁS, Kodolányi János Egyetem, főiskolai tanár, ZÁCHAR PÉTER KRISZTIÁN, Nemzeti Közzszolgálati Egyetem, egyetemi docens

Nemzetközi szakértői testület:

KOVÁCS KISS GYÖNGY (Kolozsvár), LORMAN, THOMAS (London), SEIDLER, ANDREA (Bécs), TOTTH, ANDREJ (Prága), YOO JINIL (Szöul)

Szakmai támogató:

Magyar Tudományos Akadémia Pedagógiai Tudományos Bizottság,
Magyar Tudományos Akadémia Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Bizottság,
MTÁ Veszprémi Területi Bizottság Neveléstudományi Szakbizottság Neveléstörténeti Munkabizottsága

Főszerkesztő: SIMÁNDI IRÉN

Főszerkesztő-helyettes: FÖLDVÁRI KATALIN

A szerkesztőség munkatársai:

BESSENYEI JÁNOS, technikai szerkesztő,
JEDLIČA, IAN, angol anyanyelvi lektor,
SZABÓ ANDREA, szerkesztőségi titkár,
TISZÓCZI TAMÁS, olvasószerkesztő

Borító:

BOÁ KRISZTINA

A kötetet tervezte:

BESSENYEI JÁNOS

Kiadó:

Kodolányi Egyetemi Kiadó Kft., 8000 Székesfehérvár, Móricz Zsigmond utca 14.
Telefon: +36 30 478 52 79

Szerkesztőség:

Kodolányi János Egyetem, 1117 Budapest, Prielle Kornélia u. 47-49. Telefon: +36 30 478 52 79

E-mail cím: polymatheia.mnf@gmail.com

Honlap: www.polymatheia.hu

HU ISSN 2732-2092 (nyomtatott); HU ISSN 2732-2521 (online)

TARTALOMJEGYZÉK

CONTENTS

MŰVELŐDÉSTÖRTÉNET.....	5
<i>Seres Attila: Fényképek Bethlen István moszkvai börtöncellájából egy oroszországi hungarika-forrásegyüttes története és elemzési lehetősége (Photos from István Bethlen's prison cell in Moscow: The History and Analysis Potential of a Hungarian historical resource collection in Russia).....</i>	
<i>Pál István: A megbízhatatlan hazatérő Szalkai Sándor, a munkásmozgalom régi harcosának megpróbáltatásai Nagy-Britanniában, 1957-1963 (The trials and tribulations of the unreliable repatriate Sándor Szalkai, an old fighter of the labour movement, in Great Britain, 1957-1963).....</i>	45
<i>Prantner Zoltán: Egy közkeletű narratíva és annak cáfolata: A romániai forradalom állítólagos arab ellenforradalmárainak megjelenítése a tömegtájékoztatóban (A Popular Narrative and Its Refutation: The Mass Media's Portrayal of Alleged Arab Counter-revolutionaries of the Romanian Revolution).....</i>	57
<i>Szabó Andrea: A soroksári izraelita temető és a soroksári zsidóság története 1850-1947 között. Módszertani és kutatási lehetőségek a soroksári izraelita temetőben (The History of the Soroksár Israelite cemetery and the Soroksár Jewish community between 1850-1947. Methodology and research possibilities in the Soroksár Israelite cemetery).....</i>	79
NEVELÉSTÖRTÉNET.....	108
<i>Nagy Adrienn: Kossányi Edit a nyelvoktatás és a modern pedagógiai törekvések képviselője (1920-1940) (Edit Kossányi, a representative of language teaching and modern pedagogical approaches 1920-1940)).....</i>	
TEHETSÉGGKUTATÓ.....	129
<i>Bebes Árpád: Nemzet-e a gens? Nép-e a natio? Fordítási és értelmezési sajátosságok az eltérő Kézai fordításokban (Is gens the nation? Is natio the people? Translation and interpretation features in different Simon of Kéza translations).....</i>	
<i>Berde Imre: A „jó Náckó”. Karády Ignác (1820 k. –1858) élete és pályája (“Good Old Náckó”: The Life and Career of Ignác Karády /c. 1820-1858/).....</i>	152

<i>Berta András: A történettudomány és a változó elitfelfogás – elitek a kora újkori Magyarországon (Historical science and the changing concept of elites – elites in early modern Hungary)</i>	173
<i>Kiss Dávid: A magyar terrorellhárítás történeti kezdetei (1972-1990) I. rész. (The historical beginnings of Hungarian counter-terrorism /1972-1990/ Part I.)</i>	190
<i>Kovács László: A győri prostitúció története a 19. században és a 20. század elején (The History of Prostitution in Győr in the 19th and early 20th century)</i>	209
<i>Molnár Dániel: Történeti visszapillantás és mérleg, avagy a Schloss Hofban megvalósult helyreállítás kritikai pontjai az építészeti ornamensek kontextusában (Historical review and assessment, or the critical points of the restoration carried out at Schloss Hof in the context of architectural ornaments)</i>	229
<i>Tokai Attila: Magyarország gazdasági, társadalmi és katonai kapcsolatai Angolával (Hungary's economic, social and military relations with Angola)</i>	256
KÖNYVISMERTETÉSEK	275
<i>Földvári Katalin: Liliya Berezhnaya (ed.): Icons In-Between. Eastern Christian Art from Border Areas (Belarus, Ukraine, Romania, Western Balkans, Greece)</i>	275
<i>Kornéli Beáta: Philosophe Roux – A vörös hajú filozófus. Recenzió Nagy László, J.: Georges Politzer (1903–1942) a Szegedről indult filozófus Mort pour la France című életrajzi kötetéről (Philosophe Roux – The Red-Haired Philosopher. J. Nagy László: Georges Politzer (1903–1942), the Philosopher Who Started from Szeged. Mort pour la France)</i>	281
<i>Maisch Patrícia: Egodokumentumok nyomában: Gyertyánffy István és Imre Sándor a 19–20. századi nőképről, feminizmusról és nőnevelésről (In search of ego documents: István Gyertyánffy and Sándor Imre on the image of women, feminism and female education in the 19th–20th centuries)</i>	285
<i>Takács Zsuzsanna: Remény a reménytelenségben? Szubjektív vélemény Donáth Péter: Tanítóképzők, tanáraik, diákjaik az 1945-1949. évi politikai forgószélben című kötetéről (Hope in hopelessness? Subjective opinion on Péter Donáth's volume 'Teacher Training institutions, their teachers, and their students in the political whirlwind of 1945-1949')</i>	291
SZERZŐINK.	296

MŰVELŐDÉSTÖRTÉNET

FÉNYKÉPEK BETHLEN ISTVÁN MOSZKVAI BÖRTÖNCELLÁJÁBÓL EGY OROSZORSZÁGI HUNGARIKA- FORRÁSEGYÜTTES TÖRTÉNETE ÉS ELEMZÉSI LEHETŐSÉGE¹

Seres Attila

Összefoglaló:

Bethlen István (1874–1946) a két világháború közötti Magyarország (a Horthy-korszak) politikai életének egyik legmeghatározóbb tényezője volt, 1921. április 14-től 1931. augusztus 24-ig a Magyar Királyság miniszterelnökeként jelentős szerepet játszott a háború utáni magyar állam politikai, társadalmi konszolidációjában és gazdasági talpra állításában. 1945. március 27-én a szovjet állambiztonsági szervek a Szovjetunióba hurcolták, ahol a Butirszkaja börtönben hunyt el 1946. október 5-én. A tanulmány elsősorban azt mutatja be, hogy a moszkvai fogságára és elhunytára (1945–1946) vonatkozó oroszországi levéltári dokumentumok másolatai milyen úton jutottak Magyarországra 1992–1993-ban, illetve milyen diplomáciai erőfeszítések előzték meg a magyar kormányfő jelképes földi maradványainak hazahozatalát. A publikációban a Moszkvai Magyar Nagykövetség 1992–1994-ben kelt jelentéseit használok elsődleges forrásbázisul.

¹ Írásom egy korábban két részben megjelent forrásközlés tartalmi és logikai elemeiben javított, a megállapításait tekintve átgondolt és finomított, tanulmánnyá bővített változata. A hivatkozott forrásközlések: 1.) Seres Attila (2023): „Aligha lesz bárki is Magyarországon, aki sajnálni fogja ezt az embert.” Bethlen István oroszországi „dossziéinak” története. I. rész. *ArchívNet*, 23. évf. 6. sz. 2.) Seres Attila (2024): „Aligha lesz bárki is Magyarországon, aki sajnálni fogja ezt az embert.” Bethlen István oroszországi „dossziéinak” története. II. rész. *ArchívNet*, 24. évf. 1. sz. A témában egy rövid, lábjegyzetek nélküli tudományos esszét is közreadtam korábban. Lásd: Seres Attila (2025): Új szempontok Bethlen István szovjetunióbeli fogságának vizsgálatához. *Somogy*, 53. évf. 2. sz. 21–32.

Kulcsszavak: Bethlen István, hungarikakutatás Oroszországban, magyar–orosz kapcsolatok az Antall- és Boross-kormányok idején, szovjet állambiztonság a sztálini érában, történeti fényképhagyaték

Abstract:

István Bethlen was one of the most influential factors in the political life of Hungary between the two world wars (the Horthy era). As Prime Minister of the Kingdom of Hungary from 14 April 1921 to 24 August 1931, he played a significant role in the political and social consolidation and economic recovery of the post-war Hungarian state. On 27 March 1945 the Soviet state security organs deported him to the Soviet Union, where he died at Butirskaya prison on 5 October 1946. The study primarily presents how copies of Russian archival documents relating to Bethlen's captivity and death in Moscow (1945–1946) reached Hungarian archives in 1992–1993, and what diplomatical efforts preceded in 1993–1994 the repatriation of his remains.

Keywords: Former Hungarian Prime Minister István Bethlen, Archival Sources on the History of Hungary in Russia, Hungarian–Russian Relations during the Antall and Boross Governments, Soviet State Security in the Stalin Era, Historical Photograph Heritage

I. Bevezető

Bethlen István szovjetunióbeli fogsága életének utolsó, mintegy másfél évnyi időszakát ölelte fel. A fogva tartásának körülményei miatt nyugodtan tekinthetünk úgy az egykor előkelő és befolyásos politikus, korábbi miniszterelnök eme utolsó hónapjaira, mint a legkiszolgáltatottabb életszakaszára. Noha az exitusára vonatkozó orosz levéltári források – köztük a holttestének a boncolási jegyzőkönyve – már 1993-ban napvilágot láttak magyar nyelven egy akkoriban széles olvasóközönséget kiszolgáló napilapban,² a halálának körülményeit mind a mai napig találgatások övezik. Hazai média- és sajtóorgánunkban többször lehetett hallani vagy olvasni olyan állításokat, miszerint „agyonverték” vagy „halálra éhezttették” őt a moszkvai Butirszkaja börtönben. A tanulmány azt mutatja be, hogy a Bethlen moszkvai fogságára és elhunytára (1945–1946) vonatkozó oroszországi levéltári dokumentumok másolatai milyen úton jutottak Magyarországra 1992–1993-ban. A publikációban a döntő érvényű forrásbázis, a Moszkvai Magyar Nagykövetség 1992–1994-ben kelt

² Romsics Ignác (1993): A Bethlen-dosszié utolsó lapjai. Moszkvai titkos iratok a néhai magyar kormányfő szovjetunióbeli sorsáról. *Magyar Nemzet*, május 18. / *Történelem – A Magyar Nemzet melléklete.*/ V.

jelentéseire támaszkodom. Elsősorban tehát egy hungarika-forrásokgyűjtes történetét fogom rekonstruálni, ám ennek különböző forrásörző helyekről és különböző utakon Magyarországra jutó, egymástól elkülönülő – és ezért részben még feldolgozatlan – egységeinek („dossziéinak”³) a komplex elemzése Bethlen moszkvai fogságára vonatkozóan is számos új szempont felvetését kínálja.

II. A hungarika-forráscsoport keletkezéstörténetének politikai háttere

Bethlen István szovjetunióbeli fogságának történetét és körülményeit kizárólag orosz levéltári forrásokból tudjuk rekonstruálni – ez logikusan következik a fogva tartásának a helyszínéből. Ennek az orosz iratanyagnak egy része – nem tudjuk pontosan, hogy mekkora hányada – hazánkban is kutatható, annak köszönhetően, hogy 1992–1993 folyamán, három ízben, de két különböző csatornán keresztül került Magyarországra Bethlen Istvánra vonatkozó releváns orosz archívumi dokumentáció. Az érintett orosz levéltári igazgatási szervek két ízben hivatalos úton adományoztak a magyar állam képviselőjének ilyen levéltári kollekciót, egy ízben pedig magyar állampolgárok vásárlással jutottak hozzá egy válogatott anyaghoz.

A hivatalos iratátadások és a nem hivatalos iratvásárlás folyamatának a kiindulópontja Borisz Jelcinnek, az Oroszországi Föderáció (OF) elnökének 1992. november 11–12-i hivatalos magyarországi vizitje. Sáringer János diplomáciatörténeti sorozatának III/2. számú kötetében közli az Antall József magyar miniszterelnök és az orosz államfő közötti november 12-i kétoldalú megbeszéléséről készített feljegyzést. A magyar kormányfő a tárgyalás végén átadta az orosz államelnök számára a Bajcsy-Zsilinszky Társaság (BZST) által utóbbi nevére címzett leve-

³ A „dosszié” vagy az „ügyirat” fogalmát a közfelfogás általában véve a bizalmas jellegű dokumentáció szinonimájaként tartja számon. Ennek egyszerű magyarázata van: nemcsak az államigazgatásban, hanem például a céges nyilvántartásokban is a belső használatra szánt (nem nyilvános) dokumentumokat ügyiratként dossziéba vagy folderbe gyűjtik, s zárt helyiségekben tárolják. Az oroszországi levéltárakban, a jelcini érát jellemző viszonylagos nyitás és liberalizálás ellenére, az 1990-es években is még mindig rengeteg kulcsfontosságú fond és irategyűttes volt, amelyek hozzáférhetetlennek bizonyultak nemcsak a magyar, hanem általában a külföldi kutatók számára. A „dosszié” fogalma ebben az esetben talán még találébban kifejezi azt a képzetet, ami belengte a szovjet archívumok zárt világát, illetve az oroszországi rendszerváltás után, 1991–1992-től – a már akkor megmutatkozó konjunktúraszerű nemzetközi érdeklődés homlokterében – az azokban őrzött titkosított irattömeg státuszát. A forrásközlésben a Bethlen István szovjetunióbeli fogságára vonatkozó, Magyarországnak átadott orosz levéltári anyagok keletkezéstörténetének leírása során ezt a metaforikus gyűjtőfogalmat fogom használni idézőjelben.

lét, melyben Bethlen földi maradványai hazaszállításának az elősegítését kérték tőle. Elég eklatánsan jellemzi a deszovjetizáció mellett elkötelezett Jelcin habitusát és gondolkodásmódját, hogy mérlegelés nélkül megígérte a segítségét, sőt, kommentálta is a felvetést. Kijelentette, hogy megítélése szerint azt sem lehet kizárni, hogy Bethlent kivégezték, vagyis azt inszinuálta, hogy a két világháború közötti magyar politikai élet „Grand Old Man”-je a sztálini represszió áldozata lett.⁴

A BZST levelének teljes szövegét később, 1994. június 17-én, Bethlen jelképes földi maradványainak újratemetése idején közölte a *Magyar Nemzet*. A november 10-re datált levélben csak azt a kérést fogalmazták meg, hogy az orosz államfő biztosítsa annak lehetőségét, hogy az egykori magyar miniszterelnök földi maradványait hazaszállítsák. A Bethlen elhurcolásával és („rejtélyes”) halálával összefüggésben a levél szerzői is a sötétben tapogatóztak, s az akkoriban uralkodó alapvető információhiányt jelzi, hogy egy kérdőjellel jelölték meg Bethlen 1946. október 5-i elhunytának dátumát, illetve semmi közelebbit nem tudtak elárulni az azal kapcsolatban, hogy honnan kellene kihantolni vagy hazaszállítani a földi maradványokat.⁵ Utólag visszatekintve már tudjuk, hogy az eredeti földi maradványokat már nem lehetett exhumálni, tehát az erre irányuló jó szándékú kezdeményezés eleve kivitelezhetetlen volt.

Sajnos a releváns források hiányában nem tudtam megállapítani, hogy a társaságon belül kinek a nevéhez fűződött ez a kezdeményezés, vagyis konkrétan ki vetette fel, hogy keressék meg a kormányt, illetőleg, hogy rajta keresztül forduljanak az orosz államelnökhöz ebben az ügyben. A november 10-i levélen három aláírás szerepel: Vigh Károlyé, az 1987–1988 óta a társadalmi szervezet élén különböző titulusokkal álló és annak működését – az elnökség összetételének változásai ellenére – fémjelző történészé, illetőleg Gajzágó József és Jezsó István alelnököké.

⁴ Sáringer János (2021): *Iratok az Antall-kormány külpolitikájához és diplomáciájához. (1992. január – 1992. december).* III/2. kötet. Magyar Napló Kiadó – VERITAS Történetkutató Intézet, Budapest. 526–530. Az utolsó napirendi pont: 529–530. Jelcin nyitottsága és engedékenysége a magyar kérések iránt nem függetleníthető Antall egy korábbi személyes gesztusától. A magyar és az orosz vezetés közötti bizalmi viszony kiépítését ugyanis nagymértékben elősegítette, hogy az 1991. augusztus 19–21-i moszkvai puccs sorsdöntő napjaiban a magyar kormány kiállt Jelcin mellett, s támogatta a puccsistákkal szembeni fellépését. Augusztus 21-én Antall a külföldi államférfiak közül George Bush amerikai elnök után másodikként hívta fel őt, és személyesen tolmácsolta ezt neki, kifejezve abbéli reményét, hogy a reformerök felülkerekednek a válságos helyzeten. Keskeny Ernő (2012): *A magyar–orosz kapcsolatok 1989–2002.* Századvég, Budapest. 87–90. Az Antall és Jelcin közötti 1991. augusztus 21-i telefonbeszélgetés teljes szövege: Sáringer János (2018): *Iratok az Antall-kormány külpolitikájához és diplomáciájához.* II. kötet. 1991. január – 1991. december. Magyar Napló Kiadó – VERITAS Történetkutató Intézet, Budapest. 207–209.

⁵ Bethlen István temetésének előzményei. Levél Jelcin elnökhöz. *Magyar Nemzet*, 1994. június 17. 4.

Egészen bizonyos, hogy történészként Vigh Károly más társulati vezetőkhöz képest tágabb horizonttal rendelkezett a történeti szakirodalomban megjelenő új eredményeket illetően, és ezért ismernie kellett Romsics Ignác első kiadásban 1991-ben napvilágot látott nagy hatású Bethlen-életrajzát is.⁶ A Bethlen-biográfia epilógusában Romsics a releváns orosz levéltári források híján kénytelen volt lezáratlanul hagyni az egykori miniszterelnök életének eme utolsó fejezetét, semmi bizonyosat nem állíthatott, a szovjetunióbeli fogságát és halálának körülményeit illetően csak feltételezések megfogalmazására és az egymásnak ellentmondó információk rögzítésére vállalkozhatott. Romsics a korábbiakhoz képest jóval árnyaltabban rajzolta meg Bethlen személyét és politikai szerepét, s hangsúlyozta, hogy szükség lenne az egykori miniszterelnök politikai pályafutásának tisztázását szolgáló további tudományos vitákra. Ennek kontextusában kegyeleti okokból már ebben a korai munkájában felvetette, hogy hozzák haza az egykori miniszterelnök földi maradványait.⁷ Az eredeti ötletgazdának tehát mindenképpen őt kell tekintenünk.

Bartha Ákos a Bajcsy-Zsilinszky Endréről szóló vaskos biográfiájának a BZST történetére vonatkozó fejezetében kimutatta, hogy 1987–1989-ben Vigh Károly akarata jelentős mértékben meghatározta az eleinte a kisközségi hagyományra építő társaság politikai, szellemi, társadalmi útkeresését.⁸ Mégsem lehet egyértelműen kijelenteni, hogy ebben a sokszínű és heterogén, a saját belső konfliktusaival vívódó, sokáig a párttal alakulás lehetőségét is mérlegelő szervezetben ő volt az, aki legelőször előhozakodott azzal az ötlettel, hogy tegyenek lépéseket Bethlen földi maradványainak a hazahozatala érdekében. Noha 1989–1990 fordulójára a BZST elhagyta mind a baloldali, mind a kisközségi párti hagyományrendszert, s a harmincas évek elején alapított Nemzeti Radikális Pártot tartotta elődjének,⁹ abban a tagsága révén mégis nagyon sokféle politikai és szellemi örökség (a harmadikutas népi, a kisközségi vagy a radikális párti) manifesztálódott. Nehéz ezért megmondani, hogy melyikbe is illett bele a két világháború közötti nemzeti keresztény ellenforradalmi rendszer egyik emblematisztikus alakjának az ilyenfajta szimbolikus rehabilitációja. A magyarországi rendszerváltás utolsó szakaszában, s különösen a Magyar Demokrata Fórum (MDF) választási győzelme után a BZST nyilvános kommunikációjában rendkívül erőteljes tónust nyert a kommunista rendszer örökségének a lebontása, illetve az azzal szem-

⁶ Romsics Ignác (1991): *Bethlen István. Politikai életrajz*. Magyarságkutató Intézet, Budapest. Uo. 308.

⁷ Uo. 308.

⁸ Bartha Ákos (2020): *Bajcsy-Zsilinszky Endre: Életút és utóélet*. HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest. 564.

⁹ Uo. 563.

beni küzdelem. Úgy vélem, hogy alapvetően ebbe a kommunikációba illett bele az általában véve a totalitárius eszmerendszerekben veszélyt látó, a bolsevizmussal szemben elvi antagonizmust hangoztató, ugyanakkor pragmatikus és integer politikus képe, amit maga Bethlen, mindenfajta társadalmi konzervativizmusa ellenére is, megtestesített. Ráadásul az „örökös tiszteletbeli elnöki” titulus és a társelnöki rendszer létrehozásával 1989 végén az MDF felé orientálódó Vigh és támogatói visszaszorultak a BZST vezetőségében,¹⁰ ezért csak feltételezhető, hogy a levél megfogalmazásáról és előterjesztéséről a társaságon belül valamilyen testületi döntés született. Erre a feltételezésre az is alapot ad, hogy 1990. május 17-től kezdődően a társaság elég sűrűn, kéthetente tartott elnökségi üléseket.¹¹ Ugyanakkor, ha ezekről az összejövetelekről készültek is emlékeztetők, azok nem kerültek Vigh Károly hagyatékába, és azzal együtt a Rendszer-váltás Történetét Kutató Intézet archívumába, ugyanis a hagyatékban belül magát a BZST anyagát felölelő két dobozban (88. és 89. számú) sehol nem találhatók olyan iratok, amelyek az egyes elnökségi ülések napirendjéről orientálnának bennünket.¹²

Jelcin népes delegációjának tagja volt Rudolf Pihója, az orosz állami levéltári koordinációs csúcsszerv, az OF Kormánya Levéltári Bizottságának vezetője is.¹³ Ő már rögtön Antall és Jelcin tárgyalását követően, a magyar sajtó tudósítói előtt reagált a BZST-hez köthető s a magyar kormányfő által tolmácsolt kérésre. A nyilatkozatából az derül ki, hogy Oroszországban már korábban, Jelcin magyarországi látogatása előtt lét-

¹⁰ Uo. 566.

¹¹ Echter István szervezőtitkár levele Kováts Ferenc elnökségi tagnak. Budapest, 1990. május 12. Rendszer-váltás Történetét Kutató Intézet Archívuma (RETÖRKI Archívum), XIV. 6. sz. fond, 88. doboz (dob.), 8. őrzési egység (ő. e.). Echter nyilván ugyanazt a formaszöveget küldte ki minden elnökségi tagnak. Még az is szerepelt a levélben, hogy amennyiben egy elnökségi tag három egymást követő elnökségi ülésen nem jelenik meg, az elnökség mérlegelheti az elnökségi tagságának felfüggesztését.

¹² A hagyaték összetételére és forrásértékére: Pálincás Barnabás (2019): Történeti hagyaték történeti szemmel. A Vigh Károly-hagyaték ismertetése. *Rendszer-váltó Archívum*, 4. évf. 3. sz. 49–61. Eme kétdoboznyi forráscsoport alapján csupán annyi hámozható ki, hogy a BZST kitarított amellelt, hogy Bethlen földi maradványait hazai földben, méltóképpen kell elhelyezni. Legalábbis erről tanúskodik egy későbbi, 1993. július 26-án kelt levél. A miniszterelnöki kabinetnek címzett megkeresésében Gajzágó sürgette, hogy lépjenek előre ebben az ügyben. Megemlítette azt a figyelemre méltó mozzanatot is, miszerint a társaság vezetői még Ivan Aboimov orosz nagykövetnél is eljártak, s személyesen egyeztettek vele erről a kérdéssel. Gajzágó József levele Marinovich Endrének. Budapest, 1993. július 26. RETÖRKI Archívum, XIV. 6. sz. fond, 88. dob., 9. ő. e.

¹³ Pihója, Rudolf Germanovics (1947): történész, 1987-től a történelemtudományok doktora, 1989-től professor. 1990–1996 között az ebben az időben többször átkezesztelt oroszországi állami levéltári igazgatási csúcsszerv (1990–1991: OSZFSZK Minisztertanácsának Levéltárügyi Bizottsága, 1991–1993: OF Kormányának Levéltárügyi Bizottsága, 1993–1996: OF Állami Levéltári Szolgálat) vezetője.

rehoztak egy olyan ad hoc szakértői bizottságot, amely arra volt hivatott, hogy tisztázza a világháború alatt vagy után Szovjetunióba hurcolt külföldi politikusok sorsát, felszínre hozza és megismerje a fogva tartással kapcsolatos, levéltárakban megbúvó adatokat, információkat. Pihoja elmondásából arra lehet következtetni, hogy ez egy tárcaközi grémium volt, amely az egyes szakminisztériumok alá tartozó irattárak és archívumok képviselőiből állt, meg is nevezte a Külügyminisztériumot, az Állambiztonsági Minisztériumot és a Butirszkaja börtön archívumát.¹⁴ Ettől datálhatjuk az egyes „oroszországi Bethlen-dossziék” genezistörténetét, melyeket az áttekinthetőség kedvéért a következő fejezetben alfejezetekre bontva fogok ismertetni.

III. Az úgynevezett „Bethlen-dossziék”

III. 1. Az „első dosszié”

Pihoja nem sokkal az Antall–Jelcin-találkozó után, december 23-án átadott egy iratsomót a Moszkvai Magyar Nagykövetség képviselőjének, Fábián Pál Jenő vezető konzulnak. A másolatokhoz egy 25 tételbe sorolt iratjegyzéket is mellékeltek,¹⁵ melyből egyértelműen kiderül, hogy ezt a kollekciót kizárólag a Külügyminisztérium archívumában folytatott feltárás és gyűjtés eredményeként állították össze. A jegyzékben megadták az egyes tételek levéltári jelzetét is. A dosszié összesen huszonhárom, a mellékletekkel együtt harmincegy levéltári dokumentumot és eredeti fényképfelvételeket is tartalmazott. Az írott dokumentumanyag teljes terjedelme összesen 46 lap (oroszul: *liszť*) volt. Itt érdemes emlékeztetni arra, hogy Jelcin az Antall-lal folytatott tárgyalásán minden segítséget megígért a magyar félnek abban, hogy tisztázzák a Bethlennel kapcsolatos kérdést. Pihoja a dosszié átadásakor hivatkozott is Jelcin személyes utasítására. Megemlítette még, hogy a Külügyminisztérium archívumában, annak érdekében, hogy a magyar fél kérésének eleget téve minél hamarabb eredményt produkáljanak, siettek a kutatómunkával, ezért arra sem maradt idejük, hogy a dossziéhoz csatolt eredeti fényképekről másolati példányokat készítsenek. Arra kérte ezért a magyar felet, hogy a fotókról Magyarországon elkészített kópiákat később juttassák vissza hozzá.¹⁶

¹⁴ S[tier] G[ábor] (1992): Bethlen István halálának körülményeit Wallenbergéhez hasonló homály fedi – nyilatkozta lapunknak az orosz állami bizottság vezetője. *Magyar Nemzet*, november 11. 1.

¹⁵ Lásd az 1. sz. táblázat.

¹⁶ Mikecz Tamás ideiglenes moszkvai ügyvivő jelentése a Külügyminisztérium (KÜM) III. Területi Főosztályának. Moszkva, 1992. december 28. Magyar Nemzeti Levéltár

A külügyminisztériumi érkeztető bélyegző szerint Mikecz Tamás moszkvai ügyvivőnek az iratok átadásáról szóló 1992. december 28-i jelentését 1993. január 4-én érkezették Budapesten, tehát az annak mellékletét képező orosz levéltári dokumentumok ekkorra ugyancsak Magyarországra jutottak. A külügyi akták tanulmányozása alapján arra lehet következtetni, hogy a Külügyminisztériumban eleinte arra számítottak, hogy egy ideig ügyviteli célból használniuk kell ezt a dokumentációt,¹⁷ minden bizonnyal ezért nem küldték el még másolatban sem a Magyar Országos Levéltárnak (MOL). Ez a „Bethlen-dosszié” tehát a Külügyminisztérium archívumában maradt, s még évtizedekig ott hevert, emiatt a tartalmával a hazai (tudományos) közvélemény sem ismerkedhetett meg.

Annak érdekében, hogy a továbbiakban egyszerűsítsem a hivatkozásaimat az orosz levéltári forrásokra, elkészítettem az orosz nyelvű iratjegyzék magyar nyelvű fordítását. Ennek összeállításánál a magyar félnek átadott orosz nyelvű lista szerkesztését és sorszámozását követtem, még akkor is, ha egyes esetekben a dossziében lévő dokumentumok belső hierarchiája és kapcsolódási rendszere más logikát követelt volna meg, ugyanakkor a jegyzék tételeinek meglehetősen felszínes leírását a könnyebb érthetőség kedvéért cizelláltam vagy kiegészítettem, a dokumentumot röviden annotáltam. Az orosz levéltári jelzeteket nem közlöm. A dokumentumjegyzékben gyakran előforduló, de kevésbé ismert szovjet politikusok nevéhez lábjegyzetet készítettem.

Melléklet	1. Ivan Lavrovnak, a Külügyi Népbiztosság (NKID) III. Európai Osztálya megbízott vezetőjének szolgálati jelentése Vlagyimir Gyekanozov ¹⁸ külügyi népbiztoshelyettes számára Bethlen István „átállásának” lehetséges okairól. Moszkva, 1944. december 15.
	Lavrov tájékoztató feljegyzése Bethlen István szerepéről a magyar politikai életben. Moszkva, dátum nélkül. (1944. december 15.)
	2. Geiger Bélának, a NKID III. Európai Osztálya referensének tájékoztató feljegyzése Bethlen István személyéről és politikai szerepéről. Moszkva, dátum nélkül. (1944. ősz.)

Országos Levéltára (MNL OL), XIX-J-1-k (KÜM Adminisztratív iratok), 1993/192. dob., 217/1993. sz.

¹⁷ Az akta belívén Páldi Andrásné irattáros pro domo bejegyzése szerint a jelentés eredeti példányát Moszkvában, a nagykövetségen le is selejtezték 1994. március 1-jén. Ugyanakkor nem sokkal ezután, Bethlen jelképes hamvainak hazaszállítása kapcsán Moszkvában szerettek volna ismét betekinteni a hazaküldött orosz dokumentumokba, ezért kikérték a minisztériumban iktatott és őrzött aktát (a jelentést és mellékleteit). MNL OL, XIX-J-1-k, 1993/192. dob., 217/1993. sz.

¹⁸ Gyekanozov, Vlagyimir Georgijevics (1989–1953): politikus. 1939. május 3-tól 1940. november 4-ig külügyinépbiztos-helyettes, majd 1946. márciustól 1947. áprilisig külügyminiszter-helyettes.

	3.	Gyekanov előterjesztése Vjacseszlav Molotov külügyi népbiztos számára Bethlen István letartóztatásáról és Szovjetunióba szállításáról. Moszkva, 1945. február 7.
Melléklet	4.	Gyekanov átirata Vszevolod Merkulov ¹⁹ állambiztonsági népbiztosnak Bethlen István letartóztatásáról és a Szovjetunióbaállításáról. Moszkva, 1945. február 22.
		Lavrov szolgálati tájékoztatója a Bethlen István letartóztatására vonatkozó utasításról és annak végrehajtásáról. Moszkva, dátum nélkül. (1945. február 22. után.)
Melléklet	5.	Bethlen Margit grófnő ²⁰ orosz nyelvű levele Joszif Sztálinnak férje szabadon bocsátásáról és a vele való kapcsolatba lépés lehetővé tételéről. Budapest, 1946. március 7.
		Gyekanov széljegyzete a NKID IV. Európai Osztálya vezetője, Alekszandr Lavriscev számára Bethlen István hollétéről és egészségi állapotáról. Moszkva, 1946. május 23.
Melléklet	6.	Emlékeztető a Külügyminisztérium Balkáni Országok Osztályának helyettes vezetője, Andrej Vlasov ²¹ és a moszkvai magyar követ, Szekfű Gyula ²² közötti megbeszélésről. Moszkva, 1946. május 14.
		Szekfű Gyula levele Molotovnak Bethlen Margit grófnő kéréséről csomagküldemény átadására a férjének. Moszkva, 1946. május 12.
	7.	Emlékeztető Gyekanov és Szekfű Gyula megbeszéléséről Bethlen Margit kérésére vonatkozóan. Moszkva, 1946. május 28.
	8.	Gyekanov átirata Viktor Abakumov ²³ állambiztonsági miniszter számára Bethlen István hollétéről és egészségi állapotáról. Moszkva, 1946. május 29.
Melléklet	9.	Bethlen Margit grófnő angol nyelvű levele Georgij Puskin magyarországi szovjet követnek a férjéhez írt levelének eljuttatásáról Moszkvába. ²⁴ Budapest, 1946. október 2.
		Puskin Bethlen Margit leveléhez írt kísérőlevele Molotovnak. Budapest, dátum nélkül. (1946. október 2. után.)

¹⁹ Merkulov, Vszevolod Nyikolajevics (1895–1953): katonatiszt, 1945. július 9-től hadseregtábornok. 1941. február 3-tól 1946. március 15-ig állambiztonsági népbiztos, majd 1946. március 19-től május 7-ig állambiztonsági miniszter.

²⁰ Bethlen Margit (1882–1970): író, újságíró. 1901. június 27-én kötött házasságot Bethlen Istvánnal, akitől három fia született: András, István és Gábor. 1951-ben kitelepítették, később visszaköltözhetett Budapestre.

²¹ Vlasov, Andrej Petrovics (1905–1983): diplomata. 1944–1948 között a Külügyi Népbiztosság (Külügyminisztérium) Balkáni Országok Osztályának helyettes vezetője.

²² Szekfű Gyula (1883–1955): történész, egyetemi tanár, a *Három nemzedék* című, nagy hatású munka szerzőjeként a két világháború közötti időszak egyik meghatározó szellemi alakja. 1945. október 15-től a Magyar Köztársaság rendkívüli és meghatalmazott követe Moszkvában, 1948. május 8-tól felmentéséig, 1948. szeptember 10-ig nagykövet.

²³ Abakumov, Viktor Szemjonovics (1908–1954): állambiztonsági tiszt, 1945. július 9-től vezérezredes. 1946. május 7-től 1951. július 17-ig állambiztonsági miniszter.

²⁴ Puskin, Georgij Makszimovics (1909–1963): diplomata. 1944–1945-ben a magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottság politikai tanácsadója, 1945. október 1-től 1949. június 28-ig a Szovjetunió budapesti rendkívüli és meghatalmazott képviselője, 1948-tól nagykövetségi tanácsadó.

	10.	Gyekanovov átíratja Abakumovnak Bethlen Margit 1946. október 2-i leveléről és átadásának lehetőségéről a címzettnek. Budapest, 1947. január 25.
	11.	Nyikolaj Szelivanovszkij ²⁵ állambiztonsági miniszterhelyettes átíratja Gyekanovovnak Bethlen István 1946. október 5-i elhunytáról. Moszkva, 1947. február 28.
Melléklet	12.	Vlaszov előterjesztése Andrej Visinszkij ²⁶ külügyminiszter-helyettes számára Puskin magyarországi képviselő értesítéséről Bethlen István haláláról. Moszkva, 1947. március 10.
		Vlaszov levele Puskinnek Bethlen István elhalálozásáról. Moszkva, 1947. március 11.
	13.	Vlaszov szolgálati jelentése Visinszkij számára Puskin kérdéséről arra vonatkozóan, hogy tájékoztathatja-e, és milyen formában, a magyar kormányt Bethlen elhunytáról. Moszkva, 1947. március 22.
	14.	Visinszkij kézírásos széljegyzete Vlaszovnak Bethlen István elhunytának körülményeiről és az azzal kapcsolatos tájékoztatásról. Moszkva, 1947. március 23.
	15.	Visinszkij kézírásos utasítása Vlaszovnak részletes tájékoztató összeállítására Bethlen István haláláról. Moszkva, 1947. március 24.
	16.	Vlaszov szolgálati jelentése Visinszkij számára a Bethlen István elhunytára vonatkozó tárcaközi levélváltásról. Moszkva, 1947. március 25.
	17.	Visinszkij átíratja Szelivanovszkijnek, melyben kéri, hogy a Bethlen elhunytára vonatkozó hivatalos dokumentációt küldjék át a Külügyminisztériumnak. Moszkva, 1947. március 30.
Melléklet	18.	Szelivanovszkij átíratja Visinszkijnek a Bethlen István elhunytára vonatkozó dokumentációról. Moszkva, 1947. április 14.
		Nyikolaj Larin orvos ezredes által kiállított igazolás Bethlen István elhalálozásáról. Moszkva, 1946. október 8.
Melléklet		Bethlen István holttestének 1946. október 8-i boncolásáról készített, Pjotr Szemjonovszkij igazságügyi orvosszakértő által aláírt jegyzőkönyv. Moszkva, 1946. október 8.
	19.	Vlaszov szolgálati jelentése Visinszkij számára Puskin kérdéséről arra vonatkozóan, hogy tájékoztathatja-e, és milyen formában, a magyar kormányt Bethlen elhunytáról. Moszkva, 1947. április 14. ²⁷
	20.	Vlaszov VCS-vonalon küldött üzenete Puskinnek Bethlen István halálhíre megosztásának lehetőségéről. Moszkva, 1947. április 18.
	21.	Puskin VCS-vonalon küldött üzenete Vlaszovnak Bethlen István halálhíre megosztásának lehetőségéről. Budapest, 1947. április 19.

²⁵ Szelivanovszkij, Nyikolaj Nyikolajevics (1901–1997): állambiztonsági tiszt, 1943. május 26-tól vezérezredes. 1946. május 7-től 1951. augusztus 26-ig állambiztonsági miniszterhelyettes.

²⁶ Visinszkij, Andrej Januarjevics (1883–1954): jogász, politikus. 1935. március 3-tól 1939. május 31-ig a Szovjetunió főügyésze. 1946. márciustól külügyminiszter-helyettes, 1949. március 4-től 1953. március 5-ig külügyminiszter.

²⁷ Ez a dokumentum teljesen azonos a 13. sz. tétellel, de a dátumát 1946. március 22-ről átírták április 14-re.

22.	Kivonat Puskin jelentéséből a Gyöngyösi János magyar külügyminiszterrel folytatott megbeszéléséről. Budapest, 1947. április 29.
23.	Dubinszkaja ügyeletes orvosnő által kiállított jegyzőkönyv Bethlen István elhalálózásáról 16.45-kor. Moszkva, 1946. október 5.
24.	7 darab fénykép.
25.	4 darab fénykép.

1. sz. táblázat. *A Bethlen István moszkvai fogságáról összeállított orosz külügyi dokumentumok jegyzéke. Moszkva, 1992. december 23. előtt. (Forrás: MNL OL, XIX-J-1-k, 1993/192. dob., 217/1993. sz. Saját szerkesztésű táblázat.)*

III. 2. A „második dosszié”

A Pihója által a magyar újságírók előtt említett orosz tárcaközi ad hoc bizottság munkája keretében, a külügyi dokumentációban folytatott kutatással párhuzamosan folyt az Állambiztonsági Népbiztonság (NKGB) és az Állambiztonsági Minisztérium (MGB) anyagának a célirányos feltárása a jogutód szerv, az OF Állambiztonsági Minisztériumának archívumában is.²⁸ Nanovfszky György moszkvai nagykövet a Külügyminisztériumnak küldött 1993. május 19-i táviratában arról jelentett, hogy addigra már ebben az irattárban is kiválogatták a Bethlen Istvánra vonatkozó okmányokat; a nagykövet értesülései szerint azokat eredetileg Viktor Barannikov orosz állambiztonsági miniszter személyesen szeretne volna átadni tervezett budapesti útja során.²⁹ Egészen bizonyos, hogy orosz részről a kutatással és az iratválogatással február végéig végeztek, ugyanis egy másik nagykövetségi táviratból az is kiderül, hogy Barannikov hivatalos magyarországi látogatását magyar részről már február 2-ra előkészítették, és eredetileg 1993. március elejére várták volna őt Budapesten. A magyar fél a találkozót mégis lemondta, és az őszre halasztására tett javaslatot.³⁰

A látogatás elmaradásának egyik konzekvenciája az lett, hogy az orosz állambiztonsági szervek által kiválogatott irategyüttes átadásának folya-

²⁸ A Szovjetunió Legfelső Tanácsa által 1946. március 15-én hozott törvény értelmében az államigazgatás csúcsszerveinek elnevezését népbiztonságokról minisztériumokra változtatták. Ez érintette mind a központi kormányzat, mind az egyes tagközsaságok állami szerveinek az elnevezését. Tehát a Népbiztosok Tanácsa hivatalos (SZNK) elnevezése ettől kezdve Minisztertanács (SZM) volt, a Belügyi Népbiztossággé (NKVD) Belügyminisztérium (MVD), az Állambiztonsági Népbiztossággé (NKGB) Állambiztonsági Minisztérium (MGB) stb. A tanulmányban ezeket az elnevezéseket, az 1946. március 15-i cezúrára és az attól számított névváltozásokra figyelemmel, következetesen fogom használni.

²⁹ Nanovfszky György moszkvai nagykövet rejtjeltávirata a Külügyminisztériumnak. Moszkva, 1993. május 19. MNL OL, XIX-J-1-j (KÜM TÜK-iratok), 1993/59. dob., 001756/1993. sz.

³⁰ Nanovfszky rejtjeltávirata a Külügyminisztériumnak. Moszkva, 1993. február 2. MNL OL, XIX-J-1-j, 1993/57. dob., 00440/1993. sz.

mata ezzel egy rövid időre megtorpant. Nanovfszky ezért mind Budapesten, mind Moszkvában szorgalmazni kezdte, hogy az iratok átadására Göncz Árpád köztársasági elnök közeljövőben esedékes oroszországi munkalátogatása során kerítsenek sort. Június 15-én Barannyikov fogadta Nanovfszkyt, és közölte vele, hogy Jelcin beleegyezett ebbe.³¹ A magyar államfő oroszországi útjára június 20. és július 4. között került sor,³² s a terveknek megfelelően, a finnugor és török köztársaságokban tett hosszú körútja után, július 2-án tért vissza Moszkvába, ahol másnap, július 3-án kétoldalú megbeszélést folytatott Jelcinnel.³³ Az orosz államelnök ennek keretében adta át neki a Bethlen Istvánra és Esterházy János felvidéki magyar politikusra vonatkozó szovjet állambiztonsági iratok másolatainak gyűjteményét. A Bethlenre vonatkozó részt harminc tételbe sorolták, az ahhoz mellékelte iratlistán azonban – az „első dosszié” anyagához tartozó jegyzékkel ellentétben – nem tüntették fel a dokumentumok eredeti levéltári lelőhelyét (jelzetét).³⁴ A másolatokat tartalmazó mappát Göncz átadta a nagykövetségnek, azt Zsohár István tanácsos egy rövid jelentéssel egyetemben még aznap a futárcomagba tette.³⁵

A 2. számú táblázat összeállítása még nagyobb kihívás elé állított. Egyrészt a dossziében összekeveredtek a dokumentumok, sérült az iratjegyzékben tükröződő kronológiai rend, másrészt az egyes tételeket nemcsak, hogy felületesen, hanem egyenesen hiányosan írták le és adattolták. További problémát jelentett, hogy a leírás során megbontották az egyes dokumentumok közötti hierarchikus rendet, például az egyes átiratokhoz, utasításokhoz, levelekhez csatolt okmányokat nem tüntették

³¹ Nanovfszky rejteltávirata a Külügyminisztériumnak. Moszkva, 1993. június 15. MNL OL, XIX-J-1-j, 1993/59. dob., 001940/1993. sz.

³² A Külügyminisztériumban már június 11-én elkészült egy témavázlat a tervezett magas szintű államfői találkozóra, amely Göncz Árpádot orientálta a mondanivalója tekintetében. Már ebben szerepelt a téma felvetése: „Az orosz–magyar kapcsolatok problémamentessé válása után egy emberjogi kérdésben szeretném kérni Elnök Úr támogatását. A 30-as évek elején Magyarország miniszterelnöki posztját betöltő Bethlen Istvánról van szó. Bethlen miniszterelnök 1945-ben önként ajánlotta fel segítségét az akkori szovjet hatóságoknak. Moszkvába került és itt hunyt el, az Önök által is rendelkezésre bocsátott dokumentumok szerint 1946 októberében. Szeretnénk, ha hamvait és a rá vonatkozó dokumentumokat megkaphatnánk. Miniszterelnökünk a család kérését támogatandó, általam kéri Elnök urat, hogy ebben az ügyben támogasson és hamvai hazaszállítására és eltemetésére még az idén sor kerülhessen.” A KÜM IX. Területi Főosztálya által összeállított témavázlat Göncz Árpád és Borisz Jelcin találkozójához. Budapest, 1993. június 11. MNL OL, XIX-J-1-j, 1993/57. dob., 001565/3/1993. sz.

³³ Nanovfszky összefoglaló jelentése Jeszenszky Géza külügyminiszternek Göncz Árpád oroszországi munkalátogatásáról. Moszkva, 1993. július 9. előtt. MNL OL, XIX-J-1-j, 1993/57. dob., 001565/5/1993. sz. A jelentésen nem szerepel dátum, azt július 9-én érkezettették a Külügyminisztériumban.

³⁴ Lásd a 2. sz. iratlistát.

³⁵ Zsohár István nagykövetségi tanácsos által szignált jelentés Jeszenszkynek. Moszkva, 1993. július 3. MNL OL, XIX-J-1-k, 1993/192. dob., 217/1/1993. sz.

fel mellékletként, hanem önálló dokumentumokként kezelték. Mindez rendkívül megnehezítette a dokumentumok lista szerinti azonosítását. A 2. számú táblázat tételeinél lábjegyzetben utalok az egyezésekre az 1. számú iratlista dokumentumaival.

1.	A 3. Ukrán Front Parancsnokságának 14220. sz. rejtjeltávirata Bethlen István 1944. december 7-i „átállásáról” a Vörös Hadsereg oldalára. Hely nélkül, 1944. december 19.
2.	Gyekanovov átírata Merkuloznak Bethlen István letartóztatásáról és a Szovjetunióba szállításáról. Moszkva, 1945. február 22. ³⁶
3.	Gyekanovov előterjesztése Vjacseszlav Molotov külügyi népbiztos számára Bethlen István letartóztatásáról és Szovjetunióba szállításáról. Moszkva, 1945. február 7. ³⁷
4.	Pjotr Kotyelkov vezérőrnagy szolgálati tájékoztatója Iszaj Babics vezérőrnagynak, a SZMERS vezetőjének parancsáról Bethlen István letartóztatására vonatkozóan. Moszkva, dátum nélkül. (1945. február 25. előtt.)
5.	Pjotr Ivasutyin vezérőrnagy jelentése Babics vezérőrnagynak Bethlen István letartóztatásáról. Hely nélkül, 1945. március 8.
6.	Mihail Nyikonyenko kapitány, a 3. Ukrán Front SZMERS Elhárítási Részlege főnyomozójának parancsa Bethlen István letartóztatására. Hely nélkül, 1945. február 26.
7.	Mihail Nyikonyenko kapitány, a 3. Ukrán Front SZMERS Elhárítási Részlege főnyomozójának parancsa Bethlen István őrizetbe vételéről és az annak érvényesítését szolgáló intézkedések megtételéről. Hely nélkül, 1945. február 26.
8.	Nyikonyenko kézírásos szolgálati jelentése Bethlen István Tolbuhin marsallhoz írt levelével kapcsolatban. Hely nélkül (Kunszentmárton), 1945. március 13.
9.	Bethlen István 1945. március 14-re datált magyar nyelvű kézírásos levele Tolbuhin marsallhoz. Kunszentmárton, 1945. március 13.
10.	Alekszandr Kartasov állambiztonsági ezredes, a SZMERS 2. Parancsnoksága vezetőjének szolgálati feljegyzése Bethlen István politikai pályafutásáról. Moszkva, 1945. március 28.
11.	Bethlen István kihallgatásának gépírásos jegyzőkönyve. Moszkva, 1945. március 29.
12.	Alekszandr Szmolcov orvos alezredes látlete Bethlen István egészségi állapotáról. Moszkva, 1945. március 29.
13.	Bethlen István kihallgatásának gépírásos jegyzőkönyve. Moszkva, 1945. április 20.
14.	Kivonat Bethlen István kihallgatásának gépírásos jegyzőkönyvéből. Moszkva, 1945. április 28.
15.	Bethlen István német nyelvű kézírásos levele. Moszkva, 1945. július 16.
16.	Bethlen István német nyelvű kézírásos levele. Moszkva, dátum nélkül.
17.	Bethlen István német nyelvű kézírásos levele. Moszkva, 1946. március 15.
18.	Alekszandr Kartasov állambiztonsági ezredes szolgálati feljegyzése Bethlen István politikai szerepéről és egészségügyi állapotáról. Moszkva, 1946. június 1.
19.	Gyekanovov átírata Viktor Abakumov állambiztonsági miniszter számára Bethlen István hollétéről és egészségi állapotáról. Moszkva, 1946. május 29. ³⁸

³⁶ Ez a dokumentum azonos az 1. sz. iratlista 4. sz. tételével.

³⁷ Ez a dokumentum azonos az 1. sz. iratlista 3. sz. tételével.

³⁸ Ez a dokumentum azonos az 1. sz. iratlista 8. sz. tételével.

20.	Arkagyij Gercovszkij állambiztonsági vezérőrnagy szolgálati tájékoztatója Bethlen István nyilvántartásáról. Moszkva, 1946. június 3.
21.	Nyikolaj Larin orvos ezredes által kiállított látlelet Bethlen István egészségi állapotáról. Moszkva, 1946. szeptember 20.
22.	Bethlen István kézírásos kihallgatási jegyzőkönyve. Moszkva, 1946. szeptember 18.
23.	Viktor Abakumov állambiztonsági miniszter kézírásos emlékeztetője a Sztálin és Nagy Ferenc közötti, 1946. április 16-i beszélgetéséről. Moszkva, 1946. október 7.
24.	Dubinszkaja ügyeletes orvosnő által kiállított igazolás Bethlen István elhalálózásáról 16.45-kor. Moszkva, 1946. október 5. ³⁹
25.	Ivan Kapeljanszkij állambiztonsági kapitány kézírásos szolgálati tájékoztató feljegyzése Bethlen István magyarországi politikai szerepéről. Moszkva, 1946. október 23.
26.	Gyekanovszov átírata Abakumovnak Bethlen Margit 1946. október 2-i leveléről és annak átadásáról a címzettnek. Budapest, 1947. január 25. ⁴⁰
27.	Bethlen Margit angol nyelvű levele Bethlen Istvánnak. Budapest, 1945. december 12.
28.	Alekszandr Kartasov állambiztonsági ezredes szolgálati feljegyzése Bethlen István elhunytáról a Külügyminisztérium tájékoztatása céljából. Moszkva, 1947. február 3.
29.	Visinszkij átírata Szelivanovszkijnek, melyben kéri, hogy a Bethlen elhunytára vonatkozó hivatalos dokumentációt küldjék át a Külügyminisztériumnak. Moszkva, 1947. március 30. ⁴¹
30.	Szelivanovszkij átírata Visinszkijnek a Bethlen István elhunytára vonatkozó dokumentációról. Moszkva, 1947. április 14. ⁴²

2. sz. táblázat. Borisz Jelcin orosz elnök által Göncz Árpádnak átadott, Bethlen Istvánra vonatkozó orosz állambiztonsági dokumentumok jegyzéke. Moszkva, 1993. július 2.⁴³ (Forrás: MNL OL, XIX-J-1-k, 1993/192. dob., 217/1/1993. sz. Sajtó szerkesztésű táblázat.)

Az első és a második „dosszié” sorsa közötti lényeges különbség, hogy utóbbinak a másolati példányát, nem sokkal azután, hogy hazaküldték azt Moszkvából, a Külügyminisztérium átadta megőrzésre az illetékes közgyűjteménynek.⁴⁴ Lakos Jánosnak, a MOL akkori főigazgatójának az intézmény 1994. évi szakmai tevékenységéről írt beszámolójából tudjuk, hogy Bethlen István második „oroszországi dossziéját” – az Esterházy Jánosra vonatkozó szovjet forrásanyaggal együtt – 1994-ben vették állományba. Lakos ezt a kollekciót, mint értékes hungarikát, külön kiemelte a gyarapodások sorában.⁴⁵

³⁹ Ez a dokumentum azonos az 1. sz. iratlista 23. sz. tételével.

⁴⁰ Ez a dokumentum azonos az 1. sz. iratlista 10. sz. tételével.

⁴¹ Ez a dokumentum azonos az 1. sz. iratlista 17. sz. tételével.

⁴² Ez a dokumentum azonos az 1. sz. iratlista 18. sz. tételével.

⁴³ A dokumentum terjedelmét nem tüntetem fel. A tanulmányban a későbbiekben a táblázat sorszáma fogok hivatkozni.

⁴⁴ Keskeny Ernő külügyminisztériumi főosztályvezető levele Lakos János főigazgatónak. Budapest, 1993. augusztus 23. MNL OL, XIX-J-1-k, 1993/192. dob., 217/1/1993. sz.

⁴⁵ Ezt a gyűjteményt a MOL V. Osztálya XXXII-18. törzsszám alatt vette állományba. Lakos János (1995): Beszámoló a Magyar Országos Levéltár 1994. évi munkájáról. *Levéltári Közlemények*, 65. évf. 1–2. sz. 271.

III. 3. A „harmadik dosszié”

Minden kétséget kizáróan látszik, hogy az ünnepélyes keretek között, 1993. július 3-án, az államfői találkozó keretében Göncz Árpádnak átadott dosszié tartalmát az orosz fél valamilyen okból kifolyólag „csonkolta”. Ezt az állítást önmagában a lapszámozásra is alapozhatnám. A hivatalos átadásra előkészített anyag lapjait ugyanis egyenként megszámozták (a magyar levéltári terminológia szerint *paginálták*), kézírással egy sorszámot írtak a papírlap jobb felső sarkába. Az utolsó dokumentumon a 118-as sorszám van feltüntetve, ugyanakkor az egész anyag – tehát a harminc dokumentum – mindösszesen 65 számozott tételből áll. A számozás alapján pontosan megállapítható az is, hogy – ha azt feltételezzük, hogy az egész dokumentáció csak 118 lapból állt, és a 118. lapszám után nem következtek újabb dokumentumok – a legelső válogatásból összesen 53 lapot emeltek ki. Az iratanyagot összeállító orosz szakemberek elkövették azt a „hibát”, hogy a kollekció eredeti sorszámozását meghagyták, nem törölték a kézírással felírt lapszámokat azok után sem, hogy abból kivettek dokumentumokat.

Állításom megalapozottságát azonban még adekvátabb módon alátámasztja, hogy Nanovfszkyt az Állambiztonsági Minisztérium részéről felkereste egy általa meg nem nevezett személy, aki felajánlotta, hogy 6000 dollárért eladnak neki egy Bethlen Istvánra vonatkozó szovjet titkosszolgálati dokumentációt. Úgy vélem, a nagykövet hivatali, jogi és etikai szempontból is helyesen járt el azzal, hogy nem kívánt élni azonnal a lehetőséggel, és feltételt szabott a kérdés későbbi megfontolásához. Nyilván komoly aggályokat szülhetett Budapesten, hogy a magyar diplomácia hivatalos exponense önhatalmúlag költségvetési forrásokat áldoz bizonytalan eredetű orosz levéltári iratokért. Ebből kifolyólag az is teljesen logikusnak tűnik, hogy Nanovfszky az erről folytatott további egyeztetéseket egy iratlista összeállításához kötötte,⁴⁶ hiszen a körülmények gyanús egybejárása miatt eleinte akár azt is feltételezhetette, hogy ugyanazt akarják neki „elsózni,” amit eredetileg hivatalos keretek között akartak átadni a magyar kormány képviselőjének.

A magyar nagykövet távirata szerint a neki megvételre felajánlott dokumentáció 1944–1947-ben keletkezett része – az orosz minisztériumi tisztviselők elmondása szerint – 55 lapból állt, míg, mint említettem, a hivatalos „dossziéból” számításaim szerint 53 lapot emeltek ki. A két szám közötti különbség bőven a hibahatáron belül van, és abból is könnyen adódhat, hogy az orosz levéltárosok a hátlapok (oroszul: *oborot*) számát következtetlenül számolták össze és adták hozzá a teljes terjedelem-

⁴⁶ Nanovfszky rejtjeltávirata a Külügyminisztériumnak. Moszkva, 1993. május 19. MNL OL, XIX-J-1-j, 1993/59. dob., 001756/1993. sz.

hez. Ezért egyértelműen arra lehet következtetni, hogy a feltehetőleg összesen 118 lapból álló, s előzetesen összegyűjtött teljes dokumentációból „száraztak ki” mintegy 53–55 oldalnyi anyagot, s a két rész között nem volt sem tematikai, sem tartalmi átfedés.

Afelől, hogy létezett egy „harmadik dosszié” is, ez pedig az Állambiztonsági Minisztérium által átadásra szánt 118 lapnyi gyűjteményből elkülönített válogatás volt, a Romsics Ignác professzorral folytatott beszélgetésem során nyertem teljes bizonyosságot. Ő elmesélte nekem, hogy 1993 tavaszán felkereste őt két magyar újságíró, akik felkérték arra, hogy szakértőként működjön közre a *Magyar Nemzet* Bethlen Istvánról szóló tematikus mellékletének összeállításában. Elmondták neki, hogy Moszkvában, vásárlás útján jutottak hozzá szenzációs orosz levéltári forrásokhoz,⁴⁷ amelyek elosztatják a homályt az egykori miniszterelnök halála körül, ezek képezték volna a melléklet tematikai gerincét. Romsics a bevezető tanulmányt és a szakértői jegyzeteket az iratok magyar fordítása alapján készítette el, a cirill betűs dokumentummásolatok illusztráció gyanánt szolgáltak a lap 1993. május 18-i számának terjedelmes mellékletében.⁴⁸

IV. A három „Bethlen-dosszié” forrásértéke és eddigi tudományos hasznosítása

Az úgynevezett három „Bethlen-dosszié” (magyarországi) hozzáférhetőségére és eddigi tudományos felhasználására vonatkozó megállapításaimat pontokba szedve összegzem.

1.) Az „első dosszié” anyaga egészen a közelmúltig egyáltalán nem kerülhetett tudományos forgalomba, azért, mert nem egy nyilvános közlevéltárban őrizték, hanem a Külügyminisztérium irattárában. Ha a benne foglalt dokumentumok forrásértékét vesszük figyelembe, akkor stílszerűen úgy fogalmazhatunk, hogy ott „porosodott”, hiszen a történészszakma nem tudta azokat hasznosítani. Ezeknek a dokumentumoknak a megismerésére csak akkor nyílt lehetőség, amikor a „dossziét” is magába záró külügyminisztériumi akta a minősítés feloldása után a 2010-es években a megőrzésére hivatott közgyűjteménybe, a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárába (MNL OL) került.

2.) A „második dosszié” anyaga 1994 óta a MOL-ban, illetve annak jogutód intézményében (MNL OL), a XXXII-18. törzsszámú fondban megismerhető és kutatható (volt). Mielőtt a dokumentumokat hazaküldték volna Moszkvából Budapestre, a Moszkvai Magyar Nagykövetségen

⁴⁷ Romsics Ignác szóbeli közlése a szerzőnek.

⁴⁸ Romsics Ignác (1993): i. m. I–VII.

elvégezték azok fordítását is, a magyar nyelvű változatot külön sorozatban mellékeltek az orosz nyelvű dokumentumokhoz. Ennek ellenére elmondható, hogy a hazai történeti kutatások még nem aknázták ki ennek az iratanyagnak az elemzésében rejlő lehetőségeket sem. Elég beszédes, hogy a „dosszié” legismertebb és szinte közkezen forgó irata Bethlen Margit férjének írt 1946. december 12-i dátumú levele.⁴⁹ Ez annak köszönhetően vált a szélesebb hazai olvasóközönség előtt is ismertté, hogy egy népszerű író, közíró részleteket közölt belőle egy irodalmi ihletésű, de könnyed olvasmánynak szánt, híres emberek szerelmes leveleit közreadó válogatásában.⁵⁰

Az értékes forráskör célirányos és szisztematikus feldolgozásának kiindulópontja az lenne, ha az összes dokumentumot egy új, mind történeti, mind filológiai szempontból koherens fordításnak vetnénk alá, s az így megszületett eredményt egy forráspublikáció keretében közreadnák.

3.) Minden bizonnyal nem állok távol a valóságtól, ha annak a gyanúnak adok hangot, hogy a „harmadik dosszié” dokumentumait az OF Állambiztonsági Minisztériumában annak idején azért szálazták ki az eredeti 118 oldalas gyűjteménytől, mert azok jelentős részben azonosak voltak az „első dosszié” anyagával. A „harmadik dosszié” okmányai ugyanis nagyrészt a Külügyi Népbiztosság (Külügyminisztérium) és az NKGB (Állambiztonsági Minisztérium) közötti információáramláshoz kapcsolódnak, a két szerv közötti levélváltás dokumentumai, az iratképző szervtől (NKGB) a Külügyi Népbiztosságnak elküldött átiratok másodlati példányai, illetve az utóbbtól érkeztetett hivatalos értesítések eredeti példányai. Az orosz „értékesítők” tudhatták, hogy ezeknek a dokumentumoknak a pandant-jai más iratképző archívumból már Magyarország birtokába kerültek.

Ráadásul megkockáztatható, hogy tudományos szempontból – a nagymérvű átfedés ellenére – az „első dosszié” anyaga (volt) az érdekfeszítőbb. A „harmadik dosszié” anyagából ugyanis hiányzott a teljes képet jelentősen árnyaló három kulcsfontosságú dokumentum: Szekfű Gyula 1946. május 12-i levele Vjacseszlav Molotov külügyminiszterhez,⁵¹ a Szekfű és Andrej Vlaszov, a Külügyminisztérium Balkáni Osztályának vezetője

⁴⁹ 2. sz. táblázat 27. sz. dokumentum.

⁵⁰ Nyáry Krisztián (2018): *Írjál és szeressél. 125 szerelmes levél és történet*. Corvina, Budapest. 156–158. Nyáry forrása minden bizonnyal L. Balogh Béni írása lehetett: L. Balogh Béni (2013): Megkésztett üzenet. *A hét dokumentuma*, 2013. június 3. https://mnl.gov.hu/a_het_dokumentuma/megkesztett_uzenet.html. Egy korábbi válogatás a „második dosszié” anyagából az online térben is hozzáférhető: Kiss András – Siklósné Kosztricz Anna – Soós Viktor Attila (2010): Iratok Bethlen István sorsáról. Iratok a KGB-levéltárból. *Nemzetközi hírek és kapcsolatok*, 2010. november 8. https://mnl.gov.hu/mnl/ol/hirek/iratok_bethlen_istvan_sorsarol.

⁵¹ 1. sz. táblázat 6. sz. dokumentum melléklete.

közötti május 14-i megbeszélésről készített emlékeztető,⁵² illetve Georgij Puskin magyarországi meghatalmazott képviselő jelentésének kivonata a Gyöngyösi János külügyminiszterrel folytatott 1947. április 29-i megbeszéléséről.⁵³

Romsics Ignác – saját elmondása szerint – nem tudott arról, hogy már korábban Magyarországra került egy, az általa szerkesztett anyaggal – a tematikáját és a jellegét illetően – nagyrészt átfedésben lévő dokumentáció (az „első dosszié”). Ugyanakkor az újságírók, akik együttműködést ajánlottak neki, tudhattak róla. Mikecz Tamás moszkvai ügyvivő ugyanis már említett 1992. december 28-i jelentéséből kiderül, hogy Pihója, aznap délelőtt, amikor átadta Fábián Pál Jenőnek a dosszié anyagát, találkozott Mayer Ritával, a Moszkvai Magyar Kulturális Központ igazgatójával és magyar újságírókkal,⁵⁴ akiket nyilván tájékoztatott a Bethlenre vonatkozó levéltári anyag kutatásának állásáról és az aktuális fejleményekről. Nagyon valószínű egyúttal, hogy a hivatalos (déltutáni) átadásra előkészített „dosszié” anyagába ők nem tekinthettek bele, ezért az abban foglalt iratok pontos tartalmára vagy tudományos értékére vonatkozóan ők sem rendelkeztek konkrét ismeretekkel.

V. Bethlen István földi maradványai exhumálásának kérdése

A BZST 1992. november 10-i levelében megfogalmazott kérés, amit Antall személyesen tolmácsolt Jelcinnek, eredetileg nem arra irányult, hogy orosz részről engedjenek betekintést olyan orosz levéltári dokumentumokba, amelyek eloszlatják a ködöt Bethlen István szovjetunióbeli fogva tartásáról és sorsáról, hanem arra, hogy tegyék lehetővé az egykori magyar miniszterelnök földi maradványainak a hazahozatalát. Érthető azonban, hogy 1992–1993-ban az új és még meglehetősen fiatal orosz államiság szerveit reprezentáló vezetők maguk sem tudtak arra naprakész és adekvát módon válaszolni, hogy hogyan bántak Bethlennel a szovjet állam represszív szervei, miután a Szovjetunióba hurcolták, hogyan és milyen körülmények között hunyt el, és hol temették el. Ehhez az orosz illetékeseknek is bele kellett ásniuk magukat a levéltárak mélyébe.

Nyilván nemcsak a BZST és a magyar kormány volt kíváncsi ezekre a válaszokra, hanem a magyar társadalom is. Elég plasztikusan jellemzi a helyzetet a Moszkvai Magyar Nagykövetség 1992. december 28-i jelentése, amelyben leszögezték, hogy az akkor átadott dosszié anyagát orosz

⁵² 1. sz. táblázat 6. sz. dokumentum.

⁵³ 1. sz. táblázat 22. sz. dokumentum.

⁵⁴ Mikecz jelentése a KÜM III. Területi Főosztályának orosz levéltári anyagok átadásáról Magyarországnak. Moszkva, 1992. december 28. MNL OL, XIX-J-1-k, 1993/192. dob., 217/1993. sz.

részről a magyar külképviselet kifejezett sürgetésére, többszöri megkezesésére állították össze és adták át a nagykövetség képviselőjének.⁵⁵ Ebből az iratkollekcióból kiderült az egykori magyar miniszterelnök halálának dátuma, a boncolási jegyzőkönyv alapján a halálának konkrét orvosszakértői diagnózisa, az elhalálozásának a helye (a Butirszkaja börtön rabkórháza), illetve az a nem mellékes tényező, hogy a halálhírért a szovjet diplomácia hivatalos jelleggel közölte a kormányt reprezentáló Gyöngyösi János külügyminiszterrel. Bethlen halálának körülményeit (az időpontját, a helyét és az egészségügyi okát) illetően az „első” és a „második dosszié” forrásállománya között átfedés volt, tehát ugyanezek a dokumentumok benne voltak a második mappában is. Arra vonatkozóan azonban, hogy hol kell keresni Bethlen földi maradványait, vagyis hol hantolták el azokat, egyik iratcsomó sem tartalmazott semmilyen adekvát információt.

Ebben a tekintetben mind a Pihoja által vezetett grémium, mind a magyar külképviselet sokáig a sötétben tapogatózott. Nanovszky és munkatársai támpontjául szolgáltak az 1993. március 18–27. között Moszkvában kutatóúton járt Györkei Jenő hadtörténész és Gosztynyi Péter svájci magyar történész által megosztott információk. A magyar kutatók az Orosz Tudományos Akadémia (OTA) berkeiből két ellentétes értelmű értesülést szereztek. Az egyik szerint Bethlent egy Moszkva melletti táborban, annak egy tábornoki dácájában házi őrizetben tartották. Ott érte a halál 1946. október 5-én, és ott is temették el. Az orosz történészek elmondásai alapján Györkei és Gosztynyi a krasznogorszki tiszti hadifogolytáborral azonosította ezt a helyszínt. A másik – az orosz történészek segítségével az Állambiztonsági Minisztériumtól szerzett információ – szerint Bethlen 1947-ben hunyt el a moszkvai Butirka börtönben, s „a börtön udvarán temették el, majd onnat⁵⁶ ismeretlen helyre vitték”. Györkei orosz történészekkel egyetértésben úgy vélte, hogy ez utóbbi dezinformáció, s a magyar miniszterelnök sírját valójában Krasznogorszkban kell keresni.⁵⁷ A rendelkezésre álló történeti adatok szövevé-

⁵⁵ Mikecz jelentése a KÜM III. Területi Főosztályának orosz levéltári anyagok átadásáról Magyarországnak. Moszkva, 1992. december 28. MNL OL, XIX-J-1-k, 1993/192. dob., 217/1993. sz.

⁵⁶ Sic!

⁵⁷ Györkei Jenő beszámolója Jeszenszky Géza külügyminiszternek 1993. március 18–27-i moszkvai kutatóútjáról. Budapest, 1993. március 31. MNL OL, XIX-J-1-k, 1993/193. dob., 2480/1/1993. sz. Nanovszky egy későbbi jelentéséből kiderül, hogy kik voltak Györkei és Gosztynyi orosz forrásai. Elsősorban Lev Bezimenszkij történész, a *No-voje Vremja* című hetilap főmunkatársa és két hungarológus, Andrej Puskas és Tofik Iszlamov, az OTA Szlavisztikai és Balkanisztikai Intézetének főmunkatársai, másodszorban Mihail Szemirjaga, az OTA Nemzetközi Munkásmozgalom-történeti Intézetének vezetője és Vitalij Fomin, a Makszim Gorkij Moszkvai Pedagógiai Főiskola Történeti Tanszékének vezetője. Nanovszky jelentése a KÜM III. Területi Főosztályának. Moszkva, 1993. április 16. MNL OL, XIX-J-1-k, 1993/193. dob., 2480/2/1993. sz.

nyes voltát jellemzi, hogy mindkét verziónak volt igazságtartalma: Bethlen valóban 1946. október 5-én hunyt el, és nem 1947-ben, ugyanakkor nem Krasznogorszkban, hanem a második értesülésnek megfelelően, a Butirka börtönben.⁵⁸ Annak, hogy az „első dosszié” iratanyagának ismeretében – amelyből a halál dátuma és helye adekvát módon kihámozható volt – miért ment el 1993. május 12-én Nanovfszky és egyik munkatársa Krasznogorszkba, hogy ott, a helyszínen szerezzenek kézzelfogható információkat Bethlen nyughelyét illetően,⁵⁹ csak egyetlen ésszerű magyarázata lehet. Nyilván úgy gondolták, hogy noha Bethlen a Butirkában halt meg, Krasznogorszkban temették el.⁶⁰

Bethlen földi maradványainak elhantolását illetően a köd csak közel egy év múlva oszlott el. Pihója 1994. március 25-én egy levelet írt Nanovfszkynek, miszerint az illetékes orosz belügyi szervek által folytatott kutatás során megvizsgálták a Butirka börtön 1945–1946-ból fennmaradt levéltári anyagát is, de nem találtak benne olyan iratokat, amelyek Bethlen István eltemetésére vonatkoznak. Ugyanakkor a Butirka börtönben elhunytak nyilvántartására vonatkozó dokumentumok, illetve az 1945–1946-ban letartóztatottak és elítéltek személyi dossziéiban lévő anyagok alapján kijelenthető volt, hogy az elhunytak mindegyikét az I. sz. Moszkvai Városi Krematóriumban, vagyis az egykori Donszkoj kolostor egyik épületében létrehozott halottégetőben hamvasztották el. A holttestek átszállításakor a börtönből a krematóriumba a kísérőlevélben csak a holttestek számát tüntették fel, az elhunytak vezeték- és keresztnévét nem.⁶¹

Az 1927–1973 között működött krematóriumba került azoknak az elítélteknek, valamint kivégzetteknek a holtteste, akik Moszkvában különböző politikai perek áldozataivá váltak, illetve a Belügyminisztérium és az állambiztonsági szervek (NKVD, MGB, KGB) felügyelete alá tartozó büntetés-végrehajtási intézetekben vesztették életüket. Az elhunytakat személyi adatok feltüntetése nélkül igen gyakran „darabáruként” (egyszerre 10–20 holttestet) szállították a krematóriumba, ahol egyébként normális polgári temetéseket, illetve hamvasztásokat is végeztek.

⁵⁸ Megjegyzendő, hogy Györkei kutatása összességében véve nem volt eredménytelen, mert Bethlen fogságával kapcsolatosan olyan orosz levéltári dokumentumokhoz is hozzájutott az OF Fegyveres Erői Vezérkarának Központi Archívumából, amelyek nincsenek benne sem az „első,” sem a „második” dossziében”. Ezeket nem sokkal később a *Történelmi Szemle*ben publikálta. Lásd: Györkei Jenő (1994): Bethlen-dokumentumok Moszkvából. *Történelmi Szemle*, 36. évf. 3–4. sz. 335–350.

⁵⁹ Nanovfszky jelentése a KÜM IX. Főosztályának. Moszkva, 1993. június 18. MNL OL, XIX-J-1-k, 1993/192. dob., 217/1/1993. sz.

⁶⁰ Ezt a feltételezést erősíthette, hogy ekkoriban vált ismertté, miszerint Deseő László tábornok földi maradványait Krasznogorszkban hantolták el. Lásd: Illés György (2018): *Az orosz titok. Feljegyzéseim a felbolydult Moszkvában*. Szép Könyvek Kiadó, Budapest. 181–183.

⁶¹ Pihója levele Nanovfszkynek. Moszkva, 1994. március 25. MNL OL, XIX-J-1-k, 1994/106. dob., 3689/11/1994. sz.

A börtönből odakerült holttestek hamvasztás utáni maradványait három tömegsírban helyezték el, amelyeket időrendben nyitottak meg egymás után. Azt tehát, hogy a három közül melyikbe szórták Bethlen hamvait, az elhalálozási dátuma alapján lehetett meghatározni. Ez a hármas számú tömegsír volt, amit 1945 és 1973 között használtak.⁶²

VI. Néhány szempont a „Bethlen-dossziék” anyagának majdani komplex elemzéséhez

Ahogy korábban erre már utaltam, érdemes lenne egyszer az „első” és „második Bethlen-dossziében” foglalt összes orosz levéltári dokumentumot filológiai alapossággal, a jelenlegi történeti ismereteink felhasználásával lefordítani és egy önálló – kritikai – kiadásban megjelentetni. Ez nyitná meg az utat ennek a páratlanul értékes hungarika-forrásegyüttesnek a komplex és módszeres elemzéséhez. A forráskör első olvasataként, ugyancsak pontokba szedve, most csak néhány szigorúan előzetes jellegű és gondolatébresztő megállapítást szeretnék tenni.

1.) Először is, pontosan rekonstruálhatóvá vált Bethlen szovjetunióbeli fogságának kronológiája. 1945. március 27-én hurcolták Moszkvába Kunszentmiklósról – feltehetőleg egy katonai repülőgéppel. Először az NKGB hírhedt központi épületének a fogházába vitték a Lubjankán, ahol március 29-én kihallgatták. Április 1-jén, feltehetőleg az egészségi állapota miatt, átvitték a Butirszkaja börtön rabkórházába, ahol az orvosi látélet és boncolási jegyzőkönyv szerint 1946. október 5-én elhunyt. Pár héttel azt követően, hogy átszállították a Butirkába, 1945. április 20-án és 28-án, egymás után, két ízben is kihallgatták. Bizonyos továbbá az is, hogy nem sokkal a halála előtt, 1946. szeptember 18-án ismét kihallgatásnak vetették alá.

Igaz, az orosz fél által átadott történeti iratanyag dokumentumaiban a fenti dátumok közül az 1945. április 1-jei mozzanat, vagyis az, hogy Bethlent ezen a napon vitték át a Lubjankáról a Butirkába, sehol nem látható, olvasható. Ez kizárólag Pihója már említett 1994. március 25-i levelében szerepel. Ebből arra lehet következtetni, hogy erre a fontos adatra csak a „második dosszié” átadása után derült fény, akkor, amikor az orosz levéltári grémium tüzetesen átvizsgálta a Butirszkaja börtön irattárának anyagait, a börtönaplókat és a különféle nyilvántartásokat.

2.) Szabó Éva és Szűcs László 1989-ben megjelent publikációja óta tudjuk, hogy az 1946. április 9–18. között Nagy Ferenc miniszterelnök vezetésével Moszkvába látogató magyar kormánydelegáció tagjai előtt

⁶² Nanovszky jelentése a KÜM IX. Területi Főosztályának. Moszkva, 1994. április 12. MNL OL, XIX-J-1-k, 1994/106. dob., 3689/1994. sz.

Sztálin a delegáció búcsúztatására szervezett április 16-i vacsorán elárulta, hogy Bethlen náluk van a Szovjetunióban.⁶³ Erre Nagy így reagált: „*Mi nem bánjuk, ha nem jön haza, szívesebben látnánk, ha helyette hadifogoly munkások és parasztok jönnének.*”⁶⁴ Noha a kormánydelegáció moszkvai útjáról azóta már számos magyar és orosz forrás napvilágot látott,⁶⁵ a hazai levéltári anyagban a Gerő Ernő által oroszul lejegyzett párbeszéd-töredék az egyetlen, amely ezt a mozzanatot rögzíti, más dokumentum nem utal erre. Ezt Nagy is szemérmesen elhallgatta első kiadásban 1948-ban az Amerikai Egyesült Államokban angolul megjelent visszaemlékezésében,⁶⁶ amelyben egyébként részletesen kitér a delegáció útjára.⁶⁷ A „második oroszországi Bethlen-dossziéban” ugyanakkor van egy dokumentum, Viktor Abakumov állambiztonsági miniszter 1946. október 7-i rövid kézírásos emlékeztetője a Sztálin és Nagy Ferenc közötti, 1946. április 16-i beszélgetésről, amely alátámasztja, hogy a Bethlenre vonatkozó rövid eszmecsere valóban lezajlott, ráadásul eszerint Nagy nem ennyire kétértelműen fogalmazott, hanem kategorikusan ellenezte elődje hazatérését.⁶⁸ A feljegyzés dátuma is találgatásokra adhat okot, vagyis feltehető kérdésként, hogy a szovjet állambiztonsági ügyvitelben miért éppen Bethlen halála után két nappal keletkezett egy hevenyészett dokumentum, amely orientációs jelleggel felidézte a magyar kormányfő erre vonatkozó korabeli kijelentését, ami a Sztálin és Nagy közötti beszélgetés kötetlen és protokolláris jellege ellenére a magyar kormány hivatalos álláspontjaként volt értelmezhető. Megítélésem szerint ez a dokumentum arra utal, hogy az Állambiztonsági Minisztérium számára Bethlen halála után dilemmaként merült fel, hogy mit kezdjenek a holttestével. Bethlen 1946. október 5-én hunyt el, a holttestének boncolását csak három nappal később, október 8-án végezték el.

⁶³ A kormányfőn kívül a delegáció tagja volt még Gyöngyösi János külügyminiszter, Szakasits Árpád államminiszter, és Gerő Ernő közlekedésügyi miniszter. Moszkvában csatlakozott még hozzájuk Szekfű Gyula követ.

⁶⁴ Szabó Éva – Szűcs László (1989): Erdély és a Felvidék sorsa 1946-ban. Gerő Ernő ismeretlen feljegyzései. I. rész. *Új Fórum*, 1. évf. 2. sz. 43–45. A Bethlenre vonatkozó röpké eszmecsere: 45.

⁶⁵ Békés Csaba (1992): Dokumentumok a magyar kormánydelegáció 1946. áprilisi moszkvai tárgyalásairól. *Regio*, 3. évf. 3. sz. 161–194.; Révész Béla (2001): Újabb dokumentum Nagy Ferenc és Sztálin találkozásáról. *ArchívNet*, 2. évf. 2. sz.; Vida István (2002): Két fontos új dokumentum a Nagy Ferenc vezette magyar kormányküldöttség 1946. áprilisi moszkvai látogatásáról. *Külügyi Szemle*, 1. évf. 3. sz. 149–167.

⁶⁶ Nagy Ferenc (1948): *Struggle behind the Iron Curtain*. The Macmillan Company, New York.

⁶⁷ Erre a magyar nyelvű fordítás alapján hivatkozom: Nagy Ferenc (1990): *Küzdelem a vasfüggöny mögött*. 1. köt. Európa Könyvkiadó, Budapest. 272–285.

⁶⁸ 2. sz. táblázat 23. sz. dokumentum.

Szekfű Gyula moszkvai magyar követ, aki 1946. március 16-án érkezett meg moszkvai állomáshelyére,⁶⁹ jelen volt a magyar kormánydelegáció és Sztálin éppen egy hónappal későbbi közös vacsoráján, tehát első kézből tudta meg, hogy Bethlen él, és a Szovjetunióban tartják fogva. Romsics Ignác a már hivatkozott 1991-es monográfiájában kitér arra, hogy Nagy Ferenc utasítására Szekfű később tájékoztatta Frank Roberts angol nagykövetet a küldöttség áprilisi útjáról. Az angol diplomata a jelentésében így adta vissza azt, ahogy Szekfű a Bethlenre vonatkozó szovjet álláspontot interpretálta: *„Azonban attól félnek, hogy ha éppen most visszatérne Budapestre, a konzervatív áramlatok olyan – nem feltétlenül szovjetellenes – gyűjtőpontját hozná létre, amely nem találkozna a jelenlegi magyar rendszer rokonszenvével.”*⁷⁰

Szekfű május 12-i Vjacseszlav Molotov külügyminiszterhez írt kísérőlevele – illetőleg annak tartalma –, mellyel továbbítani kívánta neki Bethlen Margit grófnő férjéhez írt leveleit, arra utal, hogy a magyar követ igyekezett eloszlatni a szovjetek aggodalmait. Egyértelműen látszik, hogy ebben a levélben Szekfű Bethlen hazatérése mellett érvel, azt állítva, hogy Bethlennek semmilyen szerepe nem lehet a magyar belpolitikában, és a megváltozott viszonyok közepette semmit nem tehet azért, hogy a „régí rendet” restaurálják az országban.⁷¹ Ugyanezt az álláspontját pár nap múlva kifejtette Vlagyimir Gyekanozov külügyminiszter-helyettes előtt is. Azt, hogy Bethlen otthon már „semmilyen kárt nem tehet”, Szekfű azzal az érvel próbálta még alátámasztani, hogy az egykori kormányfő már „elég idős”.⁷²

Mint azt Lázár György, a Szekfű követi jelentéseit összegyűjtő levéltáros kiemeli, Szekfű moszkvai missziója során mindvégig magára volt utalva, az önállóság minden előnyével és hátrányával; nem kapta meg Budapestről a munkájához szükséges támogatást. Ráadásul a magyar–szovjet kapcsolattartás súlypontja Budapestre esett, nem pedig Moszkvára,⁷³ így mellőzése/mellőzöttsége a kormány részéről önálló és kényszeres manőverezési helyzeteket szült számára. A korábbi tudományos pályafutásából – és annak sikereiből – kifolyólag Szekfű egy rendkívül autonóm személyiség volt. Bethlen István és Szekfű Gyula kapcsolata korábban a *Magyar Szemle* szerkesztése kapcsán alakult ki, s ezt a kapcsolatot – a kétségtelenül meglévő koncepcionális ellentétek ellenére – mindvégig a közös eszmei gyökerekből táplálkozó együttműködés, a kölcsönös tiszte-

⁶⁹ Lázár György (1998): *Szekfű Gyula követ és a moszkvai magyar követség jelentései (1946–1948)*. Magyar Országos Levéltár, Budapest. 5.

⁷⁰ Romsics Ignác (1991): i. m. 306.

⁷¹ 1. sz. táblázat 6. sz. dokumentum.

⁷² 1. sz. táblázat 7. sz. dokumentum.

⁷³ Lázár György (1998): i. m. 8–12.

let és Szekfű részéről a politikai lojalitás jellemezte.⁷⁴ Az „önálló akció” képzetét leginkább a Szekfűt jól ismerő Staud Géza színházttörténész, bibliográfus Laczkó Miklós történész előtt felidézett emléke erősítheti. Eszerint egyszer – talán 1948-ban – Szekfű körének tagjai megkérdezték tőle, hogy miért vállalta el a moszkvai követi posztot, amire ő így válaszolt: „...részen azért, hogy felkutassam és hazasegítsem Bethlen Istvánt; már majdnem Sztálinig jutott az ügy, de végül is próbálkozásom sikertelen maradt.”⁷⁵

Mindazonáltal még mindezek ismeretében is fel kell tennünk azt a kérdést, hogy megtehetette volna-e a magyar követ, megengedhette volna-e magának, hogy szembehelyezkedjen a kormányfő – és így a kormány – akaratával, tudván, hogy Nagy Ferenc nem sokkal korábban hogyan nyilatkozott Bethlen hazatérését illetően. Nehéz elképzelni, hogy felvállalta, hogy ne a felettese álláspontját képviselje, mert azzal sértette volna a kormány integritását, a kormányon belüli hivatali hierarchiát és a kormánytisztviselővel szemben megkövetelhető alapvető normákat.

Szekfű lépésére megítélésem szerint csak egyetlen logikus magyarázat létezik. A kormány tagjai maguk is csak Moszkvában nyertek bizonyosságot afelől, hogy Bethlen még életben van. A kormánydelegáció hazatérése után ez a hír nyilván kiszivárgott a Kiszgazdapárt prominensei körében, egyes, a párt jobbszárnyához tartozó politikusok is tudomást szerezhettek erről.⁷⁶ Ha nem is valamelyik kiszgazdapárti politikus sugta meg ezt az információt Bethlen Margitnak, akkor valahogy a Bethlennel közismerten jó kapcsolatot ápoló Szekfű révén jutott tudomására, hogy a férje még életben van, és Moszkvában tartják fogva. A delegáció hazatérése (április 19.) és Szekfű levelének dátuma (május 12.), amelyben tolmácsolta Bethlen Margit kérését, feltűnően közel esik egymáshoz. Bethlen Margit szándéka, hogy továbbítsák a leveleit férjének, egy teljesen ártalmatlan, magánjellegű kérés volt. A kormány hivatalos állás-

⁷⁴ Gali Máté (2022): Bethlen István gróf és Szekfű Gyula. In: Hollósi Gábor – Joó András – Ujváry Gábor (szerk.): *A Bethlen-kormány megalakulása és a konszolidáció szellemi háttere. A VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár és az Országgyűlés Hivatala Könyvtárművelődési Igazgatósága 2021. szeptember 28-i, az első Bethlen-kormány megalakítása 100. évfordulója tiszteletére szervezett konferenciájának előadásai*. Magyar Napló Kiadó – VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár, Budapest. 35–36.

⁷⁵ Laczkó Miklós (1983): Szekfű Gyula és kortársai. *Valóság*, 26. évf. 8. sz. 13. és 22.

⁷⁶ Antall József és Borisz Jelcin 1992. november 12-i tárgyalásán a magyar kormányfő elmondta, hogy tudomása szerint Bethlent a Lubjankán tartották fogva, s a haláláról az 1947-től 1956-ig ugyancsak a Szovjetunióban sínylődő Kovács Béla „tudósította őket”. Sáringer János (2021): i. m. 529–530. Ezzel a megfogalmazással a miniszterelnök nyilván a saját családjára s elsősorban a Tildy Zoltán, majd részben Nagy Ferenc kormányában újjáépítési miniszteri posztot betöltő apjára, idősebb Antall József (1896–1974) kiszgazdapárti politikusra, illetve az általa ebben a minőségében szerzett értesülésekre célzott. Ez is arra utal, hogy kiszgazdakörökben ismert volt az a tény, hogy Bethlent a Szovjetunióban tartották fogva.

pontjába is belefért az, hogy a magyar követ egy levél (és nem egy hivatalos jegyzék) formájában továbbítja egy magyar állampolgár kérelmét. Az, hogy Szekfű a házastárs leveleinek átadásakor emberi tényezőkre is hivatkozva érvelt Bethlen hazaengedése mellett, lehetővé tette, hogy magyar részről kizárólag humanitárius kérdésként tüntessék fel és kezeljék az egész ügyet. Úgy vélem tehát, hogy Szekfűnek erre engedélyt kellett kapnia valamelyik kompetens kormányzati szereplőtől, ha nem a hivatali felettesétől, Gyöngyösi Jánostól, akkor talán magától a miniszterelnöktől, illetve egyeztetnie kellett arról, hogy ebben a humanitárius mederbe terelt ügyben meddig exponálhatja magát.

Nyilvánvaló, hogy azzal együtt, hogy a kormány részéről nyitva hagyták ezt a kérdést, előzetesen minden feltételt meg kellett teremteni ahhoz, hogy ha majd úgy adódik, hogy Bethlennek haza kell térnie, akkor ne politikusként, hanem szigorúan csak magánemberként tehesse ezt meg, és otthon semmilyen kapcsolata ne lehessen az állam- és közélettel. Beszédes például, hogy 1947 februárjában – amikor a kormánytényezők még nem tudták, hogy elhunyt – megvonták tőle a jogosultságot, hogy állami nyugdíjban részesüljön.⁷⁷ Ez egyértelműen arra enged következtetni, hogy számoltak a hazatérésének a lehetőségével.

3.) A *Magyar Nemzet* 1993. május 18-i, Romsics Ignác által szerkesztett mellékletének utolsó dokumentuma Georgij Puskin budapesti szovjet követ Andrej Vlaszovnak, a Külügyminisztérium Balkáni Országok Osztálya helyettes vezetőjének VCS-vonalon küldött 1947. április 19-i üzenete volt, melyben a szovjet diplomata jelezte a moszkvai feletteseinek, hogy nem látja akadályát annak, hogy közöljék a magyarokkal Bethlen halálhírét. Romsics ugyanakkor a dokumentumokhoz írt epilógusában nyitva hagyta azt a kérdést, hogy ezzel kapcsolatban végül milyen döntést hoztak Moszkvában.⁷⁸ Romsics e tekintetben a Bethlen-biográfiaja második, 2005. évi kiadásában is csak a sötétben tapogatózott: „Ezért csak Puskin, budapesti követet tájékoztatták, aki az információt 1947 és 1948 fordulóján adta tovább bizalmasan a magyar kormány néhány tagjának, és valószínűleg Bethlen Margitnak.”⁷⁹

A *Magyar Nemzet* hivatkozott száma megjelenésének idejére már Magyarországon lévő „első Bethlen-dosszié” anyagában van egy kivonat Puskin és Gyöngyösi János magyar külügyminiszter április 29-i beszélgetéséből, amely minden kételyt eloszlat ebben a tekintetben. Kettejük megbeszélése során ugyanis Puskin közölte Gyöngyösivel, hogy Bethlen elhunyt.⁸⁰ Ezt nyugodtan vehetjük a szovjet kormány hivatalos tájékoz-

⁷⁷ Megvonták Bethlen István, Lukács Béla, Darányi Kálmánné és mások nyugdíját. *Szabad Nép*, 1947. február 27. 3.

⁷⁸ Romsics Ignác (1993): i. m. VI.

⁷⁹ Romsics Ignác (2005): *Bethlen István. Politikai életrajz*. Osiris Kiadó, Budapest. 443.

⁸⁰ 1. sz. táblázat 22. sz. dokumentum.

tatásának. Nyilvánvaló, hogy ebből azért nem lett országos hír, mert a magyar külügyér kijelentette, hogy nem fognak erről hivatalos sajtókom-münikét kiadni, de még csak Bethlen családtagjait sem kívánja értesíte-ni. Bizonyosan állítható tehát, hogy azok után, hogy Gyöngyösi közölte Puskinnal, miszerint nem áll szándékában Bethlen elhunytáról tájékoz-tatni a magyarországi rokonait, Puskin sem adta tovább Bethlen Margit-nak a halálhírré vonatkozó információt.

4.) A fentiek ismeretében le kell tehát szögezni, hogy végső soron szov-jet részről a kulcsfontosságú információkat nem titkolták el a Nagy Fe-renc vezette s kigazdák által dominált magyar kormány előtt. Amikor még Bethlen élt, elárulták, hogy a Szovjetunióban van, majd később azt is, hogy elhunyt. Igaz, önmagában véve elgondolkodtató, hogy erről so-káig a szovjet külügyminisztérium vezető tisztviselői sem szereztek tu-domást. Ezzel magyarázható, hogy Bethlen halálhírét csak több mint fél évvel a halála után közölték Budapesttel, 1947 áprilisának legvégén. Az pedig, hogy ebből nem lett országos hír, a magyar kormány szándé-kán múlt. Ez ágyazott meg később azoknak a híreszteléseknek is, me-lyek szerint az egykori magyar miniszterelnök valamikor 1947 folyamán hunyt el.

5.) A „második dossziében” több olyan dokumentumra is bukkanha-tunk, amelyek alapján kitapinthatók a Bethlennel szembeni bánásmód bizonyos ismérvei, például az, hogy milyen ellátásban volt része. Noha az orosz levéltári forrásokból semmilyen utalás nincs arra vonatkozóan, hogy Bethlent milyen minőségben tartották fogva, az ő élelmezésére is minden bizonnyal a Szovjetunió Belügyi Népbiztosságának a hadifog-lyok élelmiszer-ellátmányi normáira vonatkozó utasításai voltak irány-adók. Mint említettem, Bethlen 1945. április 1-jén került a Butirszkaja börtön rabkórházába, így az ellátását illetően az ott töltött hónapjai leg-nagyobb részében, egészen a haláláig, a Belügyi Népbiztosság 1945. má-jus 19-i 540. számú utasítása volt érvényben. Eszerint a lágerkórházban ápolt beteg hadifoglyok napi normája mind annak minőségi összetéte-lét, mind a mennyiségét tekintve jóval jobb volt, mint a táborokban tar-tott sorállományú hadifoglyok, és kicsivel jobb, mint a táborokban tartott tisztek napi fejadagja. Például a lágerkórházban ápoltak napi 80 gramm húst kaphattak, míg a táborokban lévő sorállományúak csak 30 grammot, a szalonna- és zsiradék-fejadagjuk pedig duplája volt (30 gramm, ille-tve 15 gramm), a rozskenyér mellett búzakenyeret is kaptak, míg utóbbi-ak csak rozskenyeret stb.⁸¹

Mindazonáltal a „második Bethlen-dossziében” lévő első, 1945. már-cius 29-re datált és Alekszandr Szmolcov alezredes, az Állambiztonsági

⁸¹ Varga Éva Mária (2006): *Magyar hadifoglyok a Szovjetunióban. Dokumentumok (1941–1953)*. ROSZSZPEN – MKTTK, Budapest–Moszkva. 148–156.

Népbiztosság belső (lubjankai) börtönének orvosa által készített látlelet rögzítette, hogy a fogvatartottat általános legyengültség jellemzi, ezért az étrend kiegészítésére lesz szüksége.⁸² Szergej Kartasov ezredesnek, az Állambiztonsági Minisztérium 3. Főigazgatósága 4. Osztálya vezetőjének 1946. június 1-én kelt szolgálati feljegyzése Bethlen egészségi állapotáról rögzíti, hogy a normán felüli étkezést biztosítanak számára.⁸³ A Butirszkaja börtön orvosa, Nyikolaj Larin ezredes által nem sokkal a halála előtt, 1946. szeptember 20-án kiállított igazolás pedig kész tényként megállapítja, hogy az Állambiztonsági Minisztérium biztosítja számára a kiemelt étrendet, sőt, Larin még ekkor is előírta a koszt javítását számára, gyümölcsök, vörösbor, befőtt hozzáadásával.⁸⁴

Nyilvánvaló, hogy Bethlennek a fogsága előtt megszokott főúri lakomákban a Butirszkaja börtönben mindezzel együttvéve sem volt része. A hazájától és a szeretteitől való mesterséges elszakítottság, a börtönrezsim, a vele szembeni titkolózás, a megalázó kihallgatások, a krónikus magány, a folyamatos bizonytalanság, tehát általában véve a vele szembeni – és általa kifogásolt⁸⁵ – méltatlan bánásmód, végső soron a totális elhagyatottság és perspektívátlanság érzése önmagában rendkívüli pszichés és lelki terhelést jelenthetett. Ha a börtönben még végre is hajtották azokat az élelmezési utasításokat, amelyek rá vonatkoztak, vagyis más kategóriájú foglyokhoz képest kiemelt étrendet biztosítottak számára, akkor is elmondható, hogy ez a bizonytalan és kiszolgáltatott helyzet egy övénél jóval fiatalabb és egészségesebb szervezetet is próbára tett volna.

6.) A „második dosszié” anyagában – 1945. március 27-től számítva – összesen négy kihallgatási jegyzőkönyv leiratát találjuk. Egy 1945. március 29-i,⁸⁶ egy április 20-i,⁸⁷ egy április 28-i gépiratot⁸⁸ és végül egy 1946. szeptember 18-án kézírással lejegyzett „vallomást”.⁸⁹ Amennyiben hitelt érdemlőnek fogadjuk el, hogy 1945. március 27-e és 1946. október 5-e között valóban csak négyszer hallgatták ki Bethlent, akkor két mozzanat különösen elgondolkodtató. Az egyik az, hogy az első három kihallgatást viszonylag rövid időn, egy hónapon belül és sorozatban egymás után tartották, míg az ezeket követő – negyedik – kihallgatására csak hosszú idő, több mint másfél év kihagyás után kerítették sort. Önmagában véve az is feltűnő, hogy ez az ominózus utolsó kihallgatása nem sokkal a halála előtt zajlott. Ez alapján azt látjuk, hogy valamilyen

⁸² 2. sz. táblázat 12. sz. dokumentum.

⁸³ 2. sz. táblázat 18. sz. dokumentum.

⁸⁴ 2. sz. táblázat 21. sz. dokumentum.

⁸⁵ 2. sz. táblázat 9. és 15–17. sz. dokumentum.

⁸⁶ 2. sz. táblázat 11. sz. dokumentum.

⁸⁷ 2. sz. táblázat 13. sz. dokumentum.

⁸⁸ 2. sz. táblázat 14. sz. dokumentum.

⁸⁹ 2. sz. táblázat 22. sz. dokumentum.

oknál fogva mintegy másfél évig nem vegzálták, majd a halála előtt nem sokkal hirtelen „elövelték” valamiért. Annak, hogy sokáig nem hallgatták ki, könnyen lehet az a magyarázata, hogy egész egyszerűen nem volt kihallgatható állapotban. A Larin által 1946. október 8-án kiállított orvosi jelentés (*szpravka*) szerint Bethlen általános állapota rendkívül hullámzó volt, időnként hol javult, hol romlott. Ugyanakkor a dokumentum megállapítja azt is, hogy az „utóbbi időben” rendkívüli mértékben romlott.⁹⁰ Bethlen sorsát illetően kulcskérdés az, hogy mikortól számíthatta Larin az „utóbbi időt,” hiszen lehetséges, hogy ebbe már szeptember 18-a is beleesett, tehát elvileg Bethlen – látványosan romló – egészségi állapota akkor sem engedte volna meg, hogy túlságosan hosszú tortúrának tegyék ki. A súlyosbodó állapotát Larin a már említett szeptember 20-i látogatásban is jelezte.⁹¹ Nagyon valószínű, hogy ezt a látogatást felsőbb utasításra készítette, és az utasításban foglaltak szerint járt el, amikor abban a Bethlen fizikai állóképességére, további kihallgathatóságára vonatkozó szakvéleményét is rögzítette.

Minden egyes kihallgatáson célzott kérdéseket tettek fel Bethlennek. A kihallgatások koncepciózus jellegét két tény mutatja. Egyrészt a kihallgató tisztek mind a négy ízben igyekeztek megkérdőjelezni a szavahihetőségét, másrészt a kérdéseik mögött sokszor inkább állítások rejtettek, ezekre kellett volna Bethlennek defenzív pozícióból reflektálnia. Vagyis az egész eljárás sokkal inkább arra ment ki, hogy sarokba szorítsák őt, semmint arra, hogy valós ismeretek birtokába kerüljenek a politikusi tevékenységének teljes spektrumát illetően. A négy jegyzőkönyv szövegét tüzetesen elolvasva olyan benyomásunk keletkezik, mintha az első három kihallgatás ugyanarra a koncepcióra épülő procedúra része lett volna, míg az utolsónál a kihallgató tisztek változtattak ezen, s egészen más megközelítési keretből próbálták felépíteni a tényfeltárást. Az első három kihallgatáson ugyanis kizárólag az angolszász hatalmak politikai és katonai tényezőivel fennálló kapcsolatrendszerét igyekeztek feltérképezni, a „szovjetellenességét” feszegető kérdések is ebből a kontextusból indultak ki. Az utolsó kihallgatásán ezzel szemben döntően a Tanácsköztársaság leverésében és az ellenforradalmi rendszer kiépítésében játszott szerepét, majd a kormányzati tevékenységét, illetve a Horthy Miklós kormányzóhoz fűződő bizalmas viszonyát firtatták, ezen keresztül próbálták igazolni, hogy a nevével fémjelzett bel- és külpolitika „szovjetellenes” irányultságú volt.

1945–1946-ban a Szovjetunióban az 1926-ban elfogadott – és 1927-ben részben módosított – büntető törvénykönyv volt érvényben. Ennek hírhedt 58. cikkelye 14 pontban határozta meg a politikai bűncselek-

⁹⁰ 1. sz. táblázat 18. sz. dokumentum 1. melléklete.

⁹¹ 2. sz. táblázat 21. sz. dokumentum.

mény fogalmát, annak egyes kategóriáit és az azok után járó büntetési tételeket.⁹² Nehéz lenne megmondani, hogy a kétfajta kihallgatási koncepcióval vajon melyik cselekményt akarták „ráhúzni” Bethlenre. Az első három kihallgatás kérdéseivel (és állításaival) leginkább a „kémkedés” gyanúját támaszthatták alá, amelynek büntetési tételeit az 58. cikkely 6. pontja szabta ki. Az utolsó kihallgatás megközelítési kerete pedig leginkább a 4. („a nemzetközi burzsoáziának nyújtott segítség a kommunista államrend megdöntése érdekében”) és a 11. pont („ellenforradalmi szervezetben való részvétel”)⁹³ által tartalmazott vádakban tette volna őt terheltté. A Mihail Nyikonyenko kapitány által kiadott s Bethlen őrizetbe vételét elrendelő 1945. február 26-i parancs eleve a büntető törvénykönyv 58. paragrafusának 4. pontjára hivatkozott a vele szembeni kényszerintézkedések megtételének indokaként.⁹⁴ Nem kizárt, hogy az esetleges vádirati indítványt az Állambiztonsági Minisztérium az 58. paragrafus 4., 6. és 11. pontjában foglalt bűncselekmények együttes elkövetésének gyanújával vagy a három szakasz kombinálásával kívánta elkészíteni. Erre enged következtetni az, hogy Kovács Bélát a Szovjetunió Belügyminisztériumának Különleges Tanácsa ugyanebben a három vádpontban találta bűnösnek, és ítélte huszonöt év kényszerszolgálatára.⁹⁵

A fentiekből az is következik, miszerint sokkal valószínűbb, hogy Bethlen meggyilkolása nem állt szovjet fogva tartói szándékában, hanem egy bűnvádi eljárásnak akarták alávetni, aminek normális menetben való lefolytatását az egészségi állapota nagymértékben hátráltatta. Önmagában véve kissé illogikus, hogy ha – találó köznyelvi kifejezéssel élve – „el akarták tenni láb alól,” akkor a vele kapcsolatos információkat miért árulták el a magyar kormánynak, vagy miért tették ki őt ilyen hosszadalmas vegzatúrának. Ha meg akarták volna gyilkolni, akkor ezt rögtön a Moszkvába hurcolása után megtehették volna. Ráadásul talán az sem kétséges, hogy 1947-ben Kovács Béla sokkal veszélyesebb lehetett a szovjet érdekekre nézve, mint Bethlen István 1946 őszén, mégsem vették el még az ő életét sem. Köztudott, hogy Kovácsot 1947. február 25-én vették őrizetbe, ugyanakkor az már kevésbé ismert tény, hogy a Szov-

⁹² Уголовный кодекс РСФСР редакции 1926 года с изменениями и дополнениями до 1 июля 1927 года. (1927). Юридическое издательство Народного Комиссариата Юстиции РСФСР, Москва. 24–30.

⁹³ Уголовный кодекс РСФСР редакции 1926 года с изменениями и дополнениями до 1 июля 1927 года. (1927). I. m. 26–27, 26. és 29. A 4. és 6. pont büntetési tétele legálább három év szabadságtól való megfosztás és teljes vagy részleges vagyoni elkobzás volt.

⁹⁴ 2. sz. táblázat 7. sz. dokumentum.

⁹⁵ Kovács Béla nyilvántartási kártyája. 1953. május 20. <https://adatbazisokonline.mnl.gov.hu/imgview/szovjet-taborok-magyar-foglyai/93BA84152F52444645E-D00A26BC11C39/2>. (letöltés dátuma: 2025. 04. 20.)

jetunió Belügyminisztériumának (BM) Különleges Tanácsa „csak” 1952. március 5-én ítélte el huszonöt év kényszermunkára.

Annak mérlegelésére, hogy mi lehetett a szándéka Bethlennel a szovjet állambiztonságnak, érdemes egy megállapítást tennünk a BM Különleges Tanácsának működésével kapcsolatban. A BM Különleges Tanácsa egy 1934. november 5-én létrehozott, bírósági jogkörökkel rendelkező adminisztratív büntető szerv, az orosz történetírás megfogalmazása szerint „nem rendes bírósági instancia” volt. A tagjai a belügyminiszter, a belügyminiszter helyettesei, a Szovjetunió főügyésze, az államrendőrség vezetője és a területileg illetékes köztársasági belügyminiszter voltak. A háború befejezése után az államellenes – vagyis a büntető törvénykönyv 58. paragrafusának hatálya alá eső – bűncselekmények elkövetésével vádolt személyek ügyeinek túlnyomó többségében ez a szerv hozott ítéletet. A politikai bűncselekményekkel vádolt személyek vádirati indítványának vizsgálati anyagát az Állambiztonsági Minisztérium, illetve annak illetékes szervezeti egysége, Bethlen esetében a Szergej Kartasov állambiztonsági ezredes vezetése alatt álló 3. Főigazgatóság 4. Osztálya állította össze. Ugyanakkor 1945 őszétől a BM Különleges Tanácsa egyáltalán nem hozott halálos ítéleteket, a legsúlyosabb büntetési tétel, amit ekkortól kiszabhatott, huszonöt év szabadságvesztés volt.⁹⁶

7.) Az 1946. szeptember 18-i kihallgatás jegyzőkönyve az utolsó életjel Bethlen István egykori magyar miniszterelnökről. Noha látszik, hogy a korábbi eseményeket már nem tudta a megfelelő kronológiai rendbe szedni, és sok mindenre nem emlékezett pontosan,⁹⁷ ugyanazzal a kon-

⁹⁶ Erre részletesen: Мозохин, Олег (2006): *Право на репрессии. Внесудебные полномочия органов государственной безопасности 1918–1953*. Кучково поле, Москва. 1934. november 5-től 1953. szeptember 1-ig, az instancia megszüntetéséig, a BM Különleges Tanácsa összesen 442 531 ítéletet hozott. Ebből – kizárólag az 1941. november 11-től 1945 őszéig tartó időszakban – 10 101 főt ítéltek halálra és 360 921 személyt szabadságvesztésre, továbbá 67 539 személyt országon belüli száműzésre vagy kitelepítésre. Az adatokat lásd: *Реабилитация. Как это было? Март 1953–февраль 1956. Документы*. Составители: Артизов, Андрей et al. (2000). Международный фонд «Демократия», Москва. 72–74.

⁹⁷ Elmondta, hogy miniszterelnöksége idején, amikor a világpolitikai színpadon növekedni kezdett a Szovjetunió politikai és gazdasági ereje, keresni kezdte a lehetőségeket arra, hogy a két ország között diplomáciai viszonyt létesítsenek. Úgy emlékezett vissza, hogy először 1930-ban Ankarában folytatott tárgyalásokat erről az ottani szovjet követtel. Bethlen itt összemosott két eseményt. Magyarország és a Szovjetunió diplomáciai képviselői 1924-ben, vagyis valóban Bethlen regnálása idején írták alá a diplomáciai kapcsolatok felvételére vonatkozó megállapodásokat, de nem Ankarában, hanem Berlinben. A diplomáciai kapcsolatfelvétel ekkor végül megghiúsult, ám 1927–1931-ben a török diplomácia többször is kísérletet tett arra, hogy közvetítsen a két állam között. Bethlen 1930. október 29–30-án Ankarában részt vett a Török Köztársaság nemzeti ünnepének rendezvényein, s lehetséges, hogy ez idő alatt találkozott az ottani szovjet követtel. Az biztos, hogy a magyar-szovjet diplomáciai viszony kérdése szóba került a Bethlen és Ismet İnönü török miniszterelnök közötti október 29-i megbeszé-

zekvenciával válaszolt a szovjet állambiztonsági tiszteknek, mint a másfél évvel azelőtti kihallgatásai során, s ugyanahhoz a taktikához folyamodott, amihez az előző három kihallgatása során is. Igyekezett szétválasztani a szovjet típusú társadalmi-politikai berendezkedést és a Szovjetuniót mint szuverén államot. Soha nem tagadta, hogy a hazai bolsevik rendszer ellen küzdött, nem szimpatizált a kommunista eszmével, ugyanakkor kitartott azon álláspontja mellett, hogy mindvégig szem előtt tartotta a kapcsolatfelvétel lehetőségét a Szovjetunióval mint nemzetközi tényezővel, vagyis a kommunizmusellenessége nem jelentett Szovjetunó-ellenességet. Ez annak a jele, hogy Bethlen, a fizikai elgyengülés bármilyen fázisába is került ekkorra, és bármennyire is megromlott a memóriája, 1946. szeptember 18-án még mindig ítélőképességének a birtokában volt.

VII. Bethlen István személyes fényképei az „első dossziében”

Az „első dosszié” részeként tizenegy eredeti fényképfelvétel is a magyar diplomácia birtokába került. Az iratjegyzéken azért szerepelnek két külön rubrikában (két tételként), mert két különálló lapra vannak felragasztva, az első lapon hét, míg a másodikon négy darab.

A képeket három tematikus egységbe lehet sorolni. 1.) Nyolc darab fotó Szegedy-Ensch Máriáról, a Bethlennel szerelmi viszonyt folytató hölgyről készült. 2.) Két felvételen Magyarországra menekült lengyel állampolgárságú személyek láthatók, az egyiken katonai egyenruhát viselő egyének, a másikon civilek. 3.) Van még egy műtermi imázskép magáról Bethlen Istvánról is, amely minden bizonnyal még a miniszterelnöksége idején készült. Ez utóbbin még viszonylag fiatalosnak tűnik, zakóban van, zsebre dugott kézzel kapták lencsevégre.

Ezeknek a fotográfiáknak az eredetével kapcsolatban egyetlen feltételezést fogalmazhatunk meg: ezek a képek Bethlen személyes tulajdonát képezték, s nála voltak, amikor elhurcolták őt a Szovjetunióba. Nanovszky György, aki 1992 nyarától töltötte be a moszkvai nagyköveti posztot, tehát a Bethlen földi maradványainak hazahozatalára irányuló kutatások és egyeztetések az ő nagyköveti időszakára estek, kész tényként állította, hogy ezek a képek Bethlen saját személyes holmijában voltak. A vele készült és döntően a moszkvai nagyköveti tevékenységére fókuszáló interjúkötetében a következőket mondta: „A koalíciós külügyminiszter egy Gyöngyösi nevű úr volt [amikor Bethlen meghalt – S. A.], persze éppen a kisgazdapárt képviselőjében. A szovjetek őt értesítették Beth-

lően is. Az 1924–1925 utáni török közvetítési kísérletekre részletesen: Kolontári Attila (2009): *Magyar-szovjet diplomáciai, politikai kapcsolatok 1920–1941*. Napvilág Kiadó, Budapest. 89–98.

len haláláról, és azt is megírták, hogy a »hagyatékát« – vagyis azt a néhány fényképet, és személyes tárgyait, melyek nála voltak a börtönben – átadnák a magyaroknak. Mire ez a Gyöngyösi állítólag [sic! – S. A.] azt íratta vissza, hogy minket nem érdekelnek Bethlen tárgyai, az oroszok tegyenek velük, amit akarnak.⁹⁸ Természetesen nem kizárt, hogy Nanovfszky látott ilyen dokumentumot, arra azonban, hogy a szovjet diplomácia felajánlotta volna Bethlen személyes tárgyainak, köztük ezeknek a fotóknak az átadását Magyarországnak, semmilyen bizonyíték nincs, ilyen okmány, levél, feljegyzés vagy utalás egyik „dosszié” anyagában sincs. Puskin kizárólag Bethlen halálhírének a bejelentésére szorítkozott a Gyöngyösivel folytatott 1947. április 29-i beszélgetése során.⁹⁹ Nanovfszky szavaiban nemcsak azért kételkedhetünk, mert a Gyöngyösinek tulajdonított válasz kapcsán ő sem állítja bizonyosan, hogy létezett ilyen írott dokumentum, levél vagy diplomáciai jegyzék, hanem azért is, mert az interjúkötetben Bethlen vonatkozásában számos más ponton téves állításokat fogalmaz meg. Például azt, hogy 1948 júliusában hunyt el,¹⁰⁰ vagy azt, hogy már több börtönben megfordult, mire a Butirkába vitték,¹⁰¹ sőt azt is kész tényként kezeli, hogy halálra éhezttették.¹⁰² Annál, hogy Nanovfszky látott az állítását alátámasztó dokumentumot, sokkal valószínűbb, hogy csak felületesen ismerte meg a dossziék anyagát.

Mindazonáltal mégis jó okunk van azt feltételezni, hogy Nanovfszky-nak legalább a képek eredetét illetően igaza volt, tehát ezek a fotók valóban Bethlen személyes holmijához tartoztak, a tárcájában, a zakójában vagy a bőröndjében tartotta őket, s vele voltak a börtönben is. Ennek alátámasztására éppen a képek személyes jellege szolgál nyomós érvként. Manapság is sokaknál elterjedt szokás, hogy a szeretteikről a tárcájukban tartanak egy igazolványképet. Bethlen, amikor bujkálnia kellett, az inkognitója megőrzése érdekében levágatta az angol bajuszát, és egy fekete napszemüveget hordott. A róla készült fénykép tehát éppen azért lehetett nála, hogy szükség esetén, személyi okmányok híján, a magyar hatósági közegek előtt azonosíthassa magát.

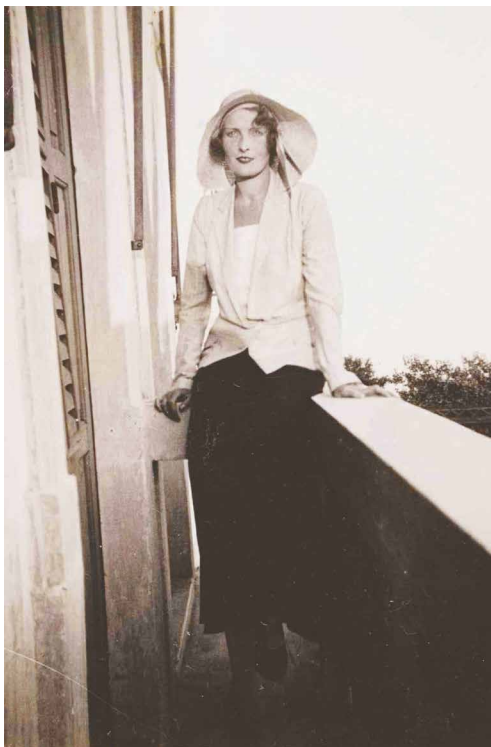
⁹⁸ Nanovfszky György (2014): *„Nano”. Egy soknyelvű diplomata kalandjai öt kontinensen.* Lejegyezte: Nemere István. Alternatív Kiadó, Budapest. 120.

⁹⁹ 1. sz. táblázat 22. sz. dokumentum.

¹⁰⁰ Nanovfszky György (2014): i. m. 117.

¹⁰¹ U o. 113.

¹⁰² U o. 119–120.

1. sz. kép. Szegedy-Ensch Mária.¹⁰³
(Forrás: MNL OL, XIX-J-1-k, 1993/192. dob., 217/1993. sz.)

2. sz. kép. Szegedy-Ensch Mária feltehetőleg az unokáival.
(Forrás: MNL OL, XIX-J-1-k, 1993/192. dob., 217/1993. sz.)

¹⁰³ Két olyan felvétel is készült róla, amelyeken fürdőruhában van, ezeket nem teszem köz-
zé.

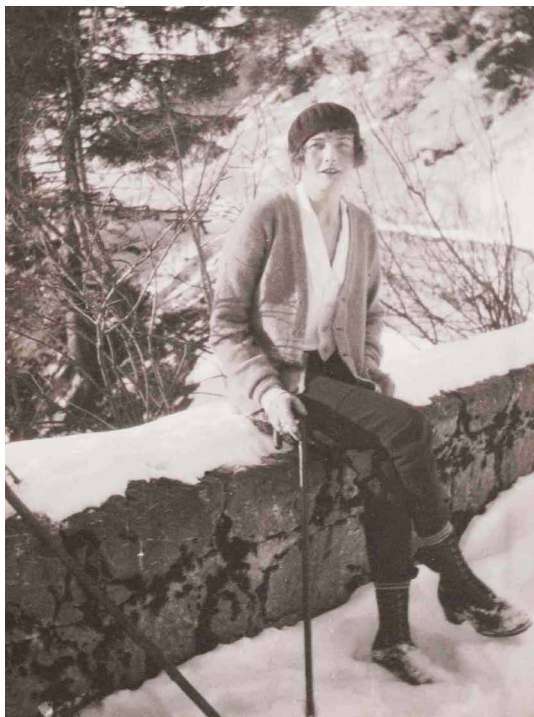
3. sz. kép. Szegedy-Ensch Mária katonai egyenruhában.
(Forrás: MNL OL, XIX-J-1-k, 1993/192. dob., 217/1993. sz.)

4. sz. kép. Szegedy-Ensch Mária a teraszon.
(Forrás: MNL OL, XIX-J-1-k, 1993/192. dob., 217/1993. sz.)

5. sz. kép. Szegedy-Ensch Mária téli öltözékben.
(Forrás: MNL OL, XLX-J-1-k, 1993/192. dob., 217/1993. sz.)

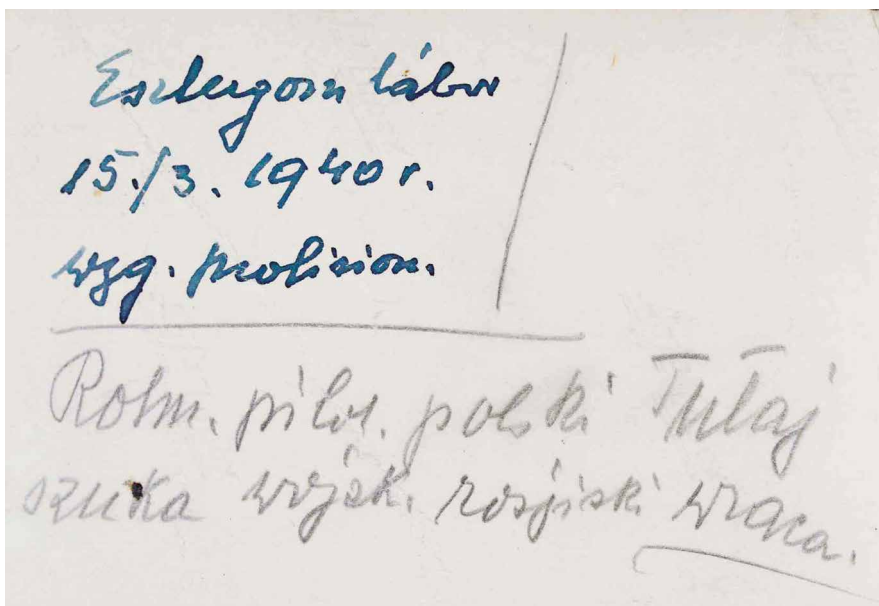
6. sz. kép. Szegedy-Ensch Mária téli öltözékben.
(Forrás: MNL OL, XLX-J-1-k, 1993/192. dob., 217/1993. sz.)

7. sz. kép. Bethlen István.
(Forrás: MNL OL, XIX-J-1-k, 1993/192. dob., 217/1993. sz.)

8. sz. kép. Az esztergomi lengyel katonai menekülttábor tisztjei. Középen Franciszek Trenkwald.
(Forrás: MNL OL, XIX-J-1-k, 1993/192. dob., 217/1993. sz.)

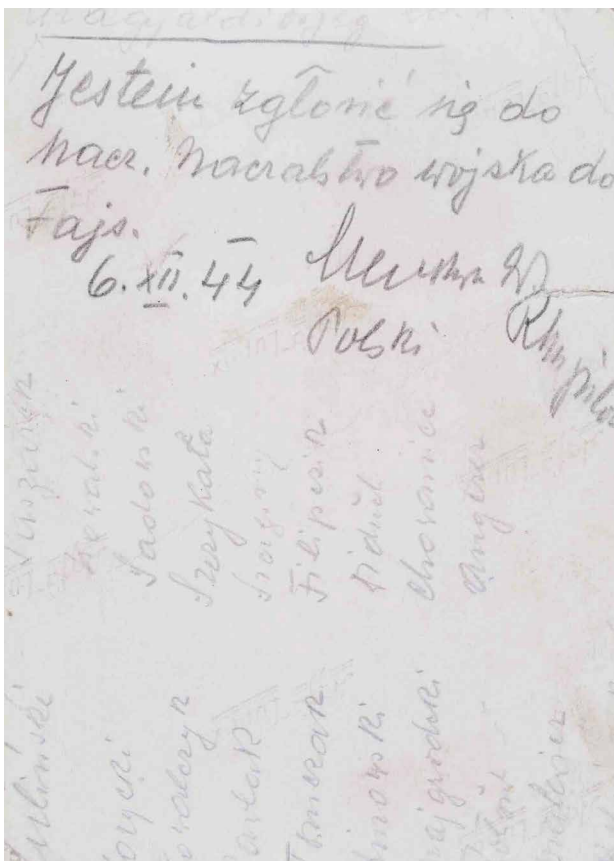

A 8. sz. kép hátoldala.¹⁰⁴
(Forrás: MNL OL, XIX-J-1-k, 1993/192. dob., 217/1993. sz.)

9. sz. kép. A somogyfajszói lengyel menekülttábor lakói.
(Forrás: MNL OL, XIX-J-1-k, 1993/192. dob., 217/1993. sz.)

¹⁰⁴ A kép hátoldalára tollal írva: „Esztergom tábor. 15/3. 1940 r[ok]. węg[ierski] [...]”
Alatta ceruzával: „Rotm[istr] pilot polski szuka [kontaktu z] wojsk[iem] rosyjski[m].
Tutaj wraca.”

A 9. sz. kép hátoldala.¹⁰⁵
(Forrás: MNL OL, XIX-J-1-k, 1993/192. dob., 217/1993. sz.)

A Bethlen Istvánról és Szegedy-Ensch Máriáról készült képekre tehát könnyű magyarázatot találni, sokkal talányosabbnak bizonyult a másik két fotó eredete és annak oka, hogy Bethlen magánál tartotta őket. A képek felirataiból és a rendelkezésünkre álló szakirodalmi adatokból kiindulva megpróbáltam rekonstruálni, hogy kik szerepelnek a képeken. A lengyel katonai egyenruhában megörökített személyek az 1939. szeptember 22-én megalakított esztergomi lengyel katonai internálótáborban vannak. A hazai szakirodalmi feldolgozásokból, mindenekelőtt Lagzi István monográfiáiból tudjuk, hogy az 5 tisztet, valamint 1800 altisztet és sorállományú katonát számláló esztergomi tábor rangidős tisztje 1939 őszén rövid ideig Franciszek Trenkwald repülő százados volt.¹⁰⁶

¹⁰⁵ A kép hátoldalára írva ceruzával: „Jestem zgłosic się do nacz[elnika] naczelstwo wojska do Fajs. 6. XII. 44. [...] W. R[o]tm[istr] pilot Polski.”

¹⁰⁶ Lagzi István (2016): *Lengyel menekültek munkahétköznapijai Magyarországon 1939–1944*. Sígillum 2000 Bt., Budapest. 166.

Ő áll középen. Egy idő után elkerült Esztergomból, 1943 nyarán báró Szegedy-Ensch Sándor (azaz Szegedy-Ensch Mária bátyja) a Vas vármegyei Gyöngyöshermán község melletti birtokán alkalmazta őt gazdaszítzként.¹⁰⁷ 1944. március 19-e után Bethlen a Szegedy-Ensch család, illetve a Bolza család magyarországi birtokain és kúriáiban bujkált.¹⁰⁸ Amikor Bethlen 1944. október elején – a front közeledte miatt – Szegedy-Ensch Mária Marcali melletti boronkai kúriájában, majd az attól nem messze lévő gyótapusztai vadászházban rejtőzött el, mindvégig vele volt Trenkwald is. Bolza Antal és a nővére, Bolza Ilona egybehangzó állítása szerint – szükség esetére – orosz tolmácsként és személyi titkárként rendelték mellé.¹⁰⁹ A másik fotó hátoldalán a kéziratos szövegben kiolvasható Fajsz – azaz Somogyfajsz – településnév, amely közúton 19 kilométer távolságra fekszik Boronkától, s ahol egy lengyel polgári menekültek számára létrehozott tábor működött.¹¹⁰ Azt már nem lehet megállapítani, hogy a két fényképpel pontosan mi volt a szándéka Trenkwaldnak és Bethlennek, vagy hogyan kerültek Bethlenhez, illetve a rajtuk lévő kódolt feliratokkal kinek vagy kiknek kívántak üzenni.

VIII. Epilógus

A nagymamám kilencvenhat éves korában hunyt el. Leszámítva élete utolsó két hónapját, a nyugdíjas éveit mindvégig szellemileg friss és fizikailag ép állapotban élte le. Az utolsó két hónapjában azonban rendkívül gyorsan romlott az állapota, már nem mozgott, nem beszélt, és nem reagált a környezetéből érkező ingerekre. Emiatt, abban az időszakban, ahol élt, egy, a köznyelvben „elfekvőnek” nevezett szobában helyezték el, ahol magatehetetlen és a végelgyengülés stádiumába érkezett idős embereket gondoztak és ápoltak. Ebben a zsúfolt szobában négyen voltak. Egyik örökösen visszatérő emlékem, hogy közülük az egyik, a külvilággal már ugyancsak nem kommunikáló néni állandóan egy fényképet szorongatott a kezében, annak első oldalát mindig görcsösen maga felé tartva. Nem lehetett látni, hogy ki van a képen. A nővérektől annyit tudtam meg, hogy a nénit egyáltalán nem látogatják családtagok vagy rokonok. Amikor megismerkedtem ennek a forrásanyagnak a szenzációs számba menő részével, Bethlen fényképeivel, s megtudtam, hogy kit örö-

¹⁰⁷ Lagzi István (2016): i. m. 83.

¹⁰⁸ Bolza Antal Szegedy-Ensch Mária veje volt.

¹⁰⁹ Lásd: Bolza Ilona (1988): A bujdósó gróf Bethlen István (1944). In: *Bethlen István emlékirata 1944*. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta: Romsics Ignác. Bevezető: Bolza Ilona – Romsics Ignác. Zrínyi Kiadó, Budapest. 92–93.; Bolza Antal (1993): *Cserkelés az életem*. Novitas-B, Budapest. 36–37.

¹¹⁰ Lagzi István (2016): i. m. 211.

kítenek meg, akaratlanul is erre az emlékképre asszociáltam. Persze azt nem tudjuk megmondani, hogy ezek a fényképek ténylegesen Bethlennel voltak-e a börtöncellájában, engedélyezték-e számára, hogy ott is magánál tartsa őket. De ha igen, akkor ezek voltak az utolsó tárgyi relikviák, amelyek a szeretteihez és a hazájához kötötték őt, tehát nagy valószínűséggel a halálos ágyán is elkísérték őt földi létének utolsó pillanataiban.

A MEGBÍZHATATLAN HAZATÉRŐ SZALKAI SÁNDOR, A MUNKÁSMOZGALOM RÉGI HARCOSÁNAK MEGPRÓBÁLTATÁSAI NAGY-BRITANNIÁBAN, 1957–1963

Pál István

Összefoglaló:

Amikor az 1956. november 4-i szovjet intervenció világossá tette, hogy belátható időn belül nem lehet számítani Magyarország demokratikus politikai átalakulására,¹ két-három hónap alatt több mint 200 ezer magyar állampolgár menekült el az országból.² A forradalom bukása nyomán kb. 25-30 000 zsidó honfitársunk is a kivándorlás útjára lépett, mivel egy részük korlátozásoktól mentesen szeretne volna a vallását gyakorolni, míg a korábbi párttagok vagy funkcionáriusok a népi vagy judeobolsevista indíttatású antiszemitizmus miatt távoztak Nyugatra.³ A jelenleg nem volt új keletű, hiszen a Magyar Népköztársaság (MNK) 1953-tól szigorú feltételekkel évente pár száz jellemzően idősebb embernek adott engedélyt a jogszerű kivándorlásra, akik közül minden harmadik személy Izraelbe költözött. Nagy-Britanniát évente 40-50 választotta,⁴ akiknek nagy többsége minden bizonnyal szintén a holokauszt túlélői közé tartozott, mint a most következő történet vitatható múltú főszereplője is.

Kulcsszavak: 1956-os forradalom, kivándorlás, hazatelepülés, állambiztonság

Abstract:

Shortly after the Soviet intervention made it clear that any democratic political transition would be out of question for the foreseeable future, more than two hundred thousand Hungarian citizens fled their native country within the following two or three months. Owing to the oppression of the Hungarian Revolt approximately twenty-five to thirty

¹ Simándi Irén (2002): A magyar forradalom a Szabad Európa Rádió hullámhosszán II. *Valóság*, XLV. évf. 12. sz. 76–93.

² Várallyay Gyula (2011): *Tévedés. Ügynökök az ötvenhatos diákmozgalomban*. 1956-os Intézet – Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára – L'Harmattan Kiadó, Budapest. 9–19.

³ Győri Szabó Róbert (2009): *A kommunista párt és a zsidóság az 1945 utáni Magyarországon*. Gondolat Kiadó, Budapest. 270–271.

⁴ Szászi Ferenc (1993): Adatok a magyar kivándorlás történetéhez, 1945–1989. *Történelmi Szemle*, XXXV. évf. 3–4. sz. 313–320.

thousand members of the Hungarian Jewry also decided to leave. Their reasons differed significantly, for some of them wanted to practice the religion without constraint while former communist party members and functionaries became scared of either the popular or Judeo-Bolshevik form of antisemitism. The phenomenon was not new, as the Hungarian People's Republic (MNR) had been granting permission to a few hundred, typically older people, per year under strict conditions since 1953, to legally emigrate, one third of whom chose to move to Israel. England was a destination for only forty to fifty people per year, but the majority of the latter group must have also belonged to the survivor of the Holocaust such as the protagonist of dubious character in the following story.

Keywords: The Hungarian Revolution of 1956, emigration, repatriation, state security

Levél a távolból

Szalkai Sándor, aki a 231, Chiswick Village, Oxford Road, London, W4 cím alatt élt a brit fővárosban, 1959. október 15-én közel másfél év-tizedes barátságukra való hivatkozással levelet írt Horváth István rendőr főhadnagynak, amelyben 1945 utáni csalódásait és távozásának hátterét vázolta fel. Az 1949-es államosítások idején egy fűrésztelep vezetője volt Szentgotthárdon, amelynek pénzügyi egyensúlyát közel másfél éves kemény munkával sikerült csak helyreállítani, a minisztérium mégis az üzem bezárása mellett döntött. Szalkai visszatért Budapestre, ahol importáru-átvevőként helyezkedett el a Fatelítő Vállalatnál. Nem sokkal később azonban ráeszmélt, hogy a cég egyes munkatársai által kidolgozott újítás, a régi vasúti talpfák 10×10-es padlóelemek formájában történő hasznosítása nem csupán a szolgálatból kivont anyagokra korlátozódott. A visszaélést jelentette az igazgatónak, aki viszont régi beosztottai mögé állt, hiszen maga is részesült az ötletért kapott jutalomból. Szalkai 1955-ben lett a VIII. (kerületi) Építő KTSZ elnöke, amely tapasztalatai szerint tele volt a háború előtti korszak hadseregének tisztjeivel. Bár elmondása szerint 25 fő ellen tett rendőrségi feljelentést csalás miatt, a VIII. kerületi ügyészség nem volt hajlandó intézkedni. A szövetkezet vezetője mind ezt megírta a *Szabad Nép* hasábjain, ugyanakkor panaszt tett a Legfőbb Ügyészségen, amely kérdőre vonta a VIII. kerületi vádhatóság vezetőjét. Az utóbbi ekkor üzérkedéssel vádolta meg a KTSZ-elnököt, aki közel másfél évet várt a felmentő ítéletre. Az elhúzódozó jogi procedura anyagilag tönkretette a családot, a volt szövetkezeti vezető pedig csak szállítómunkásként tudott elhelyezkedni a BELSPED-nél. Szalkai a forradalom ki-robbanásával egy időben gerincsérvműtétre várt az egykori Irgalmas-rendi Kórházban, azonban saját kérésére hazamehetett, miután feleségét

valaki leütötte. Az USA-ban és Angliában élő unokatestvérei magukhoz hívták – az Amerikai Egyesült Államok részéről aligha lett volna fogadókézség, ti. 1917 óta J. Edgar Hoover (1895–1972), a Department of Justice Radical Bureau (Igazságügyi Minisztérium Politikai Szélsőségekkel Foglalkozó Hivatala), majd az FBI (Federal Bureau of Investigation – Szövetségi Nyomozó Iroda) teljhatalmú igazgatója mindent elkövetett annak érdekében, hogy a szélsőbaloldali szervezetek ne kapjanak utánpótlást külföldről⁵ – így Szalkai 1957 első napjaiban alapos indoklással kivándorló útlevélért folyamodott a szigetországba. Az ottani rokonság eredetileg azt ígérte, hogy rövid időn belül munkahelyet és lakást szereznek neki, ám végül egy borzalmas állapotban lévő közösségi szálláson kaptak elhelyezést. A családfő egy furnérgyárban lett segédmunkás, aztán rádiókat csomagolt, majd egy magyar vállalkozó marósként alkalmazta, míg Szalkainé Szűcs Éva egy galériában volt takarítónő. A főnöke kezességével sikerült átvennie egy összkomfortos garzonlakást, ugyanakkor meg tudott venni egy televíziókészüléket, valamint egy kb. 15 000 forint értékű asztalosipari szerszámgépet. Szalkai már közel került a saját autó vásárlásához, amikor erős honvágya támadt. Végül egy már hazatért idős nő tanácsára levélben Marosán György (1908–1992) – 1959-ben a Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) budapesti első titkára és egyben Kádár János közvetlen helyettese⁶ – jóindulatáért folyamodott. Szalkai arról is érdeklődött Horváthtól, hogy tud-e valakit mozgósítani a hazajövele ügyében.⁷ Szűcs Éva november 22-i, apjának írt levelében felidézte, hogy Horváth 1956-ban náluk rejtőzött, pedig a társasház lakói őket is fenyegették. Távozásukat az ott élők közössége örömmel fogadta, ugyanakkor a nő szerint a hazatérési kérelmük januári elutasítása mögött az egykori hangadók álltak.⁸ Szűcs Vince november 25-én értesítést kapott a Belügyminisztériumtól (BM), hogy a Marosán György számára írt kérelemmel csak úgy tudnak foglalkozni, ha a veje bejelentkezik a Magyar Népköztársaság (MNK) londoni követségén.⁹

⁵ Finan, Christopher M. (2007): *From the Palmers Raid to the Patriot Act. A History of the Fight for Free Speech in America*. Beacon Press, Boston. 4–5.

⁶ Jemnitz János (1999): Marosán György. In: Varga Lajos (főszerk.): *A magyar szociáldemokrácia kézikönyve*. Napvilág Kiadó, Budapest. 426–428.

⁷ Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL) – 3. 2. 4 – K – 509 – [Szalkai Sándor] – Alexander Szalkay 231, Chiswick Village Oxford Road, LONDON, W. 4 – 15. 10. 1959. London. 8–11.

⁸ ÁBTL – 3. 2. 4 – K – 509 – [Szalkai Sándor] – London, 1959. XI. 27. 12.

⁹ ÁBTL – 3. 2. 4 – K – 509 – [Szalkai Sándor] – Budapest, 1959. XII. 13–14.

A szerző felvetése

Szalkai esete annyiban tipikus, hogy az idősebb, az új körülményekhez nehezen alkalmazkodó korosztály tagjaként a honvágyra és a családi kapcsolatok hiányára való hivatkozással kérelmezte a hazatérést,¹⁰ ám döntésében nem annyira a fenti szubjektív tényezők, hanem a viselkedése nyomán kialakult konfliktus volt az igazi motiváció.

A tényleges jogi konfliktus – a menekülés igazi oka

Amennyiben a BM II. (Politikai Nyomozó) Főosztálya utánanézett volna az ügy hátterének, Szalkai Sándor őszintesége már az első levél alapján megkérdőjeleződik. A *Szabad Nép*ben a VIII. kerületi építőipari KTSZ ügyeivel foglalkozó cikk vagy olvasói levél egyáltalán nem láttat napvilágot. Ezzel egy időben a Szalkai családot lelkileg és anyagilag is megterhelő hosszadalmas jogi procedúra nem büntető eljárás, hanem egy majdnem tíz évvel korábbi, adóssággal kapcsolatos polgári per folyamánya volt. Ti. Oskó László áruházi alkalmazott 1947. január 29-én 10 000 forint kölcsönrel segítette az akkor még magánkereskedőként dolgozó Szalkai Sándort, aki az év április 8-án a tulajdonában lévő, S. 6229 forgalmi rendszámú féltonnás DKV tehergépkocsit adta zálogba a tartozás fedezetéül. A megállapodás szerint amennyiben 1947. április 25-ig nem rendezi tartozását, a hitelező jogosultságot szerez a jármű értékesítésére. Szalkai a furgont 1946-ban 5000 forintért vette Székely Mihálytól, néhány kisebb alkatrész kíséretében. Az autót üzemképes állapotban átadta a felperesnek, aki azt az Abonyi utca egyik üres telkén, egy bakra állítva tárolta. Amikor a határidő lejárt, de az alperes nem fizetett, Oskó el akarta adni a DKV-t, ami viszont üzemképtelennek bizonyult. A felperes a gépkocsit Balog József és Horvát Aladár műhelyébe vontatta, ahol 920 forintos javítással vált működőképpé. A jármű értékesítése nem járt azonnal sikerrel, így 550 forintos tárolási díj is terhelte a hitelezőt. A furgont végül 5700 forintért, 1947. június 17-i dátummal Bodor Imréné (később Hámori Pálné) vásárolta meg. A felperes kérte a kölcsön összege és a zálogtárgy eladási ára közötti 4300 forintos különbözet, valamint a javítás és tárolás 1770 forintos költsége megtérítését. Az alperes tagadta a felperes állításait, csak a tartozást ismerte el. A II. Kerületi Bíróság az 1947. január 29-től 1947. június 18-ig tartó időszakra 5650 forint, valamint az utána következő időszakra járó 5%-os kamat megtérítésére kötelezte az alperest, havi 200 forintos részletekben. Az ügyvéd 746 forin-

¹⁰ Robert, Tiphaine (2016): Mindennek ellenére. Az 1956-os menekültek hazatelepülése (1956–1961). *Múltunk. Politikátörténeti folyóirat*, XXVII. évf. 3. sz. 98–121.

tos tiszteletdíja ugyancsak Szalkai Sándort terhelte. Az elsőfokú bíróság azonban elismerte, hogy a szóban forgó gépkocsi nem ért többet 5700 forintnál, hiszen 1947 táján a használt járművek ára mélyponton volt. A háború folytán nagy számban visszamaradt gépkocsikból származó bontott alkatrészek segítségével úgy-ahogy sikerült megjavítani a járművet, az újabb javításokhoz viszont már nem állt minden alkatrész a rendelkezésre. Az 1770 forintos javítási és tárolási díj igazolható volt a benyújtott számlákkal, ugyanakkor a felperes láthatóan mindent megtett az adóssága behajtásáért, folyamatosan kereste az alperest. Szalkai 420 forint értékű munkát végzett Oskó javára, ezért a 11 770 forintos követelésből ezt leírták, így lett a kártérítés összege 5650 forint.¹¹ A Fővárosi Bíróság, mint másodfokú bíróság, 1957. április 5-én az ítéletet helybenhagyta. Szalkai állítását, miszerint nem hitelügyletről volt szó, hanem közös vállalkozásról, a Fővárosi Bíróság sem fogadta el. A kölcsönszerződést szabályosnak minősítette, egyben megállapította, hogy Oskó jóhiszeműen járt el, hiszen értesítette Szalkait a jármű eladásáról.¹²

Az itthoni ellenőrzés eredménye

1959. december 22-én Demeter Bertalan rendőr főhadnagy – a BM II/3 (Hírszerző) Osztály¹³ angol-amerikai alosztályának fő operatív beosztottja¹⁴ – már azt valószínűsítette, hogy Szalkai előbb-utóbb megkapja az engedélyt a hazatérésre. Ti. Sógor Gyula rendőr őrnagytól úgy értesült, hogy Szalkai Sándor Zalka Máté (1896-1937) – a mai Tunyogmatolcson született hivatásos forradalmár, moszkvai politikai emigráns, a spanyol polgárháborúban a XI. Nemzetközi Brigád parancsnoka¹⁵ – unokaöccse, aki a rendezőgárda – a Magyar Kommunista Párt félhivatalos erőszakszervezete a koalíciós időszakban¹⁶ – és a Magyar Dolgozók Pártja (MDP) tagjaként 1956-ban is kitartott a rendszer mellett. Az Demeter számára sem volt világos, hogy Szalkai miért döntött a kivándorlás mellett, ám úgy tűnt, hogy már megbánta tettét. A főhadnagy az

¹¹ Budapest Főváros Levéltára (BFL) XXV. 4.b – 36270/1956. – P. II. 20.671/1956/15 – Budapest, 1956. VIII. 15. 1–4.

¹² BFL XXV. 4. b. – 36.270/1956./20. – Budapest, 1957. IV. 5. 5–6.

¹³ Palasik Mária (2013): A BM II/3. (Hírszerző) Osztály. In: Cseh Gergő Bendegúz – Okváth Imre (szerk.): *A megtorlás szervezete. A politikai rendőrség újjászervezése és működése 1956–1962.* Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára – L'Harmattan Kiadó, Budapest. 47–103.

¹⁴ ÁBTL – 2. 8. 2. 1 – 473 – Demeter Bertalan – Javaslat – Budapest, 1958. VI. 13. 31.

¹⁵ Zalka Máté (1896–1937). In: Kenyeres Ágnes (főszerk.): (1982): *Magyar Életrajzi Lexikon.* Második kötet. L–Z. 1982. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1063.

¹⁶ Máthé Áron (2020): *Vörös karszalag. Ideiglenes karhatalmi osztagok 1944–45-ben.* Jaffa Kiadó, Budapest. 1–232.

ügy alapos feldolgozását javasolta, mivel úgy vélte: Szalkait ideológiai elkötelezettségére való tekintettel, hazatérése előtt kiegészítő ügynöki szerepkörben fel lehetne használni.¹⁷ A BM II/5. (Belső Reakció-Elhárító)¹⁸ Osztály időközben kiderítette, hogy Szalkai (Burger) Sándor 1910. március 18-án született Mátészalkán, távozása előtt a II. kerület, Ezredes utca 13. szám alatt élt. Horváth István, a Kormányőrség fegyvermestere elmondása szerint a II/4-es számú rendezőgárda helyettes vezetője azonnal elbújtatta a lakásában, miután valamikor 1956 október végén Jambrik ezredessel a Széna téren megverték Szabó Jánost.¹⁹ Horváth főhadnagy állítása erős kritikával kezelendő, hiszen a forradalmárok között a mérsékeltelkekhez tartozó Szabó János (1897–1957) személyesen tárgyalt a Bem laktanya tisztjeivel, ami a szovjet intervenció előtt egyfajta védettséggel járt.²⁰ Jamrich Mihály államvédelmi ezredes, a forradalom idején a XIII. (Kormányőrség) Osztály parancsnoka, október 25-én egyik elkövetője volt a Kossuth téri sortűznek, viszont pár nappal később Anasztasz Mikoján és Mihail Szuszlov, azaz a Szovjet Kommunista Párt Politikai Bizottságának (SZKP PB) Budapestre küldött tagjai személyi védelmével foglalkozott.²¹ Jamrich ezredes Széna téri felbukkanása a Parlament előtt történt események fényében nagyon nem valószínű. Az pedig még kevésbé, hogy menekülés közben társával a környéket ellenőrzésük alatt tartó felkelők vezérére támadjon. Ezt „Szabó bácsi” sem engedhette volna meg magának, ugyanis ezzel visszafordíthatatlanul elveszett volna a tekintélye.

Zaklatás a hazatérés előtt

Szalkai Sándor felesége és fia 1962 nyarán hazatért, ám a családfő jó időre eltűnt, az MNK londoni kereskedelmi kirendeltségének vezetője, Lengyel Imre²² szeme elől, akinek korábban üzleti ajánlatokat tett. Szalkai 1962. december 12-én végre újból felkereste a kirendeltségvezetőt, aki mielőbb szeretett volna függőben maradt ügyek végére jutni.

¹⁷ ÁBTL – 3. 2. 4 – K – 509 – [Szalkai Sándor] – Tárgy: Szalkay Sándor londoni lakos ügye. – FELJEGYZÉS. Budapest, 1959. XII. 22. 3–4.

¹⁸ M. Madarász Anita (2023): Kulturális csatatér. Brit-magyar diplomácia, 1945–1970. Nemzeti Emlékezet Bizottsága, Budapest. 280.

¹⁹ ÁBTL – 3. 2. 4 – K – 509 – [Szalkai Sándor] – Tárgy: Szalkai Sándor hazatelepülési kérelme. – Jelentés. Budapest, 1960. VII. 22. 18.

²⁰ Eörsi László (2013): *Mitoszok helyett*. Fapadoskönyv Kft., Budapest. 81–86.

²¹ Fekete Edit (2013): Jamrich Mihály. In: *Trójai faló a Belügyminisztériumban. Az ÁVH szervezete és vezérkara 1953–1956*. Gyarmati György – Palasik Mária (szerk.): Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára – L'Harmattan Kiadó, Budapest. 265–266.

²² Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL) – 3. 2. 2 – T-31/B-1. – „Lőrinczi Béla” (Lengyel Imre). Évkör: 1958–1981. 221 oldal.

Szalkai ugyan visszahozta a korábban elvitt mintadarabokat, de közölte, hogy hónapok óta tartó idegi megbetegedése mozgásában is gátolja. Az egykori rendezőgárdista jó hírt kapott otthonról, ugyanis felesége elhelyezkedett az egyik fővárosi szövetkezetnél, ő viszont még Angliában akart maradni. Ezt azzal indokolta, hogy 300 font hiányzott ahhoz, hogy otthon át tudjon venni egy szövetkezeti lakást. Igaz, a feleségével folytatott levelezésére a brit rendőrség felfigyelt.²³ Ez aligha volt a pusztán véletlen műve, amennyiben a 20. század elejétől a postai küldemények ellenőrzése tekinthető a brit nemzetbiztonság első lépcsőjének.²⁴ Egyik nap felkereste a Scotland Yard (a Nagy-Londoni Rendőr-főkapitányság) egyik nyomozója, aki rákérdezett a levelei témájára, egyben felszólította, hogy mutassa be azokat. Szalkai erre csak úgy volt hajlandó, ha azokat a főkapitányságon olvassák el, és egyből vissza is szolgáltatják neki. Amikor erre sor került, az a számára ellenszenves idősebb nő fogadta, aki emlékei szerint 1957-ben egyszer már kikérdezte. A nyomozó arról is érdeklődött, hogy miért jár állandóan a követségre. Szalkai elismerte, hogy a legkülönbébb üzleti elképzelésekkel kereste a kereskedelmi tanácsost, ez a gyakorlatban nem járt eredménnyel, amint azt az általa bemutatott üzenetváltások is igazolták. Szalkai további részletekkel nem szolgált, ugyanakkor bejelentette a konzulátuson a hazatérő útlevele elvesztését. A rezidentúra nem tudott arról, hogy a Központ fel kívánja-e használni a jelentkezőt operatív feladatokra, ezért végső soron hozzájárult Szalkai hazatéréséhez.²⁵

Az első találkozó a magyar állambiztonság emberével

1963. január 8-án Suszta Sándor rendőr őrnagy kihallgatta Szalkai Sándort, aki ideiglenes jelleggel a VIII. kerületi Tinódi utcába költözött. A hazatérő ekkor megismételte mindazt, amit Lengyel Bélának már elmondott Londonban. Mindehhez csak annyit tett hozzá, hogy a Scotland Yard embere óvott a levelezéstől és a követséggel tartott kapcsolattól, miközben kilátásba helyezte, hogy amennyiben ez túllépi a jogszerű kereteket, felelősségre vonhatják. Az útlevelének eltűnését azzal magyarázta, hogy más iratokkal együtt elégette. A brit elhárítás általi ellenőrzésére semmi más nem utalt. Suszta nem kételkedett Szalkai őszinteségében, de hozzátette, hogy az operatív vonatkozásban tapasztalatokkal

²³ ÁBTL – 3. 2. 4 – K – 509 – [Szalkai Sándor] – Tárgy: Szalkai S. közlései; tervei. Adta Lőrinczi – Vette Budai – Jelentés. London, 1962. XII. 13. 22–23.

²⁴ Walton, Calder (2013): *Empire of Secrets. British Intelligence, the Cold War and the Twilight of Empire*. HarperCollins Publishers, London. 11–23.

²⁵ ÁBTL – 3. 2. 4 – K – 509 – [Szalkai Sándor] – Tárgy: Szalkai S. közlései; tervei. Adta Lőrinczi – Vette Budai – Jelentés. London, 1962. XII. 13. 23.

nem rendelkező személyt minden bizonnyal más módszerrel is megfigyelés alatt tartották. Az MNK engedélyével kivándorolt személyeket eleve bizalmatlanul fogadták, többségüket egy-két hónappal megérkezésük után a lakásukon is felkereste a brit rendőrség. Ezzel egy időben azokkal is alaposan eltársalogtak, akiket a konzuli osztály látogatói közül sikerült azonosítaniuk.²⁶ Mindez arra utalt, hogy az MI5 (Military Intelligence Section 5 – a brit kémelhárítás) szoros ellenőrzés alatt tartja az MNK követségét.²⁷

Az idegenrendészet szervezete és a menekültek regisztrációja

Az 1962 augusztusi átszervezést követően létrejött III/I. (Hírszerző) Csoportfőnökség²⁸ 1963 márciusában elküldte a londoni rezidentúrának a brit idegenrendészeti eljárásrendről és az angol elhárítás ehhez kapcsolódó preventív intézkedéseiről készült összefoglalót, amely Szalkai Sándor és felesége tapasztalatain alapult. A házaspárnak megérkezésük utáni napon jelentkezniük kellett a Bevándorlási Hivatalnál (Immigration Branch). A postára emlékeztető térben a különféle nemzetiségű emigránsokat más és más ablakoknál fogadták, a magyarok a „keleti országok” elnevezésű szekcióhoz tartoztak. Miután a kivándorló útleveleket elvették tőlük, fényképes személyi igazolványt kaptak. Az ún. Personal Certificate a legszükségesebb személyi adatokat, a kiállítás alapjául szolgáló okmányok iktatószámát és egy magyarul írt figyelmeztetést tartalmazott, amely rögzítette az emigránsokra vonatkozó legfontosabb rendelkezéseket, többek között azt, hogy a lakóhely vagy a munkahely terén beállt változásokat kötelező 24 órán belül jelenteni. Ezzel egy időben megszerezték a Travel Document (utazási engedély) nevű iratot, amely egy Magyarország kivételével egész Európára érvényes hontalan útlevélként működött. A Szalkai házaspárt három évvel a távozásukat követően mentesítették a bejelentési kötelezettség alól, de írásbeli tájékoztatót csak az asszonynak küldtek. A férj posta igénybevételével feladta igazolványát, de minthogy hosszú ideig nem kapott választ, személyesen is bement az idegenrendészeti hatósághoz. Az Immigration Branch tagadta, hogy a beadvány megérkezett hozzá, így az utazási engedélyben tüntette fel a mentességet. Már kb. 6 hónapja éltek Angliában, amikor mindkettőjüket berendelték a Home Office York Terrace-i hivatalába, ahol az asz-

²⁶ ÁBTL – 3. 2. 4 – K – 509 – [Szalkai Sándor] – Tárgy: Szalkai Sándorral való beszélgetésről JELENTÉS. Budapest, 1963. I. 14. 25–27.

²⁷ West, Nigel (1982): *A Matter of Trust. MI5 1945–72*. Weidenfield and Nicolson, London. 136.

²⁸ Tóth Eszter (2013): A politikai és gazdasági hírszerzés szervezettörténete 1945–1990. In: Cseh Gergő Bendegúz – Okváth Imre (szerk.): i. m. 413.

szonyt az emeleten, a férfit a földszinten, tolmács segítségével kihallgatták. Az elbeszélgetés párhuzamosan zajlott, ezalatt a két detektív között egy összekötő ingázott, hogy egyeztesse az elmondottakat.²⁹ A Szalkai elmondása alapján készült jelentés az illetékes brit hatóság tekintetében pontatlan volt. 1962-ben a külföldiek ellenőrzésével az Alien Registry (Idegenrendészet) foglalkozott, amely a Scotland Yard Special Branch (Különleges Ügyosztály – a szigetország politikai rendőrsége) egységéként működött,³⁰ az előzetes szűrés feladata csak 1973-tól került a Home Office Immigration Service Intelligence Unit (Belügyminisztérium Bevándorlási Hivatal Hírszerző Részleg) hatáskörébe.³¹

A brit kihallgatók kérdései

A hazatérő beszámolója szerint első helyen az életrajzi adatok szerepeltek: milyen családból származik, milyen nyelveket beszél, mi a végzettsége, milyen beosztásokban dolgozott, kikkel került kapcsolatba munkahelyén és/vagy külföldön, továbbá otthoni anyagi és lakáshelyzetéről, külföldi rokonairól is szó esett. A második helyen az 1945 előtti és utáni politikai tevékenységéről érdeklődtek, amely a párttagságot, az esetleges funkciókat, egyéb közéleti szerepvállalást foglalta magába. A harmadik helyen a kivándorlás oka, az útlevél megszerzése és annak feltételei – például anyagi ellenszolgáltatás vagy konkrét feladatok – és az angliai ismerősök személye szerepelt. A negyedik pontban áttértek az alany kinti életére: hol, kinek a segítségével sikerült elhelyezkednie, milyen szempontok alapján választott munkahelyet, milyen beosztásban dolgozik, milyen az anyagi helyzete, hol és milyen körülmények között él, mennyi a jövedelme. Az ötödik pontban viszont arra kérdeztek rá, hogy kint-tartózkodása alatt volt-e kapcsolata a követséggel vagy más magyar külképviseleti szervvel, hogyan került velük érintkezésbe, hányszor volt a konzulátuson, ki beszélt vele, és miről, milyen beosztása volt a szóban forgó diplomatának, hazatelepítésével kapcsolatban milyen ígéretet kapott, kérték-e valamiben a segítségét. A hatodik helyen azt akarták megtudni, hogy meg vannak-e elégedve angliai helyzetükkel, vagy adott esetben fenntartják-e hazatérési szándékukat.³² Szalkai Sándor e tekin-

²⁹ ÁBTL – 3. 2. 4 – K – 509 – [Szalkai Sándor] –VII/23. sz. utasítás – Szirtes elvtársnak! London. – Tárgy: Az angol elhárítás módszereiről. – Budapest, 1963. III. 22. 43–44.

³⁰ The National Archives (TNA) MEPO (Metropolitan Police) 3/1945 – 35/45/60 – Suggested increase in existing Special Branch Establishment in their forthcoming naturalization enquiries. – 22nd January 1948. 28A–92A.

³¹ Allason, Ruppert (1983): *The Branch. A History of the Scotland Yard Special Branch 1883–1983*. Secker & Warburg, London. 156.

³² TNA MEPO 8/49 Instructions For the guidance of Officers of Special Branch making Naturalisation Enquiries 5–30.

tetben igazat mondott, ugyanis elbeszélése nagyjából összhangban volt a Special Branch állampolgársági eljárásokhoz használt kézikönyvében foglaltakkal.

A brit hatóságok stílusa

A kihallgatás hangneme végig udvarias maradt, ám a feltett kérdések és az azonnali ellenőrzés, az ellentmondások keresésére való törekvés tagadhatatlan volt. A Home Office emberei láthatóan arra törekedtek, hogy felderítsék a Szalkai házaspár magyarországi megbízóit, így a kihallgatás kétharmad részben a politikai tevékenységre, az útlevel elintézésére és a követséggel való viszonyra koncentrált. A beszélgetésről a kihallgató mindvégig jegyzetelt, de semmit nem íratott alá, csak arra figyelmeztetett, hogy ha Angliában szándékoznak élni, szakítsanak meg minden kapcsolatot a magyar külképviseleti szervekkel. Szalkainé ezt nem tette meg, rendszeresen bejárt a konzulátusra a hazatérés ügyében és magyar újságokért. Kb. 2 hónappal a kihallgatást követően egyszer csak arra lett figyelmes, hogy a konzuli hivataltól való távozása után egy fiatalember mindenhová követi. A férfi végül egy bolt előtt magyarul rákérdezett, hogy ugye jobb lenne otthon, majd hozzátette, hogy saját maga is a hazatérésen gondolkodik. Szűcs Éva erre nem reagált, de kb. 4 hónap múlva a Scotland Yardtól felkereste egy Mr. Smith nevű nyomozó. Mivel időközben új lakásba költöztek, ahol önálló telefonvonal működött, a detektív azt akarta megtudni, hogy könnyen megkapták-e a brit postától az engedélyt. Az asszony azt felelte, hogy alig egy órával korábban szerelték fel, erre Mr. Smith megismételte a Home Office kérdéseit az MNK követségével fennálló kapcsolatukról. A hazatérési szándékkal kapcsolatos érdeklődés nyomán kapott pozitív válasza a nyomozó azzal a figyelmeztetéssel élt, hogy Szalkai és felesége Magyarországon börtönbe fog kerülni. Mr. Smith ezt követően 4-5 havonként megjelent náluk, átvizsgált minden helyiséget, és azonnali magyarázatot követelt arra, hogy egy-egy új berendezési tárgy mennyibe került, és miből vették. Ezzel párhuzamosan újra és újra beszámoltatta őket az angliai ismerőseikről. Miután Szűcs Éva 1962 tavaszán konzuli útlevéllel látogatóba jött Magyarországra, férjét a Scotland Yard napközben is állandóan kereste, de Smith még este fél tizenegykor is bement hozzá kérdezősködni. Az asszony 1962. augusztusi hazatérését követően az elhárítás még keményebb módszereket alkalmazott. Amikor Szalkai kórházba került, főbérője a megállapodásukkal ellentétes módon 150 fontért elárvereztette a házaspár legértékesebb bútorait. Szűcs Éva elmondása szerint egy londoni gyárban dolgozó 30 menekültből 12 a hazatérés mellett döntött, mire a brit elhárítás tifusz gyanújára való hivatkozással egy napra kórház-

ba vitette a társaságot. Ezzel egy időben a Csepel Művek egyik korábbi alkalmazottját igen alaposan kikérdezték a Vasmű kapacitásáról, termelékenységéről, a termelés minőségéről, a dolgozók hangulatáról.³³ Amennyiben az 56-os magyar emigránsok említett csoportja nemzetbiztonsági szempontból fontos üzemnél állt munkaviszonyban, nem tűnik alaptalannak azt feltételezni, hogy az MI5 intézkedett. A magyar gazdaság egyik zászlóshajójának számító vállalat egykori munkatársa pedig óhatatlanul felkeltette az MI6 (Military Intelligence Section 6 – a brit hírszerzőszolgálat) érdeklődését, amely a magyar forradalom bukásával párhuzamosan kezdett átvizsgálni a félkatonai műveletekről a keleti blokk titkainak megszerzésére.³⁴

A hazatérés igazi indoka

Szalkai végül igencsak kellemetlen helyzetbe hozta az MNK követségét, ti. 1963. augusztus 21-én a Midland Household Stores Ltd. – 51/53 Clarence Street, Kingston-on-Thames – tulajdonosa és Dee nevű beosztottja panaszt tett rá a londoni magyar konzulátuson. Szalkai 120 fontért vásárolt egy szalongarnitúrát, amelynek 27 font 19 shillinges előlegét ugyan kifizette, de a további részletekkel már adós maradt. Mire a tulajdonos megjelent a megadott címen, a vevő már visszatért Magyarországra. A konzulátustól szeretnék volna elkérni Szalkai otthoni elérhetőségét, amit „Bognár” (Kolláth Ferenc rendőr őrnagy)³⁵ azzal az indokkal tartott vissza, hogy ő majd értesíti a magyar hatóságokat. Az áruház mindenekelőtt arra volt kíváncsi, hogy a vevő kinek adta tovább a bútort, ez ugyanis a brit törvény értelmében jogtalan hasznoszerzésnek számított. Kolláth a Külügyminisztérium Konzuli Osztályára is továbbította a kérelmet, ugyanakkor felettesei számára azzal a megjegyzéssel élt, hogy az eset nyomán megkérdőjeleződött Szalkai Sándor hitelessége. A brit rendőrség zaklatása mögött sokkal inkább a konzuli útleveles rendezetlen anyagi ügyeit, mintsem a hazatérési szándékát vélte felfedezni. Szalkain kívül ugyanis egyetlenegy olyan személlyel sem találkozott, akit a hazatérési szándéka miatt retorzió ért volna a brit rendőri szervek részéről.³⁶

³³ ÁBTL – 3. 2. 4 – K – 509 – [Szalkai Sándor] –VII/23. sz. utasítás – Szirtes elvtársnak! London. – Tárgy: Az angol elhárítás módszereiről. – Budapest, 1963. III. 22. 44–48.

³⁴ Bower, Tom (1995): *The Perfect English Spy. Sir Dick White and the Secret War, 1935–1990*. Heinemann, London, 202–203.

³⁵ Ungváry Krisztián (2013): „Anglia a második legnagyobb ellensége Magyarországnak”. A londoni magyar hírszerző rezidentúra saját jelentései tükrében 1951 és 1965 között. *Századok*, CXLVII. évf. 6. sz. 1523.

³⁶ ÁBTL – 3. 2. 4 – K – 509 – [Szalkai Sándor] – Tárgy: Szalkai Sándor hazatért ügye. – Jelentés. London, 1963. VIII. 27. 49–50.

Utószó

Mindezek fényében valószínű, hogy Szalkai Sándor Angliába menekülését és néhány évvel későbbi hazatérését sokkal inkább a felelőtlen magatartása és pénzügyi visszaélései, mintsem az MNK Legfőbb Ügyészségének vele szembeni rosszindulata vagy a brit politikai rendőrség kellemetlenkedése idézte elő. A Scotland Yard minden valószínűség szerint megkönnyebbült, amikor egy már 50 év feletti, meggyőződéses kommunista, aki ráadásul permanens kapcsolatban állt országa követségével, visszaköltözött a szülőföldjére. Ez ugyanis azt jelentette, hogy az MI5 szűkös erőforrásait nem kellett egy bizonytalan státuszú, de mégis potenciálisan alvó ügynöknek tekinthető személyre pazarolni.

EGY KÖZKELETŰ NARRATÍVA ÉS ANNAK CÁFOLATA A ROMÁNIAI FORRADALOM ÁLLÍTÓLAGOS ARAB ELLENFORRADALMÁRAINAK MEGJELENÍTÉSE A TÖMEGTÁJÉKOZTATÁSBAN

Prantner Zoltán

Összefoglaló:

A romániai forradalom fejleményeiről szóló, a nemzetközi és a magyar tömegtájékoztatásban megjelent tudósítások szinte napi rendszerességgel számoltak be arab zsoldosok és/vagy terroristák részvételéről az 1989-es év utolsó hetében. Az új román vezetés által központilag gerjesztett híresztelés, ami nélkülözött bárminemű valóságalapot, rövid idő alatt a nemzetközi közvélemény érdeklődésének középpontjában maradt. Az egyes sajtótermékek megbízhatatlan forrásoktól szerzett, hallomásból származó információk alapján nemegyszer egymást túllicitálva számoltak be az arabok által elkövetett vérengzésekről. A kritikátlanul közzétett értesülések azonban olyan szinten misztifikálták túl a teóriát, hogy az kitörölhetetlenül fennmaradt a kérdéskör napirendről történt hivatalos levélét követően is. Jelen írásunkban, a tömegtájékoztatás egyfajta tudatformáló hatásának történelmi demonstrálására, betekintést kívánunk nyújtani az arab zsoldosokkal kapcsolatos dezinformáció térnyerésének folyamatába. Ehhez tételesen át kívánjuk tekinteni a nemzetközi és a magyar sajtóban, rádióban és televízióban megjelent és elhangzott hírfoszlányokat. Utóbbi kapcsán nagy hangsúlyt kívánunk fektetni arra is, hogy rámutassunk az ellentmondásokra, valamint az álhír hangoztatásának okaira. Legvégül ki kívánunk térni a magyar tömegtájékoztatás megítélésére is azt követően, hogy az új román vezetés hivatalosan elhatárolta magát a narratívától.

Kulcsszavak: Románia, 1989-es forradalom, arab zsoldosok, tömegtájékoztatás, dezinformáció

Abstract:

International and Hungarian mass media reports on the developments of the Romanian revolution in the last week of 1989 reported almost daily on the involvement of Arab mercenaries and/or terrorists. The

rumours, which were centrally fuelled by the new Romanian leadership and lacked any basis in reality, quickly became the focus of international public interest. The press, based on hearsay information from unreliable sources, often outdid each other in reporting the massacres committed by the Arabs. However, the uncritically published reports over-mystified the theory to such an extent that it remained indelibly preserved even after the official letter on the issue was taken off the agenda. In the present paper, as a historical demonstration of the mass media's role in shaping consciousness, we seek to provide an insight into the process of the rise of disinformation about Arab mercenaries. To this end, we will take a detailed look at the news snippets published and broadcast in the international and Hungarian press, radio and television. In the latter context, we also wish to place great emphasis in pointing out the contradictions and reasons for the spreading of fake news. Finally, we also wish to discuss the assessment of the Hungarian mass media after the new Romanian leadership officially distanced itself from the narrative.

Keywords: Romania, 1989 revolution, Arab mercenaries, mass media, disinformation

Bevezetés

A „terrorista” kifejezés szinte kezdettől fogva kötelező eleme volt az 1989-es romániai forradalom aktuális helyzetével kapcsolatos magyarázatoknak. A gyakran hangoztatott, majd hogynem elcsépeklisvé degradált jelzõt azonban újabb és újabb célcsoportokra vonatkoztatták az idõ elõrehaladtával. Így azt a megbélyegzést, amit eleinte Nicolae Ceauşescu alkalmazott a temesvári események részvevõire, december 22-tõl már pont a forradalom ellenségeire használták azt követõen, hogy hírek érkeztek a Temesváron, Aradon, Nagyszebenben, Brassóban és Bukarestben, valamint az ország több más pontján kirobbant zavargásokról és fegyveres összetûzésekrõl.

A bizonytalanság és a homályos ellenségkép folyamatos változása gyakorlatilag egyenesen vezetett a bárminemû konkrétumot nélkülözõ híresztelések elterjedéséhez alapvetõen azzal a szándékkal, hogy elnagyolt választ adjanak arra a kérdésre, miszerint tulajdonképpen kivel harcolnak a forradalmárok – ebbõl adódóan kik tekinthetõk ellenforradalmároknak –, és kiket terhel a felelõsség a forradalom áldozataiért. A Securitate nagy nyilvánosságot kapott átállása után azonban tarthatatlanná vált a belsõ ellenségkép életben tartása, így kezdett el terjedni eleinte a külföldi beavatkozás teóriája, majd az idegen zsoldosok rémképébõl nõttek ki azok a híradások, amelyek már kimondottan az arab származású terroristák állítólagos fegyveres beavatkozásaira fókuszáltak. Az utóbbival kapcsola-

tos teóriák 1989 utolsó hetében rendre visszaköszöttek a nemzetközi és a magyar sajtó Romániával kapcsolatos tudósításaiban, mintegy ékes példáját szolgáltatva a központilag gerjesztett dezinformációs kampánynak.

Jelen írásunkban célunk ennek a mesterségesen kreált ellenségképnek a bemutatása a nemzetközi és a magyar sajtótermékekben. A folyamatosan bővülő és színesedő mítosz részletezése kiváló lehetőséget biztosít arra, hogy bepillantást nyerjünk általa a romániai tömegpszichózis aktuális helyzetébe. Kiemelt fontosságot tulajdonítunk emiatt a hírek és tudósítások szerepeltetése mellett azok cáfolatának is. Legvégül utalni kívánunk arra is, hogy az okafogyottá vált teória milyen hatással volt a magyar tömegtájékoztató megítélésére a kérdéskör napirendről történt levételét követően.

Az állítólagos arab zsoldosok képének felbukkanása a nemzetközi sajtóban

Arab állampolgárok romániai eseményekben való érintettségére vonatkozó információk először a külföldi sajtótermékekben bukkantak fel. Utóbbiak egyike volt az újvidéki *Magyar Szó*, ami december 22-én megjelent beszámolójában az arab diákok forradalom melletti kiállítását emelte ki, amikor jugoszláv területre menekült turisták és egyetemisták beszámolóira hivatkozva arról számolt be, hogy a temesvári tüntetések alkalmával a katonák mellett szíriai egyetemisták is csatlakoztak a tömeghez.¹ Éles fordulatot jelentett ehhez képest az a külföldi sajtóban december 23-ától megjelent leegyszerűsítő kép, ami a román forradalmat a népek és az oldalára állt hadseregnek a titkosrendőrség vérszomjas egységei és az őket támogató arab zsoldosok ellen vívott heroikus küzdelmeként próbálta beállítani. Utóbbi kapcsán a napilapok ekkor tettek említést először azokról a hivatalos román forrásokból nyert értesülésekről, amelyek szerint arab – az UPI hírügynökség bukaresti jelentése szerint hozzávetőleg 3000 líbiai és szíriai – elit kommandósok csatlakoztak a Ceaușescu-párti erőkhöz.² Közzölték egyúttal azt is, hogy az új bukaresti vezetés feltételezése szerint az összecsapásokba bekapcsolódott arab ösztöndíjasok korábban „rendőri kiképzésben” részesültek, míg más – még

¹ Áttekinthetetlen a helyzet Bukarestben. *Magyar Szó*, 46. évf. 349. sz. 1989. december 22. 3.

² A világ hírügynökségei által átvett hír eredeti forrása a Tanjug hírügynökség volt, ami a bukaresti nemzeti bizottság közleményéből szerezte értesüléseit. Románia óráról órára. *Magyar Szó*, 46. évf. 351. sz. 1989. december 24. 3.; Deposed Romanian President Ceausescu, wife are captured. *Sunday Times-Sentinel*, 1989. december 24. B-7.

ennél is hajmeresztőbb – állítás szerint Ceaușescu személyi gárdájában szolgáltak.³

Kevésbé meglepő módon szinte azonnal hasonló tartalommal nyilatkoztak a nyugati lapok által megszólaltatott, korábban Nyugatra emigrált „szakértők” is, akik magánforrásból szerzett értesüléseik hangoztatásával akarva-akaratlanul a hatalom új birtokosainak narratíváját terjesztették a külföldi zsoldosok romániai eseményekben való érintettségéről. Utóbbi kapcsán különösen figyelemreméltó volt a *Washington Post* terjedelmes riportja Lidiu Turcuval, aki még 1988 januárjában disszidált Ausztriába. A Securitate külföldi hírszerzési részlegének egykori munkatársa ugyanis már konkrétan arról számolt be, hogy egy bukaresti barátját december 23-án felfegyverzett arab kommandósok kényszerítették lakóhelyének elhagyására. Valószínűsítette emellett, hogy a külföldi zsoldosok érintettek voltak a biztonsági erők oldalán a fegyvertelen tüntetők sérelmére elkövetett atrocitásokban (például a temesvári vagy a bukaresti sortűz leadásában) is. Elgondolkodtató volt azonban a cikk folytatása, ami a mindössze feltételezéseken és hallomásból szerzett értesüléseken alapuló hipotézisnek azonnal a román diktatúra közel-keleti kapcsolataival próbált nyomatékot adni. Érdekes az időfaktor is, azaz a bukaresti vezetés állásfoglalásának szinte szó szerinti felbukkanása egy elvileg külföldön élő román emigráns riportjában nem sokkal annak megjelenését követően. Ha figyelembe vesszük a riportalany bevallott titkosszolgálati kötődését, akkor nem kizárható emiatt annak a lehetősége, hogy Ceaușescu büszkesége, a külföld hatékony befolyásolására folytatott ún. Horizont-művelet⁴ a diktátor bukását követően is tovább folytatódott, igaz, akkor már az új rendszer legitimitásának megszilárdítására.⁵

Ezt a feltevést tűnt igazolni, hogy ezt követően a sajtótermékek fókusza és hangvétele észrevehetően megváltozott. Növekvő számban láttak napvilágot ugyanis olyan cikkek, amelyek a volt román diktátor szívélyes kapcsolatát emelték ki Jasszer Arafat PFSZ- és Moammer Kadhafi líbiai vezetővel, amiből automatikusan azt a következtetést vonták le, hogy Románia korábban éveken át az afrikai és arab gerillák egyik legfőbb kiképzőtáboraként funkcionált.⁶ A konkrétumokat nélkülöző találgatások azonban bizonyítékok helyett még a legideálisabb esetben is csak fel-

³ Románia óráról órára. *Magyar Szó*, 46. évf. 351. sz. 1989. december 24. 3.

⁴ A Horizont-műveletről részletesebben lásd: Pacepa, Ion Mihai (2022): *Vörös Horizontok. Egy kommunista kémfőnök visszaemlékezései*. Erdélyi Szalon Könyvkiadó, Szentendre. 18–20.

⁵ Morgan, Dan (1989): Romanian Army Rankled by Interference. *The Washington Post*, december 24. <https://www.washingtonpost.com/archive/politics/1989/12/24/romanian-army-rankled-by-interference/f01e9902-1121-461e-ac28-09549055733c/> (letöltés dátuma: 2023. 07. 20.).

⁶ Betea, Lavinia (2011): *Stăpânul secretelor lui Ceaușescu. I se spunea Machiavelli*. Editura Adevărul Holding, București. 195.

tételezéseken alapultak, ebből adódóan pedig gyakran vezettek teljesen irreális eszmefuttatásokhoz. Így a *Der Spiegel* például már tényként jelentette ki, hogy Kadhafi személyesen kereste fel és tekintette meg a Securitate egyik titkos terrorista kiképzőtáborát Erdélyben az 1970-es évek végén. Az állítással kapcsolatban csak annyi szögezhető le, hogy a líbiai vezető romániai tartózkodásai idején szinte bizonyosan speciális román katonai alakulatokat és létesítményeket is megtekinthetett (véltetően a katonaember lenyűgözésének és az arab országba irányuló román fegyverexport ösztönzésének alig leplezett szándékával), azok pontos számáról, megnevezéséről és helyszínéről azonban releváns információk nem állnak rendelkezésre. Kifejezetten döbbenetesnek tekinthető ellenben az a kijelentés a német lap részéről, ami szerint az arab beduin felmenőkkel rendelkező líbiai diktátor nagyapja Romániából emigrált vendégmunkás volt!⁷

A lapok a terrorista-narratíva illusztrálására idézték a Bukaresti Egyetem egyik jogászprofesszorának – egyébiránt meglehetősen valószínűtlen – nyilatkozatát is, aki szerint volt példa arra, hogy a saját hadserege iránt bizalmatlan román diktátor „biztonsági óvintézkedésként arab terrorista csapatokat »kölcsonzött«, köztük Arafat mintegy 50 fős testőrségét is”.⁸ Mindezeket a meghökkentő információkat ugyanakkor felvezetésnek kell tekinteni a cikk ezt követő, egyébiránt önmagában nehezen értelmezhető és számos kérdést felvető gondolataihoz. Az ellentmondások ellenére azonban önmagában az arab jelenlét nyilvános deklarálása már alapot adott a szórványos összezsapások mondvacsinált magyarázatára. Ezáltal nyernek látszatértelmet a bukaresti rádióban és televízióban december 23-án elhangzott drámai hangvételű felhívások is, amelyekben a bemondók a televízió székháza és az országos rádióállomás védelmére szólították fel a hadsereg egységeit, valamint a lakosságot az „arab csapatokkal szemben”.⁹

⁷ Die Bestien. Die „Securitate”, Ceausescus gefürchtete Geheimpolizei, erwies sich als unerbittliche Terrortruppe. *Der Spiegel*, 1989. december 31, 1990/1. 38;

⁸ A nyilatkozat azon a forradalom előtt már közszájon forgott pletykán alapult, hogy az arab országok a Ceaușescu közbenjárásával megszerzett élelmiszer-, fegyver- és lőszerkészletekért, valamint nyugati csúcstechnológiáért cserébe Romániába küldték állampolgáraikat ösztöndíjként, ahol azután egy különleges egységet alakítottak belőlük a román elnöki pár védelmére. ARABESQUE: Arab Terrorists in the December 1989 Romanian Revolution. In: Hall, Richard Andrew: *The Archive of the Romanian Revolution of December 1989*. <https://romanianrevolutionofdecember1989.com/2009/07/27/arabesque-arab-terrorists-in-the-december-1989-romanian-revolution/> (letöltés dátuma: 2023. 05. 26.); Urma, Viorel (1989): Romanian Army Outnumbered by Security Troops With AM-Romania, Bjt. *AP News*, december 23. <https://apnews.com/article/3d6b5f0a3d7c05e8e94b7d438c39afe7> (letöltés dátuma: 2023. 06. 16.); Army under Ceausescu lost power, while security forces got better treatment. *The Vindicator*, 1989. december 24. A-12.

⁹ Románia szombat reggel – hírügynökségek. *MTI*, 1989. december 23. <https://rend->

A terrorista-narratíva megjelenése a magyar tömegtájékoztatóban

A forradalmi román tömegtájékoztató felhívásai kétségtelenül meghatározó szerepet játszottak abban, hogy a dezinformációt már a budapesti rádió is átvette, amikor – magyar viszonylatban elsőként – tett említést líbiai és szíriai csapatok romániai jelenlétéről, helyszíni jelentésekre hivatkozva. Így a Petőfi rádió 13 órakor, a Kossuth adó pedig egy órával később közölte a bukaresti rádió jelentését az arab csapatoknak az épület ellen intézett sikertelen támadásáról.¹⁰ Később beolvasták a Vöröskezeszt – bevallottan ellenőrizetlen – híreit is arab nemzetiségű zsoldosok helikopterekkel való bejuttatásáról Bukarestbe, a késő este folyamán pedig a BBC román nyelvű rádióadására hivatkozva már arab kommandók brassói bevonulásáról és féktelen vérengzéséről lehetett hallani, akiket csak páncélosok bevetésével sikerült kiszorítani a településről. A romániai helyzet áttekinthetetlen mivoltát, ezáltal pedig a közölt információk realitását jól érzékeltette ugyanakkor, hogy az egymásnak gyakran ellentmondó értesülések mellett olyan, már a mítoszok világába vezető hírek is elhangzottak, mint a hadsereg egyes egységeinek átállása a Securitate oldalára, autókból békés járőkelőkre lövöldöző rendőrök, vagy a brassói kórház kórtermjeiben rendezett öldöklés. Ennek ellenére a rádióban megszólaltatott magyar külügyi szakértők nemcsak hogy nem kérdőjelezték meg az arab terroristák jelenlétére vonatkozó beszámolókat,

szervaltas.mti.hu/Pages/News.aspx?date=19891223&ni=229396&ty=1 (letöltés dátuma: 2023. 06. 26.).

¹⁰ A bukaresti televízió birtoklásáért folytatott elkeseredett harcoknak ellentmondott a TASZSZ tudósítójának a jelentése. Ők ugyanis arról számoltak be, hogy „a »szabad Román Televízió« szombat [december 23-án] reggeltől folyamatosan tájékoztat a harcok alakulásáról”. Elgondolkodtató volt az is, hogy a harcok elcsitultával az intézmény épületén alig volt néhány golyó ütötte nyom. Tény ugyanakkor az is, hogy a környező épületek közül több súlyosan megrongálódott vagy meg is semmisült. Álláspontunk szerint ezek a látványos károk adhatták az ötletet például ahhoz, hogy egy román tiszt december 25-én – azaz kettő nappal a december 23-án elhangzott felhívás után – pont akkor kérjen jól kivethető módon erősítést a Televízió székháza melletti épületekben elkeseredetten védekező líbiai csoport ellen, amikor a szófiai rádió éppen hangfelvételt rögzített a bukaresti helyzetről. A felvétel természetesen a későbbiekre már nem tért ki, és nem adott választ arra sem, hogy hogyan tudott a román műsorszolgáltatás zavartalanul működni úgy, hogy közben – legalábbis a híradások alapján – elengedhetetlen csoport(ok) működtek legalább 48 órán át a szomszédos épület(ek)ben. Alexe, Dan (2019): Romania in 1989: how I witnessed the Technique of the Coup d’Etat. *Cabal in Kabul*, december 21. <https://cabalinkabul.com/2019/12/21/romania-in-1989-how-i-witnessed-the-technique-of-the-coup-detat/> (letöltés dátuma: 2023. 05. 26.); Bukaresti riport – Szófiában. *MTI*, 1989. december 25. <https://archiv1988-2005.mti.hu/Pages/HirSearch.aspx?Pmd=1> (letöltés dátuma: 2023. 05. 20.); Ratesch, Nestor (1991): *Romania: The Entangled Revolution*. The Center for Strategic and International Studies Washington, D.C., New York. 59.

hanem – az elcsépett kliséket nemegyszer felnagyítva – azt készpénznek véve, kifejezték a mielőbbi legyőzésükkel kapcsolatos őszinte reményüket.¹¹

A Magyar Televízió adásaiban csak másnap, december 24-én jelentek meg az első hírek arab fegyveresek állítólagos részvételéről a romániai ellenforradalmi erők oldalán a bukaresti harcokban.¹² Ugyanezen a napon reagáltak a magyar sajtóorgánumok is először a hírre. A *Vasárnapi Hírek*ben megjelent beszámoló terjedelme akkor mindössze egy rövid bekezdésre szorítkozott a romániai harcok és a Securitate vérengzéseinek részletekbe menő, terjedelmes leírásába, egyértelműen azzal a céllal, hogy a ténylegesnél jóval válságosabbnak tüntesse fel az amúgy is kritikus helyzetet.¹³ Ezt egészítette ki a *Mai Nap* egyoldalas beszámolója, ami megjelenése és stílusa alapján inkább tűnt élőközlésnek, semmint tudósításnak. A december 23-ai események percre pontosan rögzített felsorolásánál a Nemzeti Megmentési Front nyilatkozata mellett feltüntetésre került az is, hogy a Securitate egységei – és nem a forradalom vezetői! – külföldi katonai segítséget kértek, Bukarest utcáin pedig „palesztin, arab vagy más nemzetiségű terroristák” holttesteiről számoltak be a szemtanúk.¹⁴ Idézték Kárpáti Ferenc honvédelmi miniszternek a

¹¹ Radio Free Europe: *Hungarian Monitoring*. 1989. december 23. Radio Liberty Research Institute (RFE/RL Research Institute), 1787–1788, 1790, 1807–1808, 1868. https://storage.osaarchivum.org/low/c5/b8/c5b829b1-9021-414f-a83b-c90d3e5739c3_1.pdf (letöltés dátuma: 2023. 09. 20.).

¹² Lásd: Panoráma adását itt: Román forradalom tévéközvetítése I. <https://www.youtube.com/watch?v=9rtwSXUayK8> (letöltés dátuma: 2024. 04. 15.).

¹³ A magyar hetilap szó szerint idézte a Tanjug hírügynökségtől a bukaresti Nemzeti Megmentési Front nyilatkozatát, ami szerint „biztos tudomásunk van arról, hogy a fővárosban szíriai és líbiai erők avatkoztak be a harcokba”. Gyilkol a Securitate. *Vasárnapi Hírek*, 5. évf. 52. sz. 1989. december 24. 3.

¹⁴ A hír a Panoráma adásában is beolvasásra került azzal a különbséggel, hogy ott Aczél György nem tett említést palesztinokról, csak arab és más nemzetiségű terroristák holttesteiről. Az újvidéki *Magyar Szó* aznapi számában szintén olvasható volt, hogy „főként líbiai és szíriai egyetemistaként számon tartott” arab zsoldosok Ceaușescu irányítása alatt sikertelen akciókat intéztek a román főváros fontosabb létesítményeinek elfoglalására. A tudósítás azonban több olyan kirívó ellentmondást foglalt magában, amelyek külön-külön alapjaiban kérdőjelezték meg a hír valóságtartalmát. Így kérdéses volt például, hogy miként tudta a bukkott diktátor a december 23-i éjszakai hadműveletet irányítani, amikor december 22-e óta folyamatosan menekült, sőt, a cikkben említett esemény idején már vélhetően katonai őrizetben volt (a diktátor és feleségének letartóztatásáról ugyanez a lapszám két oldallal később külön cikkben számolt be). Ennél jóval súlyosabb az az állítás, ami szerint a „külföldi bérencek” támadásait a „titkosrendőrség rendkívül jól képzett és mindenre elszánt alakulatai” verték vissza. Utóbbi ugyanis azt sugallja, hogy pont a kommunista rendszer támaszának tartott Securitate volt az, ami megvédelmezte a forradalmi erőket az akkor még életben lévő diktátorhoz hű lojális fegyvereseiktől. A valóság ugyanakkor az volt, hogy a terrorizmus elleni különleges harci egység (USLA) tagjait az új román vezetés a Honvédelmi Minisztérium székházát védő katonák támogatására és a környező házak biztosítására vezényelte. Az őrség azonban ellenséges diverzáns egységnek hitte a kiküldött erősítést, amire

168 órában december 23-án elhangzott szavait is, aki elismerte, hogy a Magyar Néphadseregnek tudomása volt szíriai, líbiai és egyéb külföldi katonák romániai kiképzéséről, amelynek ugyanakkor vitatta a jelentőségét.¹⁵ Elgondolkodtató volt viszont, hogy a magyar sajtó helyszíni tudósítóinak senki sem tudott konkrét választ adni arra, hogy pontosan kiket is értenek a terroristák alatt. A román híradások és a közbeszéd teljes következetlenséggel és minden egyértelmű bizonyíték hiányában hozta kapcsolatba a fogalmat az arab diákok csoportjával és/vagy a Securitate védekező tagjaival egyértelműen azzal a szándékkal, hogy magyarázatot próbáljon adni a szórványos lövöldözésekre. A magyar újságírók emiatt a 'mindenki mondja, de senki sem látta' elve alapján egyszer sem szembesültek a szóbeszéd által felkapott szíriai és líbiai terroristákkal vagy a Securitate „*örjögő orvölövészeivel*” annak ellenére sem, hogy több fegyveres összecsapást testközelből kellett megtapasztalniuk.¹⁶ A magyar belügyi szervek ennek ellenére megerősítették az őrizetet a közös határszakaszon, december 23-tól pedig készültségben várakozott Kiszomboron a rendőrség terrorelhárító-egysége a menekülő Securitate-tagok esetleges fegyveres provokációinak elhárítására.¹⁷

Amíg a magyar lapok írásaiban sokszor 24 órás késéssel jelentek meg az információk, addig a magyar rádió folyamatosan tájékoztatta hallga-

emiatt tüzet nyitott. A fegyveres összetűzés végére hét tiszt – köztük Gheorghe Trosca alezredes, az USLA vezérkari főnöke – és altiszt vesztette életét, ketten megsebesültek, a szétvert konvoj három túlélőjét pedig az egyik közeli épületben terrorizmus gyanújával vették őrizetbe a katonák, miután másnap telefonon jelentették pozíciójukat az alakulatuknak. Az incidenst az új román hatóságok megpróbálták egy, a hadsereg parancsnokai által megkísérelt sikertelen ellenforradalmi kísérletnek feltüntetni, sikerrel. Az összetűzés helyszínére sietett riporterek élő közvetítésben számoltak be a „terroristacsoportok” páncélozott csapatjárművekkel végrehajtott támadásáról. A tudósítások illusztrálására azonban csak kettő golyó lyuggatta katonai járművet és az USLA elesett tagjait – akiket a „hitelesség” kedvéért öt napig temetetlenül hagytak heverni a nyílt utcán – tudták bemutatni, külföldiek holttestét azonban nem. Egy szemtanú beszámolója szerint a hatás fokozására „*egy levágott fej napokig kiállítva maradt a visszafordított tankon, és a járókelők a halott »terrorista« arcán oltották el a cigarettájukat*”. Román forradalom tévéközvetítése I. <https://www.youtube.com/watch?v=9rtwSXXUayK8> (1 perc 05–12. másodperc között) (letöltés dátuma: 2024. 04. 16.); Alexe: i. m.; Deletant, Dennis: *Ceausescu and the Securitate. Coercion and Dissent in Romania, 1965–1989*. Routledge, London – New York, 2015. 360–362.; Dujmovics György – J. Szabó József (1989): Véres polgárháború Romániában. *Magyar Szó*, 46. évf. 351. sz. december 24. 1.; Revolution 30: 23–31 December 1989 events in Bucharest and in other Romanian cities. *Agerpres*, 2019. december 23. <https://www.agerpres.ro/english/2019/12/23/revolution-30-23-31-december-1989-events-in-bucharest-and-in-other-romanian-cities--424238> (letöltés dátuma: 2022. 08. 06.).

¹⁵ Románia percről percre. *Mai Nap*, 1. évf. 269. sz. 1989. december 24. 2.

¹⁶ Erdélyi tudósítás a golyózáporból. *Mai Nap*, 1. évf. 269. sz. 1989. december 24. 17.

¹⁷ Horváth István szemléje a magyar–román határon. *MTI*, 1989. december 24. <https://archiv1988-2005.mti.hu/Pages/HirSearch.aspx?Pmd=1> (letöltés dátuma: 2023. 05. 18.).

tóságát a beérkező jelentésekről. A helyszíni munkatársak tudósításai, a magyar politikusokkal és szakértőkkel készített telefonos interjúk, a kommentárok és az elemzések közül figyelemre méltó volt, hogy a bukaresti fejlemények ismertetése kapcsán bizonyos értelemben már felmerült Magyarország érintettsége is, amikor a Déli Krónikában arról lehetett tudomást szerezni, hogy egy, a magyar nagykövetséghez közeli házba „arab terroristák fészkeltek be magukat”.¹⁸

A magyar írásokhoz hasonlóan a külföldi publikációk többsége is alapvetően távolságtartóan viszonyult a felröppent hírhez annak ellenére, hogy a Nemzeti Megmentési Front Tanácsa nem vonta vissza az általa közzétett hírt a külföldieknek a harcokban való részvételéről. Senki sem látott ugyanis idegen katonákat román földön és a bejelentésen kívül nem állt rendelkezésükre egyértelmű bizonyíték annak megerősítésére vagy éppen megcáfolására. A bizonytalanság ellenére viszont találóan mutattak rá, hogy a hírt valószínűsíthetően a demokratikus erők adták ki, ami része volt a nyugati támogatás megszerzésére irányuló kísérlet-sorozatuknak.¹⁹ Mindezek után különösen figyelemreméltó volt a Magyar Zsidó Kulturális Egyesület Közéleti Fórumának drámai hangvételű állásfoglalása, ami nemcsak teljesen azonosult az arab erők romániai vérengzéseivel kapcsolatos rémhírekkel, hanem abban már a konfliktus eszkalálódásának és nemzetközivé válásának veszélyét vizionálta. A nyilatkozat további érdekes része volt az a magyar kormány irányában megfogalmazott nyílt elvárás, hogy minden lehetséges fórumon járjon közbe Líbia és Szíria nemzetközi elítélése érdekében, amelyek akkor történetesen Magyarország legfontosabb közel-keleti és észak-afrikai partnerei voltak. Ha ehhez hozzátesszük, hogy egyetlen szóval sem ítélték el Ceaușescu és elnyomó rendszerét, a Securitate kizárólag csak az arab beavatkozás vonatkozásában, érintőlegesen merült fel, a palesztinokról pedig egyetlenegy említés sem történt a sorokban, akkor joggal juthatunk arra a következtetésre, hogy a kulturális egyesület a romániai eseményekkel kapcsolatos rémhíreket tulajdonképpen propagandacéllal próbálta felhasználni az Izrael állammal kapcsolatos magyar külpolitikai orientáció megerősítésére, valamint a kapcsolatok beárnyékolására a zsidó állam legfőbb ellenfeleivel.²⁰

¹⁸ Radio Free Europe: *Hungarian Monitoring*. 1989. december 24. Radio Liberty Research Institute (RFE/RL Research Institute), 1893. https://storage.osaarchivum.org/low/ae/bb/aebb1982-58bc-490a-8f68-ae4f73b57d1c_1.pdf (letöltés dátuma: 2023. 09. 21.).

¹⁹ Fisher, Dan (1989): Ceausescu Arrest Told; Battles Rage: Romania: Death toll soars in fiercest battles of the week. Gorbachev affirms Soviet support for the uprising. *Los Angeles Times*, december 24. <https://www.latimes.com/archives/la-xpm-1989-12-24-mn-2130-story.html> (letöltés dátuma: 2023. 07. 06.).

²⁰ A Magyar Zsidó Kulturális Egyesület Közéleti Fórumának hivatkozott állásfoglalása szerint: „A Securitate vérengzéseiben egyes jelentések szerint líbiai és szíriai fegyveresek is szerepet vállaltak, akik kiképzés címén tartózkodnak Romániában. A titkosrendőrség ala-

A dezinformáció kibontakozása a lapokban

December 25-én az amúgy is felkorbácsolt indulatokat tovább szították Romániában azok a folyamatosan ismételt, ugyanakkor soha nem igazolt pletykák, amelyek szerint a bukott rendszer híveit külföldi zsoldosok segítik. Egyes nyugati sajtóügynökségek ezzel kapcsolatban nemcsak megismételték, hanem további hangzatos információkkal egészítették ki korábbi tudósításaikat, rendre külföldön élő, „jól értesült” román állampolgárokról és „valószínűleg” megbízható forrásokra hivatkozva. A szerzők itt már egyértelműen összemosták a Romániában felsőfokú tanulmányokat folytató arab ösztöndíjasokat a terroristákkal, akiket állítólag a Bukaresttől keletre elterülő Brănestiben képeztek ki, miközben ezzel párhuzamosan magas rangú arab tiszteket is oktattak egy, a fővároshoz közeli erdőben. Idézték a bukaresti rádió bejelentését is, ami szerint az épület környékén lezajlott harcokban a román hadsereg több „arabot” is foglyul ejtett, illetve megölt.²¹ Az állítólagos zsoldosok származását azonban nem sikerült beazonosítani, nevezték azokat egyaránt ázsiaiaknak vagy araboknak (líbiaiaknak, irakinak, palesztinnak vagy szíriaiaknak). A megszólaltatott források sem tudtak biztos támpontként szolgálni, mivel rendre feltételes módon fogalmazták meg gondolataikat. A Reuters hírügynökség például idézte Georges Ionesco alezredest, aki szerint a december 23-án lezajlott éjszakai harcokban megölt hat ember „feltehetően” szíriai volt. A British Broadcasting Corporation tudósítója már arról számolt be, hogy a Securitate egy sebesült tagját látta a kórházban, aki „gyanúsán ázsiai kinézetű volt”. Az ellentmondásokat gyarapította a BBC munkatársa is, aki elmondása szerint bizonyos volt abban, hogy külföldiek harcolnak Ceaușescu nevében. Hozzávetette ugyanakkor azt is, hogy „gyanítom, hogy a számukat az itteni közvélekedés erősen eltúlozza”.²²

kulatai idegen, arab katonákat is bevetettek a romániai népek ellen, felidézve azt a veszélyt, hogy a polgárháború a külső intervenció révén nemzetközi jelleget ölt. A példaértékű eset bizonyítja, hogy az a líbiai és szíriai rendszer, amelynek katonái egy európai ország forradalma ellen is fellépnek, nem csupán a Közép-Kelet, de az egész világ békéjét fenyegeti, mint a nemzetközi terrorizmus és fegyveres agresszió rohamosztaga. Ha a magyar kormány valóban segíteni kíván a diktatúrával élet-halál harcát vívó romániai nemzeteknek, haladéktalanul fel kell szólítania Líbiát és Szíriát, hogy állampolgárainak részvételét a bukott rezsim érdekében folyó harcokban tiltsa meg. Joggal várható el a magyar kormány részéről olyan kezdeményezés, hogy az ENSZ-ben és minden más számba jöhető fórumon a romániai forradalommal való rokonszenv-nyilvánítás jegyében mozgósítsa a nemzetközi közvéleményt Asszad és Kadhafi kalandorpolitikájának elítélésére.” Állásfoglalás. MTI, 1989. december 24. <https://archiv1988-2005.mti.hu/Pages/HirSearch.aspx?Pmd=1> (letöltés dátuma: 2023. 05. 18.).

²¹ Urma, Viorel (1989): Revolutionaries Find Scores of Arms-Laden Safe Houses and Tunnels With PM-Romania, Bjt. *AP News*, december 25. <https://apnews.com/article/00cfd8e6d595743a1efbeada931d4223> (letöltés dátuma: 2023. 07. 06.).

²² Lauter, David – Fisher, Dan (1989): Ceausescu Loyalists Fight On: Romania: Sniper

A tömeghisztéria azonban ekkora már olyan szintre ért el, ami nem került el a nemzetközi sajtó munkatársainak figyelmét sem. A kételkedés első jeleként értékelhető részükről emiatt, amikor írásaikban már felhívták az olvasók figyelmét arra is, hogy sok román állampolgár megkülönböztetés nélkül gyanakvással viseltetett minden külföldi személy vagy gyanús megjelenésű román állampolgár iránt. Fenntartásaikat igazolták, a beérkező információk kritikai értékelését pedig elengedhetetlenné tették az olyan abszurd nyilatkozatok, mint amilyen például a bukaresti sürgősségi kórház orvosának, Horia Georgescunak a magyarázata volt, aki teljesen komolyan közölte a riporterrel, hogy az egészségügyi intézményben elhelyezett több mint egy tucat sebesült, terroristagyanús személyt nem a kinézete, a beszéde vagy az okmányai, hanem az *alsóneműje miatt* tartottak fogva. Magyarázata szerint ugyanis „*az arab terroristákról ismert, hogy bizonyos fajta fekete alsónadrágot viselnek*”.²³

Pár napos szünetet követően, csak a karácsonyi ünnepeket követően jelentek meg újabb hírek arab fegyveresek romániai tevékenységéről a magyar lapokban. A magyar hírközlő szervek bizonytalanságát azonban növelték a szabad román televízió adásaiban időről időre elhangzott új, majd gyakran megcáfolt információk a fegyveres harcokról, az áldozatokról, a Securitate rémtetteiről, vagy éppen az ivóvíz megmérgezésével és a külföldi terroristák romániai tevékenységével kapcsolatos feltételezésekről. A *Népszabadság* december 27-ei számában emiatt az arab ellenforradalmárok ügye még mindig – annak tisztázatlan háttere és megkérdőjelezhető valóságtartalma miatt – nem önálló cikként, hanem mindössze egy odavetett kurta megjegyzésként bukkant fel a Ceaușescu-rendszer összeomlásának kronológiai áttekintése során, a december 23-ai események részletezésénél. A visszafogott, távolságtartó álláspontra utalt többek között a rövid, tömör, mindössze egymondatos megfogalmazás is, a nemzetközi sajtóban megjelent beszámolókra való kimondatlan, sejtelmes utalás, illetve a kommentek és a pontos forrás(ok) megjelölésének hiánya mellett, hogy ott még nem nevezték meg az állítólagos külföldi fegyveresek pontos származási helyét.²⁴

Ez a kérdéshez való semleges viszonyulás tetten érhető volt az ugyanabban a lapszámban oldalakkal később közölt, immár bővebb írásban is. Külföldi hírügynökségi jelentésekből szemezgetve továbbra is csak tömören tudósítottak Irán hivatalos tiltakozásáról, a líbiai segélyszállít-

fire, roadblocks and burning buildings mark Bucharest. 'There is no government,' a diplomat says. *Los Angeles Times*, december 25. <https://www.latimes.com/archives/la-xpm-1989-12-25-mn-702-story.html> (letöltés dátuma: 2023. 07. 06.).

²³ Witt, Howard (1989): Information-starved Romanians Keep Rumor Mill in High Gear. *Chicago Tribune*, december 28. <https://www.chicagotribune.com/news/ct-xpm-1989-12-28-8903210434-story.html> (letöltés dátuma: 2023. 07. 12.).

²⁴ A Ceaușescu-diktatúra haláltusa. *Népszabadság*, 47. évf. 305. sz. 1989. december 27. 2.

mányról, az Arab Hírszolgálati Ügynökségek elnökségének állításáról és a magyar hírközlő szervek állítólagos felelősségéről a hír nyilvánosságra kerülésében, valamint a PFSZ felszólításáról az új román rendszer támogatására. Elgondolkodtató volt ellenben a cikk címe, ami szembe-tűnően kapcsolatba hozta a közel-keleti államok polgárait a terroristák-kal annak ellenére, hogy a cáfolatokkal kapcsolatos információk kifejtése összesen nem tette ki a teljes terjedelem 40%-át a szovjet, kínai, amerikai és a francia álláspont ismertetése mellett.²⁵

Ugyanekkor viszont a romániai hírek bemutatásának másik véglete is megnyilvánult a vidéki lapokban. A *Hajdú-Bihari Napló* még csak szűk-szavúan annyit közölt román kórházi forrásokra hivatkozva, hogy a se-besültek között arab anyanyelvű személyek is voltak.²⁶ A gyakorlatilag odavetett megjegyzés azonban nélkülözött minden olyan lényeges konk-rétumot, mint például az információ pontos forrása, a „sebesültek” neve és származása, megsérülésük helye, időpontja és oka, vagy éppen romániai tartózkodásuk indoka. A *Somogyi Néplap* már konkrétan líbiai és arab zsoldosokról tett említést, akiknek a holttesteit többen látták az utcákon heverni, míg másokat a kórházakban kezeltek a szóbeszéd szerint.²⁷ A cikkírók ugyanakkor vélhetően maguk is érzékelték, hogy állításaik túl sok kérdést vetnek fel és nehezen hihetőek. Egy meglehetősen hatásva-dász, a valóságtól messze álló, túlmisztifikált kommentárt fűztek emiatt a hírhez, amihez felelevenítették az oszmán hódoltság koráról szerzett ismereteiket, és kritika nélkül átvették a romániai híreszteléseket a modern kori janicsárokról. Eszerint „*az már korábban kiszivárgott, hogy Ceaușescu külföldi zsoldosokat képeztetett ki különleges feladatokra: fanatikus, mindenre*

²⁵ Az érintett országok cáfolnak. Közel-keletiek a terroristák oldalán? *Népszabadság*, 47. évf. 305. sz. 1989. december 27. 8.

²⁶ A helyzet egyre javul Romániában. *Hajdú-Bihari Napló*, 46. évf. 305. sz. 1989. december 27. 2.

²⁷ A sebesült terroristák kórházi ápolásáról terjengő hírek nem számítottak egyedinek, sőt némelyikükről még fényképek is megjelentek a nyugati sajtóban. Hiába bizonyították be a későbbi vizsgálatok minden alkalommal, hogy a feltételezett terroristák valójában román forradalmárok voltak, sokukon ez már nem segített. Utóbbiak egyike volt Domonic Paraschiv, akinek a történetét még meg is filmesítették. Az egyébiránt mélyen vallásos és végletekig békés természetű férfi az állítólagos terroristák után Temesváron folytatott hajtóvadászat során idegösszeomlást kapott a kimerültségtől, és meglőtték, amikor a katonák megpróbálták együttes erővel legyűrni. A helyi kórházba szállították, ahol a kaotikus helyzetben sebének szakszerű ellátása helyett meztelenül az ágyhoz rögzítették egy hálóval, majd olyan terroristaként mutatták be a megjelent külföldi újságíróknak, aki 80 ember haláláért felelős. Paraschiv nem sokkal nyilvános megalázását követően életét veszítette, a feltételezések szerint azért, mert az orvosi személyzet elhitte a róla szóló rémhíreket, és emiatt gyakorlatilag hagyta elvérezni. Mellette a forradalom áldozatainak számát gyarapították azok az őrizetesk is a jelentések szerint, akiket tisztázatlan körülmények között holtan találtak fogságuk helyszínén, vagy éppen menekülés közben lőttek le. Siani-Davies, Peter (2007): *The Romanian Revolution of December 1989*. Cornell University Press, Ithaca–London. 158.

elszánt emberek ezek, akik gyerekkoruktól kezdve laktanyában éltek, szüleiket sem ismerték sohasem. Csak parancsszó és gyűlölet – igen jól képzett terroristák állig fegyverben.”²⁸ Még ennél is szélsőségesebben fogalmazott azonban annak a keretes írásnak a névtelen szerzője, akinek a sorai a *Népszava* címlapján jelentek meg. Abban ugyanis – a „janicsár-mítosz” lényegi elemeit megismételve – már kész tényként került feltüntetésre például, hogy a Securitate líbiai és libanoni táborokban kiképzett arab zsoldosokat alkalmaz a forradalmárokkal való leszámolásra, akik vakon engedelmeskedve és rendkívül hatékonyan hajtják végre a kiszabott feladatukat. Az írásban egyértelműen tetten érhető a szerző szándéka arra vonatkozóan, hogy a vérengzésekért az arab államokra hárítsa a kizárólagos felelősséget. Ehhez nemcsak – szinte ítélethirdetés-szerűen – felsorolja gyakorlatilag az összes negatív klisé, hanem – az addigiakhoz képest új elemként! – még azokat a fosztogatásokat is a számlájukra írta, amelyeket egyértelműen felfegyverzett román bandák követtek el. A kusza, bármilyen bizonyítékot nélkülöző és néhol teljesen életszerűtlen, ezáltal pedig szembetűnően értelmetlen frázisokat azonban az anonim író vélhetően maga is elégtelennek érezte véleményének alátámasztására. Emiatt (is) próbálhatott inkább az érzelmekre, semmint az értelemre hatni, amikor végletekig elfogultan és mocskolódva részletezte teljesen légből kapott gondolatmenetét, ami azután a legmagasabb szinten váltott ki – jogos – tiltakozást az arab államok részéről.²⁹ Kérdéses emiatt, hogy az írást pusztán egy, a valós eseményekről nem vagy alig tájékozódott személy gyalázkodó stílusban megfogalmazott véleménycikkének kell-e tekinteni, vagy a valótlanságok egyértelműen túlzó és diszkriminatív hangnemben történő hirdetése egy dezinformációs kampány része volt.³⁰

²⁸ Csobod Péter – Faragó László (1989): Pár lépésre a fegyverektől. *Somogyi Néplap*, 45. évf. 305. sz. december 27. 3.

²⁹ A pejoratív általánosításokon alapuló irreális eszmeifuttatás szerint „a Secu [...] foglalkoztat egy nemzetközi (főként arab) zsoldossöpredéket is. [Kiemelés – P. Z.] Tanúk vannak rá, hogy a nagyváradi és más árubázakra rárontó állig felfegyverzett banditacapat arab különítmény volt. Aligha lehet véletlen, hogy a román vezetés mindenünnen azt a tanácsot kapja, hogy leküzdésükre hívjanak be nemzetközileg elismert antiterrorista különítményeket, köztük leközörsorban az ilyen célokra kiképzett izraeli kommandót. Janicsárbandákról van szó: a harcosok zöme anyját, apját nem ismeri, kiképzési ideje zömét libanoni vagy líbiai táborokban töltötte, és gátlástalanul végrehajtja mindazokat a parancsokat, amelyek zöme a legkínzóbb emberellenesség jegyében fogant. Sorsát összekötötte a diktátoréval.” A palesztin nagykövet másnap a magyar külügyminisztériumban jelezte felháborodását a kiemelt szövegrész miatt, ami álláspontja szerint a „cionista kártevők arabellenes propaganda-kampányának elfajulását” mutatta. HU-MNL-OL-XIX-J-1-j-Palesztina-1989-120-13/004737/1989. (71. d.) Hikmat Zaid palesztin nagykövet látogatása, 1989. december 28.; Securitate. *Népszava*, 117. évf. 304. sz. 1989. december 27. 1.

³⁰ Még ha figyelembe is vesszük, hogy a *Népszava* ellenőrzése ekkora már (szintén) kicsúszott a pártvezetés kezéből, akkor is elgondolkodtató ezzel kapcsolatban, hogy miként jelenhetett meg ilyen radikális írás – a baloldali lap szerkesztőségének tudtával és jóváhagyásával – a címlapon, ami a korábbi gyakorlatot elnézve szinte példa nélküli eset-

Az arab zsoldosok képe, a már említett információkat több ponton kiegészítve, felbukkant a *Zalai Hírlap*ban is. A Ceaușescu házaspár kivégzését részletekbe menően tárgyaló terjedelmes cikkben már az olvasható, hogy a december 25-én lezajlott aradi harcokban „nagy tűzerejű, igen korszerű fegyverekkel” ellátott líbiaiak estek a hadsereg fogságába. A líbiai fegyveres beavatkozás gondolatának megtámogatására idézték Andrei Firicának, Bukarest legnagyobb sürgősségi kórháza igazgatójának a Reuter hírügynökségnek adott nyilatkozatát is, ami szerint két sebesült líbiai állampolgárt ápoltak, akik korábban a Securitate oldalán harcoltak. A gondolatmenet azzal a megjegyzéssel zárul, hogy a december 22-én lezajlott brassói harcoknak is voltak „arab” résztvevői.³¹ Az Aradon lezajlott lövöldözésről szót ejtettek a *Tolna Megyei Népiújság*ban is. Az ott leírtak szerint kilenc líbiai volt a Securitate azon 30 embere³² között, akik a Park Szállóban barikádozták el magukat, és onnan tűz alatt tartották az épület előtt elterülő Főteret.³³ A líbiai terroristák képe felbukkant a *Mai Nap* bulvárlapban is, ami már a temesvári eseményekkel hozta összefüggésbe őket. Lorin Fortuna – a Temesvári Demokratikus Front vezetője – szavaira hivatkozva ugyanis Ceaușescu ismeretlen létszámú „különleges kommandósának” bevetéséről számoltak be, akik közül történetesen négyen líbiaiak voltak.³⁴

A narratívával kapcsolatos ellentmondások gyarapodása

A következő napon megjelent tudósítások hangvételét egyértelműen a Securitate bujkáló egységei jelentette veszély és az áldozatok számának felnagyítása, valamint a Nemzeti Megmentési Front Tanácsának méltatása jellemezte a romániai eseményekkel kapcsolatban. Mindez tanulmányunk szempontjából azért bír jelentőséggel, mivel a cikkek a közbiztonság helyreállítására és a közvélemény – érthető módon – zaklatott kedélyének lenyugtatóására a győzelmek felsorolásánál – ismét konkrétumok és források megnevezése nélkül – „Ceaușescu különleges kommandói” szétveréséről tudósítottak. Utóbbi kapcsán került megemlítésre az a Tanjug hírügynökségtől átvett hír is, ami szerint négy líbiai személy is részt vett a harcokban. Figyelemre méltó ugyanakkor, hogy azonnal hozzá is

nek számított.

³¹ Kivégezték Ceaușescut és feleségét. *Zalai Hírlap*, 45. évf. 305. sz. 1989. december 27. 2.

³² Az akkori viszonyok átláthatatlanságát, illetve az egymásra lícitáló tudósítások közötti „számháborút” jól mutatja, hogy a *Pest Megyei Hírlap*ban a román biztonsági szolgálat Park Szállóban megbújt tagjainak létszámát már mintegy 60 főben adták meg. Ez történt Romániában. *Pest Megyei Hírlap*, 33. évf. 304. sz. 1989. december 27. 2.

³³ Határ menti őrjárat (2.). *Tolna Megyei Népiújság*, 40. évf. 2. sz. 1990. január 3. 3.

³⁴ Líbiai zsoldosok nyomában... Románia lassan ébredszik! *Mai Nap*, 1. évf. 270. sz. 1989. december 27. 2.

fűzték, hogy „nem ismeretes, hogy ezek a fegyveresek Ceaușescu zsoldosai voltak, vagy a líbiai kormány emberei”.³⁵ Már önmagában annak a lehetőségnek a felvetése, hogy az „elfogott” líbiai állampolgárok nem voltak egyebek egyszerű zsoldosoknál, akik a tripoli kormány tudta és jóváhagyása nélkül, saját elhatározásból szegődtek a megbuktatott román diktátor szolgálatába, jelentősen tompította a Líbia ellen megfogalmazott korábbi vádak életét. Ez a sejtelmes, ezúttal is bizonyítékokat nélkülöző megfogalmazás emiatt jól érzékeltette azt a kényes külpolitikai helyzetet, amibe az új román vezetés ez idő tájt került az arab országok viszonylatában. Rámutatott egyúttal arra az elhibázott koncepcióra is, amivel a megbukott román diktátorral nyíltan jó viszonyt ápoló Kadhafi állítólagos katonai segítségnyújtásával próbálták érdemeiket felnagyítani a román lakosság előtt. Ez azonban rövid idő alatt zavarba ejtő ellentmondássá vált, amikor az egyébiránt valóban terrorszervezeteket patronáló és terrorcselekmények elkövetéséhez bizonyíthatóan köthető líbiai rendszer nemcsak elismerte az új román vezetést, hanem annak támogatására még segély- és gyógyszer szállítmányokat is útnak indított december 27-én, azaz egy nappal a líbiai részvételt feszegető tudósításokat megelőzően.³⁶ A dolog pikantériáját tovább növelte, hogy az orvosi segítségnyújtásról a romániai magyar nyelvű sajtó is beszámolt, külön kihangsúlyozva azt, hogy Líbia a segéllyel egyértelmű tanújelét kívánta adni a Nemzeti Megmentési Front teljes körű támogatásának.³⁷ A magyar nyelvű lapok egyike sem számolt be ugyanakkor azokról a szolidaritási akciókról, amelyekkel a Romániában tartózkodó arab diákok visszatérően támogatásukról biztosították a forradalmi erőket.³⁸

A december 29-ei tudósításokat döntően Marin Ceaușescu, a kivégzett román diktátor bátyjának halálhíre uralta. Szempontunkból ezzel kapcsolatban az a román kormányzati körökből származott és a bécsi *Kurier* lapban egy nappal korábban már leközölt értesülés bír jelentőséggel, ami szerint Bukarestben azzal gyanúsították a bécsi román nagykövetség tanácsosát, hogy ő irányította Bécsben a Securitate nyugat-európai központját, és ebben a minőségében „ő toborozta azokat az arab zsoldosokat is, akik pár napja bekapcsolódtak a titkosrendőrség romániai vérengzé-

³⁵ Életre kel Bukarest. *Népszava*, 117. évf. 305. sz. 1989. december 28. 2.; Rögtönítélő bíróságok Romániában. *Népszabadság*, 47. évf. 306. sz. 1989. december 28. 3.

³⁶ Az érintett országok fáfolnak. Közel-keletiek a terroristák oldalán? *Népszabadság*, 47. évf. 305. sz. 1989. december 27. 8.

³⁷ Az igazi emberség tanúságai. *Romániai Magyar Szó*, 1. évf. 5. sz. 1989. december 28. 4.

³⁸ *A Cuvîntul Libertății* román lap például külön beszámolt arról, amikor a Craiova Egyetem arab és afrikai hallgatói közösségének képviselői december végén a Ceaușescu-diktatúrától való nyílt és egyértelmű elhatárolódásuk mellett adománygyűjtést rendeztek a rászorulóknak megsegítésére. *ÎN CONTUL LIBERTĂȚII* – 1989. *Cuvîntul Libertății*, 1. évf. 6. sz. 1989. december 29. 3.

seibe”.³⁹ A beszámolók ellentmondásossága ellenben itt is egyértelműen tetten érhető, amikor a *Magyar Nemzet*ben alig pár sorral később már az olvasható, hogy az öngyilkosságot elkövetett Marin nyíltan elhatárolódott zsarnok öccsétől, akit több alkalommal „örültnek” nevezett. Az osztrák újságtól átvételre került az az információ is, ami szerint egy még az 1980-as évek közepén átállt egykori Securitate-ügynök vallomásában valóban elismerte, hogy a bécsi román kereskedelmi kirendeltség regionális kémközpontként is funkcionált. Hozzáfűzték viszont azt is, hogy a disszidens ügynök korábban kategorikusan tagadta, hogy annak működésében Marin Ceaușescu bármilyen szinten vagy módon részt vett volna.⁴⁰ Beszédes volt az az Agerpres román hírügynökségtől átvett hír is, ami szerint a román hatóságok gyakorlatilag megkülönböztetés nélküli hajtóvadászatot indítottak a Ceaușescu család tagjai ellen, akik közül többeket le is tartóztattak. Mindezek alapján kézenfekvő arra a következtetésre jutni, hogy a köztudatba akkora már beépült vád hangoztatása az arab zsoldosokról nem szolgált egyebet, mint a bukott diktátor mellett annak rokonságának demonizálását és dehumanizálását, valamint az esetükben lefolytatott perek legitimitásának – inkább katartikus, mint politikai – igazolását.⁴¹

Több tekintetben figyelemre méltó volt az a nagyobb lélegzetvételű írás, ami Oltványi Ottó tollából jelent meg december 30-án a *Népszabadság*ban. A szerző cikkében a tényközlés helyett a romániai események hátterének feltárására vállalkozott, amikor egyfajta igazolást keresett a pletykákra. Ezzel kapcsolatban már közismert tényként kezelte különleges alakulatok romániai kiképzését arab országok számára, és az e célra

³⁹ Ezek a sajtóban megjelent hírek is azonban már szembetűnő változáson mentek át a rádióban egy nappal közölt értesülésekhez képest. A Kossuth adó „Esti Magazin” című műsorában ugyanis a helyszíni tudósító elmondása szerint Marin Ceaușescu összekötő szerepet játszott különböző szíriai és líbiai csoportokkal, valamint „ő toborozta testvérének az arab testőröket”. Marin Ceaușescu további, állítólagosan elkövetett vádjainak tételszerű felsorolása, öngyilkosságának ellentmondásos körülményei (pl. miért akasztotta fel magát, ha lőfegyver volt a birtokában, amivel napokkal korábban állítólag meg is fenyegette a házvezetőnőjét), valamint bárminemű utalás hiánya a testvérel kialakult rossz viszonyára ugyanakkor arra enged következtetni, hogy az első beszámolókkal tulajdonképpen nem is a román diktátor testvére, hanem a Ceaușescu család egésze felett akartak ítéletet mondani. Holtan találták Bécsben Ceaușescu bátyját. Letartóztatták a család több tagját. *Magyar Nemzet*, 52. évf. 305. sz. 1989. december 29. 1.; Konszolidáció Bukarestben. *Népszava*, 117. évf. 306. sz. 1989. december 29. 1.; Öngyilkos lett Ceaușescu fivére. *Népszabadság*, 47. évf. 307. sz. 1989. december 29. 2.; Radio Free Europe: *Hungarian Monitoring*. 1989. december 28. Radio Liberty Research Institute (RFE/RL Research Institute), 2130. https://storage.osaarchivum.org/low/26/56/26565b18-9185-4361-8b83-ba1b9f09b271_1.pdf (letöltés dátuma: 2023. 09. 23.).

⁴⁰ Holtan találták Bécsben Ceaușescu bátyját. Letartóztatták a család több tagját. *Magyar Nemzet*, 52. évf. 305. sz. 1989. december 29. 1.

⁴¹ Ramonet, Ignacio (1990): Télévision nécrophile. *Le Monde Diplomatique*, Mars. 3.

felállított, „szigorúan körülzárt” kiképzőtáborok közül konkrétan megnevezte a Bukarest melletti Snagov mellettit. Azonban még ennél is tovább ment, amikor tényként kezelte az „idegen csapatok” bevetését, és az általa az ismeretlenség homályában hagyott román katonákra hivatkozva azt közölte, hogy a forradalmárok „27 iráni terrorista semlegesítésében vettek részt. Az egyik elfogott kommandós maga is elismerte, hogy Iránból hozták őket Romániába.”⁴² Ezen állítások valóságtartalmát azonban tekintélyesen gyengítette, hogy a korábbiakhoz hasonlóan a szerző itt sem tárt elő semmilyen egyértelmű bizonyítékot vagy nevezett meg hiteles forrást állításainak igazolására. Emellett a cikk hemzsegett a súlyos ellentmondásoktól. Így a cikk írója érezhetően összemosta a Romániában tanult külföldi diákokat a terroristákkal. A zavart csak fokozta, amikor a diákok számát 12 000 főben közölte, amivel gondolatmenete szerint Románia a világ egyik legnagyobb arab kiképzőbázisa lett volna az 1980-as évek végén.⁴³ Most tekintsünk el utóbbi kapcsán attól a tényről, hogy ha mindez valóban így történt volna, akkor azt a nyugati államok vagy Izrael vélhetően nem nézték volna ölbe tett kézzel. Pusztán a szerző vonatkozó soraira fókuszálva megállapítható, hogy azok olyan szinten csapongóak, hogy logikailag értelmezhetetlenné válnak: „Romániában ismert volt, hogy az országban 12 ezer külföldi diák tanul. Hogy ez a szám

⁴² Érdekes, hogy Oltványi később a romániai eseményekről megjelentetett könyvében már arról írt, hogy az iráni kormány helyett egy általa meg nem nevezett iráni titkos terrorcsoport küldte a harcosait Romániába, amit utóbbiak egy félhivatalos nyilatkozatban el is ismertek. Oltványi Ottó (1989): *A Securitate. Népszabadság*, 47. évf. 308. sz. december 30. 14.; Oltványi Ottó – Oltványi Tamás (1990): *A vég*. Szféra Kiadó, Debrecen. 70.

⁴³ Oltványi maga is erőltetettnek érezhette gondolatmenetét, és túlzónak az általa közölt 12 000-es létszámot. Egy későbbi, a fiával együtt jegyzett írásában emiatt – az esetében legkevésbé sem meglepő módon – meg nem nevezett román diplomataktól szerzett értesülésekre hivatkozva már arról értekezett, hogy Ceaușescu 12 000 terrorista kiképzésére, illetve „idegharcban megfáradt terroristák regenerálódására” vállalt kötelezettséget. Ebből 6000 főt ki is képzett, illetve „*jelkileg rendbe hozott*” 1989. december 22-ig. Mind ezért cserébe Szaúd-Arábia 2 milliárd dollárt utalt át titokban az arab országok speciális támogatásából Bukarestnek 1988-ban, amiből Románia egy évvel később sikeresen ki tudta egyenlíteni nemzetközi tartozásait. Emellett Rijád felhatalmazta Bukarestet arra is, hogy tetszőlegesen bevesse a rendszer védelmére az országban kiképzésen tartózkodó terroristákat, ha a helyzet azt kívánja meg. Eltekintve attól, hogy a kizárólag a szerzőpáros által említett szaúdi szál felbukkanása újabb csavart jelentett az amúgy is végletekig túlkomplikált történetben, a cikk írói a későbbiekben a számok és a dátumok önkényes és teljesen összefüggéstelen feltüntetésével önmagukkal kerültek feloldhatatlan ellentmondásokba, amikor mondvacsínált bizonyítékokra hivatkozva görcsösen próbálták igazolni teljesen légből kapott elméletüket. Az olvasó nem kapott választ arra a kérdésre sem, hogy miként volt képes a bukott rezsim egyszerre több ezer, a cikk alapján PTSD-szimptómákkal küszködő terroristát szanatóriumokban kezelni huzamosabb ideig úgy, hogy arról időközben (és azóta sem) semmilyen hitelt érdemlő bizonyíték vagy konkrét információ sem került nyilvánosságra. Oltványi Ottó – Oltványi Tamás (1990): *A „Fekete Ingese”*. *Magyarország*, 27. évf. 4. sz. január 26. 5.; Oltványi Ottó – Oltványi Tamás: *A vég*, i. m. 70.

*mennyiben reális, ma még ez sem ismert, de tény.*⁴⁴ A leírtak értelmezését tovább nehezíti, hogy előbb arab különleges erők kiképzéséről, majd idegen csapatok bevetéséről, legvégül pedig iráni terroristák elfogásáról ír. Nem tudható, hogy pusztán leegyszerűsítésnek, csúsztatásnak vagy súlyos szakmai hibának tudható be, amikor a szerző összemosza az egymástól egyébiránt több tekintetben is markánsan különböző arabokat az irániakkal. Tény ugyanakkor, hogy ugyanazokra a személyekre utal, mivel visszatérően használja velük kapcsolatban a „kommandós” kifejezést. Elgondolkodtató az is, hogy a cikkben külön kiemelésre került az a sor, ami szerint a szerző által felemlített kiképzőbázisok közül egyet sem telepítettek erdélyi területre, miközben a korábbi napok írásaiban sorra felbukkantak a hírek a külföldi terroristák állítólagos vérengzéseiről, például Aradon vagy Temesváron. Legutoljára külön kérdéseket vet fel az, hogy miért december 30-án közöltek a lap szerkesztői egy olyan írást, ami bevallottan december 26-án reggel, azaz a megjelenése előtt négy nappal keletkezett. Furcsa egyúttal az is, hogy a cikk csak a 14. oldalon kapott helyet. Ezzel szemben ugyanezen lapszám jóval előkelőbb 3. oldalán a Külügyminisztérium nyilatkozata olvasható, amelyben az egyértelműen elhatárolta magát minden, az arab állampolgárok ellenforradalmi tevékenységével kapcsolatos megalapozatlan hírtől.⁴⁵

A mítosz lekerülése a napirendről

A romániai forradalmárok melletti nyílt kiállítás ellenére továbbra is számos cikkben jelentek meg utalások az elkövetkező napokban arab személyek állítólagos ellenforradalmi részvételéről. A megszólaltatott román források ugyanis nem tudtak – vagy nem akartak – kielégítő és megnyugtató választ adni arra, hogy kik és miért lövöldöztek még december végén is. A körülményeket tovább bonyolította, hogy időközben az új román vezetés álláspontjában gyökeres változás ment végbe a kérdés kapcsán, amikor felmérték az álhír kedvezőtlen hatásait az arab országokkal kialakított kapcsolatokban. Ennek szellemében a Nemzeti Megmentési Front előbb vagy nem kívánt foglalkozni a kérdéssel, vagy a *„sem cáfolni, sem megerősíteni nem tudjuk”* kitérő választ adta az arab személyek ellenforradalmi tevékenységét firtató kérdésekre egy rövid átmeneti periódusban.⁴⁶ A halogató magatartás azonban már nemcsak az érintett

⁴⁴ Oltványi Ottó: i. m. 14. (Kiemelés – P. Z.)

⁴⁵ A Külügyminisztérium elhatárolja magát. *Népszabadság*, 47. évf. 308. sz. 1989. december 30. 3.

⁴⁶ Ion Iliescu például eleinte a Romániában harcoló arabok létszámára vonatkozó újságírói kérdésre elhárította a válaszadást. Konkrét és egyértelmű elhatárolódás hiányában joggal jutott az alapján akkor arra a következtetésre a magyar diplomácia, hogy a ro-

államokkal, hanem az arab világ egészével is fokozatosan feszültté tette Románia viszonyát különösen azt követően, hogy mind több hír látott napvilágot a Romániában tartózkodó arab állampolgárok – főleg palesztin diákok és a PFSZ-képviselő diplomáciai beosztásban lévő tagjai – bántalmazásáról. A töréspont végül december 26-án következett be, amikor az Arab Liga képviselői egy személyes találkozó keretében már nyíltan követelték Románia tuniszi nagykövétől egyértelmű állásfoglalás kiadását az ügyben, valamint az arab személyek ellen irányuló zaklatások azonnali beszüntetését.⁴⁷ A nyomásgyakorlás hatására a Nemzeti Megmentési Front megerősítette szándékát az Arab Ligának, hogy jó kapcsolat kíván fenntartani az arab államokkal, a továbbiakban pedig kényesen ügyelt arra, hogy visszatérően és határozottan elhatárolódjon a kifogásolt híreszteléstől.⁴⁸

Mindezek után az arab terroristák állítólagos ügyét román részről egy hivatalos nyilatkozat kiadásával vették le a napirendről, amiben hivatalosan cáfoltak bárminemű arab részvételt a forradalmi eseményekben.⁴⁹ A dezinformáció terjesztésében játszott addigi szerepük elleplezésére hozzatették egyúttal azt is, hogy az „*alaptalan pletykák*” híresztelése azoknak állt érdekében, akiknek a „*romániai népfelkelés destabilizálása*” volt a cél-

mán vezető nem tagadta arab állampolgárok részvételét a harcokban, és egyszerűen csak nem akart a kérdéssel foglalkozni. Napokkal később viszont már kategorikusan cáfolta „külföldi zsoldosok” romániai jelenlétét annak ellenére, hogy továbbra is terrorcsoportok aktivitásáról számolt be országszerte. HU-MNL-OL-XIX-J-1-k-Románia-1990-128-1/209-4/1990. (80. d.) Magyar hírközlő szervek elleni szír panasz. 1990. január 4.; Románia új vezetősége nem kért katonai segítséget a Szovjetuniótól. *Romániai Magyar Szó*, 1. évf. 4. sz. 1989. december 27. 4.

⁴⁷ Arab Liga – Románia. *MTI*, 1989. december 27. <https://archiv1988-2005.mti.hu/Pages/HirSearch.aspx?Pmd=1> (letöltés dátuma: 2023. 05. 28.); A romániai események nemzetközi hírei. *Magyar Nemzet*, 52. évf. 304. sz. 1989. december 28. 2.; Csituló fegyverek, erősödő politikai küzdelmek. *Új Szó*, 42. évf. 305. sz. 1989. december 28. 1.

⁴⁸ Egyes nyugati sajtóorgánumok ellenben meglehetősen sajátos módon értelmezték a tuniszi találkozó hátterét és jelentőségét, ami – az arab terroristákkal kapcsolatos dezinformáció globális elterjedtsége mellett – jól tetten érhető volt például az egyik lokális amerikai napilap hasábján megjelent véleménycikkben. A szerző ugyanis az általánosításoktól és tévedésektől hemzsegető írásában már az új román vezetést hozta ki egyfajta erkölcsi győztesnek az ügyből, amikor – teljesen elfogult magánvéleménye szerint! – az új ideiglenes román kormány az Arab Liga „könyörgésének” engedve eltekintett attól, hogy – egyébiránt jogosan – elégtételt vegyen a Románia területén tartózkodó arab nemzetiségű személyeken, akiknek a többsége zsoldosként vett részt a tüntetők lemeszárlásában a bukott diktatúra titkosrendőrségének oldalán. Editorials: Law Comedy. *The Victoria Advocate*, 1989. december 29. 4.

⁴⁹ December 30-án bejelentették Alexandru Ionescunak, az Agerpres román hírügynökség vezérigazgatójának leváltását is. Az időzítés, valamint a tájékoztatáshoz fűzött kommentár alapján, ami kizárólag az Agerpres nehéz helyzetének magyarázatára szorítkozott, joggal lehet következtetni arra, hogy Ionescu távozása kapcsolatban állt a román sajtónyilatkozatokban bekövetkezett tónusváltással. Romániai hírek. *MTI*, 1989. december 30. <https://archiv1988-2005.mti.hu/Pages/HirSearch.aspx?Pmd=1> (letöltés dátuma: 2023. 05. 28.).

juk.⁵⁰ A deklaráció nyitott fülekre talált az arab államok körében, és elérte a célját. Az új román vezetésnek úgy sikerült bűnbocsánatot gyakorolnia, hogy közben egyszerre tudta fenntartani hitelességének látszatát, és bizonyult képesnek önmagát az áldozat szerepében feltüntetni, valamint sikerült a teljes felelősséget áthárítania a történetekért másokra, így elsősorban Magyarországra.

A román állásfoglalás nyilvánosságra kerülését követően láncreakció-szerű magyarázkodás vette kezdetét a külföldi hírügynökségek körében, miközben megkérdőjelezett hitelességük helyreállítása érdekében a kizárólagos felelősséget a magyar és a jugoszláv sajtóra próbálták hárítani.⁵¹ Ráadásul a bukaresti nyilatkozat megjelenése magyar szempontból külön kínos volt amiatt is, mivel a hazai sajtóban még napokkal később is olyan hírek láthattak napvilágot az ügy kapcsán, amelyeket akkora már pont az új román vezetés nyilvánított valótlannak.⁵² Így hiába közölték később a magyar tömegtájékoztatási szervek a román vezetők üggyel kapcsolatos nyilatkozatát, a magyar reakció késése miatt az arab államok arra követtek, hogy korábbi tiltakozásaikat és a cáfolatra vonatkozó kéréseiket szándékosan hagyták figyelmen kívül, amit külön sértésnek tekintettek magukra nézve.⁵³

A magyar politikai vezetés nem akarta kockáztatni nemzetközi és hazai megítélésének kedvezőtlenre válását, téma szolgáltatását az 1990-es magyarországi választási kampányhoz, valamint a leendő kormány legitimitációjának megkérdőjelezését és az arab régióval kialakított gazdasági, politikai és kulturális kapcsolatok beszűkülését. Mindezek, valamint az arab országok részéről kilátásba helyezett retorziók együttesen lépéskényszerbe hozták a magyar külügyminisztériumot is, ezért december 30-án hivatalos nyilatkozatban határolódtak el a tömegtájékoztatás-

⁵⁰ Kuwait backs Iliescu regime. *Kuwait Times*, 1989. december 31. 4.

⁵¹ A Reuters már december 27-én önmagát és a Bukaresti Rádiót mentegette arról számolt be, hogy a román média „a múlt bétéen” (itt vélhetően a december 23-án elhangzott drámai hangvételű felhívásra utaltak) mindössze külföldi zsoldosok ellenforradalmi tevékenységéről adott hírt, és a jugoszláv, illetve a magyar sajtó volt az, amelyek azután szíriai és líbiai állampolgárként azonosította ezeket a személyeket. Ez az állítás azonban a legkevésbé sem felelt meg a valóságnak, mivel – mint ahogyan azt a korábbiakban már kifejtettük – a rádió a hivatkozott tudósításban konkrétan arab zsoldosokról tett említést, akiket még ugyanazon a napon maga a Nemzeti Megmentési Front azonosított szíriai és líbiai állampolgárokként. Románia – Arab Liga. *MTI*, 1989. december 27. <https://archiv1988-2005.mti.hu/Pages/HirSearch.aspx?Pmd=1> (letöltés dátuma: 2023. 05. 28.).

⁵² Az első, kételyekre okot adó megállapítás a *Mai Nap* bulvárlapban jelent meg december 28-án. Akkor a Magyarai Lajossal készített telefonos interjúban a költő a sepsiszentgyörgyi állapotok leírásakor nyugalomról számolt be, és egyértelműen rémhírterjesztésnek nevezte az arab különítményesekkel való fenyegetődzést. Sepsiszentgyörgy csak élelmiszert kér. *Mai Nap*, 1. évf. 271. sz. 1989. december 28. 5.

⁵³ HU-MNL-OL-XIX-J-1-k-Románia-1990-128-1/209-4/1990. (80. d.) Magyar hírközlő szervek elleni szír panasz, 1990. január 4.

ban megjelent híresztelésektől.⁵⁴ Ezután észrevehetően markáns változás következett be a témával kapcsolatban közölt írások hangvételében január elejétől, és a cikkek egyértelműen az arab–román együttműködés formálódására, valamint az azzal kapcsolatos nyilatkozatokra helyezték a hangsúlyt.

Összegzés

Jelen írásunkban megpróbáltuk hitelt érdemlően cáfolni azt a széles körben elterjedt vélekedést, ami szerint arab személyek aktívan és szervezeten vettek volna részt az 1989-es romániai harcokban a Ceaușescu-erők oldalán. A közkeletű álhírrel – pontosabban annak hátterével – kapcsolatosan azt tényként kezeljük, hogy a forradalom idején jelentős számú arab ösztöndíjas tartózkodott román földön, akiknek többsége – ha kalandos körülmények között is, de biztonságban – el tudta hagyni az ország területét. Nem vitatjuk azt sem, hogy közülük többen katonai ki-, át- vagy továbbképzésben részesültek ott-tartózkodásuk ideje alatt. Nem ismert ellenben, hogy a forradalmárok fogságába esett állítólagos terroristák közül hányan voltak valóban arabok. Az ügyben lefolytatott vizsgálatok és kutatások ugyanakkor arra az eredményre jutottak, hogy fegyveres atrocitások főleg ún. baráti tűz eredményeként, korábbi sérelmekből fakadó leszámolások miatt, illetve egyéni indíttatásból és személyes megfontolás alapján, spontán módon következtek be. Ez természetesen nem zárja ki a lehetőségét annak, hogy egyes terrorcselekményeket a hadsereg és a belbiztonsági erők egyes szakadár tagjai követtek el. Esetükben a civilek sérelmére elkövetett akciókra a magyarázatként szolgálhat a tüntetők oszlatására kiadott parancs feltétlen követése, a feltétlen lojalitás érzése a bukott rendszer és annak vezetője, Ceaușescu iránt, illetve a félelem a kommunista érában élvezett előnyök elvesztése miatt. Mindezek azonban legkésőbb a Ceaușescu házaspár kivégzését és a forradalom egyértelmű győzelmét követően értelmüket veszítették. Egyetértünk emiatt Edward Behr véleményével, hogy az „arab terroristák” és a külföldi diverzánsok koncepciójának gyors elterjedése és szilárd meggyökeresedése tulajdonképpen a kollektív tudat egyfajta önvédelmi reflexének (is) tekinthető, ami még a lehetőségét is próbálta ösztönösen kizárni annak, hogy román állampolgárok lettek volna az utcára vonult fegyvertelen tömegre véletlenszerűen lövöldöző orgyilkosok.⁵⁵ Azono-

⁵⁴ A Külügyminisztérium elhatárolja magát. *Népszabadság*, 47. évf. 308. sz. 1989. december 30. 3.

⁵⁵ Behr álláspontját támasztották alá az olyan, helyi román forrásokból származó információk, amelyek szerint az ellenforradalmi erők román egyenruhába öltöztetett külföldi terroristákból álltak. Behr, Edward (1991): *'Kiss the Hand You Cannot Bite'. The Rise*

sulni tudunk a nemegyszer végletekig eltérő magyarázatok azon machiavellisztikus végkövetkeztetésével is, ami szerint az új román vezetés által hangoztatott teória legfőbb célja az események forradalmi jellegének igazolása, valamint a hazai és a nemzetközi közvélemény hatékony meggyőzése volt a Ceaușescu-rendszer felszámolásának szükségességéről.⁵⁶

A román diktátor és feleségének kivégzése után a központilag gerjesztett félelemkeltés okafogyottá vált. Ráadásul a vádak nem várt tiltakozást váltottak ki a „hírbe hozott” államok és szervezetek részéről, így az új vezetés a keletkezett politikai űr kitöltését követően vehemensen és visszatérően cáfolta az általa korábban hangoztatott információk valóságtartalmát. Hiába igyekeztek azonban román illetékesek később elhatárolódni a kiszivárogtatott álhírtől, a szellem addigra kiszabadult a palackból. Az arab terroristák állítólagos romániai aktivitása akkora már kitörölhetlenné vált a nemzetközi sajtóban, amivel nemcsak Románia és az eseményekkel kapcsolatba hozott államok, hanem azok az országok is kényelmetlen helyzetbe kerültek, amelyek kritika nélkül átvették és leközülték az ellenőrizetlen információkat.

A magyar tömegtájékoztató állítólagos felelősségét firtató vádakkal kapcsolatban mindenképpen érdemesnek tartjuk megjegyezni, hogy álláspontunk szerint a sajtó munkatársai mindvégig szem előtt tartották és betartották a sajtóetika előírásait. Sokrétű és széles körű tájékoztatásra törekedtek, a tényszerűen és röviden közölt információk forrásait pedig lehetőleg igyekeztek feltüntetni, valamint jelentős teret szenteltek a publikációkra adott arab reakcióknak is. Így a legkevésbé sem őket terheli a felelősség az új román vezetés tagjainak és az általuk keltett tömegpszichózis hatása alá került személyek megnyilatkozásainak átvételéért. Egyetértünk azzal a megállapítással is, ami szerint a percről percre változó, átláthatatlan események forgatagában lehetetlen volt megállapítani a szárnyra kapott információk valóságtartalmát, utólag pedig, a káoszt követően, könnyű volt kritikát megfogalmazni és másokat hibáztatni.⁵⁷ Mindezek alapján álláspontunk szerint legkevésbé sem a magyar tömegtájékoztató bűne volt az, hogy bemutatta felelős román személyek nyilvánosan hangoztatott véleményét, valamint, hogy bízott az általa idézett nemzetközi sajtóorgánumok szakmai hitelességében.

and Fall of the Ceausescus. Penguin Books, London. 2.; Metzger, Harrison (1989): Romanian immigrants cheer execution. *The Times-News*, december 28. 5.

⁵⁶ Rév, István (2005): *Retrospective Justice: Prehistory of Post-Communism*. Stanford University Press, Stanford. 308–309.

⁵⁷ Hasonló folyamat játszódott le Magyarországon is alig 30 évvel korábban, amikor az éterben elhangzott és a sajtóban megjelentetett ellenőrizetlen hírek kétségtelen befolyást gyakoroltak a tömegpszichózis alakulására/alakítására. Az 1956-os magyarországi eseményekkel kapcsolatos dezinformációs tevékenységgel kapcsolatban részletesebben lásd: Simándi Irén (2002): A magyar forradalom a Szabad Európa Rádió hullámhosszán II. *Valóság*, XLV. évf. 12. sz. 76–93.

A SOROKSÁRI IZRAELITA TEMETŐ ÉS A SOROKSÁRI ZSIDÓSÁG TÖRTÉNETE 1850–1947 KÖZÖTT. MÓDSZERTANI ÉS KUTATÁSI LEHETŐSÉGEK A SOROKSÁRI IZRAELITA TEMETŐBEN

Szabó Andrea

*„A temetők szépek tudnak lenni, a régi temetők még szebbek,
az elhagyott temetők a legszebbek.
Természet és emberi mű – emlékjel – találkozása ez.”
Váli Dezső: Zsidó temetők¹*

Összefoglaló:

Helyismereti könyvtárosként az elmúlt év során számos soroksári illetőségű intézmény és épített kulturális örökség dokumentumait és történetét ismerhettem meg, rálátást nyertem a *Historia Domus* értékes és érdekes történeteire, a kereskedelmi-gazdasági események mozgatórugóira, valamint Budapest legfiatalabb kerületének kialakulásának történetére egyaránt. E szövevényes és sokrétű információhálón keresztül egy mind ez idáig érintetlen, feldolgozatlan területre bukkantam: a soroksári zsidó hitközség és az izraelita temető történetének feldolgozása még váratott magára.

A soroksári izraelita temető történetének feltárása, emlékeinek megőrzése nem csupán a kerület helyismereti köreinek, egyesületeinek, de a zsidó hitközségnek is fontos volt, így e hiánypótló kutatás került az érdeklődésem középpontjába, amellyel az 1947 óta eltelt közel 80 év adatolási hiányát kívánom pótolni, és összegezni mindazt, ami talán e temetőből a jövőnek megmenthető. Jelen dolgozat ennek a közel száz esztendőnek a történetét kívánja összefoglalni, sok esetben csak érintőleges módon. Az bizonyos, hogy a kutatás kibővítése és a temető sírjainak teljes feltérképezése után egy nagyobb lélegzetvételű összefoglalás születik majd, amely a maga teljességében tárhatja az érdeklődők elé az itt élt zsidó hitű emberek életét, hétköznapijait és családi kötelékeit egyaránt.

Kulcsszavak: zsidóság, Soroksár, temető, adatbázis, helyismeret, Budapest

¹ Váli Dezső (2007): *Zsidó temetők*. Artchivum, Budapest. 7.

Abstract:

During the past year, as a local history librarian, I have been able to learn about the documents and history of several Soroksár institutions and built cultural heritage, the valuable and interesting stories of the *Historia Domus*, the driving forces of commercial and economic events, and the history of the development of Budapest's youngest district. Through this intricate and multifaceted web of information, I discovered an area that had been untouched and unprocessed until then: the history of the Jewish community of Soroksár and the Israelite cemetery was still to be researched.

The exploration of the history of the Soroksár Jewish cemetery, the preservation of its memories was important not only for the local history circles and associations of the district, but also for the Jewish community, so this gap-filling research became the focus of my interest, with which I wish to fill the data gap of almost 80 years since 1947 and summarize all that can perhaps be saved from this cemetery for the future. This essay aims to summarise the history of those nearly one hundred years, in many cases only tangentially. What is certain is that, once the research has been extended and the graves in the cemetery have been fully mapped, a more comprehensive summary will be produced, which will give a full picture of the lives, daily lives and family ties of the Jewish people who lived there.

Keywords: Judaism, Soroksár, cemetery, database, local knowledge, Budapest

Bevezető

Mivel az 1944-es események az egykor járási hitéleti központ szinte összes fellelhető dokumentumát, tárgyi emlékét és egykori épületeit is el-söpörték – annak kegytárgyaival és jegyzőkönyveivel együtt –, így nagymértékben a környező településrészek (Csepel, Pesterzsébet, Ócsa, Dunaharaszti) korai zsidó hitközségi életéről fennmaradt írásokban és az ott őrzött dokumentumokban fellelhető apró információmorzsákra hagyatkozva igyekeztem a lehető legteljesebb módon megírni e település egykor itt élt izraelita vallású lakóinak történetét.

A kutatás kiindulópontját a mai Vecsési úton található izraelita temető sírjainak adatolása, a temető térképének elkészítése és elemzése, valamint a sírfeliratok alapján az ott nyugvó személyek azonosítása jelentette. Mivel a temető törzskönyve (anyakönyve) megsemmisült, az ott nyugvó személyekről csak a sírok fizikai vizsgálata révén kaphattam információt.²

² Az így készült 225 fényképfelvétel elemzése után egy háromrészes adatbázist – sírnyil-

A sírkövekről készített fényképek és a temető térképének elkészítése után fontos feladatnak tartottam az elhunyt személyek családi kapcsolatainak a feltérképezését, amely feladat kiindulópontját ismételten csak a temetői sírok, a temetkezések rokoni-házastársi viszonyainak sírköveken látható és később ezek anyakönyvekkel is alátámasztott adatai adták. Több sír jelképes, földi maradványokat nem helyeztek el bennük. (Ez főként az 1944 nyarán elhurcolt családok esetében számottevő.)

Az elhunytakról a sírkövek alapján készített listát több szempont mentén is igyekeztem elemezni. Elemzési szempontnak tekintettem például a temetkezések időbeli és a temetőben elfoglalt térbeli pozíciójának viszonyát (soros–kronologikus temetkezési rendelet betartása vagy inkább a családi kapcsolatok mentén történő sírhelykialakítás történet-e), valamint az esetlegesen kirívó, vallási hagyományokkal esetlegesen ütköző cselekedetek nyomait is (öngyilkossági kísérlet).

A hitközség tagjainak 1944-ben történt elhurcolása után, az 1950-es évektől számos helytörténeti munka látott napvilágot, de egyikben sem találkozhatunk a soroksári zsidósággal foglalkozó fejezettel, külön ennek a témának szánt helyismereti anyaggal pedig egyáltalán nem. Az évtizedek alatt elkészült számos helyi kiadvány is került az izraelita felekezetű népességre vonatkozó adatok közlését, emléküik és a temető témájának feldolgozását.³

Jelen munka alapjául szolgáló jegyzeteket, levéltári anyagok kivonatait, az anyakönyvi mikrofilmek egy részét a BZSH Dél-Pesti Körzetének tagjai bocsátották a rendelkezésemre, kiegészítve a saját – Csepelt, Pestszenterzsébetet és a környező településeket érintő – korábbi kutatásaik alatt fellelt, Soroksárra vonatkozó információkkal. A fennmaradt dokumentumok és információk egy része a Soroksári Grassalkovich Kör gyűjtéséből származik (néhai Román János, Stark Júlia, Balla Péterné gyűjtése). A túlélő – Neumann/Nádor – család birtokában lévő tárgyi dokumentumok megismerésére Tom Horváth Neumann, jelenleg Angliában élő egyenes ági leszármazott segítségével nyílt lehetőségem.

A kutatáshoz segítséget kértem és kaptam a Budapest Főváros Levéltárától, a Magyar Zsidó Múzeum és Levéltártól, a Holokauszt Emlékközponttól, a Yad Vashem Intézettől, az OR-ZSE könyvtárosaiktól, a Pesterzsébeti Múzeum dolgozójától, Skaper Brigittától is. A sírkövek

vántartást készítettem, amely tartalmazza a sírok fotóját, a rajtuk szereplő személyek nevét, születési és halálozási adatait (amennyiben ismert) és az elkészült temetői térképen elfoglalt pontos helyzetét (sor és sír száma). A jövőben így a már pusztulásnak indult, megdőlt és süllyedő sírkövek pozíciója is könnyebben meghatározható lesz.

³ A soroksári helytörténet kiemelkedő kötetében is csak egyetlen félmondat szerepel az 1946-os temetőkről szóló fejezetben: „1946-ban, elüldözésünk évében Soroksáron három katolikus, egy evangélikus és egy zsidó temető volt.” Schäffer, Michael – Wiedinger, Michael (1989): *Soroksár. Egy Budapest környéki német nagyközség honntörténeti könyve*. Magánkiadás (Maria Schäffer). 305.

anyagmeghatározásában és a sírköveken szereplő héber feliratok értelmezésében segítségemre volt dr. Csillag János geológus, a BZSH Dél-Pesti Körzetének tagja.

A temető felméréséhez és a rendelkezésre álló adatok átadásához nyújtott segítségért ezúton is szeretnék köszönetet mondani a BZSH Dél-Pesti Körzete elnökének, Kerényiné Rippner Zsuzsannának, valamint a kutatásban nyújtott tevékeny segítségért Schusztner Zsuzsannának.

A részemre megküldött írásos anyagok és a személyes egyeztetések során adott szóbeli közlések kiemelkedően fontos adalékul szolgáltak a soroksári zsidóság történetének dokumentálásához.

Soroksár és az itt élő zsidóság rövid története, 1717–1944

A soroksári zsidóság történetének bemutatásához elengedhetetlenül szükséges a település korai történetének rövid összefoglalása, még akkor is, ha 1850 előtt nem volt állandó lakói között izraelita vallású személy.

A 18. században még nem lakott, művelés alatt nem álló országrészek földesurai számára törvényi kötelezettség volt e területek benépesítése, művelés alá vonása, amelyre sok esetben a korábbi hódoltsági területek elnéptelenedett részeihez hasonlóan telepések beköltöztetése jelentette a megoldást. Nem volt ez másképp a jelenlegi Soroksár területén sem. A betelepülők főként a környező Haraszti és Taksony települések lakóiból álltak. A korai időszakban gyéren lakott település lakosságszámának növekedéséhez a földterület új ura, Grassalkovich I. Antal tevékenysége nagymértékben hozzájárult, főként németföldről származó telepésekkel növelte a lakosság számát. A korabeli összeírások már 1740 előtt jelentős lakosságnövekedést mutattak, önálló településsé is ez idő tájt vált, és 1759-ben mezővárosi rangra emelkedett, amely e kiváltság minden előnyét élvezhette: 1759. szeptember 11-én országos vásárok tartására nyert jogot.⁴ 1848-ig a gödöllői uradalom része volt.

Budapest környéki zsidó települések lélekszámának alakulása 1784–1842 között

A korabeli zsidó lakosság történetével foglalkozó szakirodalom⁵ a környező települések tekintetében rendelkezik adatokkal az ott élő izraelita vallású lakosságról, ugyanakkor négy olyan települést jegyez, ahol

⁴ Soroksár történetének sommás összefoglalását Borovszky Samunál olvashatjuk: Borovszky Samu (1910): *Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye*, 1. kötet. (Magyarország vármegyéi és városai.) 129.

⁵ Moess Alfréd (1968): *Pest megye és Pest-Buda zsidóságának demográfiája 1749–1846*. (A magyarországi zsidó hitközségek monográfiái, 2.) Budapest. 35.

egyetlen zsidó sem élt 1725–1842 között: Alsónémedi, Monor, Soroksár és Taksony. Utóbbi kettő római katolikus vallású sváb település volt (Soroksár mint Grassalkovich-birtok), Alsónémedi és Monor pedig egyházi birtokok.

Ettől függetlenül nem szabad figyelmen kívül hagynunk azt a tényt, hogy a pesti járás számos településén már a 18. század első évtizedeiben van nyoma zsidók letelepedésének: 1725-ben Dunaharaszttiban két családfőt írtak össze, 1728-ban 6 családfő szerepel a listán. 1746-ban a közeli Ócsán is éltek zsidó családok, akik többségében budai és külhoni (cseh- és morvaországi), valamint nyugat-magyarországi születésűek voltak, akik onnan vándoroltak erre a területre. A zsidólakta települések száma 1784/85-ben a pesti járásban 16 volt, ez a szám 1841/42-re 30-ra nőtt. A becsült lélekszám és annak növekedése – amely immár nemcsak a férfiak, de a nők számát is igyekezett számításba venni – a következő településeken volt a legkiemelkedőbb (az 1784/85-ös állapot összehasonlítva az 1841/42-es állapottal): Gyón (11/146 fő), Irsa (226/420 fő), Ócsa (3/110 fő) és Bugyi (5/194 fő), valamint Alsódabas pusztá (28/210 fő).

A Moess Alfréd által közreadott adatok is gyors emelkedést, majd a megtorpanás és a stagnálás időszakát mutatják: 1746–1784 között a zsidó lakosság létszáma megtízszereződik, majd ez a szám 1804-ig megduplázódik. 1816–1825 között megtorpanás, 1825–1830 között lassú emelkedés mutatkozik, 1830–1834 között pedig visszaesés jellemzi a demográfiai adatokat, amelynek mélypontját az 1832-es esztendő jelentette.⁶

A fentieket figyelembe véve, a 19. század közepéig zsidó soroksári lakosról nincs adatunk, ugyanakkor az alsó-dabasi anyakönyvezés dokumentumai⁷ alapján az első soroksári lakhellyel rendelkező izraelita családban született gyermek adatait ismerjük: Sándor Ausspitz (született: 1850. augusztus 25., apa: Mózes Ausspitz, anya: Mária Ausspitz, soroksári lakosok, rabbi: Áron Löwy). A következő soroksári illetőségű bejegyzés pedig december 11-i (Salamon Pollak).

Az anyakönyvekben szereplő számos ócsai, alsó-dabasi család esetében találkozunk olyan családnevekkel, amelyek később a soroksári zsidó közösség családneveivel azonosak: Löwy/Löwy, Braun, Schwarz, Steiner, Kohn, Ausspitz, Weiss, Pollák etc.

Az itt lakó családok vándorlása és a fővároshoz való közelebb költözés igénye a 19. század közepén az amúgy is sok esetben utazó, kereskedő foglalkozást űző családfők esetében bizonyosan együtt járt, még akkor is, ha az konkrétan nem jelentette az 1882-es esztendőig dokumentálható soroksári ingatlanszerzést.

⁶ Moess Alfréd: i. m. 32.

⁷ Izraelita anyakönyvek 1850–1876 között. Pest–Pilis–Solt–Kis-Kun. Mikrofilmre rögzítve: 1965. április 8-án. Genealogical Society Salt Lake City, Utah. U.S.A.

Érdekes összehasonlítás lehet a közeli Csepel lakosságának ilyen szempontú elemzése is, amelynek adatait a Dél-Pesti Kerület egyik saját készítésű dokumentuma tartalmazza. Eszerint Csepelen 1880-ban 2 fő izraelita vallású személy élt. 1887-ben ez a szám 27-re növekedett, 1930-ban pedig elérte a 638 főt.⁸

A soroksári zsidóság a 19. század második felében

1850 előtt az 1848-ig szóló rendelkezések miatt a földesúr adhatott letelepedési jogot az adott településre, de később maga a község előjárósága vette át e jog gyakorlását. Ugyanakkor számos magyarországi település esetén élő példa volt arra, hogy az 1840-es törvénykezés érvénybe lépése ellenére még hosszú ideig ellehetetlenítették a zsidók betelepődését (például Jászberényben), de bérlőként, kereskedőként, boltbérlőként jelen voltak a gazdasági életében.⁹

1840-ben már három céh működött Soroksáron:¹⁰ kovácsok, bognárok és – időrendi sorrendben – a csizmadiák, akik 1870-ig folytatták tevékenységüket, céhes formában.

Az 1852-ben készült ún. „só-lista” alapján több zsidó kereskedő jelenléte dokumentálható: például Friedmann Náthán, Lővy (!) Áron sókereskedő is.¹¹ A családok bizonyosan a környező településekről jártak be állandó bérleményeikbe, és amint lehetővé vált a mezővárosba való költözésük, éltek a lehetőséggel. Ezt bizonyítják az 1850-es években született anyakönyvek bejegyzései is.

A kézművestevékenységet folytatók közül az alábbi szakmákban találunk zsidó származású tagokat: ablakos (Kohn család), bádigos (Lőwy család), kalapos (Feith család), orvos (Fürst család), szatócs (Feith, Goldstein, Kohn család).

1872-ben Soroksár mezővárosból nagyközség lett. Ekkor a terület vezetése a bíró, a jegyző és az esküdtek felügyelete alá tartozott, akik egyrészt választás útján, másrészt az úgynevezett virilisták közül kerültek

⁸ Csillag János – Gönczi Gábor – Gophen, Eva (2019): *A csepeli izraelita temető parcellakönyve*. Kiadatlan jegyzet.

⁹ A zsidók szabad mozgását az 1840. évi XXIX. törvénycikk tette lehetővé. <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=84000029.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D27> (letöltés dátuma: 2024. 11. 07.).

¹⁰ 1918-ben alakultak a molnárok és pékek, valamint a kovácsok és kerékgyártók céhei, 1840-ben pedig a varga-csizmadia céh jött létre. A céhkataszter elérhetősége: <https://adatbazi-sokonline.mnl.gov.hu/adatbazi/scehkataszter/adatlap/469?search=soroks%C3%A1ri&term=eyJxIjoic29yb2tzXHUwMGUxcmkjLCJmcSI6eyJkY19pZCI6eyJjNGNhNDIzOGEwYjkyMzgyMGRjYzUwOWE2Zjc1ODQ5YiI6IjEifX0sInNvcnQiOiJzY29yZSIsImFjIjoilwiYXFUeXBIIjoiln0=&curr=2> (letöltés dátuma: 2024. 11. 07.).

¹¹ A lista való betekintés lehetőségét ezúton is köszönöm a soroksári helyismereti kutatás egyik kiemelkedő személyének, Stark Júliának.

kiválasztásra. A *Soroksári Hírlap* 1908-as számában a legnagyobb adófizetők listája is ismert:¹²

A Kohn család számos tagja – melynek egy része később, 1891-ben családnevét Bánóra módosította – tevékeny részt vállalt a gabonakereskedelemben, és malomtulajdonossá is vált, később a Gőzmalomipari Rt. tulajdonosi körében találjuk a családfőt, és leánya, Anna is egy ottani, magas rangot betöltő tisztviselőhöz ment feleségül.

1881-ben telepedett le Soroksáron a későbbi vallási vezető és rabbi, Schön Mózes is, akinek életét és tevékenységét egy külön fejezetben kívánom bemutatni.

Az első, ingatlannal rendelkező zsidó családok teljesen hitelt érdemlő ingatlantulajdonosi jogainak hivatalos, most is fellelhető bizonyítékai az 1882-es birtokösszeíráskor születtek, és az ebben az esztendőben készült térképes birtokfelmérések már jelzik, hogy a településen egy már működő izraelita temető is létezik.¹³

Az 1882-es esztendő után egyre nagyobb számban találunk zsidó ingatlantulajdonosokat az egyre népszerűbb és egyre erősödő kereskedelmi életet élő Soroksár területén. Az itt lakók főleg mezőgazdasági és iparos-tevékenységet folytattak. Az első iparosegyesületek létrejötte is a 19. század második felére tehető.

A soroksári Duna-ágon már a 18. században működtek hajómalmok, amelyek a későbbi híres soroksári pékek¹⁴ sikeres működésének előfeltételeit is megteremtették, és amelyek később a pékáruk mellett a mostani Budapest IX. kerületében található számos egykori piacot ki tudták szolgálni tejtermékeikkel és a – Soroksáron létesített jégvermeiknek köszönhetően – egész évben rendelkezésre álló jéggel is.

A híres soroksári iparosok, vendéglősök és kocsmárosok¹⁵ egyre bővülő körében a jórészt továbbra is kereskedelmi tevékenységet folytató zsidóság egyre nagyobb teret nyert és bekapcsolódott a település pénz-

¹² Schäffer, Michael – Wiedinger, Michael: i. m. 252.

¹³ Szemléltetésként a településről készített térkép alapján rajzolt településrajz és birtokviszonyok ábrázolása: 21. ábra. Jelölve a mai Vecsési úton található temető, és piros jellel azon ingatlanok elhelyezkedése, amelyek birtokosai 1882-ben már bizonyosan izraelita hitűek voltak, és tulajdonjoggal rendelkeztek az adott épület és telek felett (udvar és lakóház, valamint kert). 1882 – Kataszteri térkép: <https://maps.hungaricana.hu/hu/MOLTerkeptar/14671/view/?pg=37&bbox=1277%2C-2978%2C3005%2C-2041> (letöltés dátuma: 2024. 11. 07.).

¹⁴ A pékek esetében az édes péksütemények készítése külön engedélyhez kötött tevékenységet jelentett, ők kapták a fehér-pékek elnevezést, amíg a csak kenyeret és kenyérjellegű készítményeket sütők a fekete-pék elnevezést.

¹⁵ Például Baumel Manó kávéházas, akinek egykori ingatlana a mai Grassalkovich út 154. szám alatt található. Forrás: Balla Péterné – Stark Júlia – Schusztter Zsuzsanna (szerk.): (2024): *Soroksár egykori vendéglői és kocsmái*. (Soroksári Füzetek, 8.) Soroksári Grassalkovich Kör, Budapest. 179.

ügyi életébe, és gyógyszerárak, orvosi körzetek, valamint fényírdák bér-
lői, vezetői és tulajdonosai lettek.

Hitélet és imaház a 19. század utolsó évtizedeiben

A betelepült zsidók számának növekedését támasztja alá az a tény, hogy a hitközség 1872-ben már saját, egy tantermű¹⁶ felekezeti iskolát működtetett Soroksáron.¹⁷ Az itt élők számára a hitéleti oktatás mellett a felekezeti iskola létrehozása is fontos volt.¹⁸

Az 1881-es év e tekintetben jelentős változást hozott. Korábban Alsó-Dabas volt a rabbi székhelye, amelyet Schön Mózes Soroksárra helyezett át 1881-ben,¹⁹ azonban az anyakönyvezés továbbra is Alsó-Dabason történt, Sándor József szolgabírói írnok látta el ezt a feladatot 1885 végéig. Az *Egyenlőség*²⁰ 1886-os számában tudósított arról, hogy az 1885. évi 1924 e. sz. a zsidó anyakönyvek rendezésére vonatkozó szabályrendelete alapján Soroksár azon hatvan anyakönyvi központ között szerepel, amely elnyerte a minisztérium tudomásulvételét – tehát hivatalosan, minisztériumi engedéllyel, szabályosan működött. Elnöke Czerkovitz Ignác, anyakönyvvezetője Schön Mózes rabbi volt. A megalakulás hivatalos dátumaként 1885. december 21. szerepel.²¹

Az 1896-os esztendő folyamán létesül a Soroksári *Chevra Kadischa*, amely 1949. április 3-ig folytatta működését. A temetkezéssel kapcsolatos teendők ellátása mellett az egyesület ekként fogalmazta meg tevékenységi körét: „*Felebaráti szeretet és humanitás gyakorlása, mint szegény hitsorsok segélyezése, betegségükben orvosi és gyógyszeri segínyt nyújtani s végre szertartásos méltó eltakarítása.*”²²

¹⁶ Borovszky Samu (1911): *Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye*, 2. kötet. (Magyarország vármegyéi és városai.) 218.

¹⁷ Braham, Randolph L. (2007): *A magyar holokauszt földrajzi enciklopédiája*. Park Könyvkiadó, Budapest. 879. Borovszky Samu (1910): i. m. 221.

¹⁸ Az iskola, amely 1885 előtt zugiskolaként működött, 1885-től, Léderer József tanító alkalmazásától vált hivatalossá. Fizetése előbb évi 300 forint, amely később 500 Ft volt. Ezeket az információkat a kifizetése miatt 1889–1893 között zajló peres eljárásból tudjuk. Pest Megyei Levéltár – PPSK Közigazgatási Bizottság iratai IV. 415/b. Léderer József soroksári izraelita hitközség tanítójának ügye. Dr. Csillag János gyűjtése.

¹⁹ Az áthelyezés okaként többen többféle indokot jelöltek meg: pl. hitközségen belüli konfliktus, házasság, a soroksári gazdasági élet élénkülése.

²⁰ Politikai jellegű zsidó felekezeti és társadalmi hetilap. Minden vasárnap megjelent, 1882–1938 között. Ugyanezen néven később 1946–1947 között a Magyar Népi Szövetség lapja került kiadásra Szatmárnémetiben.

²¹ *Egyenlőség*, 1886. április 4. 4.

²² Részlet a BFL – IV. 1427 – Az 1949. évi XXVI. törvénycikk alapján Budapesthez csatolt városokban és községekben működő egyesületek szabályainak levéltári gyűjteménye – Soroksár 6 – Peremkerületi egyesületek vegyes iratai – 16 p.

Schön Mózes 1898-ban bekövetkezett halála után 1899-ben Dr. Kriszta Béla választották meg Soroksár rabbijának, beiktatása 1900. január 2-án történt, ünnepélyes keretek között. A lakosságát és zsidóságát tekintve egyre erősödő Pestszenterzsébet 1901. február 17-én felavatta zsinagógáját,²³ és 1903-tól önálló hitközségként működött tovább.

A zsinagóga felépítése hatalmas lépés volt a környező településeken élő zsidó lakosság számára. Amíg Soroksáron csak törekvések voltak arra nézve, hogy zsinagóga építésébe kezdjenek, és „*csupán*” egy, a mai Grassalkovich út (egykor Fő út 61.) 142-es számú ingatlantelkén épült egy, dokumentáció híján csak szóbeli közlés alapján „ismert” imaház. Az épületről készült jelenleg rendelkezésre álló egyetlen felvétel egy légifotó-részlet, amely felülnézetből mutatja az udvaron álló, akkor már erősen átalakított állapotában lévő ingatlant.²⁴

Az egykori imaházról csak a gyermekéveit ebben az épületben töltő adatközlőm beszámolóiból kaptam információt. Elmondása szerint az 1945 után még álló épületben hosszú ideig érintetlenül hagyták a tereket, átalakításukra csak az 1960-as években került sor.

A szóbeli közlés²⁵ szerint a jelenleg Grassalkovich út 142. alatt álló ingatlan területén az utcafrontra nyíló parasztházban lakott a kántor és családja, két szoba és konyha állt rendelkezésükre. A főépület mögött kelet–nyugati tájolású hosszú parasztház adott otthont az imaháznak. Az épület bejáratát háromtagú lépcsőn keresztül lehetett megközelíteni, és egybefüggő, faoszlopokkal alátámasztott gangos előrésszel rendelkezett, melynek felső részén íves, fa apácarácsos díszítőelem helyezkedett el. Belső tere egybefüggő volt, egy rácsos fa válaszfal mögött kaptak helyet a női hívők, és az épület keleti részében szintén fa elválasztó falelem mögött helyezték el a tóratartót és magát a Tórát, amely széksorokkal el látott részben folytatódott, ahol a férfi hívők gyűlhetek össze.

Az udvaron a korábbi tanácstermi funkciót betöltő kisebb épület állt, de annak építésére az engedélyt a hitközség nevében dr. Schäfer Adolf²⁶ hitközségi elnök csak 1913. szeptember 16-án kérvényezte a főszolgabírótól.²⁷ Az épületet az 1950-es években 1 szobás lakássá alakították át.

²³ *Egyenlőség*, 1901. február 24.

²⁴ A légifotó és annak kinagyított részlete a 21. ábrán látható.

²⁵ Adatközlő: Stark Júlia egykori soroksári lakos, aki gyermekként még látta az egykori imaházat és az udvart is.

²⁶ Sírja a soroksári izraelita temető III. sorában található (5. sír) – a szerző által készített térkép sor- és sírbeosztása alapján. Schäfer Adolf ügyvéd ellen tett feljelentést később – 1927-ben a soroksári főszolgabíró, azzal a váddal, hogy „*az ügyvéd úr nem tart fenn érintkezést a helybeli intelligenciával (!), destruktív lapokat olvas, ami egymagában is kellő bizonyítéka a vádlott hazafiatlanságának*”. Erről bővebben: *Uj Kelet*, 1927. október, 10. évf. 224. sz. 3.

²⁷ Soroksári Izraelita Hitközség kérvénye a főszolgabírónak, kelt 1913. szeptember 16-án. A terület akkor a Grassalkovich út 61. szám alatt volt nyilvántartva. Eredeti kérvény

Az udvaron fából készült kocsiszínben tárolták a halottaskocsit, amely az elhunytakat a Vecsési úti temetőbe szállította. Az udvart egy nagyméretű, kétszárnyas kapun keresztül lehetett elhagyni, amelyen a halottaskocsi is kifizet.

A hitközség kántora, Heitner Izák (1857–1934)²⁸ 1894 óta volt soroksári lakos. Családjával együtt szintén a soroksári temetőben nyugszik. Heitner Izákról az 1918. augusztus 6-án kelt, Soroksári Hitközség által kiállított bizonyítvány tanúsága szerint tudható, hogy saját lakással nem rendelkezett, így a 20. század második évtizedében már hadisegélyre ajánlottként évi 1120 koronás jövedelme mellett saját költségén lakást kellett bérelnie.

A hitélet centrumának Pestszenterzsébetre történő eltolódása és a soroksári zsidó lakosság számának lassú ütemű csökkenése a 20. század első évtizedeiben sem állt meg. A szakirodalom adatai erre vonatkozóan a következők: 1880-ban 232 izraelita vallású személy lakott Soroksáron. 1910-ben ez a szám 366 főre emelkedett.²⁹ 1920-ban 284, 1930-ban 245, 1941-ben pedig 243 fő neve szerepelt az összeíráson.³⁰

Fontos még szólni az itt élő zsidóságon belüli vallási vitákról is, a felekezetek – ortodox és neológ – egymáshoz való viszonyáról, amely az 1868. évi zsidó kongresszus óta folyamatosan az egyik legfontosabb kérdéssé vált. Az 19. század első felében erősödött meg Magyarországon a „neológ” (haladó) zsidóság mozgalma. A haladó gondolkodásúnak tartott szárny célja a társadalmi integráció volt, amely a zsidó lakosság egyenlő jogait kívánta kivívni, mindezek mellett az ortodox irányzathoz képest egy némiképp módosult vallásgyakorlást és szertartási rendet kívánt életre hívni.³¹ Mint minden zsidó hitközség, a soroksári is autonóm szervezet volt. A községkerületek gyűléseiről, az ott lezajló, gyakran parázs viták sommás összefoglalóiról folyamatosan tájékoztatta az olvasóközönséget az *Egyenlőség*. A gyűléseken felvonuló és gyakorta fel szólaló soroksári illetőségű személyek között megtaláljuk többek között Ányos Samut³² és Fürst Dávid doktort, Gráner Sándor doktort, Got-

másolata Stark Júlia gyűjtéséből a szerző birtokába került. Stark Júlia engedélyével felhasználva.

²⁸ Lakhelye az egykori Fő (ma Grassalkovich) út 54. (ma 155.) sz.

²⁹ Gazda Anikó: Zsinagógák és zsidó községek. Térképek, rajzok, adatok. chrome-extension://efaidnbmnnnibpajpcglclefindmkaj/https://mek.oszk.hu/17200/17256/17256.pdf (letöltés dátuma: 2024. 11. 7.) 45.

³⁰ Kepecs József (szerk.): (1993): *A zsidó népesség száma településenként 1840–1941*. KSH, Budapest. 226.

³¹ Ehhez kapcsolódóan a zsidó iskolákban történő oktatás és a magyar nyelvi képzés már az 1845-ös esztendő kiemelten fontos témája volt a sajtóban is. Lásd: *Pesti Hírlap*, 1845. október 12., címlap.

³² Ányos Samu a soroksári Izraelita temető II. sorának 2. sírjában nyugszik. Az *Egyenlőség* szerkesztőségének írt levele a lap 1920. március 27-i számának 4. oldalán olvasható. Az újságcikkből Ányos Samu gondolatain kívül foglalkozását is megismerhetjük (MÁV

tesmann Henrik³³ pénzügyi igazgatót. Az 1885-ben megalakult soroksári hitközség a szakirodalom szerint egyrészt neológ, másrészt ortodox volt.³⁴

A zsidóság a 20. század első felében Soroksáron

Az első világháborút követően egyre szigorodó és a zsidó lakosságot egyre erősebben érintő jogi korlátozások a lakosság mozgását is jelentősen befolyásolták. A fővárosból az agglomerációba költöző, iparostevékenységet folytató zsidók időszakos megjelenése egészen az 1944-es esztendőig kimutatható, később sorsukat pedig megpecsételte a második világháború előtt és alatt folytatott zsidóüldözés és deportáció.

A soroksári lakosság létszámában bekövetkező változás is jelentős volt. Amíg 1880-ban 7541 fő lakta ezt a települést, ez a szám 1941-re 18 897 főre emelkedett. Az izraelita lakosság aránya pedig 3,1%-ról 1,3%-ra csökkent. (A zsidónak minősített, de nem izraelita vallásúként feljegyzett személyek száma 23 főt tett ki, közülük egy sem beszélt jiddisül.³⁵)

1935. május 19-én jön létre Soroksáron a *Soroksári Jótékony Izraelita Nőegylet*, amely 1947. március 17-ig folytatja tevékenységét. A jótékonyági egyesület célja a soroksári szegények megsegítése volt. Alapítói között orvosfeleségek, tisztviselők és kereskedőfeleségek is szerepeltek, akik rendszeres adományaikkal hozzájárultak a közösség szegényeinek élelmezéséhez és ruházkodásához is.

Az 1939-es összeíráskor az alábbi iparos tevékenységeket találjuk a névjegyzékben az izraelita lakosok nevei mellett (a teljesség igénye nélkül): vegyeskereskedő, lisztkereskedő, női szabó, rövidáru-kereskedő, fakereskedő, fűszeres, vegyész, orvos, patikus, fotográfus, ügyvéd, kántor, bádigos, gyerekruha-kereskedő.

A Pest vármegye főszolgabírája által 1939. december 14-én kiállított 18.796/1939 kig. *A zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról szóló 1939. IV. t.c. végrehajtása az iparjogosítványokra nézve* témájában kelt véghatározat szerint a 7720/1939 M.E. sz. r. 37. §-a alapján Soroksáron a kiadott ipari jogosítványok száma 783, ebből zsidó vagy zsidónak tekinthető engedéllyel rendelkező iparos 41 fő. Az arányszám itt a rendelkező szerv szerinti elfogadható határ alatt maradt, így a véghatá-

főellenőr, Soroksár). Forrás: Arcanum.hu (letöltés dátuma: 2025. 06. 30.)

³³ Sirja a temető III. sorának 8. sirja, a temető legnagyobb kiterjedésű síremléke (sírbolt).

³⁴ Barabás Györgyi (2009): *Magyarországi zsidó hitközségek, egyesületek, társulatok száma 1629–2008*. Zsidó Tudományok Szabadegyeteme, Budapest. 697.; vö. Frojimovics Kinga (2008): *Neológ (kongresszusi) és status quo ante rabbik Magyarországon*. MTA Judaiztika Kutatóközpont, Budapest. 110. Érdekes adalék az 1903-as esztendőből az izraelita és a katolikus vallást követők közötti viszony bemutatására az *Egyenlőség* 1903. július 19-én leközölt cikke.

³⁵ Kepecs József (szerk.): i. m. 227.

rozatban az a rész, amely szerint több iparendély nem adható ki, áthúzásra került.

1944 nyarán nem hoztak létre gettót Soroksáron. A visszaemlékezések alapján megállapítható, hogy a zsidókat néhány kijelölt házba költöztették. Július elején a csendőrség segítségével terelték össze őket, a helyi kántort pedig életveszélyesen megsebesítették. Az összetertelt embereket még aznap a budakalászi gyűjtőtáborba szállították, ahonnan július 6. és 8. között deportálták őket Auschwitz-Birkenau haláltáborába.

Az 1945. szeptember 25-én kelt, kötelezően kitöltendő kérdőívre adott válaszok alapján a soroksári hitközségről szóló információk az alábbiak voltak:

„Mindennemű iratok megsemmisültek a fosztogatáskor.

3 összeszaggatott Tóra díszítés és ruházat nélkül Neumann Miklós tulajdonában vannak.

Semminemű kegyszer, chevra könyv és tárgy tulajdonunkban nincs.

A temetőben a sírok feldöntve, összetörve, boncolóház megrongálva, a temető kerítése pedig teljesen elhurcolva.

A hitközség megbízásából a fenti adatokat szolgáltatta, mint hitközségi elöljáró és jelenlegi vezetője: Neumann Miklós

*Soroksár, 1945. szeptember hó 25.*³⁶

A deportálást túlélő néhány soroksári zsidó 1947-ben még felavatta az új imaházat, de a következő évben a legtöbben elköltöztek a településről.

A deportálás időszakában elkobzott vagyon elveszett, az ingatlanokat jóval a német kitelepítés után tudták csak visszaigényelni, már amennyiben volt élő személy, aki ezzel a jogával élni tudott. A levéltári jegyzőkönyvek esetében a német lakosság kitelepítéséről szóló dokumentációban a leltárba vett ingó- és ingatlanvagyonnál sok olyan, ceruzás bejegyzés található, hogy az egykor „*zsidó vagyon*” volt.³⁷

1947 után nem találunk zsidó temetkezést Soroksáron, a haláltáborokból hazaérkező kis számú túlélő legtöbbje külföldre költözött (Brazília, Ausztrália). A soroksári zsidóság áldozatainak állított emlékmű a soroksári izraelita temetőben, a bejárathoz legközelebb eső területen áll, rajta több tucat soroksári zsidó család szinte minden tagjának neve szerepel, a munkaszolgálatos személyekkel együtt.

³⁶ Toronyi Zsuzsanna (szerk.): (2010): *Zsidó közösségek öröksége*. (Magyar Zsidó Levéltári Füzetek, 7.) Budapest. 50–51.

³⁷ HU BFL V.717.c Telepítési iratok (1945–1948).

„Az élők háza” – A soroksári izraelita temető felmérése

A Vecsési út és a Szerűskert utca sarkán álló – GPS koordinátákkal pontosan meghatározott helye: 47.399711, 19.129368 –, omladozó kerítés mögött található a soroksári izraelita temető. A temető felügyeletét a BZSH Dél-Pesti Kerülete, a temető őrzését az ottani temetőgondnok látja el. A temető nyitvatartása és látogathatósága a mindenkor zsidó ünnepekhez és előírásokhoz alkalmazkodik.

1945-ben, a már idézett jelentés szerint a temető kerítését elhordták, sírjait ledöntötték, összetörték, és a temetések előkészítésére szolgáló épületet megrongálták. A temetőre és temetkezésre vonatkozó fontos dokumentumok megsemmisültek. Így ma, 2024-ben a temető az egyetlen kiindulási pont, amely alapján rekonstruálhatjuk az egykori temetkezéseket, és a jelenleg is meglévő sírkövek nyújtják a kézzelfogható támaszt a temető sírjainak adatolásához. A pusztulás mértéke 80 év után nem megítélhető, de annyi bizonyos, hogy számos sír vált a rongálás és az időjárás áldozatává, leszármazottak hiányában pedig a sírok folyamatos gondozása sem volt megoldott.

A temető alapítása – a kezdetek

A csepeli és az erzsébeti temetőkkel kapcsolatos anyaggyűjtéskor fellelt dokumentumok tanúsága szerint az alsó-dabasi járás zsidó temetőinek alapítása 1851–1886 közé esik. A soroksári temetőt 1875-ben nyitották meg, az addig elhunyt soroksári zsidókat a Harasztiban létesített izraelita temetőben hantolták el.

1875–1895 között a soroksári temetőben 136 temetésre került sor,³⁸ de ebbe a számba azon vendégtemetések száma is beleszámít, ahol nem soroksári, hanem erzsébetfalvi lakhelyű zsidó személy temetésére került sor.

Az 1876. április 3-án kelt XIV. törvénycikk a *Közegészségügyi rendelkezésekről* XV. fejezetének – Eljárás a hullák körül, a temetkezésről és a temetőkről – 113–123. §-ai pontos jogi keretek közé helyezték a temetkezéseket és a már meglévő temetőkkel kapcsolatos teendőket és a jövőben tervezett temetések körülményeit, valamint az így felállítani kívánt sírboltok létesítéséhez kapcsolódó előírásokat és szabályokat egyaránt:

„116. § Minden község köteles egy, a helyi népesedési és egészségügyi igényeknek megfelelő, kellőleg berendezett községi temetőhelyet fentartani. E köteletség alól csak az esetben engedtetik kivétel, ha a községben egy vagy több felekezeti oly temető létezik, melyekben a temetkezés szabadsága biztosítva van.”³⁹

³⁸ A BZSH Dél-Pesti kerülettől kapott információk alapján.

³⁹ <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=87600014.TV> (letöltés dátuma: 2024. 11. 04.).

A törvényi rendelkezés a már meglévő temetőkkel kapcsolatos szabályokra is kitér, így 1876 után a temetkezés engedélyhez kötött folyamattá vált. Az erről szóló dokumentáció az izraelita temető tekintetében szintén elveszett.

A vallás- és közoktatásügyi miniszter izraelita anyakönyvek vezetése tárgyában 1885-ben kiadott *1924. eln. számú körrendelete és szabályrendelete* anyaga értelmében az anyakönyvezés központja Soroksár lett. A rendelkezés által érintett, Soroksárhoz tartozó területek a következők: a Pesti alsó járásból: Csepel, Csép, Haraszti, Soroksár, Sziget-Szentmiklós, Taksony és Tököl községek.⁴⁰

A legkorábbi temetőrész a telekkönyvi adatok alapján az 1882-es kataszteri térképen 9963 helyrajzi számon szerepelt, ez kiegészült 9964 helyrajzi számú területtel.

Az eredeti két telekrész további három területtel az alábbiak szerint bővült: a 4380 számú betétben a 9965 helyrajzi számú telekkel, amelyet 1905. február 9-én vett meg a Chevra Kadischa 1300 koronáért, valamint időközben hozzákapcsolódott a 9966 és a 9967/1-es helyrajzi számú terület is. Ez utóbbi kettőt vette meg a Chevra Kadischa 1936. október 28-án 3000 pengőért. Az így kialakult egybefüggő temető 5 helyrajzi szám alatti terület egyesítésével jött létre, 1936-ban.

A terület kőkerítéssel körbevett, kelet–nyugati tájolású, a telekkönyvek tanúsága szerint a teljes mérete: a 9963 helyrajzi számúnak 169 négyszögöl, a 9964 helyrajzi számúnak 113 négyszögöl, a kettő együtt 282 négyszögöl. A 9965 és 9966 helyrajzi számú telek a birtoklapok szerint 230–230 négyszögöl, a 9967/1-es helyrajzi számú terület („*Szántóföld a Kisbirtokok XIV. dűlőben*” bejegyzéssel) pedig 134 négyszögöl nagyságú volt. Így az öt helyrajzi szám egyesítésével a temető területe összesen 876 négyszögöl lett.⁴¹

A zsidó temetőkben nincs sírhelylejárát, ennek megfelelően a nyughely örök időkre szól, illetve mindaddig, amíg a temető létezik. A temető sírjai között így a magában álló, lekerekített tetejű faragott sírkövek mellett a műkő és a csúcsban végződő magas, márvány, téglalap és obeliszk alakú sírköveket is megtalálhatjuk. A legkorábbi sírok egykor sírhantból és sírkőből álltak, a későbbi temetések során a sírhantokat műkő kerettel vették körbe, egy nagyobb sír esetén találtam kovácsoltvas alacsony kerítéssel ellátott műkő keretet, illetve egy másik sír esetében annak nyomait.

A sírok egy része nélkülözi a díszítést, a vallási szempontból kiemelten fontos származási utalást, a kohaniták áldásra kiterjesztett kezű jelképét

⁴⁰ Forrás: https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_RT_1885/?pg=2082&layout=s&query=Soroks%C3%A1r (letöltés dátuma: 2024. 11. 04.).

⁴¹ Forrás: HU-BFL – XV.37.d. 23. kerület Vecsési út hrsz.: 9963-9967/1 – 195573. Birtoklapok a 9963-9967/1 helyrajzi számú területekre.

pedig egyetlen – még létező – sírkövön sem lehet megtalálni. Ennek ellenére a sírok elhelyezkedése és sok esetben azok növényzettel takartsága feltételezi, hogy a teljes területükön nem megtekinthető sírok rejthetnek ilyen jelképeket is.

A díszítések között a szomorúfűz, a levita származásra utaló kancsó (III. sor, 2. sír), Dávid-csillag-, galamb-, rózsza- és madártoll-motívum szerepel – az egyik egy gyermeksír: Brust Margitka, V/9. sírhely –, illetve az itt nyugvó rabbi, Schön Mózes 2013-ban felújított sírköve kapott különleges díszítést (korona). Az előbbieken kívül szinte minden sírt az egyszerűség és a letisztultság jellemez.

A korábban ravatalozóként, illetve az 1945-ös jelentésben „*boncház*”-ként funkcionáló épület a terület északra eső részén, közvetlenül a bejárat mellett állt, ez ma egy egyszerű, négyszögletes alaprajzú, lakóházzá alakított épület. Valószínű, hogy a jelenlegi, a temetőgondnok lakásként funkcionáló épület a 19–20. század fordulóján épült, és jóval később építették át.

A felekezeti temetőhelyen a halottakat társadalmi rangjuktól függetlenül, megkülönböztetés nélkül, halálozási sorrendben helyezték örök nyugalomra, halhatatlan lelküket örökké élőknek tekintve. A kataszteri térképen jelzett eredeti földterületen – 9963-as helyrajzi szám – történtek az első temetkezések, a legkorábbi és a legmegrongálódottabb sírok itt találhatóak. (Temetői térkép XV–XX. sorai.)

A temető bejáratától délre, a kőkerítéshez közel kapott helyet a deportált és munkaszolgálatra elhurcolt soroksári zsidóságnak emléket állító, lépcsőzetesen emelkedő, obeliszk formájú mártíremlékmű. Ennek tetejére helyezték el a Dávid-csillagot. Az emlékmű mind a négy oldalán kőtáblákon sorolják fel a mártírok neveit. Összesen 173 személy neve szerepel az emlékművön, ebből 27 fő munkaszolgálatos.

A régi és az új sírok a XI. és XX. sorok között keverednek, éles határvonal a két rész között nem húzódik. A legrégebbi sírok a temető keleti-délkeleti területén a legsűrűbbek. A hátsó, keleti szekció része lehetett az egykori gyermeketemető is, mert itt a délen húzódó fal mentén találhatóak a legfiatalabb elhunytak sírjainak maradványai. Ugyanakkor két későbbi temetés sírhantjai is a XIX–XX. sorban kaptak helyet (XIX. sor, 3. sír; XX. sor, 1. sír). Az egyik az eredeti kőkerítés tövében (XX. sor, 1. sír). Az egykor itt található sírok eredeti számát még csak megbecsülni sem lehet, de amennyiben a jelenlegi állapotból rekonstruálni kívánjuk a sírok elhelyezkedését (vallási szabályok által előírt minimumtávolságokkal számolva), a síkövek méretét és a sorok tartását is figyelembe veszünk, akkor megállapítható, hogy közel 30–40 sír nyoma végleg eltűnt.

Az 1964-es és 1972-es légi felvételeken még kivehetőek az egykori hantok nyomai, de ezt a területet is teljes mértékig benőtte a fű. Ennek oka lehetett – mint arra az 1945-ös jelentésben utalás is történt – a sírkő

megsemmisítése, de a sírkövek felborulása, földdel fedettsége is nehezíti az egykori sírhelyek pontos beazonosítását. Az így föld alá került sírkövek felderítésére jelenleg nincs lehetőségem. (A temető ábráján több, zöld színű sírkő-ikkonnal jelöltem a föld felett lévő, de felborult sírköveket, amelyek mozgatására szintén nincs lehetőség. Ezek feliratai a földön lévő felükön találhatók, így az ott nyugvó személy kiléte nem beazonosítható.)

A 19. század második felétől a zsidóság sírkövei is átalakuláson mentek keresztül. Egyre több esetben jelent meg obeliszkszerű forma, alacsony kovácsoltvas kerítés a sírhant körül, vagy fekvő síremlék, amelyen kis márványtábla jelzi a nevet és a születési, illetve a halálozási dátumot, továbbá megjelenik a kőtáblákon és obeliszkeken a kétnyelvű felirat: olykor németül, majd magyarul is megemlékeznek az elhunytáról.

A sírkövek feliratai a nyugati oldalukon találhatóak (kétnyelvűek esetében a nyugati és keleti felükön is felirattal), a telekkönyvek és a kataszteri térképek egymásra vetítésével körülbelül behatárolható a legrégebbi temetkezések helye: a VIII–XX. sorok 1–6. számú sírjai ezek (a temető mai állapota alapján készített térkép jelzéseit használva). A legrégebbi sírkövek esetében csak héber, vagy csak gótbetűs német nyelvű, illetve később héber–német nyelvű, majd a legkésőbbi temetések esetében magyar és héber nyelvű feliratokkal találkozhatunk. Az 1930 utáni síroknál szinte csak magyar nyelvű felirat került a sírkövekre, táblán, vagy a sírkő anyagába vésve.

A temető sírjainak adatolása

A temetőben történő látogatás során a feltételezett utolsó – 1947-es – temetkezés óta sok esetben érintetlenül hagyott növényzet nem tette lehetővé minden sír pontos felmérését. Ez főként a terület VIII–XII. sorait érinti, ahol 4–5 sír is egybefüggő növénytakaró alatt fekszik, megközelíthetetlenül. Ennek ellenére 173 sírt sikerült fellelni, ebből 85 sír esetében a benne nyugvó személy nem beazonosítható, ám a beazonosítható személyek több mint fele esetében a lakhely, a foglalkozás, a születési idő és a családi állapot is visszafejthető. Ehhez elengedhetetlenül szükséges volt a jó minőségű fényképfelvételek elkészítése, amelyek további fényképezési utómunkát kívántak, hogy a rajtuk szereplő, szabad szemmel nem kivehető információk olvashatóvá váljanak. Ezt a feladatot a képek többszörös rétegezése és inverz átalakítása (pozitív-negatív fényképfelvétel) révén végeztem el, a legtöbb esetben sikeresen.

Mivel a temető feltérképezésének egyetlen módja annak személyes bejárása volt, a növényzet által teljesen megközelíthetetlen területek információi még váratnak magukra. A bejárás során minden vallási előírást és szabályt betartottam, a sírokat benövő növényzetet nem távolítottam el, valamint a besüllyedt, felborult és írást tartalmazó oldalával a földön

fekvő sírköveket egyáltalán nem mozgattam meg. További nehézséget jelentettek azok a sírkövek, amelyek állapota nem tette lehetővé az egykor rajtuk szereplő feliratok olvashatóságát, valamint külön csoportot jelentenek a csak héber felirattal ellátott sírkövek, amelyek szintén a legkorábbi temetkezések időszakában kerültek a temetőbe.

A temető térképét az 1964-ből és 1972-ből származó légi felvételek alapján készítettem el. A sorok és a sírok számozása az 1972-es légi felvétel és a 2024 őszén történt temetőbejárás információinak összevetésével született meg. Az egykor valószínűleg még álló, de mára már megsemmisült sírkövek és sírok nyomai több esetben látszódnak a légi felvételen, de ezek nyomát már eltüntette az elmúlt ötven év. Az így elveszett temetkezések adatainak visszanyerése véleményem szerint a korabeli anyakönyvek alapos vizsgálatával részben sikeres lehet.

A sírkövek típusai, formái és díszítései

A legrégebbi sírok vörös mészkőből (más néven piszkei vörösmárványból), illetve fehér mészkőből és homokkőből készültek, de származik kő a lábatlani kőfejtőből is.⁴² Ezek nagy része már teljesen olvashatatlan és sérült állapotban maradt fent. A 20. századi temetkezésekre a működés-kőkeretes, márvány vagy műkő sírkővel kombinált temetkezés a jellemzőbb, de a fekvő sírkövek esetében több sírnál használtak kis alakú márványtáblát is. A sírkövek alakja igen változatos, de a legkorábbi temetések esetében a legjellemzőbbek a félköríves, hullámíves, trapéz, háromszög, illetve az akrotérionos⁴³ lezárású sírkövek.

Az 1930–40-es évek temetkezései már egészen más képet mutatnak. A sírok díszítettsége is jellemzővé válik: megjelenik a szomorúfűz-, a kancsó-, a Dávid-csillag-, a rózsza-, a galamb- és a madártoll-motívum is. A sírköveken szereplő feliratok részletes elemzésére jelen dolgozat keretei nem adnak lehetőséget, de megállapítható, hogy a héber szövegű sírkövek esetében rendszeresen fellelhetők az alábbi, zsidó temetőkből országszerte előforduló feliratok vagy azok rövidítései (amely rövidítések sokszor önálló jelentéssel vagy jelentéstöbblettel is bírnak):

- כ' נ – itt van elrejtve (pó nitmá)
- רב – rabbi (Úr) – Schön rabbi sírja
- בן – ben (fia valakinek) – Hochfelder József sírkövén (III. sor, 2. sír)

⁴² A dolgozat keretei nem teszik lehetővé, de a kőfaragók személyének vizsgálata is számos összefüggésre világíthat rá. A temető sírjai közül a 20. század első évtizedeiben többségében az obelisz formájú márvány sírköveken szerepel azok készítőjének neve vagy monogramja is.

⁴³ A görög épületek oromzatain használt díszítőelem.

- הב – bat (lánya valakinek) – Schack Sámuelné sírkövén (X. sor, 2. sír)
- ה'ב'צ'נ'ת – rövidítés: „Legyen a lelke egybefűzve az élők kötelékébe”⁴⁴ (t’hi náfsó crurá bicror hahajim), Feith Ferenc sírkövén (IV. sor, 5. sír)

A legkorábbi fennmaradt sírok adatai és különlegességei – kiemelt példák

A temető egyik legkorábbi sírhantja Zerkovitz Gyuláé (anyakönyvben Cerkovitz Julius). Halálozási dátuma 1877. február 25. A halotti anyakönyvi kivonatban nem szerepel a halál oka, annak helyét „Soroksárban” megjegyzéssel látták el. Szüleiként Czerkovitz Ignác és Goldstein Rosália kerültek megnevezésre. Sírját a XV. sor 5. sírköve jelöli. 10 éves volt, amikor meghalt, így születési dátuma visszaszámolható: 1867. A születési anyakönyvi kivonatok között ilyen születés nem szerepel, így feltételezhető, hogy a Czerkovitz család még nem az Alsó-dabasi járási hivatal anyakönyvi hatósága alá tartozott 1867-ben, 1870-ben viszont már itt éltek. Ugyanakkor található egy Julius Czerkovitz, aki 1870. július 1-én látta meg a napvilágot, Soroksáron, a 705. számú házban. Az 1870-es születésű testvér bizonyosan lány volt (Juli, és a csak lányokra vonatkozó névadó ünnepség rovata került kitöltésre: június 12. – 1850–1877 – anyakönyv 22. fólió). A halotti anyakönyvi kivonatában Juliusként (tehát Gyulaként) szereplő testvér (1877. halotti anyakönyv – Fol. 1.) temetésére a soroksári izraelita temetőben került sor.

Czerkovitz (más helyen Zerkovics) Ignác önálló fakereskedő 1899-ben hunyt el Soroksáron, 60 évesen, lakhelye a Fő utca 155. szám alatt volt. Szülei Czerkovitz Mózes és Pollák Mária voltak, Czerkovitz Ignác születési helye pedig a halotti anyakönyve szerint Trencsén megye. Így elmondható, hogy a betelepülő nemzedék tagja volt, nem pedig soroksári születésű. Családot viszont már itt alapított.

A soroksári születésű személyek eredeti – az 1867-es és az 1871–1895-ös esztendőkről, 87. fólió – anyakönyvei helyett másolatok készültek Erzsébetfalván, 1904. november 18-i hitelesítő aláírással – aláíró a kerületi rabbi, Dr. Krishaber Béla volt.

Az itt születettek anyakönyvi kivonatait 1850-től vezették a már tárgyalt alsó-dabasi járásban. Az első soroksári születésű személy az 1. fólió 21. sorában: Ausspitz Sándor, született: 1850. augusztus 25-én. Édesapja: Ausspitz Mózes, édesanyja Ausspitz Mária voltak, az anyakönyvező Löwy Áron. A következő soroksári illetőségű bejegyzés ugyanezen év

⁴⁴ „...az én uramnak lelke az élőknek csomójába leendő bekötve az Úrnál a te Istenednél...” Sámuel I. könyve, XXV. 29. Szent Biblia. Károli Gáspár fordítása. Boldog Élet Alapítvány, Budapest, [2002]. 312.

decemberében született: 1850. december 14-én Pollák Salamon (szülei Pollák Móric és Pollák Hanni), december 30-án pedig Kohn Sali (leány, Kohn Philipp és Kohn Rosi gyermekeként). E két dátum közötti születésnek nincs nyoma. Ebben az évben az anyakönyv szerint a teljes járásban összesen 33 gyermek született, ebből tehát 3 gyermek volt soroksári illetőségű.

A legrégebbi sírok a temető megnyitásától az 1900-as évek első feléig találhatóak viszonylag rendezett sorokban, de nem kronologikus sorrendben.

Feith Regina 1886-ban hunyt el, 2 évesen, a XII. sor 2. sírjában nyugszik. A közvetlenül mellette található sírkő (XII. sor 3. sírja) Braun Helen sírhantja, aki 1887-ben halálozott el 6 évesen. A X. sorban – tehát két sorral nyugatabbra – találjuk Schwartz Ábrahám sírját, aki 6 évesen vesztette életét, 1879. január 24-én. Ennek a sírnak a közvetlen szomszédságában (X. sor 5. sír) Schack Sámuelné sírja található (meghalt: 1938-ban). A temető legrégebbi fennmaradt sírjainak adatai és az anyakönyvek vizsgálata után nem állapítható meg egyértelmű kronologikus sorrend a temetések tekintetében, valamint valószínűsíthető, hogy a gyermeksírok sem kerültek külön elhatárolható területre, hanem gyermek- és felnőttsírok váltották egymást egy soron belül.

A XIII. sorban mára már csak 3 sírkő található, amelyből egy ismeretlen elhunyté. Schach Adolf 25 évesen halt meg, a mellette lévő sírkő Braun Rudolfé, aki mindössze 7 hónapot élt. A XVI. és a XVIII. sorok szintén teljesen üresek. Itt állhattak egykor a legrégebben elhantoltak sírkövei, de ezeknek nyomaira ma már csak következtetni tudunk.

A soroksári zsidóság rokoni kapcsolatai a sírkövek adatai alapján

A temető sírjainak beazonosításakor számos, a település életében hosszú évtizedekig meghatározó családok sírjaival találkoztam. Ugyanakkor az első adatfelvételek esetében nem mindig volt egyértelmű, hogy az adott személyek rokoni kapcsolatban álltak-e egymással. Ez részint az addig még fel nem térképezett családfaszerkezetek ismeretének hiányából, részben pedig a gyakori és esetenként többszörös névváltoztatások miatt is előfordult. Több esetben a sírköveken az elhunytaknak csak a férjezett neve szerepelt, és előfordult, hogy pedig csak a leánykori név volt olvasható, és a házastársak sem minden esetben nyugodtak ugyanabban a családi sírban, sem pedig egymás közelében.

Egyes neves soroksári kereskedők és kiemelkedő személyek esetében indokoltnak láttam családfájuk elkészítését, hogy így rálátást nyerhessek származásukra és a Soroksáron töltött idejük alatt alapított családjuk tevékenységére is. A vizsgálat kiindulópontja Bánó Lipót Pest-szerte ismert és sikeres gabona- és lisztkereskedő volt. Bánó Lipót és a hozzá ké-

sőbb kapcsolódó családok minden tekintetben figyelemreméltóan gazdag életúttal és tevékenységi körrel rendelkeztek. Elmondható, hogy e család a település zsidóságának is egyfajta lenyomata, összegzése is lehetne, így ennek rövid ismertetésén keresztül kívánom bemutatni azt az öt emberöltőnyi időt, amely az első családtag – dokumentált – betelepedésével és tulajdonszerzésével is összekapcsolható, és egészen a családok 1944-es deportálásáig vezet el bennünket az időben.

A Bánó (Kohn) család – Öt generáció története

A Bánó család eredetileg a Kohn vezetéknévvel viselte. Az első dokumentált betelepülő családfő Kohn Israel volt, aki 1829-ben született Németországban. Feleségével, Schwartz Máriával együtt telepedtek le Soroksáron. Házasságukból Júlia és Jakab (gemini, 1861), Marcus (1862), Lipót (1863), Gyula (1864), Léna (1867), Fáni (1868), Salamon (1871), Gizella (1874) és Anna (1875) nevű gyermekeik születtek.

Kohn Israel⁴⁵ 1882-ben már soroksári lakos és háztulajdonos volt. Lakóháza és udvara a Fő úton lévő 692. számú telken volt, a mai Soroksár északi felén. Liszt- és gabonakereskedőként, valamint szatócsként dolgozott 1896 februárjában bekövetkezett haláláig. Gyermekei közül Lipót nevű fia követte őt a gabonakereskedői pályán. Lipót 1891-ben kérvényezte a névváltoztatást (BM 32637-91) maga és már megszületett gyermekei – Ferenc és Ella – számára is, amelynek eredményeképpen a családneve Kohnról Bánóra változott. Bánó Lipót 1887. november 27-én vette feleségül Wilhelm Zsófiát⁴⁶ (1864–1934). Házasságukból hét gyermek született: Ilona (1888), Ella és György Ernő (gemini, 1899. február 3. és 4.⁴⁷), Tibor Zsigmond (1892–1892), Viola Anna (1894), Ferenc Ervin (1890) és Izidor István (1900).

A család egyébként a soroksári malmok egyikének birtokosa is volt 1891-től. Bánó Lipót – mint a *Bánó Lipót és társa lisztnagykereskedő* cég vezetője – nagy köztiszteletnek örvendett a hitközségben és a kereskedelmi társulások köreiben belül egyaránt. Gyermekei közül Izidor István a névből az Izidort törölte, és elköltözött Soroksárról, házassága – melyet 1925-ben kötött Soroksáron – zátonyra futott az Ányos családból származó Ilonával. A második világháborúban elveszett, holtta nyilvánítása 1946 után történt meg, utólagos anyakönyvi bejegyzés formájában.⁴⁸

⁴⁵ Sírját egyelőre a temető felismerhető sírjai között nem találtam meg, de az bizonyos, hogy Soroksáron hunyt el.

⁴⁶ Zsófia szülei Bernát Wilhelm és Kohn Anna voltak.

⁴⁷ Érdekes, hogy mindkét generációban viszonylag korai szülés esetében is előfordult az ikerszülés, akár egynapos eltéréssel is.

⁴⁸ Közli a *Magyar Közlöny* 1947. évi 282. számának 8. oldalán: „585.143/1947. szám. Bánó István volt budapesti lakos, aki 1900-ban Soroksáron született, Bánó Lipót és Wilhelm

István Ányos Ilonával kötött házassága révén számos soroksári zsidó kereskedőcsaláddal került kapcsolatba: Ányos Ilona édesapja Ányos Samu volt (II. sor, 2. sír). Ányos Samu felesége pedig a Schach kereskedőcsalád leszármazottja, felmenői között találjuk Schack Sámuel és a Táfler, továbbá a Braun családok neves kereskedőit. Sírhelyeik a temető V. és X. soraiban számos helyen megtalálhatóak. Mind a Schack, mind pedig a Táfler család beházasodott a Braun családba, amely Soroksár legregyebbi izraelita családjainak egyike volt. Elmondható, hogy a családfa egyre részletesebb elemzése révén rálátást nyerhetünk a soroksári kereskedőcsaládok összefonódására, és ez a temetők sírhantjainál is egy egészen szövevényes és kiterjedt rendszert alkot.⁴⁹

Másik fia, Ferenc Ervin az első világháború időszakában orosz hadifogolytáborba került, ahonnan több képeslapot is eljuttatott édesapjához, aki az újság szerkesztőségéhez is elvitte az egyik levelet, így több mint száz évvel az események után betekintést kaphatunk egy ilyen üzenet tartalmába is.⁵⁰

Ella nevű leánya egy soroksári ügyvéd, Dr. Schäfer Adolf felesége lett, akitől egy kislánya született. Ella 1919-ben elhunyt. Az özvegy Adolf és a kislány három évig éltek egyedül. 1922-ben Soroksáron ugyanis az ügyvéd úr megkérte Ella húgának, Ilonának a kezét. Házasságukból szintén egy kislány született. 1924-ben Bánó Lipót egy rágalmazási per főszerplőjeként látjuk viszont a sajtóban, a *8 órai újság* hasábjain.

Bánó Lipót ugyanezen év június 30-án önkézevel próbált véget vetni életének. Az öngyilkossági kísérlet és a két nappal később bekövetkező halál okaként – az öngyilkosság az izraelitáknál is súlyos hit elleni véteknak számít – anyagi nehézségeket, idegbetegséget⁵¹ is megjelölt a sajtó. Bánó Lipót özvegye beszámolt róla, hogy férje búcsúlevelet hagyott hátra, amelyben kifejti tettének okát.⁵²

Bánó Lipót cégét 1925 után annak felszámolásáig özvegye és István nevű fia vitte tovább.

A családfák elkészítésekor, a generációk felvázolásakor egyértelműen kitűnt, hogy a soroksári zsidóság szinte egésze 5 generációt fed le időben:

- I. generáció: a betelepülők – 1820-as években születtek Magyarországon vagy a történelmi Magyarország távoli területein (mai országhatáron túli területen). Jellemzően 1850 körül vagy az azt

⁴⁹ *Zsófia fia. Németországban. 1916 február 6-án meghalt. A budapesti központi járásbíróság.* A Braun és Schach családok ugyanazon generációjának sírjai az V. és a X. sorban helyezkednek el. E családok bevándorló generációja a XII. sorban kapott helyet. A II. soroksári generáció, amelynek tagjai Soroksáron is éltek és ott hunytak el, a II., III., IV., V. és VII. sor sírjaiban nyugszanak.

⁵⁰ *Az Est*, 1914. október 23. 5.

⁵¹ *Pesti Hírlap*, 1924. július 2. 8.

⁵² *Világ*, 1924. július 3. 131. sz. 8.

követő évtizedekben telepedtek meg a területen és építettek ki maguknak egzisztenciát (pl. Kohn Israel), döntő többségében kereskedelmi tevékenység végzésével.

- II. generáció: az első soroksári születésű zsidó gyermekek – 1850/60–1890 körüli, soroksári születésű személyek – szüleik vállalkozásait folytatták (Bánó Lipót).
- III. generáció: a II. generáció gyermekei – 1890–1920 közötti születésűek – nagyszüleik és szüleik kereskedői tevékenységét folytatták, vagy új foglalkozást választva elköltöznek a településről – a soá idősebb nemzedéke (pl. Táfler Franciska). Az eddig vizsgált adatok szerint az ehhez a családfához és generációhoz tartozó személyek közül – összesen 30 fő – 13 személy bizonyosan az 1944-es események áldozatává vált.
- IV. generáció: a III. generáció gyermekei – 1920–1944 közötti születésűek – fiatalok, iskolába járó gyermekek – a soá fiatal generációja, akiket gyermekként, fiatal felnőttként deportáltak (pl. ifj. Ádelberg Jenő).
- V. generáció: a túlélők és visszatérők gyermekei – 1945–1947 után születettek – 1947 után elköltöznek a településről szüleikkel együtt (pl. Judit Neumann, született 1946-ban).

A generációk között természetesen átfedések lehetnek, szakaszhatárok az eltérő életkorban kötött házasságok (előfordult 28 éves korkülönbség házastársak között) és születések (egy családban akár 10–12 gyermek is születhetett, a legfiatalabb és a legidősebb gyermek között félgenerációnyi idő vagy több is előfordult) miatt nem lehetséges éles választóvonalat húzni. (A soá nemzedékébe a néhány hónapos és éves gyermekek is beletartoznak, ahogy erre sajnos Soroksáron is akadt példa és a II. generáció tagjai közül is találunk nagy számban holokausztáldozatokat, akik karjukon a pici unokáikkal hagyták el Soroksár területét 1944-ben, és soha többé nem tértek vissza.)

A Bánó (Kohn) család házassági kapcsolatai révén az alábbi, soroksári temetőben található családokkal, illetve azok tagjaival került kapcsolatba: Braun, Schack, Táfler, Ányos, Ádelberg, Kohn, Schäfer, Schwarz. A családokhoz a temetőben eddig összesen 23 sír kapcsolható.

Az elemzés során készült családfarészlet az 1829-es évtől az egyik lezármazott 1982-es haláláig több mint 150 év történetét fedi le. A családi hálóban ikerszülés, öngyilkossági kísérlet, kettős házasság (Schäfer), válások, holtta nyilvánítások, vegyes házasságok, gyakori gyermekhalandóság, de gazdasági, kereskedelmi sikertörténetek is megtalálhatóak.

Schön Mózes rabbi élete

A hitközösség életébe nagy változást hozott nagynevű rabbijának megérkezése.

Schön Mózesről a szakirodalom is csak hiányos születési adatokkal szolgál,⁵³ illetve az élettörténete utáni nyomozás során a magyar rabbikat felvonultató listán sem találtam meg a nevét.

Schön Mózes 1827-ben született, Halmi községben. Ez a település ma a Romániában található, a Halmeu nevet viseli, és Szatmárnémeti-től északra fekszik.

Iskolaévei után már 19 évesen rabbivá avatták, és 1851-től az alsó-dabasi székhelyű *Pesti alsó járás* rabbijává nevezték ki. 1881-ben áthelyezte székhelyét az akkoriban gazdasági és kereskedelmi téren is egyre erősödő és lakosságszámát tekintve is gyarapodó Soroksárra. Egészen haláláig tevékeny életet élt, és az itteni izraelita temetőben helyezték örök nyugalomra.

A soroksári letelepedés okaként többen a rabbi második házasságát jeölték meg, ekkor egy soroksári asszonyt vett feleségül.⁵⁴ (A fellelt anyakönyvek között egy soroksári balesetben elhunyt asszony anyakönyve az egyetlen, amelyet Schön Mózes és vélhetőleg első felesége, Goldhammer Róza nevéhez lehet kötni.)

Az adatközlők szerint második felesége a soroksári illetőségű Heller Renáta volt.⁵⁵ (Ezt hitelt érdemlő dokumentum nem támasztja alá.)

Schön Mózes életéből az *Egyenlőség* hasábjain egyes egyházi ünnepek kor megjelentetett cikkek révén kapunk némi információt. Többek között ilyen esemény a soroksári hitközösség anyakönyvi kerületének megalkulásáról szóló híradás (1886. április 4-i számának 4. oldalán), illetve a Harasztiban 1888. március 13-án, felekezeti különbség nélkül felavatott zsinagóga ünnepségéről.⁵⁶

Schön Mózes 1898. március 19-én hunyt el. Soroksár híres és szeretett rabbijának életéből több részletet egyelőre nem sikerült felderíteni, de annyi bizonyos, hogy a sírkövén szereplő magasztaló felirat emberségéről és segítőkészségéről, az elesettek és a szegények megsegítéséről mesél.

A Budapesti Városvédő Egyesület Soroksári Grassalkovich Köre és Soroksár Önkormányzata a sírkő felújítására a Nemzeti Panteon Alapít-

⁵³ Frojimovics Kinga: i. m. 110. Schön Mózes rabbi születési adatánál egy kérdőjel, a halálórási dátumánál 1889/1890 szerepel, szintén kérdőjellel.

⁵⁴ A BZSH Dél-Pesti kerulettől kapott információk alapján.

⁵⁵ Ezt megerősíti Schön Mózes macse.hu és familysearch.org oldalon fellelhető halotti anyakönyvi bejegyzése és kivonata is: <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:33SQ-GPB4-Y9F?i=135&cc=1452460> (letöltés dátuma: 2024. 11. 24.). A halál bejelentője Schön Mózes unokája, a pestszenterzsébeti zsinagóga tervezője, Kempler Vilmos volt. *Építészeti Szemle*, 1900. IX. évf. 108.

⁵⁶ *Egyenlőség*, 1888. március 18. 8.

ványtól pályázat útján forrást szerzett. A sírkő állapota azóta sajnos romlott, a védő festékréteg lekopott. Az egykori, felújított kőről készült fényképfelvételeken látható vörös árnyalat szinte fehérre kopott, a sír körül leszórt fehér követ benőtte a gaz, és a sírkő feliratai itt-ott egyre nehezebben olvashatók az időjárás okozta kopástól.

Az *Új Élet* 2013-as cikkében szerepel a felújított sírról készült fényképfelvétel is. A kísérszövegben pedig az alábbi olvasható: „*A kutatómunka során sikerült megtalálni Schön Mózes kerületi főrabbi (1827–1898) felismerhetetlenségig megkopott sírkövét a soroksári zsidótemetőben.*”⁵⁷

*Egy túlélő – A Neumann család története*⁵⁸

Soroksáron a Táncsics Mihály utca 104. szám alatt áll a Dr. Nádor Ödön Egészségügyi Intézmény, amely a terület egészségügyi ellátását végzi, s e nevet 2016 júliusától viseli. Soroksár egyik híres és a holokauszt idején sokat szenvedett szülöttéről kapta nevét. Neumann Ödön családfájának kibontásával ismét egy, a legkorábbi időkben betelepült izraelita kereskedőcsalád történetével ismerkedhetünk meg, amelynek tagjai házassági kapcsolatok révén a korábban tárgyalt Bánó családhoz is kötődik.

A család legidősebb, ismert tagja Fülöp Neumann, aki 1829-ben született Pomázon. A visszamenőleges anyakönyvezés miatt a pomázi anyakönyvi hivatal később olyan igazolást állított ki a család részére, amelyben ezt a születési dátumot 1834-ben jelölte meg. De mivel erre hivatalos bizonyító erejű dokumentum mindmáig nem került elő, a család az 1829-es dátumot tekinti mérvadónak. Felmenői Hermann Neumann kereskedő és Rosi voltak, további információval nem rendelkezett a család erről a generációról. A pomázi zsidó hitközség 1820-ban alakult meg, így az ott vezetett nyilvántartási adatok szerint a család nem található az alapító családok között, így valószínűleg 1820 után költözhettek a területre. A családi legendárium származási helyként az ebben a korszakban Magyarországra érkező zsidó családok esetében oly gyakori Csehországot jelöli meg. A Pomáz környékére költöző zsidó családok jelentős része érkezett erről a területről már a 18. században.

Az első, hivatalos dokumentummal bizonyítható életesemény Fülöp életében az 1866-ban Soroksáron kötött házassága Terézia Rosenberg-

⁵⁷ *Új Élet*, 2013. november 15. 2.

⁵⁸ Jelen alfejezet megírásához a túlélő, dr. Nádor (Neumann) Ödön jelenleg Angliában élő unokája – Tom Horváth Neumann – szolgáltatta a hiteles, írásos dokumentációkat, illetve szóbeli egyeztetések formájában kaptam meg tőle minden lényeges adatot. Személyes családi gyűjteménye részét képezik a hivatalos nyilvántartásokból bekért dokumentumok (Yad Vashem Intézet, ITS – International Center on Nazi Persecution), valamint a család túlélő tagjai által gyűjtött tárgyi emlékek, fotók, levelek és egyéb hagyatékok is. Ezeket megtekintésre rendelkezésemre bocsátotta.

gel. 1866. október 17-én az ekkor már megözvegyült, 37 éves Fülöp nőül vette a 24 éves Terézt,⁵⁹ aki lengyelországi zsidó leány volt, Rosenberg Dávid és Hlauber Juliánna gyermeke. Teréz házassága előtt Pesten élt, előéletéről, iskoláiról nincs további információ. Fülöp édesapja tevékenységét vitte tovább, maga is kereskedő volt, és ez a foglalkozás hat generáción át öröklődött a családon belül, mind a mai napig. Olyannyira jelentős volt a vállalkozása, hogy Fülöp fia, Ármin (Hermann) lett az első nagykereskedő Soroksáron, boltját 1895. július 23-án nyitotta meg a Jókai utca 1. szám alatt.

Fülöp és Terézia házasságából összesen kilenc gyermek született. A családfő 1899. szeptember 24-én, 70 éves korában hunyt el. A legidősebb fiú, Ármin (más néven Hermann) 1869. március 24-én született, Soroksáron.⁶⁰ Testvérei születési sorrendben: Regina (1871), Emma (1874), Gyula (1875), Dóra (1876), Dávid (1879–1879), Rudolf (1880), József (1882), Bertha (1884–1884)⁶¹

Neumann Regina 1892 októberében férjhez ment Fischer Eduárdhoz, egy haraszti születésű, de Soroksáron élő zsidó raktároshoz. A házasságkötésen jelen volt Schön Mózes rabbi is.

Ármin házasságkötésére Mórón került sor. Ekkortájt gyakori volt, hogy a lányos háznál történt az esketés, illetve azon a településen, ahonnan a leány származott. 1897. augusztus 24-én, Mórón, a 89. számú házában keltek egybe a fiatalok. A feleség, Kohn Izabella szintén nagy múltú kereskedőcsalád leszármazottja volt, édesapja, Kohn Adolf önálló kereskedőként szerepel az iratokban. Kohn Adolf a nálánál 19 évvel fiatalabb Stauber Katalinnal élt együtt, lánya házasságkötésekor túl volt 62. életén.

Ármin nemcsak édesapja kereskedői tevékenységét vitte tovább, de a család korábbi generációjának erős vallásosságát is magáénak érezte. A család elbeszélése szerint Ármin és felesége, Kohn Izabella (1877–1944) kóser háztartást vittek, és a vallási szabályokat betartva éltek életüket. Ármin a Chevra Kadischa vezetőjévé vált, így a hitélet területén is tevékeny részt vállalt, számos önkéntes adományáról számolnak be az *Egyenlőség* korabeli számai is. A családi elbeszélések szerint vidám természetű, segítőkész ember volt.⁶²

⁵⁹ Születési helye: Gushin (Lengyelország).

⁶⁰ Anyakönyvi bejegyzése az alsó-dabasi anyakönyvezés 1850–1876 közötti anyakönyvében a 23. fólió 706. sorában található.

⁶¹ Temetésük a rendelkezésre álló dokumentumok szerint Soroksáron történt, sírjaik valószínűleg az eddig nem adatolható állapotú sírok között vannak, vagy az elmúlt 80 év alatt elpusztult sírok között lehettek.

⁶² Gyermekkori baleset vagy betegség miatt bottal tudott csak járni. A deportáláskor a szemtanúk elmondása szerint a vonatról nehezen tudott leszállni Auschwitzban.

Gyermekeik, Miklós, Ferenc, Margit és Ödön Soroksáron látták meg a napvilágot.

Miklós, a legidősebb gyermek 1898. november 9-én született. Deportálása után az amerikai hadsereg által felszabadított táborban regisztrálták mint túlélőt 1945 augusztusában. Felesége, Leona és két gyermekük, György és Veronika a haláltáborban veszítették életüket, mindhármuk halotti anyakönyve utólagos bejegyzésként készült 1958 nyarán.

Ödön 1906. augusztus 22-én született, iskoláit Budapesten végezte. Lakhelye a soroksári Vecsési úton volt, nem messze a soroksári Dunágtól. A pestszenterzsébeti Kossuth Lajos Gimnáziumban érettségizett 1925-ben, osztályfőnöke Schweiger Sándor volt.⁶³ Orvosi vizsgáját 1934. szeptember 29-én tette le a Pázmány Péter Tudományegyetem Orvostudományi Karán.⁶⁴ 1939. szeptember 3-án kötött házasságot Fleischmann Máriával.⁶⁵

Első gyermekük, Tamás Gábor 1941 decemberében született a XIII. kerületben. A család lakhelye Soroksár, Vecsési út 2. volt.

1943-ban munkaszolgálatra vitték, októberben a 108/86-os munkásszázadban teljesített szolgálatot, 1944 áprilisában Tapolcán. Mindkét helyről képeslapot küldött családjának. 1943. december 3-án Ceglédre vitték. Feleségét szintén munkaszolgálatra hurcolták, amíg Mária édesanyját – a 71 éves özvegy Fleischmann Mórné Herzog Bettit – 1944. május 29-én, a szemtanúk visszaemlékezése szerint a két és fél éves unokájával, Tamással a karjaiban, deportálták, és sohasem tértek haza.

Neumann Ödön visszatérése után, szembesülve gyermeke és családja elvesztésével, 1945-ben újsághirdetés útján igyekezett megtalálni elveszettnek hitt testvérét, még életben lévő rokonait.⁶⁶ 1947 szeptemberében a Neumann nevet Nádorra változtatta, engedéllyel.

Orvosi praxisában is számos tragédiával találkozhatott – a *Világ* egyik, 1947-es számában egy családirtás helyszínén végzett orvosi ténykedéséről tudósított.⁶⁷ Ugyanezen évben községi orvosi képzést nyert.⁶⁸

Az 1950-es években elhagyta az országot, és Ausztráliába utazott,

⁶³ Bayer István et al. (1979): *A Kossuth Lajos Gimnázium évkönyve. Az iskola fennállásának 60. évében 1919–1979.* Budapest. 69.

⁶⁴ *A Pázmány Péter Tudományegyetem Orvostudományi Karán végzett orvostanhallgatók jegyzéke 1921–1951.* (A Semmelweis Orvostudományi Egyetem Levéltárának kiadványai 3. Promóciós könyvek, III.) Budapest, 2006. (35/1934–35.)

⁶⁵ Házasságkötésük hírével az *Újság* 1939. szeptember 10-i, vasárnapi számának 10. oldalán találkozhatunk.

⁶⁶ *Népszava*, 1945. május 20., 73. évf. 95. sz. 8.

⁶⁷ *Világ*, 1947. augusztus 5.

⁶⁸ A 268.000/1936. B. M. számú rendelet 8. §-a alapján az Országos Közegészségügyi Intézetben megtartott 1947. évi községi orvosi tanfolyamra 28 hallgató jelentkezett, és a tanfolyam befejezése után, 1947. december 6-án községi orvosi vizsgát tett Nádor (Neumann) Ödön is. Forrás: *Orvosok Lapja*, 1947. december 21. 2223.

ahonnan 1959 nyarán tért vissza. Ausztráliában egy másik, szintén soroksári zsidó leszármazott is élt: Gottesman Zsuzsanna, aki 1939-ben távozott szülőföldjéről.

Nádor Ödön a háború után elvesztette életkedvét, befelé forduló és lehangolt lett. Ausztráliából történt visszatérése után tovább folytatta orvosi feladatainak ellátását, egészen 1962-ben bekövetkezett haláláig. Sírja a Kozma utcai izraelita temetőben található.

Egy történet – ezer szál – a kutatás további lehetőségei

A soroksári zsidóság történetének csak apró szelete az, amely jelen dolgozat keretein belül bemutatásra került. Az ide költöző és itt élő családok története egyenként is izgalmas és régiótörténeti szempontból adatgazdag kutatási terep.

A jövőben szeretnék kísérletet tenni a területen egykor álló, mára megsemmisült sírok helyeinek pontos meghatározására és az ott nyugvó személyek beazonosítására is, természetesen minden vallási szabályt és előírást szem előtt tartva.

Érdekes elemzési szempont a magyarországi elhagyatott vagy lezárt egykori izraelita temetőkkel való összehasonlítás, a sírkövek és feliratok közötti hasonlóságok vagy különbségek feltárása, amely akár a betelepülés előtti lakhelyről vagy a kiindulási ország jellegzetes temetkezési szokásairól is sokat elárulhat.

Kiemelkedően fontos feladat lesz a temetőben álló második világháborús emlékművön szereplő 173 személyről szóló anyag összeállítása.

A temető területének vizsgálata mellett az eddig adatolt személyek családtörténete és soroksári tevékenységük is több rövidebb vagy hosszabb lélegzetvételi kutatás alapjai lehetnek, amelyek a családi és gazdasági kapcsolatok végén vélhetőleg egy nagy egésszé állnak majd össze. A további kutatások és anyaggyűjtések remélhetőleg lehetővé teszik, hogy az eddig elveszettnek hitt információk napvilágra kerüljenek, folyamatosan kiegészítsék az e témában eddig végzett kutatást.

A környező településekre vonatkozó szakirodalom, anyaggyűjtés is nagyon sok hasznos információval szolgált, és az eddig e témával foglalkozó önkéntes kutatók és anyaggyűjtők mellett több holokauszt túlélő családtagjával sikerült felvenni a kapcsolatot. Az ő birtokukban lévő értékes és eddig szakmai keretek között még fel nem dolgozott anyagok is további publikációk témájául szolgálhatnak, amelyek szintén szoros kapcsolatnak a temetőhöz. Töreksem az írásos dokumentumok feltérképezése és elemzése mellett a kutatott családok fényképanyagainak felkutatására és azok szakszerű és metaadatokkal ellátott fotógyűjteménybe történő rendezésére, a képek digitalizálására, szükség esetén retusálására és a belőlük kinyerhető információk feldolgozására is. Az

egykori soroksári fényírda-tulajdonosok által készített családi fotók számos soroksári család fényképgyűjteményében fellelhetőek, ezek gyűjtését is megkezdttem.

Összefoglalás

Soroksár zsidóságának története az 1850-es éveket megelőző évtizedig nyúlik vissza, de végleges, tulajdonszerzéssel igazolható letelepedésük az 1860–80-as évek között indult meg. A mezőgazdasági és ipari tevékenységet végző – a 18. század első évtizedeiben itt letelepedő – sváb lakosság mellett a kereskedelem lett fő tevékenységük. A betelepülő generáció tagjai az ország távolabbi településeiről vagy a mai országhatáron túlról érkeztek. Jellemzően sok cseh-morvaországi és erdélyi zsidó felmenő mutatható ki a családfák alaposabb vizsgálata alapján.

Mivel a zsidó anyakönyvezések országshoz csak a 19. század közepén kezdődtek meg, és vezetésük sem volt folyamatos, sok anyakönyv utólag, akár évtizedekkel később került kiállításra, így azok adatai, illetve tartalma nem mindig helytálló. Ennek ellenére a jelenleg elérhető dokumentumok adatait összeillesztve, alaposan megvizsgálva több tucat soroksári zsidó család történetébe nyerhetünk betekintést.

A település izraelita intézményei, a Chevra Kadischa és az Izraelita Jótékonyági Egylet által vezetett nyilvántartások, valamint a temető anyakönyve 1944 folyamán megsemmisült, így a zsidóság történetének részletes megismerését a túlélő családok által megőrzött dokumentumok, a környező települések helyismeretének és hitéletének története után kutató tudományos és amatőr munkák vagy azok részletei biztosították. Kiemelkedő jelentőségű volt e kutatásban a napi sajtó híreinek elemzése, az egyes, egymásnak akár ellentmondó kijelentések összehasonlítása is.

A település zsidó temetőjében 1947-ben történt az utolsó búcsúztatás, az azóta eltelt időben a sírok és maga a temetőt körülvevő téglafal is pusztulásnak indultak. A növényzet mára a terület jelentős részét elfoglalta, felismerhetetlenné téve számos sírhantot és sírkövet. Ennek ellenére a sírok több mint fele esetében sikerült olyan alapvető adatokat feldolgozni, amelyek nemcsak a soroksári zsidóság történetét, de az egyes családok „mikrotörténetének” bemutatását is segítették.

A régió a századforduló után mind társadalmi, mind gazdasági tekintetben jelentős változáson esett át, és az egykori hitközpont Soroksárról Erzsébetre történt áthelyezése után az első, majd a második világháború pusztításai véglegesen megpecsételték a soroksári hitközség és tagjai életét is. Az egykor sok száz fős közösség túlélői és azok leszármazottai néhány fő kivételével végleg elköltöztek a településről, amely 1950-től a

XX. kerület részeként, majd 1994-től Budapest legfiatalabb – XXIII. – kerületeként folytatta életét.

2024-ben, nyolcvan évvel a holokauszt után elkezdődött a soroksári zsidóság életének és történetének feldolgozása, amelynek első eredménye a Vecsési úti izraelita temető feltérképezése, adatolása és az így nyert információk elemzésének első összefoglalója ez a dolgozat.

A számos forrás – túlélők, deportáltak beszámolója,⁶⁹ egykorú hagyatékban lévő dokumentum, levelezés, könyves hagyaték, el nem mesélt családi történetek, kibetűzésre váró régi sírkövek – biztosítja a munka folytatásának lehetőségét. Jelen dolgozat csak néhány elemét tudta felviláncani annak a gazdag hitéleti és történelmi hagyatékna, amely egykor az itt élő zsidóság hétköznapijaihoz tartozott. A temetőben pedig minden sírkő mögött egy életút, egy emlékezésre méltó élettörténet rejtőzik.

⁶⁹ A degob.hu oldalon (<http://www.degob.hu>) számos, Soroksár területét vagy az ott lakó személyeket érintő visszaemlékezés szerepel. (letöltés dátuma: 2024. 11. 24.)

NEVELÉSTÖRTÉNET

KOSSÁNYI EDIT A NYELVOKTATÁS ÉS A MODERN PEDAGÓGIAI TÖREKVÉSEK KÉPVISELŐJE (1920–1940)

Nagy Adrienn

Összefoglaló:

A tanulmány célja, hogy bemutassa a két háború között a hazai közép fokú leányoktatás jeles, az oktatástörténet kutatói által ritkán említett képviselőjének, Kossányi Editnek a pedagógiai nézeteit, illetve tanártársáival együtt 1931 és 1940 között működtetett, valamint általa igazgatott magánfenntartású leánylíceum, majd leánygimnázium sorsának alakulását. A kutatás során arra kerestük a választ, hogy az iskola jogelődjét alapító Silbermann Anna, majd az őt követő Málnai Mihály által képviselt – a tanulók készségeinek fejlesztését, az életre való felkészítését előtérbe helyező, a reformpedagógia nemzetközi és hazai képviselőit jól ismerő, olykor eredményeiket is az oktatás-nevelés eszköztárába beemelő – pedagógiai szemlélet változott-e Kossányi Edit igazgatása alatt. Vizsgálatunk tárgyát képezte Kossányi Edit családi környezetének, tanári, majd igazgatói pályájának, a nyelvoktatást előtérbe helyező pedagógiai nézeteinek feltérképezése, valamint az általa vezetett iskolából 1940-ben történő hirtelen távozásának áttekintése.

Kulcsszavak: neveléstörténet, nőnevelés, közép fokú leányiskola, kísérleti iskola, Dalton-terv

Abstract:

The aim of the study is to present the pedagogical work of Edit Kossányi, a significant representative of national secondary girls' education between the two wars, and the development of the destiny of the girls' secondary school operated and maintained by her and her teacher colleagues and directed by her from 1931. During the research, we sought to answer whether the pedagogical approach represented by Anna Silbermann, the

founder of the school's legal predecessor, and then by Mihály Málnai, who followed her – which prioritized the development of students' skills and their preparation for life, was well-acquainted with international and domestic representatives of reform pedagogy, and sometimes included their results in the toolbox of education and upbringing – changed during the administration of Edit Kossányi. The subject of our study was the mapping of Edit Kossányi's family environment, her career as a teacher and then as a principal, her pedagogical views that prioritized language teaching, and her sudden departure in 1940 from the school she led.

Keywords: female education, experimental school, secondary school of girls, Dalton-plan, history of education

Kossányi Edit családi környezetben

Kossányi Edit Izabella Karolina 1896. november 27-én Libetbányán, Zólyom megyében egy felvidéki erdész család negyedik gyermekeként született. Édesapja az evangélikus Kossányi Béla járási erdész,¹ majd a Besztercebányai Erdőigazgatóság elismert főerdőmérnöke, míg édesanyja az izraelita felekezetű Gyurkovics Ottilia Amália Alosia, aki Gyurkovits Sámuel elismert királyi törvényszéki bányabíró lánya, az Országos Magyar Gyorsíró Egyesület tagja.² A családban két gyermek, Edit és bátyja, a szintén elismert történelem–földrajz szakos tanár, történész, később országos levéltári igazgató, Kossányi Béla (1894–1968) élte meg a felnőttkort. Kossányi Edit felső leányiskolai tanulmányait 1906-tól Besztercebányán,³ majd 1912-től Budapesten a Magyar Királyi Állami Felső Leányiskola és Leánygimnázium tanulója lett, míg bátyja Béla egyetemi tanulmányait folytatta a fővárosban.⁴ A lány a középiskolai tanulmányok sikeres befejezése után az 1914/15-ös tanévben felvételt nyert a Budapesti Királyi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karára, ahol 1920-ban történelem–földrajz szakos tanári diplomát szerzett.⁵ Kossányi Edit egy művelt az irodalom, a művészetek és a tudo-

¹ Albert Levente – Bartha Dénes – Faragó Sándor (szerk.) (2008): *Az erdészeti felsőoktatás 200 éve. Emlékkönyv Selmechánya 1808 – Sopron 2008*. III. kötet. Nyugat-magyarországi Egyetem Erdőmérnöki Kar, Sopron. 92.

² Kossányi Edit Izabella Karolina 1896. december 15. 100. bejegyzés. Keresztelési anyakönyvi kivonat, Libetbánya, Slovensko Banská Bistrica Lubietova. Slovakia Church and Synagogue Books, 1889–1906.

³ Kerner Péter (1907): *A Besztercebányai Magyar Kir. felsőbb Leányiskola 1906–07. iskolai évről*. Besztercebánya. 49.

⁴ Dombóvári Révy Ferenc (1913): *Budapest Magy. Kir. Állami Felsőbb Leányiskola és Leánygimnázium értesítője az 1912/13. iskolaévről*. Budapest. 66.

⁵ *Budapesti Királyi Magyar Tudományegyetem Almanachja MCMCXVII–MCMCXVIII. tanévről*. Budapest, 1918. 252.

mányok iránt nyitott családba született, ahol a szülők is kiemelten fontosnak tartották gyermekeik taníttatását. Kossányi Edit 1919 tavaszán tanárjelöltként állást kapott a Málnai Mihály-féle felső leányiskolában. 1923 májusában házasságot kötött a banktisztviselő dr. Bajusz György József nyugalmazott főhadnaggyal, azonban 1927. július 11-én a házasság felbontásra került, majd 1929 júliusában Bajusz György egy balesetben meghalt.⁶ Kossányi Edit a válást követően teljes egészében a tanári hivatásnak szentelte az életét, majd 1940 májusában házasságot kötött dr. Vajda Béla ügyvéddel,⁷ annak halálát követően az 1950-es években a szintén ügyvéd dr. Gerlai Károly (1884–1958) közjegyző felesége lett, azonban házasságából gyermek nem született.

A tanári katedrán, a Málnai-féle leányiskola inspiráló pedagógiai környezetében

Kossányi Edit 1919 őszén, az egyetem befejezése előtt tanárjelöltként kapott állást a Silbermann Anna által alapított, majd 1899-től férje, dr. Málnai Mihály által igazgatott budapesti, magánfenntartású dr. Málnai Mihály-féle felső leányiskolában, ahol egy szakmailag rendkívül inspiráló környezetben kezdte meg tanári pályáját, mely nagy hatással volt pedagógiai nézeteinek alakulására. A Málnai-féle felső leányiskola Budapest VI. kerület Bajza utca 12. szám alatt egy háromemeletes épületben működött, ahol az elemi iskolában négy, míg a felső leányiskolában nyolc tanteremben folyt az oktatás.⁸ Az igen jól felszerelt iskola rendelkezett a természettudományos tárgyak tanítását segítő szemléltető eszközökben gazdag szertárakkal, könyvtárral, külön tornateremmel, továbbá az épület harmadik emeletén internátus is működött 14 hálóteremmel. A felsőbb körök leányainak szánt leánynevelő intézetet 1895-ben Silbermann Anna alapította azzal a céllal, hogy a lányok egyéni természetüknek megfelelő bánásmódban részesüljenek, azaz a tömeges oktatás helyett az egyéni képességek fejlesztésére és a nyelvtanításra helyezte a hangsúlyt. Az alapító az intézeti képzésnek két fő célját emelte ki: az élő idegen nyelvek oktatását és a zenei műveltség fejlesztését.⁹ Véleménye szerint ahhoz, hogy egy intézetben a nyelvi és a zenei képzés eredményes legyen, csak kis létszámú osztályokat szabad kialakítani, családi környezetben, mivel tapasztalatai szerint tömeges oktatási formában nem

⁶ Eltemették Bajusz Györgyöt. *Felsőmagyarországi Hírlap*, 1929. július 13. 2.

⁷ Házasság. *Pesti Hírlap*, 1940. május 26. 6.

⁸ Málnai Mihály (1922): *A budapesti dr. Málnai Mihály-féle felső leányiskola értesítője az 1921–1922. tanévekről*. Budapest. 2–3.

⁹ Málnai Mihály (1903): *Dr. Málnai Mihályné Silbermann Anna leánytan- és nevelőintézetének évi értesítője az 1902–1903. tanévről*. Budapest. 4.

lehet nyelvet tanulni.¹⁰ Mivel a nyelvoktatás kiemelt szerepet kapott, az idegen nyelveket nagy odafigyeléssel kiválasztott, pedagógiai, módszertani készségeiket próbatanításon bizonyított, anyanyelvi tanároktól tanulhatták a lányok. Az intézetben belül a felső leányiskola 1910-ben nyitotta meg kapuit, amely az 1913/14-es tanévben vált hatosztályossá. A felső leányiskola azoknak a lányoknak a műveltségi igényeit volt hivatott kielégíteni, akik nem szándékoztak kereső pályára lépni. „...a leánygimnáziumba való tódulástól óva kell intenünk azokat a lányokat, akik csak társadalmi állásuknak megfelelő általános műveltségre törekcsenek. Gimnáziumba csak azok járjanak, kiknek eltökélt szándékuk, hogy egyetemre mennek.”¹¹ Silbermann Anna halálát követően 1915-től Málnai Mihály vezetésével működött tovább az intézet, aki a felesége által megfogalmazott pedagógiai célok szellemiségében igazgatta az iskolát, azaz a növendékek aránylag kisebb körére szorítkozó, családias nevelés elvét az egyes növendékek egyéniségéhez igazították.¹² A hazai leányoktatás átalakítását célul kitűző 1926. évi XXIV. törvény értelmében háromféle leányiskola-típus közül kellett az intézménynek választani, aszerint hogy leánygimnáziummá, líceummá vagy kollégiummá alakul-e át. Az iskola vezetése a döntésbe bevonta a tanulók szüleit is, és végül a líceum mellett döntött, így 1927 szeptembertől az intézmény Málnai Mihály-féle Leánylíceumként működött tovább, amely a modern élő nyelvek tanításával a gyakorlati életre készítette fel a lányokat.¹³ A két világháború között hazánkban az alternatív pedagógiai célokat megfogalmazó iskolák hivatalos elfogadásának három módja volt: magánszemélyek, alapítványok vagy egyesületek által fenntartott alternatív iskolák állami elismerése (nyilvánosítás), a másik egy magánalapítású iskola kísérleti iskolává minősítése, a harmadik valamely állami intézmény mintaiskolaként vagy irányiskolaként való működtetése.¹⁴ A Málnai-féle iskola az első kettő kombinációjával próbálkozott, államilag elismert volt, azaz nyilvánossági joggal rendelkezett, majd 1929-ben vetődött fel Málnaiban, hogy az általa megfogalmazott célok alkalmassá tehetnék az intézményt arra, hogy kísérleti iskolaként működjön tovább. Málnai Mihály kiemelt figyelmet fordított a már kialakított családias környezetbe beilleszkedni tudó, megfelelő felkészültséggel rendelkező iskolai tanerő kiválasztására. Folytatva felesége célkitűzéseit, jó érzékkel választott ki két pályakezdő tanárnőt, a később-

¹⁰ Uo. 4.

¹¹ Málnai Mihály (1914): *Dr. Málnai Mihályné felsőbb leány tan- és nevelőintézet és vele kapcsolatos elemi leányiskola 1913–14. évi értesítője*. Budapest. 4.

¹² Málnai Mihály (1924): *A budapesti dr. Málnai Mihály-féle felső leányiskola értesítője az 1923–1924. tanévekről*. Budapest. 3.

¹³ Málnai Mihály (1927): *A budapesti dr. Málnai Mihály-féle felső leányiskola és leánylíceum értesítője 1926–1927*. Budapest, 4.

¹⁴ Bíró Zsuzsanna Hanna (2006): *Nyelvoktatási reformok a 20. század első felében. Az Új Iskola nyelvpedagógiája*. *Iskolakultúra*, 16. évf. 11. sz. 21–32.

bi iskolaigazgató, történelem–földrajz szakos Kossányi Editet és a magyar–német szakos Veszprémi Etelkát, akik 1919-ben kezdték meg tanári munkájukat, és a későbbi tanévekben lelkesen támogatták Málnai pedagógiai elképzeléseit annak érdekében, hogy egy tanulóközpontú iskolát alakítsanak ki. Málnai pedagógiai elképzelései szerint a tanárok és a tanulók közötti közvetlen viszony kialakítását szolgálta a számos, tanításon kívüli program is, ahol a tanárnők nemcsak kísérői voltak a lányoknak, hanem igyekeztek tiszteletteljes, de minél közvetlenebb viszonyt kialakítani velük.¹⁵ Málnai maga is fontosnak tartotta, hogy növendékei minél szélesebb körű általános műveltségre tegyenek szert, azonban egyszersmind úgy vélte, a tanulók iskolákban való túlterhelése nem segíti, hanem hátráltatja az eredményes készségfejlesztést. Málnai és tanártársai szerint a tanulók legalább fele naponta 10 órát „dolgozik” (iskolai tanórák, nyelvórák, zeneórák, külön órák, korrepetálás), ami káros a tanulók egészségére, illetve ennyi órát nem tud egy gyerek koncentráltan figyelni, így „a fejében csak egy káosz marad”.¹⁶ Málnai és tanártársai fontosnak tartották, hogy az iskola után a gyerekeknek ne kelljen órákat tölteni házi feladattal és további gyakorlással, hanem az iskolában sajátítsák el a legfontosabb ismereteket és azokat a készségeket, amelyekre a gyakorlati életben igazán szükségük lehet. „Röviden mi az egész tanulási munkát, magába az iskolába akarjuk áthelyezni, azt akarjuk, hogy a tanár ne csak tanítson, hanem tanítsa meg a gyermekeket tanulni, még pedig önére-jén tanulni. Megtanítani a gyermeket tanulni, ez pedig csakis önmunkás-ság útján történhetik, többet ér, mint ismeretek halmazait belegyömöszölni a gyermek emlékezetébe. Mert az ismereteket elfelejtheti, de ha megtanult tanulni azt soha el nem felejtheti és képes lesz mindent megtanulni amire az életben netalán szüksége lehet, ha nem is tanítottuk rá.”¹⁷ A fentiek gyakorlatban való megvalósításához Málnai amerikai és angliai iskolákat említett példaként, ezek közül is kiemelve az amerikai Helen Parkhurst¹⁸ daltoni dolgoztató leányiskoláját, de egyúttal méltatta Domonkos Lászlóné leányliceumát is,¹⁹ melynek mint kísérleti iskolának az alapeszméjét Kossányi Edit is követendőnek tartotta; nem lehet és nem is kell min-

¹⁵ Málnai Mihály (1921): *A budapesti dr. Málnai Mihály-féle felső leányiskola értesítője az 1920–1921. tanévről*. Budapest. 2.

¹⁶ Budapest Főváros Levéltára (továbbiakban: BFL), Málnai Mihály-féle leányliceum igazgatójának levele dr. Pintér Jenő tankerületi főigazgató részére tantárgyi felosztás tárgyában, 1930. szeptember 29. VIII. (=Intézetek, intézmények). Málnai Mihály felső leányiskola ügyviteli iratai. 1918–1931. 40. a. 1. doboz. 159/1930. ikt.

¹⁷ Málnai Mihály (1929): A túlterhelés kérdése és a Dalton módszer. In: *Dr. Málnai Mihály leányliceum értesítője az 1928–1929. tanévről*. Budapest. 8–9.

¹⁸ Helen Parkhurst pedagógiai módszertanát lásd bővebben Turós Mátyás (2023): *Alternatív pedagógia*. Akadémiai Kiadó, Budapest. <https://doi.org/10.1556/9789636640019> (letöltés dátuma: 2025. 03. 25.).

¹⁹ Lásd bővebben: Bíró Zsuzsanna Hanna (2006): i. m.

dent, amire az embernek az életben esetleg szüksége lehet, az iskolában megtanulni, hanem arra kell nevelni a gyermeket, hogy amire szüksége van, azt felnőttkorában is meg tudja tanulni.²⁰ A fentiekben megfogalmazott célok kidolgozásába Málnai a tanártásait: – dr. Veszprémi Etelka magyar–német szakos, dr. Szirmay Gina német–francia szakos, az idegen nyelvek hatékony oktatásért felelős tanárokat, illetve Kossányi Edit történelem–földrajz szakos tanárnőt – is bevonta. Málnai szerint a Dalton-terv az osztályok egész évi közös munkáját úgynevezett munkatervek kitűzése által biztosíthatja. A munkatervek készítése nem érinti sem a tanterv, sem a tanítási módszer kérdését, de azt eredményezheti, hogy a tanulók öntudatosabban vesznek részt a tanításban, és mindig tudják a tanulandó témakörök egymással való összefüggéseit. Málnai a túlterhelés elkerülése érdekében három célt fogalmazott meg: a délelőtti tanulandó tárgyak számának ötről háromra csökkentése, az egyes félévekben a tárgyak számának csökkentése, valamint a tanulás iskolába való áthelyezése.²¹ Málnai és Kossányi Edit azt az álláspontot képviselte, hogy bár hazánkban minden osztályra és minden tárgyra pontosan előírt, megszabott óraszám van, azonban az órarenddel, az egyes órák heti felosztásával szabadon rendelkezhet az iskola, ez utóbbi lehetőséget tudja egy iskola kihasználni, azaz a törvényes keretek között is van lehetősége egy iskolának oly módon szervezni az oktatást, hogy az a tanulók számára kevésbé megterhelő, de együttal hatékonyabb legyen.

Málnai Mihály és tanártársai passzív iskolák helyett aktív, cselekvő, dolgoztató iskolák kialakítását javasolták, valamint az órarendnek helyesebb, pszichológiai alapon való kialakítását, a tanulás kiterjesztését az egész életre, illetve a tankönyvek munkakönyvekké való átalakítását, hogy a „cselekvés szelleme” megvalósulhasson az iskolákban. Az aktív, dolgoztató iskolában minden tanár választ magának egy termet, melyben állandóan tartózkodik, ahol őt a tanulók felkereshetik, azaz nem a tanár megy a tanulókhöz, hanem utóbbiak mennek a tanárhoz. A tanuló pedig ahhoz a tanárhoz megy be, akinek segítségére legjobban rászorul, és addig maradhat, míg jónak látja, szükség esetén pedig egy másik tanárhoz is fordulhat. A tanár útmutatást ad, de nem korrepetál, hanem megmutatja, hogyan kell önállóan dolgozni, legfontosabb feladata, hogy hatással tudjon lenni a gyermeki képzeletre. Meg kell engedni, hogy a nagyobbak a kisebbeknek segítsenek, hogy többen együtt dolgozzanak, elő kell segíteni a kooperáció szellemét. Egy teremben tehát nemcsak egy osztály, hanem különböző osztályok tanulói lennének, mindazok, kik ugyanab-

²⁰ BFL. Jegyzőkönyv a Málnai Mihály-féle nyilvános jogú leánylíceum 1929. május 19-én tartott tanári értekezletéről. Málnai Mihály felső leányiskola ügyviteli iratai. VIII. 40. a. 1. doboz.

²¹ Málnai Mihály (1929): i. m.: 10.

ban a szakmában akarnak dolgozni.²² Málnai szerint a leánylíceum, az- az „*az ilyen kis iskola, kis tanulói létszámával, kicsiny, de egységes tanár testületével, kiválóan alkalmas pedagógiai kísérletek végrehajtására. Ez adta meg létjogosultságunkat a múltban és adja meg a jövőben is.*”²³ Itt fontos megjegyezni, hogy a cselekvő iskola és a tantermek fenti formában bemutatott gyakorlati megvalósítására Málnai Mihály nyugdíjba vonulása miatt az 1930/31-es tanévben már nem került sor, azonban gyermekközpon- tú nevelés a kezdetektől meghatározta az iskola pedagógiai céljait, mely- nek megvalósításában Kossányi Edit aktív szerepet vállalt. Tehát ebben az igen inspiráló szellemi közegben kezdte tanári munkásságát. A fen- ti tantervi reform megfogalmazása idején (1930) Málnai Mihály már be- töltötte a 70. életévét, és úgy érezte, hogy nincs elég energiája az inté- zet igazgatásához, „*öregkorára megunta a harcot és nem érzett már magában annyi energiát, hogy a nehéz gazdasági viszonyokkal és egyre jobban tornyo- suló akadályokkal szemben felvegye a küzdelmet,*” ezért úgy döntött, hogy az iskolát megszünteti.²⁴ A Málnai Intézet 1931-ben a korábbi formájában megszűnt. Az elemi iskola az internátussal csatoltan külön intézmény- ként, míg a leánylíceum Kossányi Edit és tanártársai vezetésével szintén önállóan működött tovább 1940/41-ig.

Kossányi Edit iskolaigazgató

Kossányi Edit és tanártársai (Epstein Margit, Gallasz Gizella, Op- penheimer Márta, Neumann Erzsébet, dr. Szirmai Gina, dr. Veszpré- mi Etelka, dr. Spiegel Rózsa) 1931 tavaszán nem szerették volna, hogy a közel 35 éve működő, általuk egy évtized alatt kialakított, egymást se- gítő, inspiráló tanári közösség felbomoljon, és vele együtt a közösen ki- dolgozott, a nyelvoktatásban eredményes pedagógiai koncepció, kísér- let a feledés homályába vesszen. Ezért végül a munka közös folytatása mellett döntöttek. Málnai Mihálytól megkapták az iskolai bútorzatot és az egyéb felszereléseket, majd a Bajza utca egy másik épületében tanter- meket béreltek, ahol Kossányi Edit igazgatásával folytatódott az okta- tó-nevelő munka. A Málnai Intézet középfokú leányiskolája 1931 szeptemberétől az 550-0-23/1931. sz. VKM rendelet engedélyével dr. Bajusz Györgyné Kossányi Edit és Tanártársai Nyilvános Jogú Magán Leánylí- ceum néven a VI. kerület Bajza utca 62–64. szám alatti bérház 1–3. eme- letén nyitotta meg kapuit.²⁵

²² Málnai Mihály (1930): *A Budapesti dr. Málnai Mihály-féle leánylíceum értesítője 1929–1930.* Budapest. 8.

²³ Málnai Mihály (1929): i. m. 10.

²⁴ Málnai-féle leányiskola sorsa. *Ujság*, 1931. augusztus 26. 10.

²⁵ BFL. dr. Bajusz Györgyné kérvénye a VI. kerület Bajza utca 62–64. szám alatti bérház

1. sz. kép. A dr. Bajusz Györgyné Kossányi Edit és Tanártársai Nyilvános Jogú Leánylíceum épülete. (Forrás: Bajusz Györgyné Kossányi Edit (1935): Dr. Bajusz Györgyné Kossányi Edit és Tanártársai Nyilvános Jogú Magán-Leánylíceum 1934–35. iskolai évről. Budapest. 5.)

A Vallási- és Közoktatásügyi Minisztériumtól a működési engedélyt megkapta tehát az iskola, azonban a budapesti tankerületi főigazgató nem jósolt hosszú jövőt az intézménynek. Aggodalmait azzal indokolta, hogy magánfenntartású iskolák között ez az intézet sajátos helyet foglal el, mivel a többihez képest nem egy, hanem nyolc tanár üzleti természetű közös vállalkozása, amely egyszerre nyolc tulajdonos érdekeinek mentén szerveződik, ami komoly fennakadásokat okozhat a döntéshozatalban.²⁶ Azonban ez utóbbi tényező nem jelentett a működésben fennakadást, mivel közös döntéssel Kossányi Editet „csorbíthatatlan hatáskörrel” ruházták fel. Ady Lajos tanügyi főtanácsos szerint is ez lett az iskola sikeres működésének egyik biztosítója.²⁷ 1934-ben már kicsinek

1–3 emeletének iskola céljainak való használata tárgyában. Budapest Székesfőváros VI. kerületi előljárója 1931.09.02. Dr. Bajusz Györgyné Kossányi Edit és Tanártársai Nyilvános Jogú Magán-Leánylíceum elnöki iratok és jegyzőkönyvek 1931–1941. VIII. 39. a. 5. doboz, 4111/1931. ikt.

²⁶ BFL. Jegyzőkönyv Kossányi Edit és tanártársai által működtetett magán leánylíceum 1931.09.05-én tartott alakuló értekezletről. Dr. Bajusz Györgyné Kossányi Edit és Tanártársai Nyilvános Jogú Magán-Leánylíceum elnöki iratok és jegyzőkönyvek 1931–1941. VIII. 39. a. 5. doboz, 3/1931. ikt.

²⁷ BFL. Jegyzőkönyv Kossányi Edit és tanártársai által működtetett magán leánylíceum

bizonyult az épület, így az Andrássy út 124. szám alatti villa első emeletét vette bérbe az iskola, és az Andrássy út 120. szám alatt nagy kerttel rendelkező villában biztosított internátusi elhelyezést, ahol a növendékek rendelkezésére állt egy világos hálóterem, egy minden kényelemmel felszerelt fürdőszoba, ebédlő, betegszoba, illetve felügyelő tanári szoba. A bennlakók a megállapított tartásdíj ellenében teljes ellátásban részesültek.²⁸ A líceum első osztálya az 1934. évi XI. törvény értelmében 1935 őszén leánygimnáziummá alakult, és dr. Bajusz Györgyné Kossányi Edit és Tanártársai Nyilvános Jogú Leánygimnáziuma néven működött tovább. Kossányi célja modern elméleti és gyakorlati tudással rendelkező, akár önállóan is boldogulni képes fiatal nők nevelése volt.

Kossányi a lányok internátusi elhelyezését javasolta a fővárosi szülőknek is, ugyanis a lányok testi-lelki egészségét előtérbe helyező kötetlenebb foglalkozások elsősorban a délutáni órákban szerveződtek. A tanulás (8–13h-ig) befejezése után az időt a lányok a kertben töltötték, a nagyobbak sétáltak, olvastak, könyvtárba mentek, a kisebbek játszottak, vagy lehetőségük volt a tornateremben pingpongozni, vívni, télen korszolyázni. Tavasszal és ősszel kirándultak a budai hegyekbe vagy a Margitszigetre. Délután 3 órától kezdődtek a nyelvi és zenei foglalkozások, illetve a lányok tánctanításon is részt vehettek.

Kossányi, Málnaihoz hasonlóan, fontosnak tartotta a szülőkkel való jó viszony kialakítását, és olykor nehezményezte, hogy a szülők nem kellő gyakorisággal érdeklődnek leányaik előmenetele iránt: *„A tanári kar mindig készséggel áll az érdeklődő szülők rendelkezésére és sok értékes tanácsal látja el őket. A legtöbb esetben a szülők az ellenőrző és osztályozó értekezlet előtt jönnek gyermekük felől érdeklődni, tanácsot kérni, pedig eredményesebb lenne minden ilyen szülő és tanár közti megbeszélés, ha az az értekezletek utáni hetekben történne, hiszen ilyenkor van a tanári karnak legtöbb közölni valója a szülők számára.”*²⁹

A tanárok közül érdemes megemlíteni Epstein Margit német–francia szakos középiskolai, dr. Szirmai Gina szintén francia–német levelezést, gyorsírást tanító felső kereskedelmi iskolai tanárnőt; mindketten a Budapesti Kereskedelmi Akadémián szereztek oktatói tapasztalatot. Szirmai Gina a háború után, az 1950-es években egyetemi katedrára lépett, nevéhez kötődik a francia–magyar külkereskedelmi szótár és számos német

1935. 11. 28-án tartott Ady Lajos tanügyi főtanácsos látogatását lezáró bizalmas értekezlet jegyzőkönyve. Dr. Bajusz Györgyné Kossányi Edit és Tanártársai Nyilvános Jogú Leánygimnázium elnöki iratok és jegyzőkönyvek 1931–1941. VIII. 39. a. 5. doboz.

²⁸ Bajusz Györgyné Kossányi Edit (1935): *A dr. Bajusz Györgyné Kossányi Edit és Tanártársai Nyilvános Jogú Leánylíceumának értesítője az 1934–1935. iskolai évről*. Budapest. 41.

²⁹ Bajusz Györgyné Kossányi Edit (1936): *A dr. Bajusz Györgyné Kossányi Edit és Tanártársai Nyilvános Jogú Leánygimnáziumának értesítője az 1935–1936. iskolai évről*. Budapest. 6.

nyelvkönyv. Továbbá említésre méltó a híres kémikus, Koch Sándor felesége, dr. Oppenheimer Márta természettudomány–mennyeiségtan középiskolai tanár munkássága.

Az iskolában a tanulók tanulmányi, művelődéstörténeti kirándulásokon, hangversenyeken, rendszeres ünnepeken, játékonysági előadásokon, ifjúsági sportkörben, atlétikai háziversenyeken és a gyorsíró kör szervezésében vehettek részt. Azonban az elsődleges cél, a nyelvoktatás kiemelt szerepe nem változott, mindemelett a rendkívüli tantárgyak sorában a lányok tanulhattak német, francia, angol, olasz társalgást és latin nyelvet, valamint egyéb tárgyakat, mint vívást, kézimunkát, rajzot, zongorát, svéd- és gyógytornát. Ugyan a kis létszámú osztályok fenntartását pénzügyi, gazdasági szempontból nem engedhette meg magának továbbiban az iskola, de az idegen nyelvek kisebb csoportokban történő tanításával, valamint a délutáni kötetlen idegen nyelvű foglalkozásokkal, illetve az internátusi nevelőkkel való kizárólagos idegen nyelvi kommunikáció révén így is sikerült a tanulóknak jó eredményeket elérni az idegen nyelvek esetében.³⁰ Sándor Vencel német idegen nyelvi órákat látogató szakfelügyelő, valamint az 1935. évi szóbeli érettségi vizsgabizottság elnöke az iskolát a legjobb pesti iskolák között említette,³¹ míg Ady Lajos tanügyi főtanácsos úgy vélte, hogy az átlagos iskoláknál „*intenzívebb több és jobb munkát végeznek*,” amelyben szerepe van a kisebb tanulói létszámnak, a jól képzett, lelkiismeretes, a tanulók egyéni különbségeire is figyelő tanároknak és a jól felszerelt szertáraknak.³² Nemcsak az idegen nyelv, hanem egyéb tantárgyak esetében is jó eredményekkel végeztek a tanulók, az országos középiskolai tanulmányi versenyen 1935-ben az iskola tanulója, Buchinger Mária magyar nyelv és irodalom tantárgyból első helyen végzett, így először fordult elő a verseny történetében, hogy egy magánfenntartású leányiskola tanulója lett a győztes.³³

Kossányi Edit Málnai által megismerte, majd figyelemmel kísérte a hazai és nemzetközi reformpedagógiai törekvéseket, fontos feladatnak tartotta az általa „*öntevékenységre*”-nek nevezett elv gyakorlatban történő megvalósítását. Úgy vélte, hogy öntevékenységre a tanulóknak különösen a földrajz, vegytan és természetrajz (plasztíliamunkák, azaz gyurmák,

³⁰ Bajusz Györgyné Kossányi Edit (1937): *A dr. Bajusz Györgyné Kossányi Edit és Tanártársai Nyilvános Jogú Leánygimnáziumának értesítője az 1936–1937. iskolai évről*. Budapest. 8.

³¹ BFL. Jegyzőkönyv Kossányi Edit és tanártársai által működtetett magán leánylíceum 1935. 06. 07-én tartott szóbeli érettségi értekezletről. Dr. Bajusz Györgyné Kossányi Edit és Tanártársai Nyilvános Jogú Leánygimnázium elnöki iratok és jegyzőkönyvek 1931–1941. VIII. 39. a. 5. doboz.

³² BFL. Jegyzőkönyv Kossányi Edit és tanártársai által működtetett magán leánylíceum 1935. 11. 28-án tartott Ady Lajos tanügyi főtanácsos látogatását lezáró bizalmas értekezlet jegyzőkönyve. Uo.

³³ Bajusz Györgyné Kossányi Edit (1935): i. m. 14.

gyűjtemények kapcsán végzet kísérletek) tanítása során kell alkalmat, lehetőséget biztosítani.³⁴ Az iskola az 1930-as évek közepétől az oktatófilmet is beemelte eszköztárába (1938-ban 42 filmet vetítettek), ezzel is igyekezve támogatni az oktatást, felkelteni a tanulók figyelmét. Kossányi tapasztalata szerint a film a tanulókat mélyebb, jobb megfigyelésre serkentette, és a feldolgozott anyag sokkal maradandóbb lett, amint azt az évvégi jegyek bizonyították.³⁵ Az iskolai kirándulásokon és a természetrajzórakon kiemelt szerepet kapott a természet (madarak, fák) tapasztalati úton történő megfigyelése, melyet oktatófilmekkel kiegészítve tárgyaltak meg a diákok. Az iskolai kirándulásokat úgy szervezték, hogy az több tantárgyhoz kapcsolódjon, a tapasztalatokat az egyes tantárgyi órákon közösen dolgozták fel a diákok és a tanárok. Ehhez a tanárok a módszertani értekezleteken külön útmutatást kaptak, majd a tapasztalatokat megosztották egymással. Szintén állandó téma volt a szemléltetés kérdése, a táblára való rajzolást és a szertári gyűjtemények felhasználásának lehetőségeit egyaránt megvitatták. Kossányi hosszan értekezett a vizualizáció szerepről az oktatásban: szerinte *„a szemléltetés nemcsak a figyelem felkeltésének legfontosabb eszköze, de velejárója az állandó érdeklődés és a tanulók állandó részvétele a közös munkában. Az általa nyújtott élmény érzelmi és akarati hatásokat kelt a tanulóknak, amit igen jól kamatoztathatunk. Óvatosságra szükség van. Helytelen lehet a túlságosan korán beiktatott szemléltetés, alatta a tanár feladata elsősorban az irányítás”*.³⁶ A jó tanár véleménye szerint *„tartsa állandóan mintegy szellemi izgalomban a tanítványait, éreztesse meg mindennek a célját, lényegét, módszerét, ügyleten rá, hogy a gyengébbek szellemi gátlásban el ne vérezzenek”*.³⁷ Kossányi elítélte a tanulók esetlegesen helytelen magatartása esetén az olyan típusú büntetéseket, mint a tanóráról való kiküldés, büntető feladatok előírása, és minden egyéb testi, lelki fenyegetést és a teljes osztályra kiterjesztett „tömeges” büntetést.³⁸ 1940-től az iskolában hetente egyszer két órában biológiai gyakorlatokat szerveztek az érdeklődő tanulóknak. A gyakorlatok tárgya növénymorfológia, -határozás, vizsgálatok mikroszkóppal, növényélettani kísérletek, állatboncolás és -preparálás, míg a téli hónapokban örök-

³⁴ Bajusz Györgyné Kossányi Edit (1937): i. m. 5–6.

³⁵ Bajusz Györgyné Kossányi Edit (1940): *A dr. Bajusz Györgyné Kossányi Edit és tanártársai nyilvános jogú leánygimnáziumának értesítője az 1939–1940. iskolai évről*. Budapest. 16.

³⁶ BFL. Jegyzőkönyv Kossányi Edit és tanártársai által működtetett magán leánygimnázium 1940. 02. 14-én tartott módszeres értekezletről. Dr. Bajusz Györgyné Kossányi Edit és Tanártársai nyilvános jogú Leánygimnázium elnöki iratok és jegyzőkönyvek 1931–1941. VIII. 39. a. 5. doboz.

³⁷ BFL. Jegyzőkönyv Kossányi Edit és tanártársai által működtetett magán leányliceum 1935. 02. 05-én tartott módszeres értekezletről. Uo.

³⁸ BFL. Jegyzőkönyv Kossányi Edit és tanártársai által működtetett magán leányliceum 1935. 01. 25-én tartott I. évfolyam osztályozó értekezletéről. Uo.

léstannal foglalkoztak. A természetrajz tantárgyhoz külön gyakorlati óra kapcsolódott, amikor a tanulók mikroszkóppal nézhették meg az ott tenyésztett egysejtű állatok egyes példányait és azok életjelenségeit, így ötvözve a megfigyelést a korábban megszerzett elméleti ismeretekkel, melyet a tanulók kisebb csoportokban meg is vitattak tanári vezetéssel.³⁹

A nyelvek és a természettudományok mellett kiemelt szerepet kapott a zenei képzés is, a tanulók zenei fejlődését 1930-tól óraadóként dr. Turry Peregrin – középiskolai énektanár, karnagy, zeneszerző, majd 1936-tól a Zeneakadémia tanára – garantálta. Az iskola énekkara is jelentős sikereket ért el, melyet Bécs legkiválóbb énekkara, a Wiener Schubertbund együttműködésre hívott meg. A közös hangversenyre 1936. április 14-én a Zeneművészeti Főiskolán került sor.

Kossányi rendszeresen, évente akár többször is tartott „módszeres értekezleteket”, melyeken a tanítás módszertani kérdésein túl az 1930-as évek közepétől észrevehetően megváltozott oktatáspolitikai környezetre reflektálva, a korábbinál jelentősebb szerepet kapott a tanulók magyar identitásának erősítése, a magyar nyelvi ismeretek kérdésköre, a helyesírás, a szép, magyar fogalmazás, megfelelő hangsúlyozás és a választékos beszédre való felkészítés. Kossányi kérte tanártársait, hogy *helyes magyarságra szoktassák a tanulókat, szerető gonddal örködjének minden időben, minden órán nagy nemzeti Kincsünk, magyar nyelvünk tisztaságán.*⁴⁰

Kossányi nagy gondot fordított a tanulók testedzésére is. A téli hónapokban a testnevelésórákat a tornateremben, míg szép időben a kertben tartották, télen a közeli Műjégpályán korcsolyáztak a lányok, tavasszal és ősszel teniszeztek. Ezt egészítette ki a heti egy délutánt igénybe vevő sportköri órák és a játékdélután. A sportkörök megszervezését a VKM 25.754/1924. XIII. sz. rendelete tette kötelezővé a középfokú fiú- és leányközépiskolákban. A tanulók heti egy délután október végéig a KISOK (Középfokú Iskolák Sportköreinek Országos Központja) sportpályára mentek atletizálni. A KISOK válogatott úszókeretébe 11 tanuló nyert felvételt, és arcképes igazolványaikkal hetenként egyszer, kedden délután 16–18h között vehettek részt a Nemzeti Úszó Stadionban tartott téli edzésen. A sportköri órák iránt olyan nagy volt az érdeklődés, hogy az alsó és felső osztályok sportfoglalkozásait külön csoportokba szervezték, továbbá a felsőbb osztályok tanulói szertornáztak (korlát-, lóugrás-, gerendagyakorlatok), melyhez a Lajos-utcai polgári leányiskola felszerelt tornatermet is igénybe vették. Kossányi szerint *a „női testalkat- és fizikumnak a legtökéletesebben megfelelő sport az úszás, mert kijavít minden*

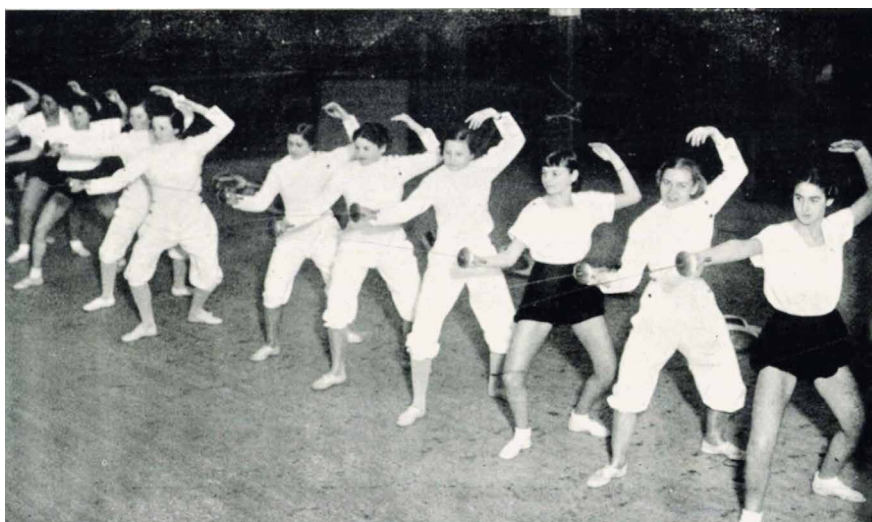
³⁹ BFL. Jegyzőkönyv Kossányi Edit és tanártársai által működtetett magán leánylíceum 1940. 02. 05-én tartott módszeres értekezletről. Uo.

⁴⁰ BFL. Jegyzőkönyv Kossányi Edit és tanártársai által működtetett magán leánylíceum 1934. 09.17-én tartott módszeres értekezletről. Uo.

*hibás testtartást a gyereknél, erősen fejleszti a szívet és a tüdőt, mely ennél a sportnál kapja a legtisztább, pormentes levegőt és határozottan növeli a gyermek önbizalmát és bátorságát. A növendékek egészségi állapota állandó orvosi felügyelet alatt van. Az intézet orvosa minden két hétben megvizsgálja a növendékeket s utasításához alkalmazkodva történik az étkeztetés, a több vagy kevesebb sportolás, és ennek megfelelően kap a gyermek esetleg gyógyszereket. A gyermek testsúlyát a havonként történő mérésekkel ellenőrizzük.*⁴¹

2. sz. kép. Teniszező tanulók. (Forrás: Bajusz Györgyné Kossányi Edit (1937): i. m. 15.)

3. sz. kép. Vívás. (Forrás: Bajusz Györgyné Kossányi Edit (1937): i. m. 21.)

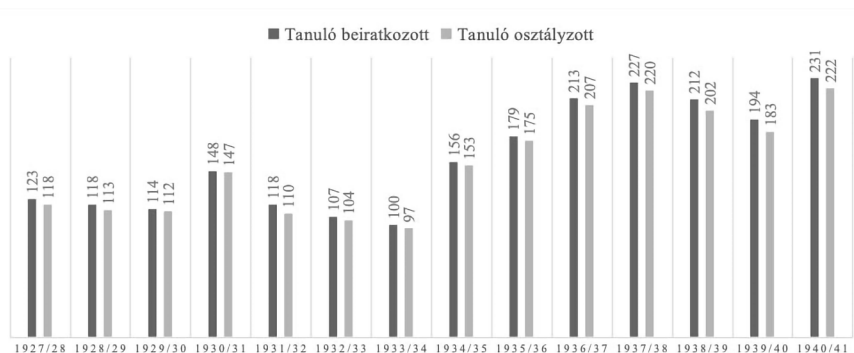

4. sz. kép. Tornaóra a szabadban. (Forrás: Bajusz Györgyné Kossányi Edit (1937): i. m. 9.)

Az iskola tanulóinak társadalmi összetétele és a gimnázium sorsának alakulása 1940-ben

A középfokú leányiskola tanulói létszámát vizsgálva látható, hogy az 1920-as évek második felétől jelentős változás nem történt, az iskola 1931. évi átalakulását követően némi visszaesés tapasztalható, azonban ezt Kossányi Edit és tanártársai nem bánták, igyekeztek az átlag 20 fős tanulói létszámot nem meghaladó osztályokat szervezni annak érdekében, hogy az egyéni képességek fejlesztését és az idegen nyelvek eredményes oktatását előtérbe helyező pedagógiai céljaikat megvalósíthassák. Az iskolát többségében izraelita (75,92%) felekezetű, budapesti lakhelyű (84,97%), kereskedő- (26,94%), iparos- (9,48%), magántisztviselő-családból érkezett (21,20%), katolikus vallású (18,24%), értelmiségi háttérű (22,41%) tanulók látogatták. Az izraelita felekezet magas aránya nem meglepő a korszakban, hiszen a kereskedelemmel, iparral foglalkozó többségében asszimilált zsidó családok igyekeztek fiaik mellett, olykor akár anyagi lehetőségeiken felül, leányaikat is középfokú oktatásban részesíteni, és előszeretettel küldték az állami mellett magánfenntartású leányiskolákba. A tandíjak tekintetében ezt az iskolát a tehetősebb családok engedhették meg maguknak, itt a lányok elsősorban nyelveket tanultak, általános műveltségben részesültek, és nem készültek kilépni a munkaerőpiacra.⁴²

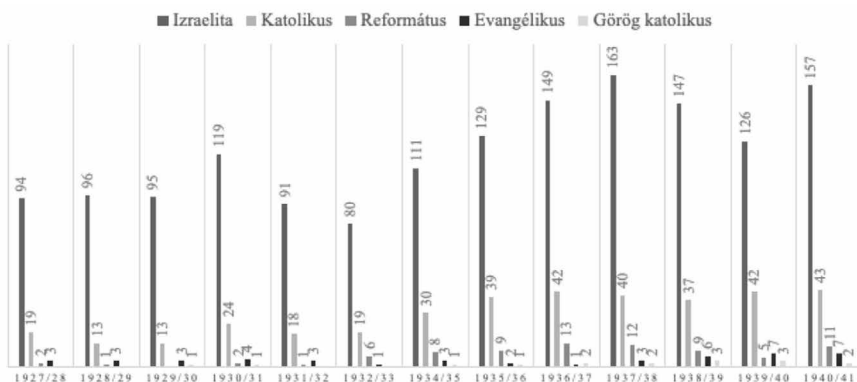
⁴² A zsidó családok iskoláztatási stratégiáit lásd bővebben Karády Viktor (1997): *Iskola-rendszer és felekezeti egyenlőtlenségek Magyarországon (1867–1945)*. Replika Kör, Budapest.; Karády Viktor (2000): *Zsidóság és társadalmi egyenlőtlenségek (1867–1945)*. Replika Kör, Budapest.

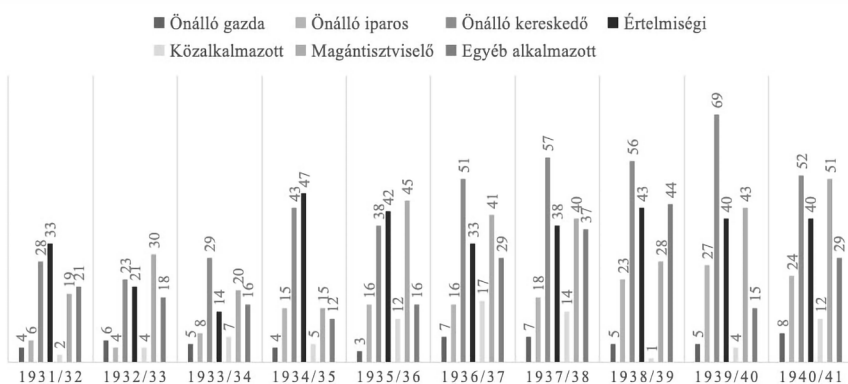
1. sz. ábra. A középfokú leányiskola tanulói létszáma, 1927–1941.
(Forrás: Iskolai értesítők 1928–1941.)

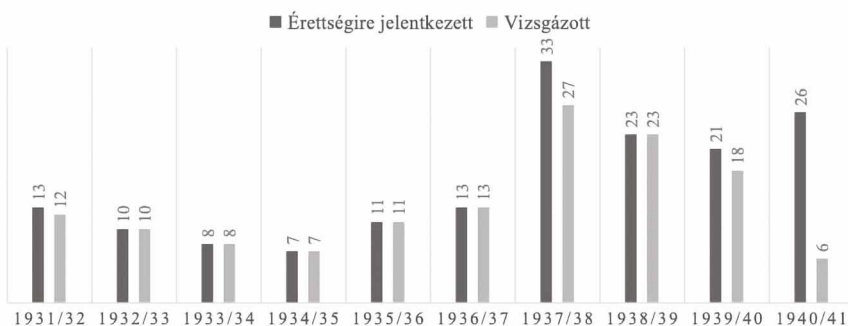
5. sz. kép. A leánygimnázium végzős tanulói az 1937/38-as tanévben.
(Forrás: Bajusz Györgyné Kossányi Edit (1938): dr. Bajusz Györgyné Kossányi Edit és Tanártársai Nyilvános Jogú Leánygimnáziumának értesítője 1937–38. iskolai évről. Budapest. 27.)

2. sz. ábra. A tanulók felekezeti megoszlása (fő), 1927–1941.
(Forrás: Iskolai értesítők 1928–1941.)

3. sz. ábra. A tanulók szüleinek foglalkozása (fő), 1927–1941.
(Forrás: Iskolai értesítők 1928–1941.)

4. sz. ábra. Érettségizett tanulók létszáma (fő), 1927–1941.
(Forrás: Iskolai értesítők 1928–1941.)

Az iskolába jelentkező, illetve más középiskolából átjelentkező tanulók létszáma 1938-tól emelkedett meg jelentősen, ebben nagy szerepe volt

a zsidó tanulók számára a felsőfokú mellett a középfokú továbbtanulást is hátrányosan érintő „A zsidók közeleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról” szóló 1939. évi IV. törvénynek és a 7720/1939. M.E. rendeletnek, valamint az arra reflektáló, 1940. április 1-én kelt 167.815/1940. IX. ü. o. számú VKM rendeletnek, melynek értelmében 1940 szeptemberétől a zsidó tanulókat az állami, községi, társulati és magángimnáziumok első osztályaiba 6%-ot meg nem haladó arányban lehetett csak felvenni. Azonban ez utóbbi rendelethez kapcsolódóan a VKM által kiadott, majd a budapesti tankerületi főigazgató által minden középiskolának megküldött bizalmas utasítás értelmében kijelöltek néhány középiskolát (Kölcsey Ferenc, Berzsenyi Dániel, Madách Imre gimnázium), melyre a korlátozások nem vagy más arányban vonatkoztak. A leányiskolák tekintetében a Szekeres Margit, a Lázár Piroska és a dr. Bajusz Györgyné Kossányi Edit leánygimnáziumra nem vonatkozott a 6%-os megszorítás, így akár osztályonként 40 fő zsidó tanulót is felvehettek.⁴³ Kossányi Edit iskolája 1938-tól a korábban kitűzött pedagógiai célokat egy részét háttérbe szorítva (kis létszámú osztályok, kísérleti iskola) igyekezett minden első osztályba jelentkező és egyéb gimnáziumokból átjelentkező tanulóknak biztosítani a középfokú tanulmányokat, illetve annak befejezését. Jelentősen megnőtt 1938-tól az utolsó évfolyamokba átjelentkezők száma, 1938-ban a 33 érettségire jelentkező tanuló közül csak 8 fő, 1939-ben 23 fő közül 4, 1940-ben a 21 fő közül 4, 1941-ben a 26 fő közül 5 kezdte eredetileg középfokú tanulmányait a Málnai-Kossányi iskolában, a többiek átjelentkezők voltak. A tanulók többsége a Mária Terézia, a Zrínyi Ilona, a Teleki Blanka, a Veres Pálné és a Dr. Domokos Lászlóné nyilvános jogú Leánygimnáziumból (utóbbi iskolában 30%-ról 1941-ben 8%-ra csökkent az izraelita felekezet aránya), illetve egyéb intézményekből érkezett.⁴⁴ Itt megjegyzendő, hogy 1941 tavaszán a tömegesen átjelentkező lányok közül több tanulót a tankerületi engedély hiányában már el kellett utasítani az iskolának, azzal az indoklással, hogy csak a zsidó leánygimnáziumba nyerhetnek felvételt (újabb osztályok megnyitását nem engedélyezték; olyan nagy volt a túljelentkezés, hogy csak így lett volna megoldható minden jelentkező felvétele, amivel az 1940 őszi kinevezett igazgató, Károlyi Ferenc nem értett egyet).⁴⁵ Kossányi 1938 őszi ké-

⁴³ BFL. Budapesti Tankerületi Királyi Főigazgató 137/biz./1939–40 számú bizalmas utasítása a zsidó tanulók állami, királyi katolikus, községi, magán, társulati gimnáziumokba történő felvétele tárgyában 1940. április 30. Dr. Bajusz Györgyné Kossányi Edit és Tanártársai Nyilvános Jogú Leánygimnázium elnöki iratok és jegyzőkönyvek 1931–1941. VIII. 39. a. 5. doboz.

⁴⁴ BFL. Dr. Bajusz Györgyné Kossányi Edit és Tanártársai Nyilvános Jogú Leánygimnázium érettségi anyakönyvek 1933–1941. Dr. Bajusz Györgyné Kossányi Edit és Tanártársai Nyilvános Jogú Leánygimnázium elnöki iratok és jegyzőkönyvek 1931–1941. VIII. 40. b. 4. doboz.

⁴⁵ BFL. A tankerületi kir. főigazgató levele a VI. kerületi magán leánygimnázium igaz-

relmezte a gimnázium 4 osztályát végzett tanulók számára a továbbképző tanfolyam ismételt elindítását, annak érdekében, hogy az érettségizni nem szándékozó tanulóknak biztosított legyen az általános műveltség mellett a gyakorlati életre felkészítő ismeretek oktatása.⁴⁶ Habár Kossányi Edit kitartóan igyekezett a nagy számban jelentkező zsidó lányok számára a középfokú oktatást biztosítani, azonban 1939 őszén nehéz helyzetbe került az iskola, mivel az 1939. évi IV. törvényhez kapcsolódó VKM 7.8000/1939. és az 1939. november 16-án kelt 1935/1939. számú budapesti tankerületi főigazgatói rendelet értelmében az iskola tanárainak okmányait meg kellett küldeni a tankerületi főigazgatóság részére,⁴⁷ melynek eredményeként a törvény alapján a zsidónak tekintendő tanárokat (dr. Epstein Margit, dr. Waldapfel Józsefné Spigel Rózsa, Neumann Erzsébet, Scheiber Mária, dr. Seidner Pálné) 1940. január 5-én a budapesti tankerületi főigazgató végelbánás alá helyezte, azaz akit lehetett, nyugdíjazott, és eltiltott a tanítástól.⁴⁸ Kossányi Edit 1940. január 15-én ugyan a VKM miniszter felé kérelmezte, hogy a fent említett tanárok legalább a tanévet hadd fejezhessék be, mert elbocsátásuk megbénítja az iskola működését, pótlásuk rövid idő alatt nehezen megoldható, azonban erre engedélyt csak Epstein Margit esetében kapott, akinek a végelbánása 1940. július 1-től lett hatályos, a többi tanár kérvényét 1940. január 29-én a tankerületi főigazgató elutasította.⁴⁹ 1940 tavaszára Kossányi Edit kilátástalannak érezte az iskola helyzetét, az iskolát korábban működtető tanártársaitól meg kellett válnia, nehezen talált megfelelő tanerőt, a korábban kitűzött pedagógiai célok háttérbe szorultak; az iskola fennmaradása és a lányok számára egy biztonságos környezet kialakítása volt a cél. Kossányi igyekezett az általa képviselt emberi és szakmai értékrend mentén vezetni az iskolát, 1939-től vitában állt a Pesti Izraelita Hitközséggel, mely ragaszkodott volna az általa kinevezett hittantanárhoz és a megemelt tandíjhoz, azonban Kossányi kiállt az általa addig alkalma-

gatójának az elutasított tanulók tárgyában 1941. április 9. 5561/1941. ikt. Dr. Bajusz Györgyné Kossányi Edit és Tanártársai Nyilvános Jogú Leánygimnázium elnöki iratok és jegyzőkönyvek 1931–1941. VIII. 39. a. 5. doboz.

⁴⁶ BFL. dr. Bajusz Györgyné Kossányi Edit a továbbképző tanfolyam engedélyezése tárgyában kelt kérelme a VKM részére. 1938. 09. 01. Uo.

⁴⁷ BFL. dr. Bajusz Györgyné Kossányi Edit 98/1939. ikt. szám alatt kelt levele a leánygimnáziumi tanárok okmányainak a Budapesti Tankerületi Főigazgató részére történő beszolgáltatása tárgyában. 1938. 12. 09-én. Uo.

⁴⁸ Budapesti tankerületi Királyi Főigazgató levele Kossányi Edit részére a VKM 1939. december 29-én kelt 18.425/1939. évi rendelete értelmében végelbánás alá vonta tanárok tárgyában 3264/1939. ikt. sz. Uo.

⁴⁹ BFL. Kossányi Edit kérelme az iskola tanárait érintő 18.422., 18.424., 18.425. 18.346/1939. évi 1940. február 1-től hatályos végelbánást összegző rendeletek felfüggesztése tárgyában 1940. január 15.; Tankerületi Királyi Főigazgatóság válasza dr. Sneider Lipótné Epstein Margit végelbánási ügye tárgyában 1940. január 29. 3985/1940. ikt. Uo.

zott izraelita hittantanár mellett, azzal indokolva, hogy eddig a felügyelet sem talált hiányosságot a munkájában; végül 1940. őszig a hitközség elállt a követeléseitől.⁵⁰

Azonban 1940 tavaszán Kossányi Edit úgy érezte, hogy az adott gazdasági és politikai környezetben nem tudja a saját értékrendje szerint, lelkiismeretesen működtetni az iskolát, ezért 1940. április 16-án benyújtotta nyugdíjazási kérelmét,⁵¹ amit a tankerületi főigazgatóság elfogadott. Az iskola utolsó tanévében, 1940/41 őszétől dr. Károlyi Ferenc látta el az igazgatói teendőket, majd 1941 júniusában az iskola végleg megszűnt. Tehát az iskola hasonló sorsra jutott, mint 1940-ben a Szekeres Margit és a Lázár Piroska-féle leánygimnázium,⁵² ez utóbbi azzal a különbséggel, hogy önállóságát elveszítette ugyan, de beolvadt az izraelita leánygimnáziumba, annak kihelyezett tagozataként működhetett tovább.⁵³ Kossányi Edit a második zsidótörvény után, amint az 6. képen is jól látható, megtörtén és szomorúan távozott húsz év után a tanári pályától és attól az intézménytől, melynek szellemiségének alakításában meghatározó szerepet töltött be.

6. sz. kép. A gimnázium végzős tanulói az 1939/40-es tanévben, középen az első sorban megtörtén, fehér kosztümben Kossányi Edit látható. (Forrás: Bajusz Györgyné Kossányi Edit (1940): dr. Bajusz Györgyné Kossányi Edit és Tanártársai Nyilvános Jogú Leánygimnáziumának értesítője 1939–40. iskolai évről. Budapest. 39.)

⁵⁰ BFL. Pesti Izraelita Hitközség levele magánfenntartású iskolákban alkalmazandó vallásstanár kinevezése tárgyában 1939. 11. 22. Uo. 43/1940. ikt.

⁵¹ BFL. Dr. Bajusz Györgyné Kossányi Edit nyugdíjazás iránti kérelme 1940. 04. 16. 207/1940. ikt. sz. alatt kelt felterjesztés a tankerületi főigazgató részére. Uo. 207/1940. ikt.

⁵² A Szekeres Margit Leánygimnázium sorsának alakulását lásd részletesebben: Nagy Adrienn (2022). Minden a gyermek, mindent a gyermekért. Szekeres Margit iskolaalapító a hazai pedagógiai élet szolgálatában. In: Pusztafalvi Henriette – Takács Zsuzsanna Mária (szerk.): (2022): *Útitársak. Tanulmánykötet Kéri Katalin tiszteletére*. Magyar Tudományos Akadémia, 44–70.

⁵³ Sz. Halász Dorottya (2023): Tanárok tanára. dr. Lázár Piroska és leány-középiskolája egy (izraelita) növendék emlékezetében. *Publicationes Universitatis Miskolcensis, Sectio Philosophica*, 27. évf. 3. sz. 167–184. Doi: 10.32979/PUM.SPH.2023.3.11.

Összegzés

Kossányi Edit a két világháború közötti korszak jeles, a modern pedagógiai törekvések iránt nyitott, a tanulók egyéni képességeinek fejlesztését előtérbe helyező, a neveléstörténet kutatói által elfeledett tanáregynisége, illetve iskolaigazgatója volt. Az életét 1920 és 1940 között teljes egészében a tanári hivatásnak szentelte, mely során kiemelten fontosnak tartotta a legújabb pedagógiai módszerekkel való megismerkedést, tanártársainak ezekkel való megismertetését, majd mindezek gyakorlatban történő alkalmazását oly módon, hogy a jogszabályi és részben szülői elvárásoknak, igényeknek eleget tevő általános műveltség és a hagyományos női szerepek mellett a mindennapok változásaihoz alkalmazkodni tudó, idegen nyelveket beszélő, a világra nyitott fiatal lányokat neveljen. Amint a fentiekben láthattuk, az idegen nyelvek eredményes oktatásában kiemelkedő eredményeket elérő Domonkos Lászlóné Új Iskolája mellett Kossányi Edit munkássága is említésre méltó. Az iskola szellemiségébe, az azt választó családok iskolaválasztási stratégiáiba (mely szerint a lányoknak is művelődni, tanulni szükséges, mindez általános felfogás volt az iskola tanulóinak többségét jelentő tehetős zsidó kereskedő-, iparos-, értelmiségi családokban) ad bepillantást az iskola tanulója, Róth Ágnes fiának, Sinkó Istvánnak a visszaemlékezése: *„Érdekes élet volt az édesanyám élete – mint minden élet érdekes. Ő 1914-ben született Karcagon, egy régi nagypolgári családban. Az édesapja ügyvéd volt, az édesanyja háztartásbeli. Volt egy testvére, István, aki kicsit idősebb volt, mint ő, és ők egy nagyon békés, szép életet és gyermekkort tudhattak magukénak, amibe ugyan az első világháború egy picit belejátszott, de szerencsére nem különösebben zavarta meg a család békés polgári életét. [...] Nagyapám ambicionálta, hogy a gyerekei tanuljanak nyelveket, meg valamilyen sportot is űzzenek. Nem tudom miért, de a vívást választották mind a ketten. Ezenkívül a zene volt még az, amiről a nagyapám úgy gondolta, hogy legalább a kislány tanuljon meg valamilyen hangszeren játszani, és akkor anyám hegedülni kezdett. Az ottani cigánypírímás tanította őt, egészen addig, amíg egyszer meg nem jelent a nagyapámnál, és azt mondta, hogy méltóságos úr, a kislány túlságosan tehetséges ahhoz, hogy én vállalhassam a további tanítását, inkább vigyék föl Pestre, írassák be a Zeneakadémiára. Így aztán édesanyám 1928-ban fölkerült Budapestre a Zeneakadémiára, ahova fölvették. Persze közben leérettségizett természetesen, járt ott a Málnai nevelőintézetbe is – ez a hozzá hasonló polgári úrilányoknak a nevelőintézete volt. Igen, természetesen, és mint mondtam, anyám ott le is érettségizett. Amikor Pestre került, ebben a Málnai-féle intézetben egy meglehetősen komoly szellemi közegbe került bele. Az intézmény nem határo-*

zott irányultságú, hanem eléggé szabad közeg volt, így a baloldali érdeklődésű fiatalok ott egymásra tudtak találni.”⁵⁴

Róth Ágnes egy hangfelvételen pedig a következőkre emlékszik vissza: *„A líceumi engedélyünk alapján mehettünk vásárolni könyveket, széjjel-nézni szabad délutánunkon vagy délelőttünkön, vagy befejezve az ebédet, de még az ebéd időszakában. Így fedeztük fel az Andrássy úton a Mentor könyvkereskedést. Egyszer, ahogy ott álltunk, keresgeltünk és gondolkodunk, hogy mit kéne venni, észrevettük, hogy két, nagyjából asztal magasságú tömb könyv hever teljesen érintetlen állapotban, a tetején a felsőnek, a legfelsőnek a címe volt a Nincsen apám se anyám, fehér volt, [...] a másik kötet volt a Nem én kiáltok, a földön. Megnéztük, ki a szerző, és ámulattal olvastuk, hogy József Attila, és kérdeztük, hogy ki az? Ő egy fiatal költő, gyerekek – mondta nekünk Kudelka néni, a tulajdonosnő. Azt mondta az a becsületes asszony, hogy ne töltem vegyétek meg a könyveit! Itt lakik szemben, és mutatta is: Andrássy út 4, menjetek fel hozzá és hozzátok el tőle. Következő vasárnap, intézeti kék köpenyeinkben – nem volt az olyan stilizált, csak inkább tartózkodó – felmentünk, becsöngettünk a lakásba, amelybe, mondván, hogy mi József Attilát keressük, barátságtalan emberek beengedtek bennünket. És akkor a konyhából nyíló szellemélyzeti szobába, finoman ugye, vagyis a cselédszobába bekopogtunk, s onnan kidugta a fejét egy fiatal, üde mosolygású, kellemes arcú férfi.*”⁵⁵ A másik nővendék, akivel együtt voltak a könyvesboltban, majd József Attilánál is, és akit Róth Ágnes a felvételen később meg is nevez, Kalmár Kata volt, aki később Sugár Kata néven lett híres szociófotós.⁵⁶ Kossányi Edit a háborút követően nem tért vissza a tanári katedrára. 1972. május 28-án halt meg Budapesten.

⁵⁴ Fehér Zoltán József interjúja Sinkó Istvánnal. Egy különleges József Attila ajánlás keletkezéstörténete és sorsa napjainkig. *Képirás – Internetes folyóirat*, 2023. 8. sz. <https://kepiras.com/2023/09/feher-zoltan-jozsef-interjuja-sinko-istvannal-egy-kulonleges-jozsef-attila-ajanlas-keletkezestortenete-es-sorsa-napjainkig/> (letöltés dátuma: 2025. 03. 24.).

⁵⁵ Uo.

⁵⁶ Parti Szilvia (2005): Sugár Kata életműve. *Fotóművészet*, 68. évf. 5–6. sz. https://fotomuveszet.net/korabbi_szamok/200556/toredek (letöltés dátuma: 2025. 06. 24.).

NEMZET-E A *GENS*? NÉP-E A *NATIO*? – FORDÍTÁSI ÉS ÉRTELMEZÉSI SAJÁTOSSÁGOK AZ ELTÉRŐ KÉZAI SIMON FORDÍTÁSOKBAN

Bebes Árpád

Összefoglalás:

Kézai Simon *Gesta Hungarorum*a a 19. századtól fontos szerepet töltött be a magyar történettudomány fejlődésében. Jelentősége és különlegessége nemcsak tartalmában mutatkozik meg, hanem hogy szövegét egészben vagy részleteiben többször újrafordították és újraértelmezték. A Kézainál előforduló „natio” és „gens” latin szavak (melyek gyakoriságát már Szűcs Jenő is feltárta 1973-as tanulmányában) az egyes fordításokban eltérően hol „nemzet,” hol „nép” fordításban jelennek meg. A tanulmányban a magyar önazonosság e két kulcsszavának előfordulásait keressük és elemezzük négy egymás követő Kézai-fordítás összehasonlításával. E fordítások egyedi fogalmazványok lévén nyelvezetükben, szókincsükben és formai megoldásaikban visszatükrözik a készítő szándékait vagy a koruk stílusjegyeit és hátterét. E tanulmány célja, hogy támpontot adjon a magyar nemzet/nép szavak fogalmi problematikájának kibontásához.

Kulcsszavak: Kézai Simon, fordítás, *natio*, nemzet, *gens*

Abstract:

The manuscript, *Gesta Hunnorum et Hungarorum* by Simon of Kéza played an important role in the development of Hungarian historical knowledge from the 19th century. Its significance and uniqueness are evident not only in its content, but also in the fact that it has been retranslated and reinterpreted several times in whole or in part. The Latin words *natio* and *gens* in the Kéza manuscript (the frequency of which has been discussed in detail by Jenő Szűcs in his 1973 study) appear at times

as “nation” or as “people” in different translations. This study analyzes the occurrence of these two key terms of Hungarian identity by comparing four consecutive translations of Kéza. As unique drafts, these works may reflect the translators’ intentions of or the context of their time through their vocabulary and structure. This paper aims to provide a reference for further analysis of the conceptual issues surrounding the Hungarian terms *nemzet* and *nép* (nation and people respectively).

Keywords: Simon of Kéza, Translations, *Natio*, Nation, *Gens*

Bevezető

Ha a magyar nemzet és a nép fogalmak modern értelmezését és fejlődését szeretnénk megvizsgálni, nem hagyhatjuk figyelmen kívül e szavak latin megjelenési és értelmezési formáit középkori irodalmunkban sem. E forrásoknak a modern korra való hatása különösen krónikáink kapcsán figyelhető meg. E tekintetben Kézai Simon *Gesta Hungarorum*a jó támpontnak bizonyulhat, ugyanis a forrás jelentősége miatt több egymást követő időszakból is készültek belőle fordítások.

A tanulmányban négy szerző, a régebbiek közül Szabó Károly 1862-ben kiadott,¹ Császár Mihály 1901-es² és Erdélyi László 1943-as,³ illetve a második világháború utáni időszakból Bollók János 1984-ben először kiadott fordítására⁴ támaszkodunk, amelyek közötti különbségeket érdemes kiemelni.⁵ Minőségi sorrendet nem állíthatunk fel,

¹ Szabó Károly (ford.): (1862): *Kézai Simon mester Krónikája*. Kiadja Ráth Mór, Pest. Általam használt újrakiadása: *Kézai Simon mester Magyar Krónikája*. (Populart Füzetek. Középkori Irodalom.) Budapest, 1993. Szabó fordítása megtalálható az OSZK internetes átiratában is: <https://mek.oszk.hu/02200/02249/02249.htm> (letöltés dátuma: 2023. 01. 15.).

² *Kézai Simon Magyar Krónikája*. Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Császár Mihály. Lampel Róbert (Wodianer F és fiai) cs. és kir. udvari könyvkereskedés kiadása, Budapest, 1901.

³ Erdélyi László: *Krónikáink magyarul*. Szeged, 1943.

⁴ Bollók János (ford.): Kézai Simon: A magyarok viselt dolgai. In: Mátyás Livia (szerk.): (1984): *A magyar középkor irodalma*. [A vál., a szöveg gond. és a jegyz. V. Kovács Sándor munkája.] Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest. Ehhez további adalékokkal szolgált a Veszprémy László által írt utószó és a szöveghez kapcsolódó jegyzetanyag és szakirodalom egy későbbi kiadásban: Bollók János és Veszprémy László (ford.): (1999): Anonymus: *A magyarok cselekedetei*. – Kézai Simon: *A magyarok cselekedetei*. Osiris Kiadó, Budapest. A Kézai fordítások fontosságát mutatja, hogy 1999-ben Veszprémy László és Frank Schaer segítségével egy latin-angol nyelvű kiadvány is keletkezett, lásd: Simonis de Kéza *Gesta Hungarorum*. Simon of Kéza The Deeds of the Hungarians edited and translated by László Veszprémy and Frank Schaer with a study of Jenő Szűcs. CEU Press, Budapest. 1999. <https://doi.org/10.7829/j.ctv280b7m4>

⁵ Érdekes adalék, hogy a négy fordítás között eltelt idő szinte évre pontosan ugyanannyi, nagyjából 40 év.

mivel nyilvánvaló, hogy az egymást követő fordítások közötti időkben új eredmények születtek, és a későbbi fordítók egyértelműen ismerhették és felhasználhatták elődeik munkáit, ahogy azt például Császár és Erdélyi ki is emeli.⁶ Kihangsúlyozhatjuk viszont, hogy a fordítások általában egyben egyedi fogalmazványok is, amelyek nyelvezetükben, szókincsükben és formai megoldásaikban visszatükrözik a készítő vagy akár a korszak stílusjegyeit és szándékait is. Ezért röviden érdemes kitérnünk az említett művek szerkezetére is. A szerkezeti sajátosságok tekintetében vannak értelemszerű eltérések. A Szabó- és Császár-féle verziók felosztása koruk forráskiadásainak felosztásaiból merít (Császár például Mátyás Flóriánét⁷), és a fejezeteknek egyedi címeket adnak. Erdélyi verziójában ugyancsak vannak egyedi fejezetcímek, de ő már felhasználja az addigra elkészült SRH-ban fellelhető caputokat is. Bollók viszont már csak az SRH-ban feltüntetett caputok alapján osztja fel a munkát. Ennél jelentősebb eltérések mutatkoznak azonban a szerzői szándékok tekintetében, amelyek az egyes munkák előszavában jelennek meg.

Szabó Károly fordítása 1862-ben jelent meg, egy rövid előszóval el látva. Ebben a szerző megemlíti a Kézairól akkor ismert adatokat, majd pedig kitér a középkori kézirat történetére és formai sajátosságaira. Az előszó végén kiemeli, hogy a kézirat hiteléről nem akar ott nyilatkozni, hanem arra buzdítja olvasóit, hogy lábjegyzeteit használják. Ugyanakkor leírja, hogy Kézai vagy a középkori szerző forrásainak tévedéseit, vagy egyes hagyományból eredő, illetve nyelvészeti problémákat igyekezett feloldani és, ha kellett, megcáfolni.⁸

Erdélyi ugyancsak hangsúlyt helyez a kézirat történetére és egyes formai jegyekre, ám bevezetője legfontosabb mondatának mégiscsak azt kell tekintenünk, amelyben leírja, hogy szerinte azért van szükség a krónikák újbóli lefordítására, mert egyrészt az elődei által készítették (Szabó Károly, Fejérpataky László, Paizs Dezső stb.) elfogytak, másrészt korábbi tanulmányaiban olyan korjegyet vagy korszakra jellemző kifejezéseket talált, amelyek az egyes időszakokban változó jelentéseket vettek fel.⁹

⁶ „Szabó K. jegyzeteinek jó hasznát vettük.” Császár Mihály: i. m. Bevezetés, VII. „A krónikák új fordítására szükség van azért, mert a Szabó Károly [...] fordítások elfogytak, nehezen kaphatók...” Erdélyi László: i. m. 5.

⁷ Császár fordításának szerkezete és felosztása megegyezik a Mátyás Flórián-féle forrással, ezért erősen feltételezhető, hogy elsősorban ebből dolgozott.

⁸ Szabó Károly: i. m. Előszó, VIII. Szabó itt elsősorban Horváth István *Rajzolatok* című munkájára utal, amit lábjegyzeteiben több alkalommal is cáfol és elmarasztal.

⁹ „Változott a dux jelentése, mert majd herceg, majd néha vezér szóval kell fordítani. Változott a nobilis értelme, mert a genus= nemzetség, nem, emlégetése III. Béla korában kezdődött s a »de nobili genere« jelentette először a nemest, 1260 tájától pedig a páncélos servienseket, 1310 tájától az egyházi nemes jobbágyságot is. [...] A serviens Szent László korában egyszerű szabados, vagyis ős magyar szóval uhug, vagy ühög, üheg, ühögy, amelynek jelentését 1283-ban már nem jól ismerte.” Erdélyi László: i. m. 5–6.

Ugyanitt Erdélyi megjegyzi, hogy hű fordítást nem lehetett adni mindaddig, amíg e jelentések ismerete hiányzott. E gondolat témánk szempontjából kiemelkedő, hiszen Erdélyi jó meglátással vette észre, hogy egyes szavak tartalmának átalakulása az értelmezés problémáit hozza magával. Ugyanakkor Erdélyi saját fordításával is egy változás előidézője lett. Ezt a jelenséget követhetjük végig a Kézai-fordítások evolúciójában is.

Császár a saját fordítását e kettőhöz képest olyan bevezetéssel látta el, amellyel sajátos alaphangot adott a mű olvasásához, és egyben bemutatva önnön hozzáállását is a témához. Ebben pedig lényegesen eltér mind elődjétől, mind utódaitól.¹⁰ A bevezetőben Kézait a magyar nemzet nagy historikusaként mutatja be, akinek szívében égett a magyar hazafias érzés lángja.¹¹ Bár Császár nem mulasztja el kiemelni Kézai túlzásait és tévedéseit, a középkori krónikás mégis rendkívüli magasságokba emelkedik.¹² E bevezető ugyanakkor gond nélkül beleillik a millennium idején Marczali Henrik által lefektetett történeti narratívába.¹³

Ez az éles váltás a Szabó-féle fordítás után alig fél évszázaddal történt meg. Beszédes ugyanakkor az is, hogy a Császárt követő Erdélyi visszatér (bár itt-ott más formában) a Szabó által elindított szerkezeti formához, és nem követi a Császár-féle narratívát. Fordítása analitikusabb, leíróbb, mint közelebbi elődjéé.

Egy másik jelentős különbség, hogy Császár nem közli a teljes szöveget, hanem rövidít. Az első lényeges kihagyást rögtön Kézai ajánlásában teszi meg, elhagyva a krónikás magyarázatát arról, hogy miként írt Orosius a magyarok eredetéről, valamint a historikus magyarázatát arról, hogy ez az eredet miért valótlanság.¹⁴ Császár azzal indokolja a szö-

¹⁰ A bevezető második bekezdésében nem lehet nem észrevenni a „nemzet” szó gyakori megjelenését (amellett, hogy az egész bevezetőben hangsúlyosan feltűnik a nemzeti történelem kifejezése is): „A XI. század nagy magyar szentjeinek: Istvánnak, Imrének, Gellértnek és Lászlónak legendáival indul meg történetírásunk A nemzetet alig látjuk bennünk, csak a kitűnő szentek személyét, mintha csak azt akarnák jelezni, hogy maga a nemzet ekkor még nem illeszkedett be a Nyugot keresztény kultúrájába és csak az a néhány kiváló alak köti abhoz. A mint azután, századok múltán, nemzetünk maga is részesévé és tényezőjévé válik Nyugoteurópa művelődésének, történetírásunk tágabb keretében a nemzet történelmének rajza is helyet talál.” Császár Mihály: i. m. Bevezetés III.

¹¹ „Idegen iskolázása azonban egy cseppet sem tudta megvesztegetni igaz magyar érzését. Szerette a maga fáját, jelenével dicsó multjával együtt...” Uo. V.

¹² „De azért Kézai, mint egyetemes nemzeti történelmünk első, s az Árpádkorból egyedül ismeretes feldolgozója, a magyar faj dicsőségének, az idegenek gyalázatának lankadatlan tüző historikusa, minden tulzása és tévedése mellett is Árpádkori irodalmunk egyik legtiszteletreméltóbb alakja.” Uo. VII.

¹³ A szerző megjegyzi, hogy legújabban Marczali közölte Kézainak a honfoglalásra vonatkozó részeit. Uo.

¹⁴ A *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regum que stirpis Arpadianae Gestarum* (Budapest, 1937, a továbbiakban: *SRH*) szövegében *Scipsit enim, quod Filimer...* (c.2 141) kezdetű bekezdéstől a ...*de viro et faemina Hungaros originem assumpsisse.* (c.2.

vegrészlet elhagyását, hogy elegendőnek tartotta a hosszadalmas ajánlólevélből a Kézaira jellemző részeket meghagyni.¹⁵

Itt szükséges vitatkoznunk a szerző (Császár) e véleményével, ugyanígy ahogy arra Szűcs Jenő 1973-as kétrészes tanulmányában¹⁶ is rámutatott, Kézai történetírói gondolkodásában fontosnak tartja, hogy véleményét tényekkel is alátámassza. E kihagyott részben fejti ki logikus következtetéseit a magyarok eredetével kapcsolatos tévhitek valótlanságáról. Sőt, ahogy Szűcs leírja: „*Lehetséges, hogy az eredetmondát [ti. a magyarok ördögöktől való eredeztetését] nem Kézai jegyezte fel először, az azonban bizonyos, hogy a mondának »racionális érvként«, egy bizonyítási eljárás részeként való kommentált felhasználása Kézai műve.*”¹⁷ Maga a kihagyott rész ráadásul a teljes szöveghez képest elhanyagolhatóan csekély, tehát látszólag nem indokolná semmi, hogy e rész ne kerüljön bele a fordításba. Az okot talán a kihagyott rész egyik kifejezésében kereshetjük: „*sicut mundi nationes alias*” (c.2 142), mely Szabónál „...*mint a világ más nemzetei...*” (Szabó 4.) és Erdélyinél ugyancsak: „...*mint a világ más nemzetei...*” (E.62), Bollóknál pedig „... *akárcsak a világ többi népe...*” (B.90) formában olvasható.¹⁸

A helyzet értelmezéséhez célszerű megvizsgálnunk, hogy a fordítók által „nemzetnek” vagy „népnek” fordított szavak milyen szövegösszefüggésben és milyen mennyiségben fordulnak elő, valamint azt is, hogy a latin *gens*, *gentis* f. és a *natio*, *nationis* f. szavak milyen jelentéstartalmakat vesznek magukra a különböző munkákban. Szűcs már korábban rámutatott, hogy Kézai munkájában a *natio* szó 20 esetben fordul elő, míg

142) részig. A kérdéses rész röviden összefoglalva a magyar asszonyok ördögöktől való eredetének cáfolatát tartalmazza, amelynek leírását Kézai Orosiusnak tulajdonítja. Bibliái és egyéb érveket sorakoztat fel annak bizonylatára, miszerint „a magyarok ugyanúgy férfitől és nőtől származnak, mint a világ többi népe (nemzete)”. ...*Quocirca patet, sicut mundi nationes alias, de viro et faemina Hungaros originem assumpsisse.* (Uo.) A kihagyott rész egyébként szerepel a Császár által valószínűleg használt forrásban is. Lásd: M. Florianus: *Chronica Hungarorum I. Magistri P. Belae regis notarii; II. Magistri Simonis de Keza Gesta Hungarorum III Chronicon Pictum Vindobonense. Historiae Hungaricae Fontes Domestici.* Lipsiae, 1883. 2. kötet. 52–53.

¹⁵ Császár Mihály: i. m. 8.

¹⁶ Szűcs Jenő (1973): Társadalomelmélet, politikai teória és történet-szemlélet Kézai Simon Gesta Hungarorumában (első rész) In: *Századok*, 107. 3. sz. Magyar Történeti Társulat: Budapest. 569–643. (A továbbiakban: Szűcs Jenő 1973a) illetve Szűcs Jenő (1973): Társadalomelmélet, politikai teória és történet-szemlélet Kézai Simon Gesta Hungarorumában (második rész) In: *Századok*, 107. 4. sz. Magyar Történeti Társulat: Budapest. 823–878. (A továbbiakban: Szűcs Jenő 1973b)

¹⁷ Szűcs Jenő (1973a): 615.

¹⁸ Az idézett kifejezéseknél a latin esetében az általunk használt Emericus Szentpétery (ed.): *SRH* I, 130–194 I. caputjait és az oldalszámát tüntetjük fel. A fordítások esetében a fordító nevének kezdőbetűjét és az általunk használt kiadás oldalszámát tesszük zárójelbe.

a *gens*-et 38 alkalommal használja.¹⁹ A *gens* szó esetében Horváth János saját kutatásában vizsgálta, hogy Kézainál a szó rendszerint nem a tágabb értelmű „népet,” hanem a szűkebb „hadinépet, katonaságot” jelent.²⁰ Ezt a gondolatot egészíti ki Szűcs azzal, hogy a tágabb értelmű „nép” többnyire akkor fordul elő Kézainál, ha kimutathatóan más forrást (például korábbi gestaszerkesztményeket) másolt vagy követett, illetve biblikus vagy jogi kötött fordulatokat írt le, amelyek együttesen tíz esetet takarnak. Ellenben összesen két esetben értelmezi Szűcs Kézai saját önálló szövegében a *gens* szót „népnek”.²¹ Három esetet a „sokaság, tömeg” neutrális jelentéssel jelöl. A maradék 22 tehát az, amely szerinte Kézai esetében hadinép, sereg (*exercitus*) jelentéssel bír.²² A következőkben megvizsgáljuk, hogy a Szűcs által összeszedett esetek milyen mennyiségben, milyen formában és jelentéssel fordulnak elő a négy különböző szerző műveiben.

Szabó 33 esetben használja a „nemzet,” 22 esetben pedig a „nép” szót. Ezzel szemben Császár 9 alkalommal alkalmazza a „nemzetet,” Erdélyi pedig 23 esetben írja le a nemzet szót. Bollók fordításában mindössze egyetlen alkalommal fordul elő a nemzet szó, lásd: „sok nemzet népét”

¹⁹ Szűcs Jenő (1973a): 628. Őt követve nem tekintjük idetartozónak a P szíglával jelölt másolatban előforduló eseteket, amelyek a *nobiles* helyén kerültek leírásra. Például: *nobiles (nationes P)* (c.39 169). Szűcs ugyanakkor saját kutatásában mindössze 37 esetet számolt össze. Uo. 626. A *Videntes igitur principes et nobiles regni mala gentis suae* (c.46 174) részt valamiért kihagyta a felsorolásból, noha máshol hivatkozott rá.

²⁰ Horváth János (1954): *Árpád-kori latin-nyelvű irodalmunk stílusproblémái*. Budapest. 357–358.

²¹ Szűcs Jenő (1973a): i. m. 626. Szűcs szerint a XI. századi *Gesta* hősei azok az előkelők (*nobiles, principes*), akik a Péter és Aba Sámuel királyok uralkodása idején nem voltak képesek elviselni „népük romlását” (*mala gentis suae*). Ez szerinte két évszázaddal később már megváltozik, és Kézainál már egészen más a „nép (nemzet)” fogalma és mások képviselik. Szűcs Jenő (1973b): i. m. 828–829. Mindazonáltal e szöveghelyen a *gentis* nem értelmezhető seregnek vagy hadinépnek, tehát az első csoportba valónak tekinthetjük.

²² Szűcs Jenő (1973a): i. m. 626–627. Szűcs itt az elemzést tovább bontja, és összehasonlítja más későbbi krónikák adataival is, ahol Kézai e szófordulatával nehezen vagy nem tudtak mit kezdeni a későbbi másolók (lásd még uo.). Megjegyzendő viszont, hogy Bollók saját fordításában több esetben is „néppel” ültetett át olyan eseteket, amiket korábban Szűcs „seregként” határozott meg, mint például a *...conversus in castra gentis suae... melyben a castra, orum, n. és a szövegkörnyezet inkább utalna arra, hogy Áttila saját seregének táborába tér vissza a győzelem után. Mindazonáltal nem elhanyagolható az a tény, hogy itt a hun történetről van szó, amelynek kimutathatóan korábbi történetiróktól átvett előzményei vannak, tehát Bollók ezeket kiemelve fordíthatta ekképpen. Lásd például: „...népének táborába...” (B. 96). Másrészt az sem elhanyagolható jelenség, hogy a sereg nem pusztán fegyveres férfiakból állhatott, így a „*hadi nép*”-ből megmaradó „*nép*”-nek is lehetne értelmezni. E kérdésben viszont idevehetjük Erdélyi fordítását is, aki a kérdéses esetben „*hadinépnek*” fordította a fenti szövegrészletben a *gentis*-t, viszont a *castrum* nála „vár” kifejezésben jelenik meg: „...*visszatért hadinépének váraiba...*” (E. 78). A részletes állásfoglaláshoz e dolgozat kereteit nem tartjuk eleghetőnek.*

(B.108). A Szabó által nemzetnek fordított szavakat vagy „népnek”, vagy a fent elemzett esetekben „hadseregnek, seregnek” fordítja. A Kézai-fordítások több mint egy évszázados fejlődésében tehát mindenképpen számolnunk kell a „nemzet” szó kikopásával.²³ A mennyiségi előfordulások tekintetében így a szó hullámnzó, hol eltűnő, hol visszatérő mintában mutatkozik. Mindemellett érdemes megvizsgálnunk a minőségi különbségeket is a fordításokban. Először nézzük a *natio* szó előfordulásait az alábbi táblázatban.²⁴

Szabó 1862	Császár 1901	Erdélyi 1943	Bollók 1984	Kézai	
az idegen népeken kívül (Sz. 23)	az idegen népeken felül (Cs. 21)	a külső nemzeteken kívül (E. 70)	nem számítva az idegen népeket (B.96)	<i>praeter exteras nationes</i>	c.10 151
visszatére Scythiába atyafiaihoz és rokonaihoz (Sz. 38)	visszatért Scythiába, atyafiaihoz és rokonaihoz (Cs. 30)	visszament Scythiába atyja nemzetéhez és rokonaihoz. (E. 78.)	visszatért Szkítiába apja népéhez és rokonaihoz (B.101)	<i>rediens in Scitiam ad patris nationem ac cognatos</i>	c.20 162
jöttment idegen fajta (Sz. 40)	jött-ment idegen (Cs. 31)	mintegy keveréke külső nemzetnek (E. 79)	afféle jövevény (B.102)	<i>missitalium externa nationis</i>	c.22 163
idegen fajta kísérete lakik vala városokban és falvakban (Sz. 24)	A vele vándorló idegenek pedig városban és falun. (Cs. 21)	a külső nemzet pedig, mely őt követte, városokban és falvakban (szállt meg) (E. 71)	az idegen nép mely csatlósá volt, városokban és falvakban lakott (B.96)	<i>extera natio, quae eum sequebatur, in civitatibus et in villis (sic).</i>	c.10 152
...hogyan azon nemzet történetét... (Sz. 1.)	...hogyan ezen nemzetnek... (Cs. 8)	ezen nemzet történetét (E. 61)	...hogyan e nép történetét... (B.89)	<i>...nationis eiusdem vistorias... (sic)</i> ²⁵	c.2 141
...mint a világ más nemzetei... (Sz. 3.)	–	mint a világ más nemzetei (E. 62)	...akárcsak a világ többi népe... (B. 90)	<i>sicut mundi natione salias</i>	c.2 142
...az említett nemzet eredetét... (Sz. 3)	az említett nemzet származását... (Cs. 8)	az előmondott nemzet eredetét (E. 62)	az említett nép eredetét (B.90)	<i>...praefatae nationis</i>	c.2 142
langobárd nemzetből (Sz. 18)	langobárd származású (Cs. 17)	langobárd nemzetből (E. 68)	langobárd nemzetiségű (B.94)	<i>natione Longobardus</i>	c.8 148

²³ Itt különösen kiemelendő, hogy a Bollók által készített fordítást megelőzően vizsgálódó Szűcs saját munkájában is nemzet szóként utal a *natio*-ra, tehát a „nemzet” szó eltűnése Bollók fordításában mindössze egy évtizeden belül történt meg, és a *natio* helyén következetesen „népet” fordít.

²⁴ A szövegek csoportosítását – megkönnyítve az elemzést – a Kézainál előforduló *gens* és *natio* szavakhoz igazítottam.

²⁵ Más változatai az *ystorias S* vagy *historias P* (SRH 141. lábjegyzet).

Szabó 1862	Császár 1901	Erdélyi 1943	Bollók 1984	Kézai	
alemann nemzetet (Sz. 18)	az alamann (sváb) nemzetiségű (Cs. 17)	az alemann (sváb) nemzetbeli (E. 68)	német származású (B.94)	<i>Alamannum natione</i>	c.8 149
nyúgoti nemzet fegyvere és lelke (Sz. 21)	a nyugati népek fegyvereseinek számával és vitézségével (Cs. 19)	így a nyugati nemzet fegyvereseinek és lelkületének (E. 69)	nyugat népének fegyvereseire és bátorságát (B.95)	<i>armorum et animi occidentis nationis</i>	c.9 150
különféle idegen nemzetek (Sz. 22)	a különféle népségek (Cs. 19)	a különböző külső nemzetek (E. 69)	különböző idegen népek (B.95)	<i>diversas exterarum nationes</i>	c.10 150
az idegen nemzetek szerették (Sz. 22)	szerették is az idegenek (Cs. 20)	a külső nemzet szerette	az idegenek azért szerették (B.95)	<i>ab externa natione amabatur</i>	c.10 151
különféle országok nemzetei (Sz. 22)	különféle nemzetiségűek (Cs. 20)	a különböző országok nemzetei (E. 70)	különböző nemzetiségűek (B.95)	<i>Nationes ideoque regnorum diversorum (linguarum diversorum V P)</i>	c.10 151
idegen nemzeteken kívül (Sz. 27)	az idegen népségeken felül (Cs. 24)	a külső nemzeteken kívül (E. 72)	nem számítva az idegen népeket (B.97)	<i>praeter exterarum nationes</i>	c.12 155
a föld kerekessége nemzeteknek (Sz. 32)	–	a földkerekség nemzeteinek (E. 75)	A földkerekség valamennyi népe (B.99)	<i>orbis terrae nationi</i>	c.16 158
az idegen nemzet (Sz. 37)	az idegen nemzetiségűek (Cs. 29)	A külső nemzet (E. 78)	az idegen népesség (B.101)	<i>extera autem natio</i>	c.19 161
a nyugati nemzetektől (Sz. 38)	a nyugati népektől (Cs. 30)	a nyugati nemzetektől (E. 78)	a nyugat népeitől (B.102)	<i>occidentis nationes</i>	c.21 162
sok nemzet népeit (Sz. 58)	sok néptörzset (Cs. 40–41)	sok nép nemzetét (E. 86)	sok nemzet népét (B.108)	<i>multarum gentium nationes</i>	c.44 172
az asszírbeliek és más nemzetek (Sz. 78)	asszirusok és más nemzetek (Cs. 56)	az asszírok és más nemzetek (E. 106)	az asszírok és más népek a hadával együtt (B.117)	<i>Assirios et alias nationes</i>	c.71 184
minden külföldi nemzetből (Sz. 93)	minden idegen nemzetségből (Cs. 67)	minden külföldi nemzetből (E. 112)	minden idegen népből (B.122)	<i>ex omni externa natione</i>	c.94 192

1. sz. táblázat. A „natio” előfordulásai és fordításai. (Forrás: Saját szerkesztésű táblázat.)

Szabó saját fordításában négy alkalommal nem alkalmazza, melyekből egyszer népnek, egyszer atyafinak fordítja, két esetben pedig „fajta” szóval helyettesíti.²⁶ Viszont fontos, hogy Szabó nem tesz különbséget a hun/magyar „nemzet” (például itt: *...praeftatae nationis*) és az egyéb, ide-

²⁶ A két „fajta” eset szöveggörnyezetei a *„Hunnorum nobilitas ipsum condemnebat, asserentes eum non verum esse alumnus regni Scitiae, sed quasi missitalium exterae nationis...”* (c22 162) és *„Cum gente enim sua in campis cum tabernaculis et bigis incedebant, extera natio, quae eum sequebatur, in civitatibus et in villis (sic). Indumentorum vero modus et forma sibi et gente (sic) modum Medorum continebat”* (c10 152).

gen nemzetek (*extera natio*) fordítása között. Egyik esetben tehát Szabó az *extera natio*-ra fajtát alkalmaz, más esetekben viszont nemzetet. Ezt akár elsőre következtetlenné is vehetnénk, de úgy gondolom, hogy sokkal inkább stilisztikai választásról van szó. Erdélyi Szabóhoz hasonlóan nem tesz különbséget a magyar és nem magyar „nemzet”-ként való fordításában, és szóhasználatát erőteljes következtetességre utal. Nála ugyanis a *natio* szó minden esetben „nemzet”, legyen szó hunról, magyarról vagy idegenről (az *extera* szót külsőnek fordítja). Császár három esetben alkalmazza a szót, helyettük népnek, népségnek, esetleg nemzetiségnek (nemzetség) fordítja, vagy elhagyja, és egy esetben pedig, mint fentebb írtuk, az adott szövegrészt teljesen kihagyja. Nála mind a kihagyások, mind a szóhasználatok sokkal erőteljesebb programszerűséget mutatnak, mint Szabónál, de ennek összefüggései a *gens* fordítási gyakorlatával összevetve válnak láthatóbbá.

Egy másik érdekesség a Szabó és Császár által atyafinak vagy rokonnak fordított *natio*.²⁷ Szabó fordításában nem egyértelmű, hogy miért tért el ebben az esetben a nemzet szótól (hiszen itt egyértelműen a hunokról van szó), a szövegkörnyezet pedig úgy gondolom, nem kívánja az eltérést. Másrésztől a *cognatus* inkább kívánná az atyafi jelentést. Császár esetében inkább a Szabótól való átvételt feltételezem. Erdélyi viszont már nemzetnek fordítja, valamint a későbbiekben Bollók is népnek fordítja. Ennek fényében és a helyzet egyedülállóságában elképzelhetőnek tartom, hogy Szabó a *patris nationem* összetételben Kézai elképzelését értelmezhetette a hunok közötti „tisza” vérrokonság létezéséről, amelyet itt (így) jelezhetett, de a kérdés jelen ismereteink alapján egyértelműen nem válaszolható meg. Figyelemre méltó, hogy két caputtal később ez a „tisza” vérűség Csabával kapcsolatban ismét előkerül, ahol is a szkíta nemeselek jöttek idegennek (*missitalium exterae nationis*) tartják anyjának származása miatt.

Ami a *gens* fordítását illeti, a kép itt már sokkal tarkább. Az alábbi táblázatból kiemelhetjük, hogy Szabó a *gens* szóra ugyanúgy használja mind a „nemzet”-et, mind pedig a „nép”-et, legyen szó idegenekről, nyugatiakról vagy a hunokról, magyarokról, akárcsak a *natio* esetében. De előfordul olyan eset is, hogy „nemzetség”-nek fordítja.

²⁷ Fugit igitur Chaba cum XV millibus Hunnorum in Graeciam ad Honorium, et quam vis retinere voluisset et Graeciae incolam efficere, non permansit rediens in Scitiam ad partris nationem ac cognatos (c20, 162).

Szabó	Császár	Erdélyi ²⁸	Bollók	Kézai	
erős nemzetté (Sz. 9)	hatalmas néppé (Cs. 12)	erős néppé (E. 65)	hatalmas néppé (B.92)	<i>in gentem validissimam</i>	c.5 145
Mivel azonban keze [ti Turul nembeli Gézának] embervérrel volt fertőzve, nem volt alkalmas hitre téríteni illy nagy nemzetet (Sz. 85)	Minthogy azonban kezéhez embervér tapadt, nem is volt alkalmas arra, hogy egy ily nagy nemzetet megtérítsen (Cs. 62)	mert keze embervérrel volt fertőzve, nem volt alkalmas hitre téríteni akkora népet (E. 109)	Mert kezét embéri vér szennyezte be, nem volt alkalmas egy ilyen hatalmas népet a hitre téríteni (B.120)	<i>Quare manus gestabat sanguine humano maculatas nec erat idoneus ad fidem convertere tantam gentem</i>	c.76 188
az abban az országban termett nemzetek (Sz. 10)	az ezen a földön élő népségek (Cs. 13)	az ott született népek (E. 65)	az ebben az országban honos népek (B.92)	<i>gentes si quidem in eo regno procreatae</i>	c.6 145
a korozmi nemzet fekszik (Sz. 10) ²⁹	a korozmin nemzetség tanyázik (Cs. 13)	nép lakik, a kovarezmí (E. 65)	a corosminusok népe lakik (B.92)	<i>gens iacet Corosmina</i>	c.6 146
a korozmin nemzetből (Sz. 40)	kharezmín törzsből (Cs. 31)	a korozmin népből (E. 79)	corozminusok népből (B.102)	<i>de gente Corosmina</i>	c.22 163
nyúgoti nemzetek hungaroknak (Sz. 44)	a nyugati népek hungarusként (Cs. 33)	a nyugati népei a hungarokat (E. 80)	a nyugati népek...hungarusoknak (B.103)	<i>Hungari a gentibus occidentis</i>	c.25 165
A honnan ezt hallván, nemzetét megtérítése dolgában, a mit tehetett s mivel tartozott [ti. Turul nembeli Géza], Szent Adalbert prágai püspök rendelkezése szerint nem mulasztotta el megtenni (Sz. 85)	Ennek hallatára tehát azt, a mit Szent Adalbert prágai püspök útmutatása szerint népe megtérítésének dolgában tehetett és tennie kellett, meg is cselekedte (Cs. 62)	Azért ezt hallva, amit megtehetett és meg kellett tennie népe életmódja (conversatio) körül t. i. Szent Adalbert prágai püspök rendelkezése szerint azt nem mulasztotta el (E. 110)	Miután ezt meghallotta [Turul nembeli Géza] nem mulasztott el megtenni mindent, amit tudott és amit tennie kellett népe megtérítése érdekében a prágai szent Adalbert püspök rendelkezésének megfelelően (B.120)	<i>Unde hoc audito id, quod potuit et debuit circa conversationem suae gentis secundum ordinationem Sancti Adalberti Pragensis scilicet episcopi facere non omisit</i>	c.76 188
mert ez a nemzet [ti. a magyar] míg pogányságban élt, kegyetlen üldözője vala a keresztényeknek (Sz. 86)	Mert a nemzet a míg a pogányságban élt, kegyetlen üldözője volt a keresztényeknek (Cs. 62)	Mert ez a nemzet a pogányságba állítva kegyetlen üldözés volt a keresztényeknek (E.110)	A nép ugyanis (B.120)	<i>Nam gens ipsa sub paganismo constituta crudelis persecutio fuerat Christianis</i>	c.76 188

²⁸ Erdélyi a szövegben több helyütt a hadinép szó mellé helyezte a latin genst, pontosítva, hogy miből fordította.

²⁹ Itt lábjegyzetében Szabó külön utal arra, hogy a korozmi nemzetet a mai Kharesm értendő. Szabó Károly: i. m. 10.

Szabó	Császár	Erdélyi ²⁸	Bollók	Kézai	
keresztény nemzetből (Sz. 97)	keresztény népekből (Cs. 70)	keresztény népből (E. 114)	keresztény népből (B.124)	<i>ex gente Christiana</i>	c.99 194
sok nemzet népeit (Sz. 58)	sok néptörzset (Cs. 40-41)	sok nép nemzetét (E. 86)	sok nemzet népet (B.108)	<i>multarum gentium nationes</i>	c.44 172
hitben ollyujdon nemzetet (Sz. 59)	vallásban anynyira fiatal nemzetet (Cs. 41)	hitben oly új, zsenge nemzetet (E. 86)	hitben oly ifjú népet (B.108)	<i>gentem novellam in fide[1]</i>	c.44 173
Látván tehát az ország főpapjai és nemesei nemzetök bajait (Sz. 61)	Mikor tehát az ország főpapjai és nemesei látták a nemzet bajait (Cs. 42)	Látván tehát az ország főemberei és nemesei népök bajait (E. 87)	Az ország főemberei és nemesei tehát, látván saját népük bajait (B.109)	<i>Videntes igitur principes et nobiles regni malae gentis suae</i>	c.46 174
Mert nemzetével együtt a mezőn sátrakkal s szekerekkel jár s kel vala (Sz. 23)	mert nemzetével együtt nyílt síkon, sátorban és szekéren élt (Cs. 21)	Mert hadinépével a mezőn járt-kelt sátorokkal és kétkerekű taligákkal (E. 71)	Népével ugyanis a mezőn sátrakban és kocsikon élt (B.96)	<i>Cum gente enim sua in campis cum tabernaculis et bigis incedebant, [...]</i>	c.10 152
A viselet módjában és alakjában mind maga mind nemzete a médok módját tartja vala. (Sz. 24)	Ruházatának szabásában és alakjában mind maga, mind népe a médok divatjának hódolt (Cs. 21)	Felöltőjük módja és alakja neki és hadinépének a médek módját követte (E. 71)	Ruházatának szabásában és alakjában ő maga és népe is a médek divatját követte (B.96)	<i>Indumentorum vero modus et forma sibi et gente (sic) modum Medorum continebat</i>	c.10 152
nemzetéből többé egy fogoly sem élhet (Sz. 52)	népéből többé egy fogoly sem marad életben (Cs. 37)	az ő népéből többé egy fogoly sem marad életben (E. 84)	saját népéből ezután egyetlen fogoly sem maradhat életben (B.106)	<i>de gente sua de caetero nullus captus vivere poterit</i>	c.40 169
olasz és német sereggel s más nyugati vegyes nemzetekkel (Sz. 19)	olasz német és más vegyes nemzetiségű sereggel (Cs. 17)	italiai, germán s más vegyes nyugati sereggel (E. 68)	italiai, német, valamint a nyugati egyéb kevérek nemzetiségű sereggel (B.94)	<i>Italico, Germanico ac caeteris mixtis gentibus occidentis</i>	c.8 149
Azon nemzet fegyverzete (Sz. 23)	Ezen nemzet fegyvere (Cs. 21)	Hadinépének (gens) páncélzata (arma) (E. 70)	Seregének fegyverzete (B.96)	<i>Sed arma gentis eius</i>	c.10 152
Minthogy azonban az ország igen tágas és néptelen vala (Sz. 94)	Minthogy azonban az ország igen tágas volt lakosai pedig alig voltak (Cs. 68)	Mivel pedig az ország igen terjedelmes és népektől üres volt (E. 113)	De mert az ország [ti. Magyarország] igen tágas volt, ugyanakkor híján volt az embereknek (B.123)	<i>Quia vero regnum erat amplissimum et gentibus vacuum</i>	c.95 193
az említett népek ellenére (Sz. 17)	az említett népek ellenére (Cs. 17)	az előbb mondtott népek akarata ellen	noha az említett népek akarata ellenére (B.94)	<i>invitis gentibus praefatis³⁰</i>	c.8 148

³⁰ Az előbb említett népek például a fehér kunok, besenyők, fekete kunok. „... Bessorum et Comanorum Alborum terras transient. Deinde Sodaliam, Ruthéniam et Nigrorum Comanorum terras ingressi tandem usque Tize fluvium salvis rebus invitis gentibus praefatis

Szabó	Császár	Erdélyi ²⁸	Bollók	Kézai	
a svábok nemzetségéből (Sz. 88)	sváb nemzet-ségből (Cs. 64)	a svábok népéből (E. 110)	sváb nemzetségéből (B.121)	<i>ex gente Svecvorum</i>	c.82 189
a népek szokása szerint (Sz. 94)	a népek szokása szerint (Cs. 68)	a népek szokása szerint (E. 113)	a népek szokás-jogát követve (B. 122)	<i>more gentium quosdam</i>	c.95 192
hadával [...] a ruténok havasain (Sz. 46)	seregével a ruténok havasain (Cs. 33)	hadinépével [...] a ruténok Havasait (E. 81)	hadával együtt [...] a rutén havasokon (B.104)	<i>cum gente sua Ruthenorum Alpes</i>	c.27 165
nyúgot népe (Sz. 54)	nyugoti népek (Cs. 38)	nyugat népe (E. 84)	Nyugat hadserege (B.106)	<i>gens occidentis</i>	c.41 171
fegyveres nép (Sz. 70)	fegyveres nép (Cs. 50)	páncélos hadi-nép (gens armata) (E. 101)	fegyveres had (B.114)	<i>gens armata</i>	c.57 179
népével együtt nagy tisztességgel lón fogadva (Sz. 78)	kiváló tisztelettel hódoltak neki (Cs. 56)	ahol őt hadi népével [...] sokszoros tisztelettel előzik meg (E. 106)	a hadával együtt sokféle megtisztetésben részesítették (B.117)	<i>et honore multiplici cum gente sua [...] praevenitur</i>	c.71 184
vegyes hadakkal (Sz. 79)	vegyes seregekkel (Cs. 57)	más vegyes népekkel	egyéb keverék-haddal (B.117)	<i>mixtis gentibus</i>	c.73 184
Rudolf hadi népe (Sz. 81)	Rudolf hadi népe (Cs. 59)	Rudolf hadinép-e (E. 108)	Rudolf hadserege (B.118)	<i>gens Rudolphi</i>	c.74 186
–	a scytha néppel (Cs. 31)	a szkíta néppel (E. 79)	a szkíta néppel (B. 102)	<i>cum gente Scitica</i> ³¹	c.23 163
seregét megosztván, népének harmad részét (Sz. 26)	a hol seregét megosztva, népének harmad részét (Cs. 23)	ahol szétosztva seregét, hadi-népe harmadát (E. 72)	ahol is szétosztotta hadseregét, s hadának egy-harmad részét (B. 97)	<i>ubi etiam diviso suo exercitu tertiam partem suae gentis</i>	c.11 153
hogyan népének nagy részével, mely távol volt (Sz. 26)	hogyan népének távol levő csapataival (Cs. 23)	hogyan hadinépének tömege, mely távol volt (E. 72)	seregének az a része, mely távol volt (B. 97)	<i>ut copia suae gentis, quae absens fuerat</i>	c.11 154
népe fáradtsága (Sz. 34)	népének fárasztása (Cs. 27)	hadinépének fáradtsága (E. 76)	népének fárasztása (B. 100)	<i>fatiga suae gentis</i>	c.17 159
húnoknak és más népeknek (Sz. 29)	a húnoknak és többi népének (Cs. 25)	a hunoknak s a többi népeknek (E. 73)	hunoknak és más népeinek (B. 98)	<i>Hunnis et caeteris suis gentibus</i>	c.13 156
a mint népe roncsoltatását meghallotta [ti. Konrád](Sz. 50)	A mint Konrád császár meghallotta, hogy népét fosztogatják (Cs. 35)	Konrád császár pedig, amint meghallotta népének tépedését (E. 82)	Konrád császár pedig, mihelyt hírül vette népének fosztogatását (B. 105)	<i>Conradus vero imperator, ut audivit lacerationem gentis suae</i>	c.36 167-8

pervenerunt” (c8 148.).

³¹ Szabó ezt a *cum gente Scitica* részt minden indoklás nélkül kihagyja: „Miután pedig Et-hele fiai a krimhildi csatában csak, hogy nem mind elvesztek” (Szabó Károly: i. m. 40). Császár itt még beszúrja: „...a scytha néppel együtt majdnem teljesen kipusztultak...” (Császár Mihály: i. m. 31). Bollók ugyancsak lefordítja: „...a szkíta néppel együtt szinte csaknem teljesen elpusztultak...” (Bollók János: i. m. 102).

Szabó	Császár	Erdélyi ²⁸	Bollók	Kézai	
húnok ellen hadi népet (Sz. 18)	sereget segít-ségül a hunok ellen (Cs. 17)	hunnok ellen hadinépen (gens) (E. 68) ³²	hunok ellen had-sereget (B. 94)	<i>contra Hunnos petiturus gentem</i>	c.8 149
megtére népe táborába (Sz. 24)	visszatért népének táborához (Cs. 22)	visszatért hadi-népének várai-ba (E. 78)	visszatért népének táborába (B. 96)	<i>conversus in castra gentis suae</i>	c.11 152
adót fizetnének és mikor kívánja, sereget adnának (Sz. 34)	adót is fizetnek, katonát is adnak, a mennyit csak kíván (Cs. 27)	földbért (census) is fizetnének, hadinépet (gens) is adnának, amikor akarja (E. 76)	adót fizetnek, és amikor akarja, katonát is adnak neki (B. 100)	<i>censum persolverent, et gentem quando vellet</i>	c.17 159
s hadban hatalmasabb (Sz. 45)	s származására nézve a legelőkelőbb (Cs. 33)	hadinép dolgában hatalmasabb (E. 81)	és hada is erősebb (B. 103–104)	<i>et potentior gente</i>	c.27 165
népe nagyobbik csapatát (Sz. 53)	ennek nagyobb seregét (Cs. 38)	hadinépének egyik nagyobb csapatát (E. 84)	a sereg nagyobbik részét (B. 106)	<i>maiores aciem gentis suae</i>	c.41 170

2. sz. táblázat. A „gens” előfordulásai és fordításai. (Forrás: Saját szerkesztésű táblázat.)

Császárnál ugyancsak előkerül a *gens* szó mindkét fordítása, bár a „nemzet” elődjéhez képest kevesebbszer (hat alkalommal). Nála azonban felfedezhetünk egy lényeges jelenséget. Azokban az esetekben használja a „nemzet”-et, legyen szó *gens*-ről vagy *natio*-ról, amikor az kifejezetten a hun vagy magyar csoportra vonatkoztatható.³³ Így például a ...*nationis eiusdem vistorias*... „hogyan ezen nemzetnek történetét,” vagy a *Nam gens ipsa*... „Mert a nemzet...” formában kerül elének, ellenben az ...*occidentis nationes*... „a nyugati népektől,” illetve a ...*gens occidentis*... „nyugoti népek” fordítást kapnak.

Érezhető tehát egy törekvés, hogy a nyugati népeket, a magyartól eltérő etnikumú csoportokat megkülönböztesse a hunoktól/magyaroktól. Ez a jelentős eltérés a korábbi fordítóhoz képest már itt rámutat arra, hogy a „nemzet” szó értékátalakuláson ment keresztül a 19. században. E jelenség egyébként beleilleszkedik abba a jól ismert koncepcióba, amely a 19. században erősödik meg, miszerint a magyar etnikum az államalkotó nemzet, míg a többi Kárpát-medencei etnikum csupán nemzetiség vagy

³² Erdélyi egyaránt használja a hunok és a hunnok szót is. Például a 68. oldalon külön sorokban mind a kettő forma megjelenik. E tanulmányban az idézett helyeken további elemzés nélkül az ott olvasható változatot használom.

³³ Van ugyan kivétel: ez az ...*Assirios et alias nationes*..., aminek – hasonlóan elődjéhez – „asszirusok és más nemzetek” jelentést ad. A szöveggörnyezet szerint II. András kereszties hadjárata közben, miután a „babiloni szultán” seregét legyőzte, az asszíriabeliek és mások (ti. „más nemzetek”) hódolni jöttek neki. Elképzelhető, hogy a Császár korában már megjelent rokonsági elméletek befolyásolták a szó illetén fordítását, de erre a rendelkezésünkre álló ismeretek alapján nem tudunk megnyugtató választ adni.

nép.³⁴ S itt talán még érdekesebbé válhat a Császár által kihagyott rész. A „*sicut mundi nationes alias*” ugyanis Kézai bevezetőjében egyike annak a három esetnek, ahol a *natio* megjelenik. Ezek közül kettő egyértelműen és félreérthetetlenül a hunokra/magyarokra vonatkoztatható, a fent idézett harmadik eset viszont az *alias* segítségével lényegében egyenlőségjelet tesz a világ összes „nemzete” és ez előbbieik közé. Ha Császár saját szövegében arra törekedett, hogy megkülönböztesse egymástól a „*pura Hungaria*” (önála: tiszta magyarság) nemzetét és más népeket, akkor e szófordulat problematikus lehetett.³⁵

Itt szükséges kitérnünk a „*pura Hungaria*” esetében alkalmazott különbségekre is a szerzőknél. Ez az összetétel két alkalommal fordul elő Kézai szövegében. Ha a magyar változatokat elemezzük, három esetet különböztethetünk meg. Az első eset, hogy a földrajzi/politikai egységnek tekintett Magyarország az, ami „tiszta”. A második egy etnikai egység (a magyar nép/magyarság) tisztaságát jelzi, a harmadik pedig az Erdélyi-féle verzióban felmerülő eset, amely pedig a földrajzi/politikai egységen belül egy tiszta csoportot jelent: *Mert száznyolc tiszta nemzetséget (generatio) tart Magyarország és nem többet* (E. 66). A Bollók-féle verzióban ugyancsak megjelenik a harmadik eset is: „*Magyarországnak ugyanis száznyolc tiszta nemzetsége van, és nem több*” (B. 93). Az első esettel nehéz mit kezdeni, hiszen feltehetjük a kérdést, mit jelent a „tiszta” egy ország tekintetében. Ráadásul a szövegkörnyezetben Kézai éppen elválasztja az idegen etnikumúakat és a hunokat/magyarokat, akik csak e 108 nemzetségből származhattak. Ennek fényében a második esetben a leszármazás már egyértelműbbnek tűnik, hiszen ahogy Szűcs rámutatott, Kézai tudatosan törekedett arra, hogy az idegenek és magyarok közötti vérségi elválasztás egyértelmű legyen, és ezt nemcsak szavakban, hanem művének szerkezetében is megerősítette.³⁶ A hunok/magyarok története (azé a 108 nemzetsége) tehát teljes mértékben elválik a jövevények (*advenae*) történetétől, és külön fejezetekben kerülnek tárgyalásra. Nem esik szó ezeknek származásáról és tetteiről annál nagyobb mértékben, mint amennyit a szöveg kerektsége minimálisan megkíván.

³⁴ Ezt egyébként Kézai művéből is levezethetőnek tekinthették, hiszen ahogy Szűcs már elemezte: Kézai precízen és jól érthetően elhatárolta egymástól az *extera natio*-t a hun/hungarus *natio*-tól, akik leszármazásban is különböznek az ide jövevényként (*advenae*) vagy segédnépként beérkezőktől. Az ugyanakkor más lapra tartozik, hogy Kézai nem emeli ki külön, hogy a jövevény népek kevésbé lennének „államalkotó” részei a királyságnak.

³⁵ Szükséges hozzátennünk, hogy nem ismerve pontosan Császár saját motivációit a szöveg megírásakor, nem tekintjük bizonyítéknak a fenti érvelést. Ugyanakkor Császár saját bevezetője, mely önmagában is furcsa érveléssel húzza ki e részt, valamint a „nemzet” szó kifejezetten magyarok esetében való használata (tekintve a korszakot) legalábbis figyelemre méltó.

³⁶ Szűcs Jenő (1973a): i. m. 618.; 620.

Az etnikai szóval való fordítás tehát logikusnak tűnik. Ugyanakkor a Hungaria más szövegekben „Magyarország” értelmet (tehát az első esetet) vesz fel. Kompromisszumos megoldásnak tűnik tehát Erdélyi fordítása az első esetben, amely az országon belüli „tisztá” nemzetségekre utal, de változatát a szófordulat második előfordulásánál elhagyja, és visszatér a már Szabónál először megjelenő „tisztá Magyarország” kifejezéshez: *Mivel a tisztá Magyarországnak nincs több nemzetsége (tribus vel progenies) mint 108 (generatio)* (E. 109). Bollók fordítása Erdélyi logikáját követi.³⁷

Császár, egyedülként a négy szerző közül, következetesen mind a két esetben „tisztá magyarságnak” fordítja a kifejezést. Ez a kifejezés Szabónál már megjelent, de csak a második esetben, tehát már ő is kétféle formulát alkalmazott. Császár következetességét arra is visszavezethetjük, hogy a „tisztá magyarság” kifejezés belesimul saját korának narratívájába.

Szabó	Császár	Erdélyi	Bollók	Kézai	
Mert száznolc nemzetségből áll a tisztá Magyarország s nem többől (Sz. 13)	A tisztá magyarságban ugyanis száznolc nemzetség van és nem több. (Cs. 15)	Mert száznolc tisztá nemzetséget (generatio) tart Magyarország és nem többet (E. 66)	Magyarországnak ugyanis száznolc tisztá nemzetsége van, és nem több (B. 93)	<i>Centum enim octo generationes pura tenet Hungaria et non plures.</i>	c.6 146
Minthogy a tisztá magyarságban nincs több törzs vagy nem, mint a száznolc nemzetség (Sz. 85)	Minthogy a tisztá magyarságban nincs több törzs vagy nemzetség, mint a száznolc nemzetség, (Cs. 61)	Mivel a tisztá Magyarországnak nincs több nemzetsége (tribus vel progenies) mint 108 (generatio) (E.109)	Mivel a tisztá Magyarországnak csupán száznolc nemzetsége van és nem több (B. 120)	<i>[C]um pura Hungaria plures tribus vel progenies non habeat quam generationes centum et octo,</i>	c.76 187

3. sz. táblázat. A „pura Hungaria” kifejezés. (Forrás: Saját szerkesztésű táblázat.)

Szücs levezetésében rávilágít arra a tényre, hogy Kézai tudatosan kezeli saját fejezeteit, így a következő fejezetekre való előreutalás vagy a korábbi fejezetekre való visszautalás több alkalommal is megjelenik, de a „pura Hungaria” esetében kifejezetten hangsúlyosan.³⁸ A szóhasználat Kézai kötött terminológiájaként értelmezhető, tehát ebben az esetben úgy vélhetnénk, célszerű lett volna Szabónak következetesen kötött formulaként fordítani.³⁹

³⁷ „Mivel a tisztá Magyarországnak csupán száznolc nemzetsége van és nem több” (Bollók János: i. m. 120).

³⁸ Szücs Jenő (1973a): i. m. 619–620.

³⁹ Úgy gondoljuk, ez a következetesség akár Erdélyi vagy Bollók esetében talán még hangsúlyosabb lehetett volna, de legalábbis a fordításkülönbség magyarázatra szorult volna. Ugyanakkor nem elhanyagolható az a tény, hogy e két szerző szófordulatai Szabóéhoz állnak legközelebb, sejtetve, hogy az ő logikáját mindenképpen figyelembe vet-

Ha Kézai gondolkodását vesszük alapul, akkor logikusan egy etnikai megkülönböztetésről van szó, semmint egy földrajzilag körülhatárolható területről. De figyelembe kell vennünk a középkori gondolkodás eltérő mivoltát, amelyben az ország vagy az országot meghatározó földrajzi terület szinonimnak tekinthető a benne lakó emberek sokaságával vagy közösségével. Ez Kézainak nem okozhatott különösebb problémát (de adott esetben az őt olvasó kortársainak sem), ellentétben egy modern fordításban, értelmezésben megjelenő kifejezésekkel, amelyeket tovább terhel a hozzájuk kapcsolt korabeli jelentés, mely sok esetben nem feleltethető meg annak korai előzményeivel. Véleményünk szerint, ha szigorúak akarnánk lenni, akkor a „*pura Hungaria*” kifejezést csak a korabeli középkori szociopolitikai viszonyok és a latinság viszonylatában lehetne értelmeznünk. A modern fordításokban a jelentés akkori tartalma torzulhat. A „*pura Hungaria*” ráadásul egy kifejezetten Kézaira jellemző kifejezés. Nem feledkezhetünk meg továbbá arról sem, hogy egy mindezen viszonyokat jól ismerő fordító is állást foglal a jelentés meghatározásánál, mely az általa választott szavak modern, aktuális jelentéseit is magában hordozza, különösen azok számára, akik a témában kevesebb háttérinformációval rendelkeznek.⁴⁰

Itt érdemes visszakanyarodnunk a Szabó és a Császár közötti fogalmi különbségek egy másik jelenségéhez. Ez pedig a „nép” és a „nemzet” fogalmak ambivalenciájának problematikája.

A 19. századi történetírók munkáiban is megtalálható „nemzet” és „nép” fogalmi keretei nem tisztázottak, és maguk a fogalmak kezelői is gyakorta felcserélik őket, vagy e két szó jelentése egymásba csúszik akár ellentmondásosan is. Szabó tehát saját fordításában ugyanezt a hagyományt követhette, mikor e szavakat mint rokon értelmű fogalmakat használja. A „nemzet” – ugyan ellentmondásokkal terhes változata – a 19. század végére nagyjából kikristályosodik (amely ellentmondások egyébként a 20. századot is végigkísérik), tehát Császárnak lehetősége van ehhez igazodni. Elképzelhetőnek tartjuk tehát, hogy Szabó ugyanezt az ambivalenciát alkalmazta a „*pura Hungaria*” esetében, hiszen az ő korában még bizonyosan élt a „Hungarus-tudat” hagyománya, és voltak is képviselői. Feltételezhető tehát, hogy Szabó e hagyományból merítve és Kézai saját korának ambivalenciáját is elfogadva e két kifejezést szinonimnak vélte és szabadon használhatónak tekintette.

Ezek szerint viszont feltehetjük a kérdést: vajon felróható-e akár Sza-

ték. A sorból inkább Császár lóg ki e tekintetben is, figyelembe véve azt, hogy ő saját fordításában e kérdésben következetesen fordítja a kötött formulát.

⁴⁰ A fordítói szóválasztásra kitűnő példa Bollók, akinek a „nemzet” szó egy kivétellel nem fordul elő. Emögött az egyértelmű tudatosságból arra következtethetünk, hogy Bollók olvasóinak azt közvetítette, hogy a „nemzet” semmilyen formában nem azonosítható a középkori latin *gens* és *natio* szavaival Kézai korában, de legalábbis magánál Kézainál.

bónak, akár más kortársainak a „nemzet/nép” páros ambivalenciája? Ha Szűcs elemzésébe betekintünk, láthatjuk, hogy a Kézainál oly erőteljesen megjelenő *natio* és a *gens* (akár hadsereg, akár nép jelentésben) rokon értelmű szavakként jelennek meg a középkori történetíró krónikájában, és előszeretettel cserélgeti őket, mint ahogy fentebb az általunk kiemelt ... *occidentis nationes...* / ... *gens occidentis...* párosa is mutatja.

Másrészről ugyancsak Szűcs azt is kimutatta, hogy a későbbi krónikák problematikusan kezelték a Kézai által lejegyzett szöveget, sok esetben nehezen vagy rosszul értelmezve szóhasználatát.⁴¹ De akár idevehetjük Turócit is, akinek szövegében egyfajta tudatos értelmezési keret figyelhető meg, legalábbis saját korára vonatkoztathatóan. A két szó közötti éles elválasztás tehát nemigen alakulhatott ki, különösen úgy, hogy a korábbiakhoz képest a *natio* még további új jelentéstartalmakat vehetett fel.⁴² Ennek fényében nem tekinthetjük meglepőnek a fogalmi bizonytalanságot. A 19. században intézményesülő történetírás igyekezett ezt feloldani, de a kortársaknak már a „nemzet” új jelentésével is számolniuk kellett.

Ezt támasztja alá Erdélyi szövege (majd pedig Bollóké is). A *natio* szó értékátalakulása miatt Erdélyi már kifejezetten és következetesen fordítja a *natio* szót minden egyes alkalommal „nemzet”-nek.⁴³ A *gens* szó esetében Erdélyi mindössze néhány és kifejezetten specifikus esetben fordít nemzetet, úgymint: „*Főképpen azért (aggódott) [ti. Szent István], hogy az ő véréből egy sem volt méltó arra, hogy a királyság koronájával fölemeljék, s nem volt olyan, aki az ő halála után a katolikus hitben oly új, zsenge nemzetet (novella) e hitben megőrizhetné*” (E. 86),⁴⁴ és „*Mert ez a nemzet a pogányságba állítva kegyetlenség volt a keresztényeknek*” (E.110).⁴⁵ Mindkét esetben a szövegkörnyezetben a magyarok katolikus hitre térítéséről van szó, egyik esetben István, másik esetben pedig Géza idején. Tekintve a fordítás megjelenésének idejét megelőző 1938-as évet, aligha tartjuk ezt véletlennek.⁴⁶ Minden más esetben viszont Erdélyi a *gens*-et vagy népek, vagy pedig – helyesen felismerve a szövegkörnyezetben a hadseregre történő utalást – hadinépnek vagy seregnek fordítja. Kiemelhető, hogy a további pontosítás érdekében egyes esetekben a hadinép mellé odaírja a latin szavakat is zárójelben.

⁴¹ Szűcs Jenő (1973a): i. m. 627–629.

⁴² Uo. 626.

⁴³ Ugyanez a tudatosság tükröződik Bollók szövegében, aki 1984-ben a nemzet szó újkori jelentését – ellentétes álláspontra jutva Szűccsel szemben – nem tartotta megfelelőnek a *natio* szó középkori értelmével.

⁴⁴ *Nam maxime ea propter, ut de suo sanguine dignus nullus esset regni corona sublimari et qui ipso mortuo gentem tam novellam in fide catholica posset conservare* (c.44 173).

⁴⁵ *Nam gens ipsa sub paganismo constituta crudelis persecutio fuerat Christianis.* (c76 188).

⁴⁶ Ide tehető még, hogy a fentebb hivatkozott két példában a magyarság már egy politikailag viszonylag egységes csoportként jelenik meg.

A Kézai-fordítások legegyszerűbb szóösszetétele kétségtelenül a *multarum gentium nationes* (c.44 172). Itt ugyanis mindkét szó egyazon kifejezésen belül jelenik meg, értelemeszerű tehát, hogy a közöttük levő különbséget mindegyik szerző igyekszik bemutatni, viszont e szóösszetétel tekintetében a fordítók között egyáltalán nincs összhang.

Szabó	Császár	Erdélyi	Bollók	Kézai	
sok nemzet népeit (Sz. 58)	sok néptörzset (Cs. 40–41)	sok nép nemzetét (E. 86)	sok nemzet népét (B.108)	<i>multarum gentium nationes</i>	c.44 172

4. sz. táblázat. A „*multarum gentium nationes*” kifejezés. (Forrás: Saját szerkesztésű táblázat.)

Tekintve, hogy saját fordításában Szabó a „nemzet” fordítást egyaránt használja mind a *gens*, mind pedig a *natio* szavakra, ellenben a „nép” szó is megjelenik a *natio* helyén, így tehát értelmezésében a kifejezés minden további nélkül jelenthetett ’sok nemzet népeit’. Császár, mivel saját szövegében a *natio*-t csak a magyarokra vagy hunokra vonatkozó esetekben fordítja nemzetként, sajátos megoldást választ, és mivel itt egyértelműen e kettőn kívül álló csoportokról esik szó, a „sok néptörzset” verziót használja.

A szövegkörnyezet szerint itt Szent István király vetette uralma alá a „*multarum gentium nationes*”-t, tehát pogányok megtérítéséről van szó. Erre vonatkozólag például a *multarum gentium* kifejezés több alkalommal is előfordul a Bibliában, mind az ószövetségi,⁴⁷ mind az újszövetségi részben, Szent Pál a Rómaiakhoz írt levelében.⁴⁸ Az utóbbi eset érdekessége, hogy itt Pál a Teremtés könyvéből (17:4) idéz. Míg ószövetségi értelmezése Ábrahámra és leszármazottaira vonatkozhatott, Szent Pál a levélben már azt fejt ki, hogy nem a törvény szerinti népek, hanem a hitből való „népek” is ide tartoznak (Róm 4:16). Pál, akit a „népek” apostolának is neveznek, a Rómaiakhoz írt levelében bőven kifejti, hogy az Ószövetség e passzusai miként értelmezendők a hitből megtért „utódokra”. Kézai pedig egyértelműen a szentire hagyatkozhatott saját szövegében.⁴⁹

Ami a *nationes*-t illeti, itt feltételezhetjük akár a régi ’leszármazás’ (*nascor*) jelentését, de akár népséget is.⁵⁰ Szabónál megfigyelhetünk

⁴⁷ *et magnificabor et sanctificabor et notus ero in oculis multarum gentium...* (Ez 38:23), „mint pogányok sokasága” (Károli).

⁴⁸ *Patrem multarum gentium posui te* (Róm 4:17), „sok nép atyjává tettelek téged” (Károli).

⁴⁹ A kifejezés érdekessége, hogy a Káldi-Neovulgáta fordításban a *gentes* helyén a „nemzet” szó áll („sok nemzet atyjává rendeltelek”). Lásd: <https://szentiras.hu/KN-B/R%C3%B3m4> (letöltés dátuma: 2024. 11. 17.).

⁵⁰ A Bibliában Ézsaiás próféta könyvében szerepel a *gentes* és a *nationes* egy versszakon belül. *Omnes gentes congregentur simul, et colligantur nationes* (Iz 43:9), amelynek Károli fordításában a *gentes* a „nép”, míg a *nationes* a „népség” fordítást kapja. (Egy későbbi fordításban már ez utóbbi nemzet.) Ellenben ugyancsak Ézsaiásnál szerepel a Károli-fordításban (és a későbbiekben is) „nemzet” a *nationes* helyén. *Attendite ad me, popule*

olyan esetet, ahol a *natio* egyértelműen leszármazást jelent. Így az *Alamannum natione* (c.8 149) résznél fordítása így hangzik: „Veronai Ditriket, alemann nemzetet” (Sz. 10).⁵¹ Szabó tehát saját kontextusában szabadon választhat a lehetőségek között, hiszen fordítása alapján kevésbé köti őt a nemzet/nép közötti különbségtétel. Sőt mivel egyértelműen kötöttebb „biblikus” formáról van szó, felhasználhatta (és bizonyosan meg is tette) a rendelkezésére álló bibliafordításokat. A *nationes* helyén az előforduló nép/népség/nemzet váltakozása tehát hatással lehetett Szabó fordítására. Ezzel együtt Császár fordítását is érthetőnek tarthatjuk, ha figyelembe vesszük saját igényét arra, hogy elkerülje a nem magyar népek nemzetként való említését. A szófordulat egyedi jellege leginkább Bollók fordításában mutatkozik meg, aki sajátos helyzetbe került, mivel a „nemzet” szót mindeddig és ezután is következetesen elkerülte. Ebben az esetben viszont mégis használja, mégpedig a *gens* helyén. Ehhez szükséges hozzátaloznunk Szűcs gondolatait, aki szerint Kézai itt a biblikus „pogányok” (*gentes*) értelemben jeleníti meg, tehát kötött formáról lehet szó. Bollók ezt figyelembe véve térhetett el saját terminológiájától. Ebben az esetben viszont véleményem szerint logikusan a „sok népnek nemzet/népségét/nemzetségét” tűnik helytállóbbnak. Ezt a formulát ugyanakkor és talán legkevésbé sem meglepő módon a bencés háttérű Erdélyi László használta. Ezt több szempontból is könnyedén megtehetette: egyrészt mivel a *natio* szót következetesen mindenhol nemzetnek fordítja, másrészt mert a Szabónál megjelenő a nemz szónak a befejezett változatú „nemzet” szavát értelmezi és pontosítja az „...*alemann (sváb) nemzet-béli...*” (E. 68) verzióra. Harmadrészt pedig biblikus szófordulatról lévén szó, az egyházi háttérrel és történeti pályafutásában egyháztörténettel is bőven foglalkozó szerző könnyedén felfedezhette a kapcsolatot.

A középkori szöveg fordításaiban a *natio* és *gens* mellett még két egyedi esetet szükséges kiemelnünk.

meus; et nationes, mea udite (Iz 51:4).

⁵¹ Ide vonatkozólag Szabónál ugyanez igaz a *gentes* esetében is. A példa: *Italico, Germanico ac caeteris mixtis gentibus occidentis* (c. 8 149), ami nála ekképpen jelenik meg: „olasz és német sereggel s más nyugoti vegyes nemzetekkel” (Szabó Károly: i. m. 10). A „nemzet” itt sem egy vagy több népegységre vonatkozik, hanem egyértelműen „vegyes” leszármazásra. Szabó korában tehát a „nemz” szó befejezett változatú „nemzet” alakjának élnie kellett.

Szabó	Császár	Erdélyi	Bollók	Kézai	
De mivel az új keresztyén magyaroknak nehéz vala a hit terhét viselni (Sz. 95)	Mivel azonban a nem-keresztény magyarok a hit igáját nehezen tűrhették (Cs. 69)	De mivel az új keresztény magyaroknak nehezükre esett a hit terhe (E. 114)	De mert a magyarok, újdonsült keresztények lévén nehezen viselték a hit terhét (B. 123)	<i>Sed quia Hungari novi Christiani grave habeant onus fidei</i>	c.96 193

5. sz. táblázat. A „*novi Christiani*” fordításai. (Forrás: Saját készítésű táblázat.)

Kézai Szabó és Erdélyi fordításában új/újdonsült keresztény magyarok fogolytartási dolgairól ír itt a negyedik könyvében. Ugyanezt a fordítást adja meg Bollók is 1984-ben. Császár fordítása ugyanakkor azt sugallja, hogy e gyakorlatot csupán a nem-keresztény magyarok követték. Mivel Császár fordításakor rendelkezésére álltak Szabó jegyzetei, valamint az a tény, hogy Mátyás Flórián szövegében is *noui*⁵² szerepel, a „nem keresztény” kifejezés erősen torzítja a szöveg értelmét. Emellé hozzátehetjük, hogy Kézai negyedik könyve, akárcsak a harmadik, elsősorban a jövővényekről, tehát a nem magyarokról szól (kivételt képeznek azok, akik a Kézai-féle értelmezésben hadmegtagadás miatt szolgásgorbba kerültek). Tekintve a 19. század végi viszonyokat, a magyar nemzeti narratívába nehezen illeszkedhettek be olyan elemek, amelyek a magyar kiválóság kárára válhattak volna. Ezt különösen annak fényében gondolhatjuk, hogy Császár szövege egyértelműen szélesebb olvasóközönségnek készülhetett.⁵³

Egy másik Császár szövegében fellelhető programszerűség a *communitas* kapcsán merül fel.⁵⁴ A szót Szabó és Erdélyi egyetlen esetben sem fordítja nemzetnek vagy népnek. Bollók mindenhol „közösségnek” fordítja.⁵⁵ Ellenben Császár fordításában nehéz következetességet találni e tekintetben: gyűlésnek, népnek és nemzetnek fordítja.

⁵² Tekintve a *novi/noui* hasonlóságát, a *non* szóhoz itt szükségesnek tartjuk kiemelni a Császár által használt Mátyás Flórián-szöveget: „*Sed quia Hungari noui christiani graue habeant huius [onus] fidei*”. Florianus 1883, 98. A fenti eset megmutatja, hogy Császár forrása sem használta a *non* szót.

⁵³ Ezt talán legjobban a kiadás formátuma igazolja. Míg a másik három szerző kiadása lábjegyzetekkel és magyarázatokkal ellátott terjedelmesebb szöveg, addig Császáré egy könnyen olvasható, kisméretű füzetecske, melyben alig néhány lábjegyzet szerepel.

⁵⁴ A Kézainál jelen levő *communitas*-ról Szűcs Jenő saját tanulmányának egy egész fejezetében kimerítően értekezett. Lásd: Szűcs Jenő (1973a): i. m. 597–612. A kérdésre még külön kitér a tanulmány bevezető részében is.

⁵⁵ Lásd pl.: Bollók János: i. m. 123.

Szabó	Császár	Erdélyi	Bollók	Kézai	
a magyarok községe (Sz. 51)	magyarok gyűlése (Cs. 36)	a magyarok községétől (communitas) (E. 83)	magyarok községe (B. 105)	<i>communitatem Hungarorum</i>	c.40 169
magyarok községe (Sz. 56)	a magyar nép (Cs. 40)	a magyarok községe (communitas) (E. 85)	Magyarok községe (B. 107)	<i>Communitas Hungarorum</i>	c.42 172
az egész község (Sz. 94)	az egész nemzet (Cs. 68)	az egész község (E. 113)	az egész közösség (B. 123)	<i>communitas tota</i>	c.95 193
nemesek községe (Sz. 95)	a nemesség (Cs. 69)	nemesek közösségének (communitas) (E. 113)	nemesek községe (B. 123)	<i>communitas nobilium</i>	c.96 193

6. sz. táblázat. A „communitas” fordításai. (Forrás: Saját szerkesztésű táblázat.)

Legérdekesebbnek ugyanakkor a *communitas Hungarorum* és a *communitas tota* közötti viszonyt találhatjuk. A „magyarok községe” (Szabó, Erdélyi) esetében Császár az etnikai viszonyt sejteti, ellentétben az „egész község”-gel (Szabó, Erdélyi), amely viszont Császárnál felveszi a nemzet jelentést. Császár fogalmi zavara tehát itt mutatkozik meg legerősebben, mert egyrésről, ahogy korábban rámutattunk, számára a „nemzet” elsősorban a magyarságra vonatkoztatható, másfelől ugyanakkor a nemzet az ő korában már más (úgy mint a modern „nemzet”) jelentéssel is rendelkezett.

Viszont, ha visszatekintünk a „nemzet” Császárnál korábbiakban kimutatott szelektív használatára, az ellentmondást szinte azonnal (legalábbis részben) feloldhatjuk. Császár számára a magyar – ellentétben más nyelvű és kultúrájú „nemzetiségekkel” – egyszerre tekinthető népnek (mint etnikai csoport) és a nemzetet alkotó közösségnek. Harmadrészt viszont a szövegkörnyezetben a *communitas tota* az egyház azon parancsát nem fogadja el, hogy keresztény foglyokat tartsanak. A következő bekezdés még mindig a foglyok tartásának problémáját fejtegeti, ahol a *communitas nobilium* megjelenik. Itt Császár már nemességet ír, tehát feltételezhetjük azt is, hogy az előző bekezdés „egész nemzete” valójában a „nemesi nemzet” egészét is takarhatja. Ebben pedig visszatükröződhet a nemzethez való tudati tartozás (az egy szerződést betartók közössége), amelynek jelenségéről és kialakulásáról Szűcs saját tanulmányában részletesen értekezett.⁵⁶

⁵⁶ A communitas-teória részletes kifejtésére itt nem kívánunk vállalkozni, különösen annak a fényében, hogy a *communitas* Szabó egyetlen alkalommal sem fordítja nemzetnek, hanem minden esetben közösségnek. Feltételezhetjük, hogy a Kézai idejében kihajtó *communitas*-ból táplálkozó „nemesi nemzet” tudata már Szabó korában sem volt összeegyeztethető az akkor már újkori jelentéssel bíró nemzet szóval, tehát a szerző ezt érzékeltetni szerette volna. Ebben az esetben viszont akár igazat is adhatnánk Császárnak. A kérdés eldöntését nem tartjuk lehetségesnek, tekintve a nemzet szó sokszoros jelen-

Összefoglalás

Összegezve a megvizsgált adatokat, az alábbi megállapításokat tehetjük. A legkorábbi fordító, Szabó például a nemzet szót gyakran szabadon, szinonimaként cserélgeti a nép vagy akár a hadsereg helyén is. E hagyomány pedig vagy visszavezethető a középkorra, vagy pedig e források újbóli előkerülésével egy megkonstruált hagyomány részévé válik. E szavak az ő fordításában, úgy tűnik, még nem nyerték el modern, kötöttebb jelentésüket, és egy régebbi hagyományból táplálkoznak. Erre a tényre utalnak saját lábjegyzetei is (és előszava), ahol egy-egy népcsoport leírására a nemzet, a nép és esetenként a faj is előfordul. Szabó e fogalmak különbözőségének vagy hasonlatosságának nem tulajdonít jelentőséget, és nem is tesz rá megjegyzést. A későbbi korszak viszont – miközben saját terminológiáit rendezni próbálja – nem tud mit kezdeni ezzel a fogalmi változatossággal, amely jól látszik Császár fordításában.

A „nemzet” Császárnál már egy kötöttebb szerkesztésben (többnyire a magyarokra vagy hunokra vonatkozó esetekben) fordul elő, míg a „mások” inkább népek, nemzetségek. Ezt a gondolatot tovább erősíti Császár figyelemre méltó lábjegyzettel ellátott kihagyása, melyből arra következtethetünk, hogy nem tudott mit kezdeni a „mint a világ többi népei/nemzetei” kijelentéssel. Mindemellett Császár munkájában megjelennek az olyan értelmezési esetek, amikor az „új keresztény” (*novi Christiani*) helyén nem keresztény magyarokat fordít, erősen torzítva a szöveg értelmét. Ugyancsak nála jelenik meg a *communitas*-nak (közösségnek) nemzetként való fordítása is. A fenti indokok alapján Császár saját munkája rendelkezik a három közül a legnyilvánvalóbb narratív programmal.

Erdélyinél a *gens* és a *natio* fordításai ugyancsak kötöttségben jelennek meg. A *natio*-t minden esetben nemzetként fordítja, a *gens* többnyire nép és hadinép formában jelenik meg, ez utóbbi pontosításként, amikor a Kézai szövegében sereget takar. Két alkalommal Erdélyi a *gens* szót nemzetnek fordítja, de a szöveggörnyezet alapján az egységesült kereszténnyé váló magyarság értendő alattuk. Erdélyi fordítását tekintjük a legpontosabbnak és saját szövegéhez képest a legkövetkezetesebbnek a *multarum gentium nationes* kifejezés esetében. A szerző nem követi a Szabó-féle nemzet/nép ambivalenciát. Nem igyekszik kikerülni a nemzetet rokon értelmű szavakkal, mint Császár, és nincs szüksége rá, hogy beemeljen egy addig nem használt szót (a nemzet), mint utódja, Bollók.

Bollók János saját fordításában egy másfajta programot közvetít. Következetesen elhagyva a „nemzet” szót, azt a kijelentést teszi, hogy e modern jelentéssel felruházott szót (szemben állva Szűcs elképzelésével)

téssel terhelt voltát, de a korszakban uralkodó fogalmi ambivalenciák valóságára mindenképpen rámutat.

nem tekinti többé a középkorra vonatkoztathatónak, egyetlen eset kivételével, melyben valószínűleg kötött biblikus formát fordít.

A fentiek fényében tehetjük azt a megállapítást, hogy a népet és a nemzetet kifejező, a középkor századaiban is ambivalens latin kifejezések kihatottak a modern fordításokra is. A *gens* és a *natio* azonfelül, hogy például és különösképpen Kézai esetében szinonimaként jelennek meg, melyeket a szerző időnként esetlegesen cserélget, olyan kifejezések helyén is, ahol például 'sereg' jelentésben szerepel. A két szó a középkor évszázadaiban időnként eltávolodik egymástól, majd ismét közeledik. A *natio* pedig a 13. században egy európai szemléleti hullám keretében értékelmelkedést kap. Ebbe az európai folyamatba illeszkedik bele Kézai meghatározó históriája is. A *gens* és a *natio* közötti különbségek és átjárhatóság tekintetében nem hagyhatjuk emellett figyelmen kívül a bibliai vonatkozásokat sem, ahogyan azt például a *multarum gentium nationes* esetében láthattuk. Ha Kézai vagy más középkori krónikás szempontjából nézzük, akkor a „biblikus” szóhasználat nem meglepő. De ugyanígy a Károli-bibliában a *natio* helyén megjelenő „nemzet” szót is befolyásoló tényezőnek kell tekintenünk a 18–19. században forrásmunkákat vizsgálók esetében.

A fenti tényezők jól kimutathatóak Szabó fordításában is, így az ő fordítását (legalábbis ebben az esetben) tekinthetjük a középkorhoz legközelebb állónak. Tehát az évszázadokon át hagyományba átítatódott fogalmak jelentései még a 19. század közepén is hatnak, hiszen Szabónak sem okoz gondot ezek használata. Ez a hagyomány azonban a 19. század közepétől bizonyosan megszakad, és az ezt követő korszakok (illetve esetenként területek) fogalmi változásai időről időre átalakítják a középkorról alkotott képet is. Szabó után néhány évtizeden belül olyan elképzelés születik meg, hogy e két fogalom kontúrjait nemcsak meghatározni kell, hanem élesen el is kell választani egymástól. Mind Császár, mind pedig Bollók meghatározzák a saját korukhoz igazított állásfoglalásukat, különösen a „nemzet” szó esetében. Míg Császár a „nemzet” modern fogalmát vetíti vissza olyan esetekben is, ahol a Kézainál még bizonyosan nem jelentkezett (lásd *communitas*), és más esetekben (értsd: „nem magyarok”) elkerüli a szó használatát, addig Bollók saját fordításában rendkívül következetesen került a „nemzet” szót Kézainál, és mindenhol egy semlegesebb (kevésbé terhelt jelentésű) „nép” szóval helyettesíti, ezzel szakítva minden addigi történeti hagyománnyal. A szó értékelmelkedése vagy -változása és kikopása a Kézai-fordítások szóhasználatából egy erős indikátora annak a jelenségnek, hogy a történeti korszakokban az egyes fogalmakra nehezedő kulturális változások súlya miképpen alakítja át nemcsak a jelenről alkotott képet, hanem a múltét is. Ez a jelenség pedig már Kézai korában is nyomon követhető a „natio” esetében, hiszen a történetíró maga is egy ilyen értékváltozás után írta meg saját munkáját.

A „JÓ NÁCKÓ”. KARÁDY IGNÁC (1820 K. – 1858) ÉLETE ÉS PÁLYÁJA

Berde Imre

Összefoglaló:

Karády Ignácot a neveléstörténet és az irodalomtudomány is Kossuth Lajos gyermekeinek nevelőjeként ismeri. Viszont azt alig szokás megemlíteni, hogy a reformkor ifjúságának húzónevei között tarthatjuk számon, akinek a munkássága a dualizmus korában is ismert volt kiadványai révén is. Mesefeldolgozásai úttörővé tették a gyermeknevelés és irodalomtudomány terén, de a felnőttek számára készített folyamatosan megújuló német formula-gyűjteménye is forgalomban volt a hosszú 19. század végéig. Személye és jelentősége feledésbe merült, pedig a Kossuth család és kortársai – mint Rónay Ignác és Görög Imre – elismeréssel adóztak irányába. Jelen tanulmány arra tesz kísérletet, hogy a hiányos források ellenére hiánypótló áttekintést adjon Karády Ignác életéről és pályájáról.

Kulcsszavak: Karády Ignác, Kossuth Lajos, Kossuth Ferenc, kisdedői mozgalom, nevelés az emigrációban

Abstract:

Ignác Karády is recognized in the history of education and literary studies as the educator of Lajos Kossuth's children. However, it is seldom mentioned that he was one of the leading figures among the youth of the Reform Era, whose work was also well-known during the era of Dualism through his publications. His adaptations of fairy tales made him a pioneer in both child education and literary studies, while his constantly updated German formula collection, created for adults, remained in circulation until the end of the long 19th century. His personality and significance have been forgotten, even though the Kossuth family and his contemporaries – such as Ignác Rónay and Imre Görög – paid him great respect. The present study seeks to provide a much-needed overview of the life and career of Ignác Karády, despite the scarcity of available sources.

Keywords: Ignác Karády, Lajos Kossuth, Ferenc Kossuth, kindergarten movement, education in emigration

Bevezetés

Karády Ignác (1820 k. – 1858) elsősorban Kossuth Lajos gyermekeinek nevelőjeként ismert a neveléstörténetben. Azonban az már kevésbé tudott, hogy a magyar reformkor gyermeknevelésének jelentős alakjai közé sorolhatjuk mesefeldolgozásai és elméleti pedagógiai munkája miatt. Ennek ellenére életéről még nem készült tudományos igényű összegzés. Eddig csupán néhány résztanulmányban¹, lexikon szócikkben² vagy folyóiratcikkekben³ tettek róla említést. Úgy tűnik, hogy míg mesekönyvei és francia, illetve német nyelvtanulást segítő kiadványai a dualizmus korában végig népszerűek voltak, addig nevelési elvei egészen a Horthy-korig feledésbe merültek, melyekről az 1938-ban kiadott *Magyar tanítók albuma* emlékezett meg néhány gondolat erejéig.⁴

A személyéhez kapcsolódó eddig feltárt források elsősorban egodokumentumok. A Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában a Tanárky Gyulához intézett levelek között olvashatók Karádytól származók 1852–1858-ra vonatkozóan.⁵ Ugyanitt őrzik a Karády Ignáchoz címzett leveleket is, melyeket többnyire Kossuth Lajosné Meszlényi Terézia írt, de Kossuth Lajostól, Orbán Baláztól, Hanák Jánostól és Lichtenstein Györgytől is olvasható egy-egy az 1849–1852 közötti időszakból.⁶ Jellemzően hiányosan maradtak fent a levélváltások. Több napló is ismert az emigrációból, melyek nemcsak említést tesznek Karády Ignácra, hanem Kossuth Lajos gyermekeivel kapcsolatos nevelési módszereiről is árulkodnak.⁷ A visszaemlékezések közül Vachott Sándorné

¹ Végh Dániel (2008): Olvasható-e Don Quijote magyarul? *Literatura – A MTA Irodalomtudományi Intézetének folyóirata*, 34. évf. 2. sz. 217–233.; Végh Dániel (2009): Apokrif magyar Don Quijoték a 19. században. *Filológiai Közlöny*, 55. évf. 1–2. sz. 49–60.; Domokos Mariann (2019): A bátyjait kereső lánytípus (ATU 451) a 19. századi populáris olvasmányokban és a szóbeliségben. In: Magyar Zoltán – Borbély Sándor – Ispán Ágota Lidia (szerk.): *Ethno-Lore. Örökség, globalizáció és lokális. Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézetének Évkönyve. XXXVI.* Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézet, Budapest. 303–333.

² Szinnyei József (1897): Karády Ignác. In: uő: *Magyar írók élete és munkái*. V. kötet. Budapest, Hornyánszky Viktor Akadémiai Könyvkereskedése. <https://mek.oszk.hu/03600/03630/html/index.htm> (letöltés dátuma: 2025. 05. 10.); Kenyeres Ágnes (szerk.): (1967): *Magyar Életrajzi Lexikon*. Első kötet. A–K. Akadémiai Kiadó, Budapest. 858.

³ Hegyaljai Kiss Géza (1934): A Kossuth-fiúk és nevelőjük. *Magyarország*, március 21. 8.

⁴ Hefty György (szerk.): (1938): *Magyar tanítók albuma. Tanulmányok a nemzetnevelés tárgyában folyó elemi népoktatás, a népiskolával kapcsolatos intézmények és a népművelés legfőbb kérdéseiről*. Hefty György, Budapest. 29–30, 33.

⁵ Tanárky Gyulához intézett levelek. MNL OL R 195 7.

⁶ Karády Ignác. MNL OL R 124.

⁷ László Károly (1887): *Napló-töredék. Az 1849-iki menekülteket, internáltakat, különösen Kossuthot és környezetét illetőleg, Törökországban és az amerikai egyesült-államokban. Franklin Társulat, Budapest; Koltay-Kastner Jenő: A Kossuth-emigráció szolgálatában.*

Csapó Mária emlékiratai tartalmaztak értékes információkat.⁸ A személyes forrásokból kinyerhető adatokat a korabeli sajtó egészíti ki, mely a visszaemlékezés műfajába sorolható cikkeknek is helyet ad.⁹ Elsődleges forrásértékkel bírnak könyvei, melyek nemcsak sokoldalú pedagógusi tevékenységének, hanem nevelési elveinek részleges rekonstrukcióját is lehetővé teszik.¹⁰ Képi forrásként a Kossuth-gyermekekkel készült festett csoportképet lehet csupán megemlíteni.¹¹

A teljes pályakép bemutatására ez a tanulmány nem vállalkozhat. Ellenben fontos célja a Karády életében lényegesnek tekinthető állomások esszenciális, kronologikus bemutatása, ezzel a történelemtudomány adósságát megkísérelve némileg pótolni – különösen a gyermekkor- és neveléstörténeti adalékok tekintetében.

A korai évek (1840–1848)

A kisdedővői karrier: Losonctól Kossuthig

Karády Ignác Aradon született, valószínűleg az 1820-as évek közepén. Gyermekkora a kutatás jelenlegi állása szerint homályba vész. Feltehető, hogy 1840-ben került Tolnára, hiszen egy 1843-ban megjelent korai tárcája bevezetőjében azt írta, hogy „három évi távollét után szülőföldem’ szép határában vagyok”.¹² Itt Wargha István igazgató (1837–1844) tanítványaként a Kisdedővő Intézeteket Magyarországon Terjesztő Egyesület által 1837-ben alapított első kisdedővő-képző intézetben folytatott tanulmányokat.¹³ Az Egyesület célja az óvodai rendszer kiépítése volt, melynek tagjai között foglalt helyet 1838-ban Kossuth Lajos,¹⁴ Wesselényi Miklós báró, Eötvös József báró és Trefort Ágost

Tanárky Gyula naplója (1849–1866). Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest; Splény Béla (1984): *Splény Béla emlékiratai I–II.* Magvető Kiadó, Budapest; Ács Gedeon (1989): *Mihelyt gyertyámat eloltom... Bostoni jegyzetek 1856–1863.* Gondolat, Budapest; Perczel Miklós (2024): *Naplóm az emigrációból 1849–1867.* Line Design, Budapest.

⁸ Vachott Sándorné (1888): Rajzok a multból. In: Abafi Lajos (szerk.): *Figyelő. Irodalomtörténeti közlöny. XXIV. kötet.* Aigner Lajos, Budapest.

⁹ Kossuth Ferenc (1894): Csávolszky Lajos barátomnak. *Egyetértés*, december 24.

¹⁰ Karády Ignác (1847a): *Regék. Nagyobb gyerekek számára alkalmazáa Karády Ignác.* Hecckenast, Pest; Karády Ignác (1848): *Elemi nevelés szülők és nevelők hasznára.* Pozsony.

¹¹ Egy 1850 körül készült csoportkép ismert róla: Karády középen látható, bal oldalon Kossuth Ferencsel és jobb oldalon Kossuth Lajos Tivadarral, akik állnak. Mindhárman átölelik egymást, ami a Kossuth Lajos által is leírt testvéri szeretet szimbólumaként értelmezhető. Lásd: Kossuth parainézise fiaihoz. Egy ismeretlen Kossuth-levél. *Ezredvég*, 2. évf. 3. sz. 52.

¹² Karády Ignác (1843): Vidéki tárcza. *Regélő Pesti Divatlap*, 1843. október 12. 955.

¹³ Losonczi iskolák. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1844. 3. évf. 8. sz. 183. Az intézet történetét feldolgozza: Kurucz Rózsa (2002): *Az első magyar óvóképző.* Babits Kiadó, Szekszárd.

¹⁴ Kossuth ekkoriban, azaz a börtönévek alatt (1837–1840) fordította le Samuel Wil-

ton is.¹⁵ Karády az egyébként önköltséges oktatás során tanulmányi segélyben részesült hallgatóként 1841–1843 között, amit általában legfeljebb négy főnek folyósítottak két évig.¹⁶ Kiválóságáról tanúskodik az is, hogy a losonci kisdedővő 1844. évi megnyitóján még hallgatóként felkérték a nyitóbeszéd megtartására.¹⁷

Karády hivatástudatból választotta a nevelői pályát. Erre utal például „Vidéki tárcza” címen 1843-ban megjelent szenvedélyes és tényszerű korai írása, amiben a helyi nőegyesület által alapított aradi kisdedővő gazdasági és szakmai állapotának feltétlenül szükséges és költséges fejlesztésére hívta fel a figyelmet.¹⁸ Egyúttal örömet fejezte ki a város azon szándéka miatt, hogy új intézeti lakást kíván építeni a kisdedővő intézetnek. Ezzel együtt figyelmeztetett is, hogy amennyiben a projekt megvalósul, akkor „a’ célznak megfelelő legyen, mert jelen intézetetek, hol sem testgyakorló gépek, sem udvar, sem kert, ’s mi több, az intézet’ első emeleten tétele miatt, biztos feljárás sincs, nem egyéb, mint átalakult nemzeti iskola”.¹⁹

Még a tolnai intézet növendékeként került Losoncra, ahol az 1844. február 18-án megnyílt első losonci kisdedővőben dolgozott. Az intézmény megnyitóján Karády is beszédet mondott, melyben a kisdedővő intézmények jelentőségét emelte ki.²⁰ Losoncon közös bérleményben lakott Steller Antallal, a losonci Református Líceum rektorának fiával. Steller jó barátságot ápolt a reformkori kortárs irodalom nagyjaival, így

derspin (1791–1866) gyermeknevelésről készült munkáját, ami a magyar óvodamozgalom kialakulásának fontos alapja volt. Lásd: Kossuth Lajos (1989): Buda, 1837. november – december 11. Kossuth Samuel Wilderspin A korai nevelésről és kisdednevelő intézetekről című munkájáról készült fordítása. In: Pajkossy Gábor (szerk): *Kossuth Lajos összes iratai 1837. május – 1840. december. Hűtlenségi per, fogság, útkeresés.* (Kossuth Lajos összes munkái, VII.) Budapest, Akadémiai Kiadó. <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Kossuth-kossuth-lajos-osszes-munkai-1/kossuth-lajos-osszes-munkai-vii-C0C9/kossuth-lajos-iratai-1837-majus-1840-december-hutlensegi-per-fogsag-utkereses-C0CA/37-buda-1837-novemberdecember-11-kossuth-wilderspin-kisdedovasrol-irt-muverol-keszített-forditasa-C4A1/a-buda-1837-novemberdecember-11-kossuth-samuel-wilderspin-a-korai-nevelésrol-es-kisdednevelo-intezetekrol-cimu-munkajrol-keszult-forditasa-C4A2/> (letöltés dátuma: 2025. 05. 12.).

¹⁵ Aggné Pirka Veronika (2014): A magyar óvodáztatás és óvóképzés történetének alakulása. In: Aggné Pirka Veronika – Mikonya György – Mészárosné Darvay Sarolta – Szarka Emese: *Kora gyermekkori nevelés – és családtörténet.* ELTE Tanító- és Óvóképző Kar, Budapest. 91.

¹⁶ Kurucz Rózsa (2002): 80, 170.

¹⁷ Deák Ágnes (2010): *A koronás Wargha. Egy kettőssügnők Kossuth és a császári rendőrség szolgálatában.* Akadémiai Kiadó, Budapest. 23–24.

¹⁸ „Az első kisdedővők az óvodaügy iránt elkötelezett lelkes, filantróp érzelmű honpolgárok adományai révén működhettek.” Pukánszky Béla (2005): A gyermekről alkotott kép változásai az óvoda történetében. *Educatio*, 14. évf. 4. sz. 706.

¹⁹ Karády Ignác (1843): 956.

²⁰ Losonczy iskolák. i. m.

Petőfi Sándorral is,²¹ aki 1845. június közepén felvidéki útja során Steller-nél és Karádynál vendégeskedett.²² Egy anekdota szerint Karády hívta fel Petőfi figyelmét a velük szemben lakó lányra, aki végül nem viszonozta Petőfi szerelmét. Ezt a költő *A varróleány* című versében örökített meg.²³ A losonci kisdedóvó létszámának ügyében 1846-ban Pesten keltezett nyílt levele jelent meg a *Pesti Hírlap*-ban, valószínűleg a kisdedóvó anyakönyvvezetési hibája miatt. Karády sérelmezte és közel három évi munkájának semmibevételét érezte, mivel rendkívül alacsony, 12 fős óvodai átlaglétszámot adminisztráltak óvodapedagógusi munkássága alatt. Ez azonban Karády szerint ellentmond a tényeknek, hiszen a beíratott gyermekek száma 98–100 közé tehető, amiből rendszeresen jelen volt 25–80.²⁴ Az ügy további kimenetéről egyelőre nem állnak rendelkezésre további információk, ugyanakkor annyi feltételezhető a létszámadatok tekintetében, hogy a losonci intézmény Karády hároméves működése alatt népszerűnek volt mondható.

Karády ekkoriban már foglalkozott francia–magyar fordításokkal. Ennek egyik bizonyítéka Francois Guizot (1787–1874) francia politikus és romantikus történetíró angol forradalmat feldolgozó munkája egy részletének magyar változata, ami I. Károly angol király haláláról szól.²⁵ A megjelentetett fordítás apropója feltehetően a reformkorra – és egyébként az 1849 utáni neoabszolutizmusra is – jellemző nemzeti liberalizmus eszméjén alapuló nyugat-európai romantika történetírásának hatása lehetett, melyet mintának tekintett a korszak magyar történetírása a Habsburg-ellenes kritika megfogalmazásakor.²⁶ Karády egyúttal felkarolta a francia nyelv oktatását is, amit mutat, hogy 1846-ban több alkalommal is beharangozták a sajtóban készülő francia–magyar társalgási kézikönyvnek nyomdába kerülését.²⁷ A 331 oldalas oktatási kiadvány végül 1847-ben jelent meg *Franczia magyar nyelv társalgás' kézikönyve, vagy tökéletes*

²¹ Petőfi és Steller barátságáról írt karcolatot Mikszáth Kálmán is. Lásd Mikszáth Kálmán (1881): Fővárosi tárcalevél. In: uő: *Cikkek és karcolatok X. 1880–1881. Szegedi napló*. (Mikszáth összes művei, 60.) Akadémiai Kiadó, Budapest.

²² Berecz Károly (1898): *A régi „fiatal Magyarország”*. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat, Budapest. 50.

²³ Fővárosi hírek, „A szép varróleány.” *Fővárosi Lapok*, 1882. október 18. 1486.

²⁴ Vegyes közlemények. *Pesti Hírlap*, 1845. szeptember 27. 210.; A kisdedóvó int. M. O. terj. egyesület. *Jelenkor*, 1846. október 15. 490.

²⁵ Karády Ignác (1845): I. Károly angol királynak kivégeztetése. *Pesti Divatlap*, szeptember 11. 754–757.

²⁶ Romsics Ignác (2011): *Clio bűvöletében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel*. Osiris Kiadó, Budapest. 125. Guizot történeti monográfiája végül 1866-ban jelent meg magyarul Fésüs György fordításában: Guizot Ferencz (1866): *Az angol forradalom története I. Károly haláláig*. Heckenast, Budapest.

²⁷ Budapesti szemle. *Pesti Divatlap*, 1846. augusztus 22. 675.; Fővárosi újdonságok. *Pesti Hírlap*, 1846. szeptember 13. 743.

útmutatás azok számára, kik magukat a' két nyelvben helyesen, és könnyű módon gyakorolni óhajtják. *Coursier E. után címmel.*²⁸

Ugyanebben az évben adta ki a *Regék* című, német mesefordításokat és meseátdolgozásokat tartalmazó antológiáját.²⁹ A könyv *A bátyjait kereső lány*-típusú (ATU 451) Grimm- és Bechstein-meséket tartalmazó legkorábbi magyar kiadvány. A magyar nemzeti gyermekirodalom megalapozásában a népmesék mellett az európai mesegyűjtemények is jelentős szerepet játszottak, melyek a 19. század közepétől folyamatosan erősödő reprezentativitást mutattak a gyermek- és ifjúsági irodalomban. Karády kötete továbbá azért is jelentős, mert nemcsak a magyar nemzeti nyelv és irodalom megteremtésében játszott fontos szerepet, hanem mintául szolgált a magyar folklórgyűjtések számára is.³⁰ Az antológia megjelenésekor, 1847 augusztusának végén nagy valószínűséggel már nem dolgozott óvodai tanítóként.³¹ Ekkoriban kerülhetett Kossuthékhoz feltehetőleg Székács József későbbi evangélikus püspök közbenjárásával, ugyanis Kossuth Lajos éppen nevelőt keresett gyermekeinek.³² Feltételezhető Wargha István szerepe is Karády kiválasztásában, ugyanis a Kossuth egyik legközelebbi munkatársának számító volt igazgató jó viszonyt ápolt hallgatóival, és tartotta a kapcsolatot kisdédóvóként végzett tanítványaival.³³ Ezt megelőzően Görög Imre (1818–1881) végezhetette a gyermeknevelői teendőket Kossuthéknál, aki ezután Kossuth titkáráként tevékenykedett 1849-ig.³⁴

1848 februárjában jelent meg először magyar nyelven Cervantes népszerű pikaeszk regényének átdolgozása.³⁵ A feltehetően francia nyelvű forrásból készült magyar átdolgozást Karády készítette.³⁶ Olyan köny-

²⁸ Karády Ignác (1847b): *Franciaia magyar nyelv társalgás' kézikönyve, vagy tökéletes útmutatás azok számára, kik magukat a' két nyelvben helyesen, és könnyű módon gyakorolni óhajtják. Coursier E. után.* Heckenast, Pest; Hivatalos tudósítások. *Budapesti Híradó*, 1847. december 16. 430.

²⁹ Karády Ignác (1847a): i. m. A kötetet a *Pesti Hírlap* már a megjelenés előtt reklámozta, mégpedig a következő címen: *Regék. Szívkepőző olvasmány gyermekek' számára.* Lásd: Fővárosi újdonságok. *Pesti Hírlap*, 1847. augusztus 8. 928.

³⁰ Domokos Mariann: i. m. 311–312.

³¹ Fővárosi újdonságok. *Pesti Hírlap*, 1847. augusztus 8. 928.

³² Kossuth fiainak levele. *Budapesti Hírlap*, 1885. június 25. 4.

³³ Deák Ágnes: i. m. 25.

³⁴ Fővárosi hírek. *Fővárosi Lapok*, 1881. július 6. 881.

³⁵ Cervantes (1848): *Don Quichotte de la Manche. Nagyobb gyermekek számára kidolgozott munka után mulatságos olvasmányul, fordította Karády Ignác.* Heckenast, Pest; Birkfalvy Péter (2006): Győry Vilmos, a Don Quijote fordítója. *Filológiai Közlöny*, 52. évf. 3–4. sz. 275–297. Az Ifjúság olcsó könyvtára sorozat részeként reklámozta: *Honi Irodalmi Hirdető*, 1848. február 1.

³⁶ A fordítás alapszövegével kapcsolatban eltérő vélemények vannak. Lásd: Gönczy Mónika (2006): „[...] tán nem lesz minden érdek és érdem nélkül, ha tudniillik méltónak találta a' hazafiasítást.” A magyar Don Quijote-jelenség néhány aspektusa a 19. század második felében. *Filológiai Közlöny*, 52. évf. 3–4. sz. 236.; Végh Dániel (2009): 53.

nyitott olvasmánynak készült, ami arányosan redukálta a barokk szöveget, törekedve a történet humorának és tanulságainak megtartására, melyet helyenként saját módosításokkal látott el. Elképzelhető, hogy eredetileg Kossuth Lajos biztatására készítette el a magyar átdolgozást Kossuth gyermekei részére.³⁷

A kiseddóvói tapasztalatok összegzése: Elemi nevelés szülők és nevelők használatára (1848)

Karády 7 év alatti gyermekek között eltöltött kiseddóvói tapasztalatait egy szülőknek és nevelőknek szánt – Görög Imrének ajánlott – kézikönyvben akarta továbbadni. A könyv bevezetőjében kiemelte, hogy kizárólag saját tapasztalait alapján írt, szakirodalmi forrásokra nem hivatkozott.³⁸ Rövid idő alatt ez már a többedik nevelési célzattal íródott kiadvány volt ekkoriban.³⁹ A fővárosi sajtó Rende József „KALAUZ” című könyvét,⁴⁰ valamint a Tatay István szerkesztésében megjelent kiadványokat említette meg főleg.⁴¹

Karády neveléstudományi krédója az volt, hogy az elhivatott nevelő feladata a gyermek testi, lelki, jellembeli fejlődését segíteni, ahogy ő írta, „indulatokat fékezni, a szenvedélyeket jóra vezetni, szóval a szívet képezni”.⁴² Szerinte a semleges és igenleges nevelési módok kombinációja vezethet pozitív eredményhez, aminek a szülők és nevelők csupán eszközei. A szülők felelősségét inkább a szellemi-lelki támogatásban látta, mintsem az anyagiban, ugyanis a tehetősebbek körében elterjettebbnek látta az elhidegült szülő-gyermek viszonyt.⁴³

Karádynál a gyermek olyan élőlény, aki eredendően nem jó és nem rossz, viszont bármelyiké válhat. Ezért úgy vélte, hogy a nevelést már a

³⁷ Végh Dániel (2009): i. m. 52–53.

³⁸ Karády Ignác (1848): i. m. 7.

³⁹ Megyék. *Budapesti Híradó*, 1848. február 3. 114.

⁴⁰ Rende József (1847): „KALAUZ,” az elemi tanodákban írni tanuló és olvasást gyakorló gyermekek számára. Pest, Emich Gusztáv Bizománya. Megjelenését kommentálja: Megyék. *Budapesti Híradó*, 1847. május 2. 295.

⁴¹ Tatay István (szerk.) (1847a): *Elemi fi- és leánytanulók szavaló és olvasó könyve. Mindkét nemű elemi tanodák, ugyszinté kisebb magányos növendékek használatára s éledeletére, szorosán a gyermeki korhoz, felfogáshoz és érdekhez, szintűgy mint a nevelési szempontokhoz alkalmazva*. Kilián György, Pest; Tatay István (szerk.): (1847b): *Grammatikai és polgári tanulók szavalmányai. 10–15 éves fiú vagy lány tanulók akár nyilvános, akár magányos használatára, – ugyanezeknek korához, felfogásához s érdekéhez, – szintűgy mint a neveléstannak szempontjaihoz szabva*. Kilián György, Pest; Tatay István (szerk.): (1847c): *Költészeti és szónoklati remek. Magyar prosodiával, metrikával, s a költői és szónoki beszédnemek és fajok rövid elméleti fölvilágosításával eme' neme és fajok szerint osztályozva/ Szónokköltészeti és bölcsészeti osztályu tanulók, nemkülönbön egyéb serdültebb mindkétmenű olvasóknak használatára*. Kilián György, Pest.

⁴² Karády Ignác (1848): i. m. 6.

⁴³ Uo. 2–7.

járni és beszélni kezdő gyermeknél el kell indítani, különben annak hiánya a rosszat fogja erősíteni. Ennek során a cél, hogy az ösztönöket, azaz a testet megtanulja alávetni az értelemnek, aminek irányítóje az erkölcs. Az erkölcsre tanítás eredményez olyan alapot, ami a tetteket a szabad akarat, a tárgyismeret és a józan gondolkodás viszonyában pozitívan meghatározza. „Annak van józan gondolkozása, ki a dolgot jól felfogja, jól összeilleszti, jól ítél és úgy okoskodik.”⁴⁴ Ebben lényeges a gyermeki akarat erkölchöz igazítása, amit nem kényszerítéssel, hanem a gyermek belátásának pozitív befolyásolásával érdemes elérni, aminek szabad akaratából fakadó meggyőződésen alapuló cselekedet az elvárható eredménye.⁴⁵

A jellemfejlődés két legfontosabb alkotójának a szép eszméjének és a becsületességnek a megismertetését tekintette. Ennek oka, hogy a szépség ismerete egyúttal a külső és belső jó vagy rossz közötti, valamint az illő és illetlen vagy szabad és tilos különbségtétel megértését feltételezi. A becsületességet pedig a tisztasággal, rendszeretettel és pontossággal kapcsolta össze. A gyermek érzelmeit az elkényeztetés és a túlzott szigor szélső értékei közé helyezett szülői magatartással indokolta. Szintén a szülői felelősséget emelte ki a gyerekek utánzás utáni tanulásával kapcsolatban, amihez a gyermeki tudásvágyat kötötte úgy, hogy a szülőnek egyrészt felelőssége van a gyerek tudásvágyának felébresztésében, másrészt az a helyes, ha a gyermek kérdéseit mindig igyekszik megválaszolni.⁴⁶

Külön figyelmet szentelt olyan gyakorlati kérdéseknek, mint az érzékszervek használatának megtanítása, a testnevelés fontossága, a helyes étrend, az alvás és a kényelmes ruházat. A vallásos nevelésről kritikusan értekezik, ugyanis egyrészt Istennel szembeni tiszteletlenségnek véli, ha a gyermek ismeretei csak dogmatikus felekezeti szokások és imádságok ráerőltetett elsajátítására terjednek ki, ahelyett, hogy csupán a saját szintjének megfelelő vallásos nevelésben részesülne. Felhívta a figyelmet arra, hogy a gyermeket rá kell szoktatni a kötelességteljesítésre, amit többek között az önuralommal, egészségmegőrzéssel, munkával és a már említett becsületességgel kötött össze.⁴⁷

Az erkölcsi kérdésekben egyesével, részletesen kifejtette álláspontját a hazugságtól az igazság szeretetén át az engedelmességig.⁴⁸ Nagy fontosságot tulajdonított a nemzeti nevelésnek, amit a magyar szokások, nyelv és országismeret tanításán keresztül vélt elérhetőnek. Véleménye szerint erre a legalkalmasabb hely az óvoda, ahol csak a magyar nyelv használatát szabadna engedélyezni, így a nemzetiségek is észrevétlenül megtanulná-

⁴⁴ Uo. 11.

⁴⁵ Uo. 10–12.

⁴⁶ Uo. 13–37.

⁴⁷ Uo. 38–50, 77–80.

⁴⁸ Uo. 54–69.

nak magyarul, ami erősítené a magyar nemzet egységét.⁴⁹ Ez a gondolat egyébként jól illeszkedett a kisdedóvokkal kapcsolatos politikai elvárásokhoz, amit a kisdedóv mozgalmat támogató Wesselényi Miklós báró például így fogalmazott meg:⁵⁰ „Igenis kisdedóv intézetek azok, mik által nemzetiségünk terjedését s nemzeti egységet, ezen minden áldások egyik főbbiket legkönnyebben s legbiztosabban elérhetjük; ez az, mi által a fenyegető veszélyeket legkönnyebben s legsikeresebben távoztathatjuk el. És ezért nincs tárgy, mire honfiaiim figyelmét vonni s munkás részvételüket feléleszteni inkább óhajtanám, mint kisdedóv intézetekre.”⁵¹

A játékot a gyermek lételemének tekintette, amiben érdemes magára hagyni. Ugyanakkor kiváló lehetőség a kognitív és nem kognitív képességek, különösen az önállóság fejlesztésére.⁵² Nem támogatta a vegyes óvodai csoportokat és tevékenységeket, hanem nemek szerinti elkülönítést javasolt.⁵³ A büntetés kérdésében a hangerőt tartotta a legcélravezetőbbnek, viszont végső esetben nem vetette el a testi fenyítést sem. Azonban mindkét esetben szükségesnek tartotta a büntetési forma szóbeli indoklását a gyermeknek.⁵⁴

Könyvében külön részt szentelt gyakorlati kérdéseknek, valamint a természetismeret, számtan, geometria, mértékegységek, alapvető földrajz, hangtan, idő, verselés, éneklés tanításának, amikhez minta-párbeszédet vagy konkrét gyakorlatokat írt le illusztrációként. A mese, vers és ének kiválasztásánál az erkölcsi mondanivalót emelte ki, ami elősegíti a gyermek képzelőtehetségének fejlődését is. A mesével kapcsolatban utalt a *Regék* című könyvére, amit megfelelő átfogalmazással kiskorúaknak is ajánlott.⁵⁵

Forradalom, szabadságharc, rejtőzködés és fogság (1848–1850)

Tevékenysége a forradalom és szabadságharc alatt

Habár főállásban Kossuth Lajos gyermekeinek nevelője volt, az 1848–1849-es események alatt sem csak mint pedagógus tevékenykedett. Egyrészt győri tartózkodása idején kivette részét az 1848. márciusi pozsonyi események tudósításából,⁵⁶ aminek anyagát a *Hazánk* című (ekkor

⁴⁹ Uo. 72–73.

⁵⁰ Deák Ágnes: i. m. 25.

⁵¹ Br. Wesselényi Miklós (1843): *Szózat a magyar és szláv nemzetiség ügyében*. Wigand Ottó, Lipcse. 309.

⁵² Karády Ignác (1848): i. m. 51–53.; 70–71.

⁵³ Uo. 18–21.; 53.

⁵⁴ Uo. 73–77.

⁵⁵ Uo. 85–150.

⁵⁶ Lukácsy Sándor (1964): A márciusi ifjak. *Valóság*, 7. évf. 1. sz. 13.; Martinkó András

már) politikai és szépirodalmi közlöny hozta le.⁵⁷ A témához kapcsolódó terjedelmes cikkéhez mellékelte egy sajtószabadságra figyelmeztető üzenetet is a cenzor és a szerkesztő részére, a március 15-i pesti forradalom győzelmére hivatkozva: „Mielőtt a tegnapi és mai nagyszerű eseményekről szólnék, ki kell mondanom és pedig figyelmeztetésül a cenzornak, hogy mindezt, amit írok, más tudósító társaim is azon rendben és valóságban írják, s minden betű... sok más üdvös, reform mellett, a sajtószabadságot a legtisztább lényegében... kivívtuk... azért joggal reményem és kívánom, hogy jelen tudósításom változatlanul nyomassák ki, mit ha a cenzor engedni vonakodnék, ön tisztelt szerkesztő úr, mint lapjának ezutáni szabadszerkesztője, a censored önkény megvetése mellett minden felelősségi teher nélkül bátran kinyomathatja, kiadhatja.”⁵⁸ Másrészt az ekkorra már gyakorlatilag országos hírnévvel rendelkező Karády nem lankadt nemzeti oktató-nevelő munkájában sem, hiszen 1848 nyarára megjelentette felnőttek számára a német nyelvi hiányosságok pótlását segítő kiadványát *Uj magyar-német Levelező a' nép számára* címmel.⁵⁹ Ez a formulagyűjtemény akkora népszerűségnek örvendett, hogy 1886-ig tízszer adták ki a postaszolgálat fejlődéséhez igazított átdolgozott formákban.⁶⁰

A Kossuth-gyermekek nevelésében rendkívül lelkiismeretesnek ismerték. Vachott Sándorné 1849 tavaszáról írt visszaemlékezésében is ezt emelte ki Karádyval kapcsolatban: „Nevelőjük, Karády Ignác, nem csak vég pillanatáig híve maradt a kormánynak, de igen lelkiismeretes, jeles férfiú vala, aki éjjel-nappal azon törte fejét, mi válnék kitűnő kis tanítványainak előnyére, mi felelne meg a nagy várakozásnak, melyet Kossuth Lajos gyermekeitől a közvélemény úgyszólván megkívánt.”⁶¹ Pedagógusi elhivatottságát és képességeit vélhetően tényleg próbára tette a gye-

(1970): Petőfi útja a győri Hazánkhoz. In: Lukácsy Sándor – Varga János (szerk.): *Petőfi és kora*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 103.

⁵⁷ A *Hazánk* 1847. január 1. és 1848. augusztus 14. között működő újság volt, ami kereskedelmi és szépirodalmi lapként indult, de 1848-tól politikai és szépirodalmi tartalmakkal került ki a nyomdából. A „márciusi ifjak” írásainak is fórumot adott. Vidéki lapként tartják számon, hiszen Győrben működött Kovács Pál szerkesztésében. 1848. július 1-től *Hazánk* győri lap címmel jelent meg. Lásd: T. Erdélyi Ilona (1979): Az irodalmi divatlapok. In: Kókay György (szerk.): *A magyar sajtó története*. I. köt. 1705–1848. Akadémiai Kiadó, Budapest. 444–445.

⁵⁸ Perneszy Gyula (1973): 125 éve történt Győrött... *Kisalföld*, március 15. 4.

⁵⁹ Karády Ignác (1848): *Uj magyar-német Levelező a' nép számára, vagy is: gyűjteménye a' polgári életben előforduló mindenféle iratoknak, mint: köszöntő-, köszönő-, mentegető-, meghívó-, ajánló-, emlékeztető- és intő levelek, valamint nyugtatványok, váltók, utalványok, bizonyítványok, meghatalmazások, folyamodások, szerződések, végintézetek sa't.* Budapest, Heckenast Gusztáv.

⁶⁰ Fónagy Zoltán (2013): Levelezés a 19. századi Magyarországon. *Történelmi Szemle*, 55. évf. 4. sz. 628.

⁶¹ Vachott Sándorné: i. m. 198.

rekekkel szembeni szülői és társadalmi elvárás. Ennek egyik fontos eleme volt a Kossuth család iránti rendkívüli lojalitása, továbbá ügyelt arra, hogy a rá bízott gyerekek viselkedése és tudása korukhoz és – a kormányzó családja lévén – társadalmi rangjukhoz méltó legyen. Karády egyaránt figyelt az illemszabályok oktatására és az életkorhoz igazított általános műveltség megtanítására is. A legidősebb fiú, Ferenc (1841–1914) még 1848 január 1-jén kelt és keresztapjának, Deák Ferencnek gyöngybetűkkel és jó helyesírással írt kis üzenete nevelője lelkiismeretességének is bizonyítéka: „Kedves Keresztatyám! Azt mondotta édes mamám: írjak keresztatyámnak levelet és én örülök, hogy írni tudok, mert nagyon szeretem kedves keresztatyámat, de még jobban örülnék, ha szóval mondhatnám meg mennyire szeretem, azért kérem látogasson meg bennünket, hadd czirogathassam meg kedvem szerint. Isten áldja meg édes keresztatyámat, kívánja szívből Pozsonyban Január 1én 1848 szerető keresztfia Kossuth Feri.”⁶² Egyébként a kis Feri kortársaihoz képest bőven átlagon felüli ismeretekkel rendelkező tehetséges gyermeknek ismerték, akit ekkoriban a rajzolás kötött le igazán.⁶³

Ismert az is, hogy a gyerekeket rendszeresen délelőtti sétára vitte, melynek során alkalmanként Vörösmartyhoz is ellátogattak. Vachott Sándorné emlékei szerint a legkisebb fiú, az ekkor alig 5 éves Kossuth Lajos Tódor (1844–1918) egy alkalommal elszavalta a *Szózatot* is Vörösmartynak.⁶⁴ Karádynak ez a gyakorlata egybecseng a nemzeti neveléssel és a testneveléssel kapcsolatos elveivel.

Nem szabad figyelmen kívül hagyni azt sem, hogy a Kossuth-gyermekek nevelőjeként bizalmi viszonyban volt a szülőkkel. Ebbe a kapcsolatba belefértek olyan témák is, amik kívül estek a nevelői munkakörön. Erre világít rá Hanák János hadnagy levele, amiben Karádyn keresztül próbál protekciót szerezni Kossuth Lajosnál hadbírói kinevezéséhez, amire Perczel Miklós terjesztette fel korábban.⁶⁵

⁶² MNL OL R122 II. H. 8-1. Kossuth Lajos gyermekeire vonatkozó iratok. Kossuth Ferenc keresztatyjához. (1848. 01. 01.)

⁶³ Vachott Sándorné: i. m. 198. Kossuth Ferencről csak 1859 után maradtak fenn rajzok, melyeket lásd: MNL OL P444 31. 1. Kossuth Ferenc iratai. Rajz-album (1859). Kossuth Lajos Tódor is jól bánt a ceruzával, amit mutat egy 1850. júliusi keltezésű, Kossuth Lujzának készített rajza Kütahya egyik épületéről. Lásd: MNL OL R122 II. H. 10-2. Kossuth Lajos gyermekeire vonatkozó iratok. Tódor ceruzarajza (1850 július). Ebből némileg lehet következtetni a 8 éves Kossuth Ferenc rajz tehetségére is.

⁶⁴ Vachott Sándorné: i. m. 198.

⁶⁵ MNL OL R124 II. V. 2-1. Karády Ignác iratai. Karády Ignác urnak Kossuth Lajos nevelőjének Szegeden. (1849. július 20.)

A bakonyi rejtőzködés és a pozsonyi fogság (1849. július – 1850. április)

Ahogy a szabadságharc veresége egyre inkább elkerülhetetlennek tűnt, Kossuth Lajos gondoskodott gyermekei biztonságáról. Ennek érdekében feltehetőleg közvetlenül az 1849. július 11-én lezajlott harmadik komáromi csata után elkezdte megszervezni a menekülésüket,⁶⁶ hiszen Pestről a Dunántúlra küldte őket, míg a kormány Szegedre költözött.⁶⁷ A szabadságharcot lezáró 1848. augusztus 9-i temesvári vereséget követően a Kossuth család három részre szakadt. Kossuth Lajos a kormányzóságról lemondva, egész családját hátrahagyva menekült el Magyarországról, végül török védőőrizetben internálták Sumenbe. Itt találkozott 1850. január 15-én a külön úton, hamis útlevéllel és szerb kormányzati támogatással menekülő feleségével, Meszlényi Teréziával.

A gyerekek dunántúli bújtatása csak rövid ideig volt sikeres, amiben a Meszlényi rokonság segített. Oktatásuk a körülmények ellenére sem szakadt meg, hiszen Karády mellett nagynénjük, Marton Antónia, azaz „Tóni néni”, valamint Mari nevű dajkájuk gondoskodott róluk.⁶⁸ Splény Béla emlékiratában viszont úgy emlékszik, hogy ekkoriban egy Vörös nevű nevelő kísérte a gyerekeket,⁶⁹ ami felveti a kérdést, hogy azonosítható-e ezzel a személlyel a bujdosó Karády vagy sem, hiszen használhatta volna az álnevet.⁷⁰

Evidens, hogy a rejtőzködésük alatt nyilvánosan nem mutatkozhattak, Karády mégis megtalálta a lehetőségét annak, hogy a helyi kortársaikkal ismerkedhessenek és játszanak. Erre jó példa halimbai tartózkodásuk, ahol egy Szabó Vince nevű 8 éves zsellérfiúval tölthettek el időt az arra kijelölt pajtában.⁷¹ Azonban az inkognitó fenntartására is felkészítették a gyerekeket, ami azt is jelentette, hogy tudatosan le kellett tagadniuk a nevüket.⁷² A rejtőzködésük Kossuth Ferenc emlékei szerint éppen ezen a ponton lepleződött le, ugyanis a Kovács Pál királyi fiskális árulása⁷³ nyomán rájuk törő és pisztolyt szegező katonáknak ellenállás nélkül elárulta a nevét, amit Ferenc később úgy értékelt, hogy egyrészt valószínűleg büszke lehetett vezetéknévére, másrészt nem tudott hazud-

⁶⁶ Rainer Pál (1995): Kossuth Lajos házassága (1841) és a Kossuth gyerekek menekítése (1849). In: T. Horváth Lajos (szerk.): *„Elöttem állott nemzetem ébredése.” Kossuth Lajos 1802–1894.* Athenaeum R. Társulat, Veszprém. 30.

⁶⁷ Hajnal István (1927): *A Kossuth-emigráció Törökországban.* I. kötet. Magyar Történelmi Társulat, Budapest. 8.

⁶⁸ Splény Béla: i. m. 136–138.

⁶⁹ Uo. 138.

⁷⁰ Rainer Pál: i. m. 32.

⁷¹ Uo. 30.

⁷² Kossuth Ferenc (1894): Csávolszky Lajos barátomnak. *Egyetértés*, december 24.

⁷³ Hajnal István: i. m. 334.

ni.⁷⁴ A valósághoz feltehetőleg hozzátartozott a házkutatás brutalitása, ami a gyerekeket lelkileg mélyen érintette. Az erre utaló anekdota szerint ugyanis „irtózatos remegésben töltötték a percek, mikor a kém betörte az ajtót, és pisztolyát Kossuth Ferencnek szegezve durván ráívalt: – Ki vagy? Kossuth Ferenc, aki testvérei jajveszékelései közepette bátran megállott s ahelyett, hogy álnevet mondott volna, amire betanították, bátran így felelt: – Én Kossuth Feri vagyok! A polgári kém erre szó nélkül valón ragadta és a katonák közé dobta. Ezt tette Kossuth Tivadarral és Vil-mával is, aki nagy megrémülésében egyre ezt kiáltotta: Jaj, bácsi, ne verjen meg! Jó leszek! És görcsösen belekapaszkodott Ferenc karjaiba, úgy hogy a katonáknak kellett lecsendesíteni és becézgetni őt, hogy nagy félelmét leküzdjék.”⁷⁵

A foglyokat először Győrbe, majd hajóval Pozsonyba vitték, ahol a várban őrizték őket 5 hónapig.⁷⁶ Ez idő alatt Marton Antónia vállalta át a nevelői feladatokat, akinek a szabadulása után Kossuth Ferenc levélben kérte, hogy vagy Karádyt helyezték át hozzájuk, vagy engedjék őket nagymamájukhoz, Kossuth Lászlónéhoz, mivel nincs aki tanítsa őket.⁷⁷ Egyébként Haynau nevelőintézetbe akarta helyezettetni a gyerekeket, ezzel formális túszként tartva őket, amit a minisztertanács nem támogatott, mivel ez a hivatalos indoklás szerint akadályozta volna nevelésüket.⁷⁸ Ráadásul ekkorra már az igazságügyet kérték fel gyámeljáráás lefolytatására, mert a gyermekekért felelős szülők jogaik gyakorlásában akadályoztatva voltak, a belügyminisztérium konkrét nevelési terve is elutasításra került, illetve a pénzügyminisztérium sem kívánta finanszírozni a havi 200 fontot meghaladó ellátási költségeket.⁷⁹ Végül Kossuth Lászlóné közbenjárására Láng Mihály evangélikus lelkészt jelölték ki hivatalos gyámnak, tehát Pestre kerültek 1850 áprilisában.⁸⁰

A kormányzat részéről határozott szándék mutatkozott Kossuth La-

⁷⁴ Kossuth Ferenc: i. m.

⁷⁵ Kossuth Ferenc 1841–1914. *Pesti Napló*, 1914. május 26. 6.

⁷⁶ Splény Béla: i. m. 138.

⁷⁷ MNL OL R122 II. H. 8-2. Kossuth Lajos gyermekeire vonatkozó iratok. T. Pólinak (1850. január).

⁷⁸ <https://mrp.oeaw.ac.at/pages/show.html?document=MRP-1-2-02-0-18500205-P-0272.xml>. Protokoll der am 5. Februar 1850 zu Wien abgehaltenen Ministerratssitzung unter dem Vorsitze des Ministerpräsidenten, Ministers des Äußern und des Hauses Fürsten v. Schwarzenberg. *Die Ministerratsprotokolle Österreichs und der Österreichisch-Ungarischen Monarchie 1848–1918*. Serie 1: *Die Protokolle des Österreichischen Ministerrates 1848–1867*. Österreichischen Ost- und Südosteuropa-Institut, Wien, 2002 (letöltés dátuma: 2025. 05. 12.).

⁷⁹ <https://mrp.oeaw.ac.at/pages/show.html?document=MRP-1-2-01-0-18491027-P-0196.xml>. Protokoll der Sitzung des Ministerrates gehalten zu Wien am 27. Oktober 1849 unter dem Vorsitze des Ministerpräsidenten, Ministers des Äußern und des Hauses, FML. Fürsten v. Schwarzenberg. Uo. (letöltés dátuma: 2025. 05. 12.).

⁸⁰ Rainer Pál: i. m. 32.

jos teljes családjának eltávolítására Magyarországról, aminek része volt a gyerekek szüleikhez küldése, de Ausztria is felmerült, mint opció. Indoklasként azt közölték, hogy „Kossuth anyjának, nővérének és gyermekeinek jelenléte Pesten rossz benyomást kelthet, mivel őket szinte trónkövetelőként kezelik, sokak részéről együttérzés és csendes tisztelet övezi őket”.⁸¹ A nemzetközi közvélemény és a brit kormány nyomása is kellett ahhoz, hogy a gyerekeket „Haynau táborszernagy önként ajánlott kegyelméből”⁸² szüleikhez engedje a törökországi Kütahyába Karády Ignác és Ruttkay Józsefné Kossuth Lujza kíséretében.⁸³

Az emigráció (1850–1858)

Törökország (1850–1852)

A Mussurus-jegyzékben a török kormány vállalta a mohamedán hitre való áttérést megtagadó magyar internáltak elhelyezését, amit végül Kütahyában jelölt ki.⁸⁴ Az itt tartózkodó emigránsok életét gyakorlatilag török vendégséggként lehet értelmezni, ugyanis nemcsak Kossuthék biztonságát garantálták – melynek ellenére az internáltak egyáltalán nem érezhették magukat biztonságban –, hanem otthonos körülményeket is biztosítottak az ott lakóknak, akik ugyanakkor két táborra szakadva küzdöttek az összezárttság okozta pszichikai hatásokkal is.⁸⁵ A török kormány a laktanyával szemben gyümölcsöskertet bérelt, ahova az emigránsok számára emeletes, vízzel ellátott mulatóházat is építtetett, amit Kossuth-kertnek neveztek, és esténként a közösségi eszmecserék, mulatozások helye volt.⁸⁶

Karády úgy tűnik, megfelelő körülményeket tudott biztosítani a gyerekek további oktatására, amit azonban nem egyedül folytatott. Ugyanis

⁸¹ <https://mrp.oeaw.ac.at/pages/show.html?document=MRP-1-2-02-0-18500418-P-0323.xml> Protokoll der am 18. April 1850 in Wien abgehaltenen Ministerratssitzung unter dem Vorsitze des Ministerpräsidenten, dann Ministers des Äußern und des Hauses Fürsten Felix v. Schwarzenberg. *Die Ministerratsprotokolle Österreichs und der Österreichisch-Ungarischen Monarchie 1848–1918*, i. m. (letöltés dátuma: 2025. 05. 12.).

⁸² Vegyes hírek és események. *Pesti Napló*, 1850. május 28. 2.

⁸³ Szabad György (1977): *Kossuth Lajos politikai pályája ismert és ismeretlen megnyilatkozásai tükrében*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest. 166.

⁸⁴ Hajnal István: i. m. 301–324.

⁸⁵ László Károly: i. m. 42.; Ács Gedeon: i. m. 136, 209–213.; Bayram, Nazir (2003): Kísérletek Kossuth Lajos Kütahjából való megszöktetésére és az Oszmán Birodalom által tett ellenintézkedések. *Aetas*, 18. évf. 2. sz. 99–100. Lásd még: Füzes Miklós (1990): *Batthyány Kázmér*. Gondolat – Baranya megyei Levéltár, Budapest. 177.; Dobos Gyula (2024): „Emelt fővel...” Élet és pályakép Perczel Miklósról. In: Perczel Miklós: i. m. 24.

⁸⁶ László Károly: i. m. 42.

Ferenc Kinizsi Istvántól lovagolni tanult, Asbóth Sándortól pedig rajzolni, míg Karády az elemi tárgyak tanítását vállalta.⁸⁷ Ács Gedeon református lelkész alkalmanként helyettesítette Karádyt.⁸⁸

Karádyról általában nagyon jó véleménnyel voltak az emigrációban. Az erősen Kossuth-kritikus és Kossuthnét sem kedvelő Perczel Mór szerint „igen derék, művelt ember, szüntelen a gyermekekkel foglalkozik,”⁸⁹ akinek a feladatát nem könnyítette meg Kossuth Lajosné Meszlényi Terézia – szerinte – elviselhetetlen természete sem, aki – véleménye szerint – botrányosan viselkedett akkor is, amikor a családi kocsikázás alkalmával Karádyt nem engedte a gyerekekkel egy kocsiban ülni, ezért csak a külső ülésen utazhatott.⁹⁰ A gyerekek feltehetően nem sokat érezkelhettek a jó körülményeknek köszönhetően a nemzetközi politikai helyzet következményeiből, hiszen Perczel feljegyzése szerint „igen csintalanok”⁹¹ voltak. Alkalmanként szószéken szavaltatta őket Karády az emigránsokból álló közönség előtt.⁹²

A gyerekek a tudásukról kétszer adtak számot nyilvánosan kütahyai tartózkodásuk során. Először 1850. augusztus 25-én, amit Karády éppen az egy évvel korábban elmaradt vizsga pótlásául szánt. László Károly utalt rá naplójában, hogy szükséges volt átismételniük a tanultakat, mert a pozsonyi fogság alatt sokat felejtettek a gyerekek. A vizsgán Kossuth Lajos és több magyar, illetve lengyel emigráns vett részt. Magyar történelemből, francia nyelvből, sztereometriából, számtanból, természetismeretből és szavaslásból adtak számot, illetve írásukat és rajzaikat is megnézték. Mivel könyvük nem volt, mindent hallás után tanultak meg, és László szerint képesek voltak azt saját interpretációban visszaadni. A vizsga menete feltehetően úgy zajlott, hogy a résztvevők kérdéseket tettek fel a gyerekeknek, akik válaszoltak rájuk, illetve úgy tűnik, hogy vitára is alkalom adódott, ahol a gyerekek saját válaszait megvédezhették, ha tréfás és provokatív megjegyzéseket kaptak azokkal kapcsolatban.⁹³ Második nyilvános vizsgájukat 1851. augusztus 24-én rendezték meg, amire Kossuth közvetlen környezete volt hivatalos.⁹⁴ A megmérettetés négy órán át tartott, aminek sikerességét a Kossuth-kertben ünnepelték

⁸⁷ Hentaller Lajos – Szatmári Mór (szerk.): (1906): *Kossuth Ferencz harminc parlamenti beszéde*. Budapest. 27–31.

⁸⁸ Ács Gedeon: i. m. 259.

⁸⁹ Perczel Miklós: i. m. 199.

⁹⁰ Uo. 190.

⁹¹ Uo. 199.

⁹² Uo.

⁹³ László Károly: i. m. 46.

⁹⁴ Uo. 82. Perczel Miklós megjegyezte, hogy voltak, akiket nem hívtak meg Kossuth tárogatói közül a vizsgára, amit sérelmeztek az érintettek. Lásd: Perczel Miklós: i. m. 237.

meg.⁹⁵ A vizsgákról tehát elmondható, hogy jó hangulatban, a humort sem mellőzve, stresszmentesen, mégis a tudásfelmérést a fókuszban tartva zajlottak.

Anglia és Franciaország (1852–1857)

LONDON (1851–1852)

Az Amerikai Egyesült Államok Kongresszusa 1851. március 3-án kelt határozatában végleges letelepedést kínált Kossuthnak és a kűtahyai internált magyaroknak. Ezt a gesztust Ausztria is jó néven vette, mivel így Kossuthot a lehető legmesszebb tudhatta volna Európától. A hír hallatára a török kormányzat sem kívánta tovább fenntartani a kűtahyai internálótábort. Ezzel ugyan Kossuthot a kivándorlás felé presszionálta, viszont ő nemleges választ adott a gyakorlatilag kötelezően vállalandó amerikai emigrációra, ellenben a meghívást elfogadta, azaz nem kötelezte el magát semmire a határozatban foglaltakat illetően.⁹⁶

Az 55 fős kűtahyai emigráns csoport végül 1851. szeptember 1-jén indult el az amerikai meghívás értelmében. Azonban, amerikai engedéllyel, útját megszakítva Southamptonba ment, míg az emigránsok másik része New York felé vette az irányt, Kossuth és felesége utazását előkészíteni, akik 1851. december 4-én érkeztek Staten Islandre. Ezzel kezdetét vette amerikai politikai marketing körútjuk, és majd csak 1852. július 25-én érkeztek vissza Londonba.⁹⁷ A körutat és a Londonban maradt családot az itt gyűjtött pénz egy részéből támogatta.⁹⁸

Ezalatt a gyerekek Pulszky Ferenc londoni házában voltak elszállásolva,⁹⁹ és Karády viselte gondjukat, aki ekkoriban már gyakran betegeskedett.¹⁰⁰ Karádyt Tanárky Gyula, Pulszky korábbi uradalmi főtisztje is aktívan segítette.¹⁰¹

A gyerekek anyjától a jelenlegi ismereteink szerint kilenc levél maradt fenn Karádynak címezve. Ezek mindegyike, az amerikai körút aktuális állomásáról szóló rövid beszámoló után, utasításokat tartalmaz Kará-

⁹⁵ László Károly: i. m. 82.

⁹⁶ Lukács Lajos (1984): *Magyar politikai emigráció 1849–1867*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest. 64–66.

⁹⁷ Frank Tibor (2006): Az emigráns Kossuth és a politikai marketing születése. In: Herman Róbert (szerk.): *Kossuth Lajos, „a magyarok Mózese”*. Osiris Kiadó, Budapest. 177–212.

⁹⁸ Uo. 205.

⁹⁹ Pulszky Ferenc (1884): *Életem és korom*. Második kötet. Franklin-Társulat, Budapest. 71.

¹⁰⁰ MNL OL R124 II. V. 2-4. Karády Ignác iratai. Kossuth Lajosné Meszlényi Terézia első levele Karády Ignáchoz (Philadelphia, 1851. december 26.).

¹⁰¹ MNL OL R124 II. V. 2-8. Karády Ignác iratai. Kossuth Lajosné Meszlényi Terézia ötödik levele Karády Ignáchoz Londonba (Cincinnati, 1852. február 11.); Koltay-Kastner Jenő: i. m. 9.

dy Ignácnak. Emellett Kossuthné folyamatosan férje és gyermekei iránti aggodalmának adott hangot bennük.¹⁰²

A gyerekeket illetően az anyagiak állandóan napirenden voltak, így a küldött összegek felhasználására Karády részletes utasításokat kapott. A megélhetés mellett a gyermekek oktatására kellett a legtöbbet fordítania, ugyanis fizetnie kellett Lichtenstein György zongoraóráit, az angol és német nyelvtanárt, illetve Vilma nevelőjét. Úgy tűnik, hogy a gyerekek némi zsebpénzt is kaptak, amivel Karády felügyelete mellett gazdálkodhattak.¹⁰³ Karády valószínűleg kisebb könyvelést vezetett a családi kasszáról, amit Kossuthnének rendszeresen elküldött levélben.¹⁰⁴

Karády másik feladata a lakáskeresés volt. Erre vonatkozóan Kossuthné több alkalommal megírta az igényeit, ami egy 6–10 szobás és jól be rendezett földszintes lakóhelyre vonatkozott, amiben külön szoba jutott volna a három gyereknek és Karádynak is.¹⁰⁵ Végül egy 8 szobásat sikerült legfoglalózniuk Londonban.¹⁰⁶

A gyerekek előmeneteléről az egyesével és személyesen a szülőknek írott levelekből tájékozódtak Kossuthék. Karády ügyelt arra is, hogy a gyerekek által megfogalmazott és alkalmanként angolul is írt leveleket kaphassanak. Ferenc önálló gondolatokkal teleírt leveleivel rendkívül elégedettek voltak a szülők, ahogy az angol nyelvtudásával is. Azonban Vilma nevelőnőjére panaszkodott Kossuthné, mert csapongó leveleket írt, és ebből a tanulmányi eredmények romlását feltételezte. Ezért Karádyt utasította, hogy a nevelőnő dolgozzon meg a fizetésért.¹⁰⁷

Kossuth örömet fejezte ki Karádynak, hogy fiai jó tanulmányi eredménnyel végezték az iskolát, amit bizonyított önállóan fogalmazott levelek is. Ugyanakkor felhívta a figyelmét a családon belüli magyar nyelvhasználat fontosságára, illetve a helyi iskolatársakkal való kapcsolatépítésre az angol nyelv gyakorlása végett.¹⁰⁸

¹⁰² A leveleket lásd: MNL OL R124 II. V. 2-4. – 2-12. Karády Ignác iratai.

¹⁰³ MNL OL R124 II. V. 2-7. Karády Ignác iratai. Kossuth Lajosné Meszlényi Terézia negyedik levele Karády Ignáchoz Londonba (Pittsburgh, 1852. január 26.).

¹⁰⁴ MNL OL R124 II. V. 2-9. Karády Ignác iratai. Kossuth Lajosné Meszlényi Terézia hatodik levele Karády Ignáchoz Londonba (Saint Louis, 1852. március 12.); MNL OL R124 II. V. 2-10. Karády Ignác iratai. Kossuth Lajosné Meszlényi Terézia hetedik levele Karády Ignáchoz Londonba (Nev-Orléans, 1852. április 2.).

¹⁰⁵ Levelelként változó a szobák száma. Lásd: MNL OL R124 II. V. 2-5. Kossuth Lajosné Meszlényi Terézia második levele Karády Ignáchoz Londonba (1851. december vége); MNL OL R124 II. V. 2-11. Karády Ignác iratai. Kossuth Lajosné Meszlényi Terézia nyolcadik levele Karády Ignáchoz Londonba (Boston, 1852. április 27. 22 óra).

¹⁰⁶ MNL OL R124 II. V. 2-12. Karády Ignác iratai. Kossuth Lajosné Meszlényi Terézia levele Karády Ignáchoz Southamptonba (Boston, 1852. május 15.).

¹⁰⁷ MNL OL R124 II. V. 2-9. Karády Ignác iratai. Kossuth Lajosné Meszlényi Terézia hatodik levele Karády Ignáchoz Londonba (Saint Louis, 1852. március 12.).

¹⁰⁸ MNL OL R124 II. V. 2-13. Karády Ignác iratai. Kossuth Lajos levele Karády Ignáchoz Londonba (Boston, 1852. május 17.).

PÁRIZS (1853–1857)

Ferenc és Lajos Tivadar a párizsi École Normale Supérieure-ön folytatta a tanulmányait, természetesen továbbra is Karády nevelői felügyelete alatt.¹⁰⁹ Vilma is párizsi iskolában tanult tovább, ahol jó eredményeket produkált.¹¹⁰ Kossuth Lajos rendkívül elégedett volt Karády munkájával és fiai kiváló tanulmányi eredményével, aminek egyik levelében hangot is adott: „Saját igyekezetetek után ez örömért Karádynak vagyok leginkább adósa.”¹¹¹

Nevelőként gondja volt a rá bízott gyerekek egészségére is. Egy esetben Lajos és Vilma az arcán fagyási sérülést szenvedett, amire Karády kenőcsöt kapott az orvostól. Ezt ajánlotta Tanárky figyelmébe is egyik levelében, aki szintén hasonló problémával küzdött.¹¹²

Karády tisztában volt azzal, hogy nevelőként sosem hagyhatja abba az önképzést. Hiszen „a művelt nevelő tanult, hogy nevelhessen”.¹¹³ Így földtani előadásokat hallgatott, és a párizsi geológiai mineralógiai társulat tagja lett.¹¹⁴

Ismert, hogy rendkívül szoros barátságot ápolt Tanárky Gyulával. A vele váltott személyes és vidám hangvételű két párizsi leveléből egy elégedett és egészséges lelkű ember rajzolódik ki, aki a családalapítás gondolatával is foglalkozott.¹¹⁵ A jövő azonban mást tartogatott számára, ugyanis vélhetően 1855-től már tudhatta a végzetes diagnózist szívbetegetségéről.¹¹⁶ Londonba visszatérve, kórházi kezelést igénylő betegsége miatt kénytelen volt befejezni a már felnőttkor küszöbén álló Kossuth-gyermekek nevelését.

¹⁰⁹ Hegyaljai Kiss Géza: i. m. 8.

¹¹⁰ Kossuth Lajos levele Vilma leányához (London, 1855. november 8.). In: Kocsis Gyula – Reznák Erzsébet (szerk.): (1993): *A ceglédi Turini Század Küldöttség Múzeumbaráti Kör értesítője*. Kossuth Múzeum, Cegléd. 27–28.

¹¹¹ Kossuth Lajos levele gyermekeihez (London, 1854. április 22.). In: Sárkány József: Kossuth levelei fiaihoz. *Ceglédi Hírmondó*, 1924. június 29. 2.

¹¹² Kossuth Lajos levele Vilma leányához (London, 1855. november 8.). In: Kocsis Gyula – Reznák Erzsébet: i. m. 27.; MNL OL R195 7–43. Tanárky Gyula iratai. Karády Ignác második levele Tanárky Gyulához (Párizs, 1854. február 12.).

¹¹³ Rónay Jácint (1861): Naplótöredék. (Párizs, 1853. január 5.). *Szegei Híradó*, 1861. április 14. 4.

¹¹⁴ Uo.

¹¹⁵ MNL OL R195 7–43. Tanárky Gyula iratai. Karády Ignác második levele Tanárky Gyulához (Párizs, 1854. február 12.).

¹¹⁶ Rónay Jácint: i. m. 4. (London, 1857. május 3.) A sajtó ezzel szemben tüdőbetegségről értesült. Lásd: Hontalan magyarok. *Pesti Hírlap*, 1894. április 1. 3.

Halála (1858)

1857 második felét kórházban töltötte, és csak 1858 januárjában vált az állapota elfogadhatóvá, így az intézményi gyógykezelésből hazajöhetett. A tudós pap, Rónay Jácint (1814–1889) lett a szomszédja, aki tulajdonképpen gondoskodott az ellátásáról. Rónay leírása szerint ekkor már nagyon rossz egészségi állapotban volt. Légszomj és erős szívdobogás kínoztta, ami miatt sokszor aludni sem tudott.¹¹⁷

Az anyagi gondokkal is küzdő Karády írni kezdett Rónay biztatására, és el is készítette egy tervezett földtani munka bevezetőjét. Emellett egy ázsiai utazásait tartalmazó kéziratot is említ Rónay a naplójában.¹¹⁸

Habár tisztában volt halálos betegségével, a reményt nem adta fel. Először szeretett volna Aradra visszatérni, hogy otthon hallhasson meg, azonban az osztrák kormányzat ezt nem engedélyezte.¹¹⁹ Ezután a törökországi Szmirnát (ma Izmir) jelölte meg célként, ahol egy hegyi faluban kísérelte volna meg a részleges gyógyulást, ugyanis azt gondolta, hogy az angliai időjárás sem tesz jót neki.¹²⁰ Mivel ezt a francia kormányzat megtiltotta, Amerika lett az úticél, amiben Kossuth anyagi támogatására is számított.¹²¹ Tanárky Gyula és Ihász Dániel is próbálta számára a legjobb helyet megszerezni a New Yorkba tartó Fulton nevű hajón. Végül egy második osztályú jegyet vásárolt a honoráriumából. Az augusztus 20-án kelt levelében ugyan lázáról panaszkodott, mégis határozottan leszögezte, hogy „azért ha mankón kellene is mennem még is mennék”.¹²² 1858. augusztus 24-én 15 órakor indult vonattal Southamptonba, ahol a kikötőhöz közeli Radley's Hotelban szállt meg. Itt Ihással és Tanárkyval is találkozott még utoljára. A southamptoni kikötőt 1858. augusztus 25-én 13 órakor hagyta el a Fulton.¹²³ Karádyt az Atlanti-óceánon érte a halál 1858. szeptember 6-án. Az érvényes tengerészeti szabályoknak megfelelően egyszerű szertartás keretei között hullámsírba helyezték 1858. szeptember 7-én. „Szenvedéseit nem jegyzé föl senki, – szíve

¹¹⁷ Rónay Jácint: i. m. 4. (London, 1858. január 18.); MNL OL R195 7-58. Tanárky Gyula irata. Karády Ignác hatodik levele Tanárky Gyulához (London, 1858. augusztus 16. Hétfő).

¹¹⁸ Uo. (London, 1858. január 18.)

¹¹⁹ Uo. (London, 1858. március 10.)

¹²⁰ MNL OL R195 7-55. Tanárky Gyula irata. Karády Ignác harmadik levele Tanárky Gyulához (London, 1858. augusztus 9.).

¹²¹ MNL OL R195 7-57. Tanárky Gyula irata. Karády Ignác harmadik levele Tanárky Gyulához (London, Bedford Square, Upper Gower Street 32, 1858. augusztus 13.).

¹²² MNL OL R195 7-60. Tanárky Gyula irata. Karády Ignác nyolcadik levele Tanárky Gyulához (London, 1858. augusztus 20.).

¹²³ Uo.

megszakadt, teste a tengerbe süllyesztetett, – ki tudja hol? porai fölött az atlanti Óceán hullámozik.”¹²⁴

Összegzés

A tanulmány szerény és hiánypótló összefoglalást kívánt nyújtani Karády Ignác életéről és pályájáról. Sajnos a forráshiány miatt rendkívül hézagosan és egyenetlenül rekonstruálható a pályafutása, amit tovább nehezít a kossuthi emigráció történetének részleges feldolgozottsága.

Ezek ismeretében kirajzolódik, hogy Karády Ignác egy gyenge fizikumú, élethosszig tanuló, Kossuthoz lojális, mégis önálló gondolkodású, kísérletező és közkedvelt személy volt. A neveléstudományt hivatásának tekintette: kutatta és gyakorolta. Ismerte korának pedagógusait és gondolkodóit, akiknek az eredményeit saját meglátása szerint innoválta.

Kossuth rendkívüli módon tisztelte, és gyermekei apjának tekintette maga helyett, amit számtalan alkalommal hangsúlyozott is. Ferencnek így írt erről egyik levelében: „Szerencsésnek mondhatod magadat, hogy van oly atyailag hű vezetőd, mint a jó Karády.”¹²⁵ Olyannyira a család tagjának tekintette és szerette volna a családi emlékezet részévé tenni, hogy nemcsak a gyerekek körében ülő Karádyról készített portrét, hanem a kútahyai időszakban Ihászék által megrendelt családi portrét azért nem fogadta el, mivel arról lehagyták hűségesebb emberei közül Karádyt.¹²⁶ A gyerekek bátyjukként szerették és tisztelték, akinek hálások voltak a tanulmányi és erkölcsi támogatásért, valamint a jellemük fejlődéséért.¹²⁷ Kossuth rendkívüli elismeréssel is volt Karády munkája iránt: „Feri [...] leveléből nagyörömmel látom az észfejlődést – csókolja meg mindkettőjüket anyagilag helyettem – hiszen szeretetben úgy attyok ön édes jó Karádim mint én – s gondban inkább attyok mint én. – A jó Isten áldja meg érette.”¹²⁸ A Kossuthnéval folytatott levelezései rávilágítottak arra is, hogy nevelőként a gyerekek ellátásáért és egészségéért is felelős volt, sőt az első londoni tartózkodása idején a megfelelő családi lakóhely keresése is rá hárult.

Bizonyos, hogy Kossuth gyermekeire nagy hatással volt a velük töltött egy évtized alatt. Ehhez még érdemes belekalkulálni a szülők hiányát is, ami ennek az időszaknak a döntő részét jelentette. Habár Kossuth levele-

¹²⁴ Rónay Jácint: i. m. 4.

¹²⁵ Kossuth Lajos levele Kossuth Ferenchez (London, 1854. november 15.). In: Sárkány József: i. m. 2.

¹²⁶ László Károly: i. m. 78–79.

¹²⁷ Kossuth fiainak levele. *Budapesti Hírlap*, 1885. június 5. 4.

¹²⁸ MNL OL R124 II. V. 2–13. Karády Ignác iratai. Kossuth Lajos levele Karády Ignáchoz Londonba (Boston, 1852. május 17.).

iben folyamatosan igyekezett fiait terelgetni, és Karádyban feltétlen partnerre is talált tanácsai érvényesítésében, mégis belátható Karády személyes befolyása a Kossuth fivérek tudásszomjának előhívásában és széles körű műveltségének kialakulásában. A körülmények ellenére hivatásában sikeresnek tekinthető, hiszen egyes könyvei a dualizmus idején folyamatosan kiadásra kerültek, továbbá Ferenc és Tódor európai hírű mérnökké vált, ráadásul Ferenc a dualizmus válságának megkerülhetetlen függetlenségi politikusaként is ismertté vált.

A TÖRTÉNETTUDOMÁNY ÉS A VÁLTOZÓ ELITFELFOGÁS –ELITEK A KORA ÚJKORI MAGYARORSZÁGON

Berta András

Összefoglaló:

A társadalmi struktúrák történeti szempontú kutatása során az „elit” fogalma klasszikus, mégis újraértelmezésre szoruló kérdéskörnek számít. A magyar történettudományban a hivatali, politikai, egyházi és gazdasági elit elemzése rendszeresen központi témaként szerepel, ugyanakkor a katonai elit kérdésköre kevésbé kerül reflektorfénybe. Tanulmányomban az elit fogalmi hátterének interdiszciplináris – történeti, szociológiai és társadalomtörténeti – változásait vizsgálom a 16–17. századi Magyar Királyság társadalmi viszonyain belül. A korábbi tudományos kutatás kiemelt figyelmet szentelt a „vitélző rend” jelenségének, amely a társadalmi mobilitás egy sajátos kora újkori példája. A fogalom ez irányú újragondolása lehetőséget teremt a rendi társadalom szerkezetének árnyaltabb feltárására, különösen a magyar katonai arisztokrácia, a katonai elit kora újkori társadalmi-politikai szerepének megismerésére. Kutatásomban az elittel foglalkozó hazai szociológiai és történeti irodalom mellett olyan klasszikus nemzetközi szerzők elméleteire támaszkodom, mint például Vilfredo Pareto, Norbert Elias vagy Peter Burke. Tanulmányom célja, hogy a szociológia és a társadalomtörténet módszertani és fogalmi eszközeit történettudományi környezetbe adaptálva árnyaltabb képet nyújtsak az elitről, valamint a „katonai elit” csoportjának meghatározásával új értelmezési irányt mutassak a magyar rendi társadalom rétegezettségének megismeréséhez.

Kulcsszavak: elitkutatás, katonai elit, társadalmi mobilitás, kora újkori Magyarország

Abstract:

The concept of “elites”; in the historical study of social structures is a long-standing one, yet remains in need of continual reinterpretation. In Hungarian historiography, the analysis of official, political, ecclesiastical, and economic elites is regularly a central theme, while the issue of military elites has received comparatively less scholarly attention. In my study, I examine the interdisciplinary transformations—historical, sociological, and social-historical—in the conceptual framework of the elite within the social relations of the Kingdom of Hungary in the 16th and 17th centuries. Previous scholarly research has focused on the phenomenon

of the so-called “warrior (or fighting) estate”; (vitézlő rend), a distinct early modern instance of social mobility. Rethinking the concept from an interdisciplinary perspective provides an opportunity for a more nuanced exploration of the stratification of the estate-based society, particularly regarding the socio-political role of the Hungarian military aristocracy—the military elite—in the context of early modernity. In my research, I draw on the theories of canonical international scholars such as Vilfredo Pareto, Norbert Elias, and Peter Burke, in addition to the domestic sociological and historical literature on elites. The aim of my study is to provide a more nuanced picture of the elite by adapting the methodological and conceptual tools of sociology and social history to a historical context, and to propose a new interpretative framework for understanding the stratification of the Hungarian estate society through the definition of the “military elite.”

Keywords: elite theory, military elite, social mobility, early modern Hungary

Bevezető

A történelem gazdasági, politikai, kulturális, hadászati struktúráját vizsgálva a kutató akarva-akaratlanul találkozik társadalomtörténeti aspektussal is. A történeti forrásokban való elmélyülés lehetővé teszi – sőt a teljesebb kép megalkotása érdekében meg is követeli –, hogy minél szélesebb spektrumban, a történelem segédtudományainak, illetve egyéb diszciplínáknak a segítségül hívásával végezzük kutatásainkat. A történész feladata tehát az, hogy látószögét kibővítve „nagy-nagy szorgalommal”, „a lehető legjobban” megismerje a kutatott témát, és ezt a tudást ne csak megtartsa, hanem tovább is adja.¹ A történeti kutatásokat nem lehet kőbe véssett igazságoknak tekinteni, hiszen számos forrás, módszertan, írásmód befolyásolhatja annak „igazságtartalmát”. A történész tulajdonképpen egy olyan tudományos, kulturális tevékenységet végez, amely a múltra való hivatkozással, a kordokumentumok vizsgálatával, tudományágak felhasználásával, valamint különböző érvelési szinteken keresztül igyekszik helyreállítani a múlt egy-egy darabját.²

De miért is fontos a társadalomtörténet-központú vizsgálat beemelése a történettudományba? Az úgynevezett „hagyományos történelem-szemlélet” – mely elsősorban az eseménytörténetre épít – tulajdonképpen

¹ Fodor István (2015): A régmúlt kövületeinek vizsgálata a változó időben. In: Kovács Kiss Gyöngy (szerk.): *A történész műhelye*. Komp-Press Kiadó – Korunk, Kolozsvár. 47.

² Levi, Giovanni (2004): Historians, Psychoanalysis and Truth. In: Anna-Maija Castrén – Markku Lonkila – Matti Peltonen (eds.): *Between Sociology and History. Essays on Microhistory, Collective Action, and Nation-building*. Helsinki. 72.

megkötötte a historikusok kezét a kutatásban. Ezzel szemben a társadalom- vagy struktúratörténet éppen ellenkezőleg, számos új utat nyitott meg a kutatásban, a korábban elsőbbséget élvező fogalmakkal szemben újakat alkotott, honosított meg. Számos új nézőpont került be a történet-szi eszköztárba, ezáltal „*egy idő után szabad folyást engedett a történészek megannyi újabb történetének*”.³ Társadalomtörténeti kutatás során elengedhetetlen az események gazdasági, politikai és kulturális szempontú vizsgálata – idézi Peter Burke Vilfredo Pareto szociológus-filozófus gondolatát, melyben tulajdonképpen a társadalomtörténet kvintesszen-ciáját fogalmazza meg.⁴ A soron következő oldalakon a magyar koraúj-kor-kutatás egy fontos kérdéskörével, az *elit* fogalmának meghonosodásával, paramétereivel, majd a *katonai elit* fogalmi kör használhatóságával foglalkozom.

Mi az elit?

A társadalmi struktúrák vizsgálatánál feltétlenül figyelembe kell vennünk, hogy a társadalom egy rétegződött entitás, ennek értelmében beszélnünk kell különböző társadalmi csoportosulásokról. E dolgozat legfőbb vizsgálati körét az *elit* szociológiai és történeti fogalmi értelmezése adja, amely – bár egyértelműnek tűnik – nem a legkönnyebben meghatározható csoportosulás.

De tulajdonképpen mi az az elit? Mik határozzák meg az elit társadalmi körét?

Takács Károly vonatkozó tanulmányában négy szempontrendszer határoz meg, amely alapján az elitmeghatározásokat csoportosítani lehet, melyek sorrendben a következők:

1. társadalmi tagoltságú megközelítés,
2. fogalmi szegmentálás szűkítettsége,
3. a fogalom személyhez kapcsolhatósága,
4. a fogalom orientációja.

A társadalmi tagoltságú megközelítés tulajdonképpen két, egymástól eltérő szemléletmódot foglal magában; ezek a nominalista, illetve a realista társadalomfelfogások. A nominalista társadalomszemlélet elsősorban a statisztikai vizsgálatokhoz alkalmazható, tekintve, hogy a különböző társadalmi csoportok elhatárolása mesterséges. Ebben az esetben az elitnek sincs élesen elkülönülő szerepe, míg a realista társadalomszemlé-

³ Gyáni Gábor (2015): A nemzeti versus transznacionális történetírás dilemmái. In: Kovács Kiss Gyöngy (szerk.): i. m. 73.

⁴ Burke, Peter (1974): *Venice and Amsterdam. A Study of Seventeenth-century Élités*. Temple Smith, London. 10.

letben – amely alapról tagoltan értelmezi a társadalmat – a társadalom viselkedésének megértéséhez mintegy vonalvezetőként használja. Maradva Takács csoportosításánál, a második ponthoz, a fogalmi szegmentáláshoz érve szintén el kell kissé időzni. Ez az értelmezés nem a politikai elit egyedüliségét feltételezi, hanem teret enged a katonai, gazdasági, kulturális stb. kontextusban való értelmezésnek is. A harmadik pont szintén osztott csoportot takar; szemben áll egymással a természetes és a szervezeti elit koncepciója. Míg a természetes elit vezető szerepét „*pszichológiai alapképességeinek*,” egyéni rátermettségének köszönheti, addig a szervezeti elit, melyben komplex intézményi struktúra követeli meg a vezető csoport létét, nem az egyéni, hanem a szervezeti nyomás az, ami az elit kiváltságait meghatározza. A negyedik értelmezési kör a fogalom orientációját veszi alapul, és Takács a tanulmány további részében e fogalomkör kibontásán dolgozik. A fogalom orientációja szempontjából meghatározó, hogy a definíció megnyitja a lehetőséget a valós hatalmi vagy pozicionális-strukturális értelmezés felé. *„Ez a klasszifikáció a társadalmi intézményrendszer tényleges és formális hatalmi-döntéshozói pozícióinak szétválasztásával nyújt többet az előzőnél.”*⁵

Maga az *elit* fogalom társadalmi és politikai körökben való használata a 19. század végén került be a köztudatba, és általános meghonosodásáig, az 1930-as évekig kell visszatekintenünk, elsősorban a bevezetőben említett Vilfredo Pareto munkáira. Pareto értelmezése alapján az elitet két csoportra bonthatjuk: kormányzó és nem kormányzó elitre. Pareto alapján megállapíthatjuk továbbá azt is, hogy a kormányzó elit tagjai politikai funkciót és címeket viselnek, azonban az elitrendszer egyik sajátossága, hogy ezek a címek nem feltétlenül alkalmasság alapján, hanem esetenként öröklés, rokonság vagy politikai érdekek szerint találhatnak gazdára.⁶

Hogyan értelmezhető az elit szociológiai fogalma? Andorka Rudolf szociológus a következő definíciót adja: *„Elitnek szokás nevezni a társadalmi hierarchia csúcsán elhelyezkedő kis létszámú – az uralkodó osztálynál szűkebb – csoportot. A szociológiában legtöbbször hatalmi elitről beszélünk, tehát a politikai és gazdasági hatalmat kezében tartó szűk csoportról. A szociológiában általában nem használjuk az elit fogalmát hétköznapi értelemben, vagyis mint a »legkiválóbbakat«.*”⁷ Hasonló értelmezést találhatunk Kristóf Luca 2015-ös tanulmányában, melyben Max Weber meghatározását alkalmazva, a következőképpen fogalmaz: *„...az elit-paradigma szerint tehát minden társadalomban létezik egy kicsi, de nagyhatalmú csoport, amely auto-*

⁵ Takács Károly (1998): Az elit szociológiai fogalmáról. *Szociológiai Szemle*, 8. évf. 1. sz. <https://szociologia.hu/dynamic/9801takacs.htm> (letöltés dátuma: 2025. 07. 15.).

⁶ Takács Károly: i. m.

⁷ Andorka Rudolf (2003): *Bevezetés a szociológiába*. Osiris Kiadó, Budapest. 93. http://szociologiaszak.uni-miskolc.hu/segedanyagok/Bevezetes_szoc.pdf (letöltés dátuma: 2025. 07. 15.).

nóm társadalmi és politikai aktorokból áll, és elsődlegesen saját hatalma fenn-tartásában érdekelt. E csoport döntései és hatalmi játszmái alakítják a politikát, és hoznak az egész társadalomra kiható döntéseket.”⁸ Ha csak ezt a két tanulmányt, illetve meghatározást vennénk alapul, már abból világosan kitűnne, hogy mik az *elit* alapvető paraméterei: kis közösség, politikai résztvevőkkel, döntéseikkel az egész társadalomra ható folyamatokat indítanak el. Azonban érdemes tovább nézni az elitfogalom szociológiai használatát. Újfennt Kristóf Luca tanulmányát venném alapul, mert úgy gondolom, hogy remekül összefoglalja az elit fogalmának definíciós lehetőségeit. Mint ahogy a „Szelekció, defenzivitás, pozicionalitás. Az elit, mint nehezen elérhető társadalmi csoport kutatásának módszertani problémáiról” című tanulmányában leszögezi, az elit egy olyan hatalombázisú csoportosulás, amely társadalmi tőkéje, kapcsolatai, valamint stratégiai jelentőségű pozíciói felhasználásával érvényesíti befolyását.⁹

Abban az esetben, ha társadalmak vezető csoportjairól, elitjeiről beszélünk meg kell határoznunk azokat a fontos időbeli, térbeli kereteket, szempontokat, amelyek lehetővé teszik az átfogó értelmezést. Amint a fentebbi definíciókból láttuk, az *elit* a hierarchikus társadalom élén áll, éppen ezért döntéseivel a teljes társadalmi struktúrára kihat. Azonban ez a befolyás kölcsönös, hiszen a társadalmi csoportok egymástól kölcsönösen függenek. Kora újkori értelemben véve, a társadalom élén az uralkodó áll, aki függ nemcsak a szorosan vele kapcsolatban levő arisztokráciától, hanem az alsóbb társadalmi rétegektől, a parasztságtól polgárságtól is. Ugyanígy elmondható, hogy az arisztokrácia is függ mind az uralkodótól, mind a parasztságtól, mind a polgárságtól. Szintén a kölcsönösséget fedezhetjük fel a parasztság fölött álló polgárság és a társadalom legnagyobb tömegét kitevő parasztság egymásrautaltságában, valamint e rétegek az arisztokráciától (nemességtől), valamint az uralkodótól való függésében. Ezen kölcsönhatások mind politikai, mind gazdasági, kulturális viszonylatban értelmezendők, hiszen akár a kereskedelemre, akár a pénzforgalomra, katonaiállításhoz gondolunk, fel kell fedeznünk az állandó kapcsolatot a társadalom minden rétege között.

Remekül ábrázolja a kölcsönhatást Norbert Elias szociológiai munkája, *Az udvari társadalom. A királyság és az udvari arisztokrácia szociológiai jellemzőinek vizsgálata*, melyben a XIV. Lajos vezette francia abszolutizmus korabeli udvari struktúráját mutatja be. Elias indoklását alapul véve megbizonyosodhatunk róla, hogy akár már „*egyetlen udvari társadalom vizsgálata is hozzájárulhat a társadalmi dinamika átfogó szociológiai kérdé-*

⁸ Kristóf Luca (2015): A politikai elit. In: Körösi András (szerk.): *A magyar politikai rendszer – negyedik század után*. Osiris Kiadó, Budapest. 59.

⁹ Kristóf Luca (2019): Szelekció, defenzivitás, pozicionalitás. Az elit, mint nehezen elérhető társadalmi csoport kutatásának módszertani problémáiról. *Politikatudományi Szemle*, XXVIII. évf. 2. sz. 38. <https://doi.org/10.30718/POLTUD.HU.2019.2.37>

seinek tisztázásához.”¹⁰ Az udvari társadalmak térbeli és időbeli meghatározása következképpen kardinális feladat.

Az elitkutatás és a történettudomány

Századunk történetírásában nem különíthetők el olyan nagy mértékben különböző történetírói paradigmák, amik akár a 19., akár a 20. század kutatását végigkísérték. E század történetírói krédójában nincs benne a pozitivizmus, a mikro- vagy makrotörténelmi vizsgálat vagy éppen a marxista ideológia történeti munkákba való – esetenként kötelező jellegű – beépítése. Az Annales francia történetírói iskola huszadik századi története és az általuk előirányzott alapelvek azonban nyomokban napjaink történetírásában is megfigyelhetők, a főbb kutatási irányvonalakat megalapozták. A történelem megismerhetőségének problémaköréből egy szűk csoport tevékenységének, tagjai egymásra, illetve az országos, regionális politikára – sőt nagyobb összefüggésekben akár az európai politikára – gyakorolt hatása az effajta kutatás legfőbb szervezőeleme. Amennyiben a kutató arra adja a fejét, hogy egy társadalmi réteg vizsgálatával foglalkozzon, elengedhetetlenül szükséges hozzá, hogy e csoport tagjait egyenként megismerje.

A történettudomány és a társadalomtudomány évtizedes hagyománya, hogy különös figyelmet szentel az országok, térségek, társadalmak vezető rétegének. Ezt az érdeklődés elsősorban az elitet övező gazdagabb forrásanyagnak köszönhetjük. Éppen ezért számos történeti, társadalom- és gazdaságtörténeti munka foglalkozik e vezető csoportok életének, tevékenységének vizsgálatával. A kiváltságos, vezető rétegek, újabban az *elit* kutatásának magyar vonatkozású fogalmi változásait Szilágyi Zsolt, míg a kutatás módszertanát Légmán Anna összegezte.¹¹

Az előző fejezet alapján egyértelmű, hogy a történelem és a szociológia az elitkutatásban egymást kiegészítve, segítve áll. Ennek a kettősségnek köszönhetően módszertanilag két szignifikáns irányzat, a kvalitatív és a kvantitatív alakult ki. A kvantitatív szemlélet alapja, hogy az elitet egynemű entitásként értelmezi, amelyben három irányvonal: politikai, gazdasági és kulturális szegmens figyelhető meg. A kvantitatív módszer alapján a kutató többszempontú vizsgálatnak veti alá az eli-

¹⁰ Elias, Norbert (2005): *Az udvari társadalom. A királyság és az udvari arisztokrácia szociológiai jellemzőinek vizsgálata*. Napvilág Kiadó, Budapest. 11.

¹¹ Szilágyi Zsolt (2011): *Elitkutatások és elitfogalmak az utóbbi három évtized magyar történetírásában*. (Történeti Tanulmányok, XIX.) A Debreceni Egyetem Történelmi Intézetének kiadványa. Debrecen. 151–164.

Légmán Anna (2011): A kvalitatív módszerek helye az elitkutatásban. In: Kovách Imre (szerk.): *Elitiek a válság korában*. Argumentum Kiadó, Budapest. 56–74.

tet: meg kell figyelnie a „*batalomra kerülés módjait, az elitbe való belépést, a váltáspontokat, illetve a cirkulációs folyamatokat, az elit nyitottságát, valamint azt, hogy a politikai, társadalmi változásokban milyen szerepeket játszanak*”.¹² A kvantitatív kutatás egyik sarokköve, hogy a felvett szempontrendszer alapján minél szélesebb körben vizsgálatot indítson, majd a felvett adatokból párhuzamot vonva – gyakran statisztikai elemzésekkel – komplexebb képet alkosson az elitről. A kvantitatív irányzattal szemben a kvalitatív módszer nem kezeli egyneműnek az elitet; közös pontként az azonos életmód határozható meg. Ez a fajta kutatási módszer az elitcsoportok leírásában az egyénekre koncentrálnál, ezáltal az életmód és életstílus kutatása hangsúlyosabb.¹³

Kapcsolódik a kvantitatív-kvalitatív módszerekhez, azonban mégis eltérő utat képvisel a komparatív térségi elitkutatás. Ennek köszönhetően bizonyos térségek elitjeinek összehasonlításával – a megfelelő szempontrendszer használatával – végezhető a kutatás.¹⁴ Ide sorolnám még a hivatalnokréteg vizsgálatát, hiszen voltaképpen ők is egy „térsg” szerves részét képezik. Ideális az Erdélyi Múzeum-Egyesület Kutatóintézete és az MTA BTK Történettudományi Intézete által 2018-ban tartott „Hivatalnok értelmiség a kora újkori Erdélyben és a Magyar Királyságban” című konferencia előadásait megjelentető kötet, melynek tanulmányai közül számos a prozopográfia és az archontológia módszerével vizsgálja a hivatalnok értelmiség kora újkori történetét.¹⁵

Fontos az elitkutatáshoz a prozopográfia eszköztára, hiszen e segédtudomány meghatározott szempontok alapján, személyi körökre vonatkozóan, az adatok gyűjtését könnyíti meg. A prozopográfia jól alkalmazható, amennyiben bizonyos személyi körök komplex vizsgálatára vállalkozik a kutató, viszont mindenképpen figyelni kell a kutatás pontosságára abban az értelemben, hogy mindenkit be kell emelni a kutatásba, aki a felállított szempontrendszerünknek megfelel.¹⁶ A prozopográfia gazdag adatgyűjtési módszere mellett igen kifizetődő az archontológia módszerének használata. Az archontológiák tulajdonképpen olyan listák, méltóságsorok létrehozásában segítenek, melyek pl. egy adott tisztség be-

¹² Horn Ildikó (2012): *A hatalom pillérei. A politikai elit az Erdélyi Fejedelemség megszűlésének korszakában (1556–1588)*. Akadémiai Doktori értekezés. (Kézirat.) 8.

¹³ Horn Ildikó: i. m. 8–9.

¹⁴ Uo. 10. A városi/térsgégi elit vizsgálatáról, valamint az erdélyi nemesség hatalmi mobilitásáról lásd bővebben: Balogh Judit (2011): *Székelgyöföldi karriersek. Az udvarhelyszéki nemesség hatalomszerzési lehetőségei a 16–17. században*. L'Harmattan, Budapest.

¹⁵ Bogdáni Zsolt – Fejér Tamás – Jakó Klára (szerk.): (2020): *Hivatalnok értelmiség a kora újkori Erdélyben és a Magyar Királyságban I.* Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár-Budapest. <https://doi.org/10.36240/etf-290>

¹⁶ Engel Pál (2006): *Prozopográfia*. In: Bertényi Iván (szerk.): *A történelem segédtudományai*. Osiris Kiadó, Budapest. 33–34.

töltőit vizsgálják egy bizonyos időkeretben.¹⁷ Kora újkori viszonylatban Pálffy Géza „Kerületi és végvidéki főkapitányok és főkapitány-helyettesek Magyarországon a 16–17. században” című tanulmánya leginkább irányadó.¹⁸

Giovanni Levi, a mikrotörténet nemzetközileg elismert olaszországi kutatója teszi fel a kérdést, hogy vajon meg lehet-e írni egy ember életét. A történetíró számos nehézséggel találja szembe magát, amikor egy történelmi szereplő életét kívánja megírni. Nehezen megismerhetők a körülmények, hiszen a kutatás alanya életének minden körülményét aligha ismerhetjük meg, így „életrajzi illúzióról” kell beszélnünk. A kontextus megteremtése – amely a történetíró feladata – azonban a történész moralizáló leírásának is áldozatul eshet. Levi munkájában előjön a prozopográfia, amely alapján az egyént pusztán egy csoport részeként értelmezhetjük, és azok közös vonásaiban kell keresnünk az egyéni attribútumokat. Könnyen igazolható a prozopográfia hasznossága, hiszen a párhuzamos életrajzok vizsgálata gyakran rávilágít az egyedinek hitt pályák közötti fontosabb pontok ismétlődésére is. A csoportos életrajzok vizsgálata és az ezáltal felfejtett típusok megragadása azonban lehetővé teszi a kutató számára, hogy a nagy egészből csak egy részre, a kis részből pedig egy egészre következtessen. Legfontosabb tehát a kutató számára, hogy amennyiben egy csoportot akar vizsgálni, ismerje a csoportot alkotó egyéneket, és amennyiben egy egyént akar vizsgálni, ne tartózkodjon a személy tágabb kontextusba helyezésétől. A folyamatos léptékváltásoknak köszönhetően alakulhat ki az a – nem teljes – kép, amely arányaiban tekintve sokkal pontosabb leírást adhat a történelmi kutatás középpontjában álló személyről, csoportról.¹⁹

Az említett idő- és térbeli határok meghúzása után lényeges meghatározni az elitkutatás főbb témáit, irányait. Történetírásunk elitkutatási fókuszpontjában elsősorban a közelmúlt áll, tekintve, hogy itt lehet a legjobban kiaknázni a szociológiai, illetve a történelmi módszereket. Érttem ezalatt azt, hogy a szociológiai felmérések, mélyinterjúztatások, valamint a történelmi oral history, a gazdag forrásadottságok, statisztikai felmérések és a gyakran még élő emlékezet itt teszi lehetővé leginkább, hogy mélyreható kutatást folytasson a kutató. Ezen forrásbeli sajátosságokkal magyarázható tehát, hogy az elit kutatásának fókuszában gyakran a 20. század áll.²⁰

¹⁷ Engel Pál (2006): i. m. 27–30.

¹⁸ Pálffy Géza (1997): Kerületi és végvidéki főkapitányok és főkapitány-helyettesek Magyarországon a 16–17. században. (Minta egy készülő főkapitányi archontológiai és „életrajzi lexikonból”). *Történelmi Szemle*, 2. sz. 257–288.

¹⁹ Levi, Giovanni (2000): Az életrajz használatáról. *Korall*, 2. sz. 81–92. <http://epa.oszk.hu/00400/00414/00002/pdf/glevi.pdf> (letöltés dátuma: 2025. 07. 15.).

²⁰ A második világháborús magyar katonai elitről, a magyar katonai felső vezetés vizsgá-

Azonban a kora újkorral foglalkozók sem maradnak ígéretes szakirodalom, korszakspecifikus szakirodalom nélkül. Elég csak a legfrissebben megjelent tanulmánykötetek között végignézni, hiszen az elitkutatás az elmúlt két évtizedben reneszánszát éli. 2021-ben jelent meg a *Sic Itur Ad Astra* történeti folyóirat „Elitkutatás” című száma, amely a 11. századtól egészen a rendszerváltásig szemléli a legfrissebben megjelent, témába vágó tanulmányokat.²¹ Ide kapcsolódik a Csukovits Enikő szerkesztette *Az Anjou-kor hatalmi elitje* című kötet is, ami tulajdonképpen Fügedi Erik, illetve Engel Pál középkor társadalomszemléleti hagyományát viszi tovább új módszerekkel, nézőpontokkal, kiválóan.²²

A késő középkori elitek, melyek számos módon tovább éltek a magyar kora újkor elitjében, újabb kérdéskört nyitnak meg. Mi az a hatalmi elit? E fogalom megértéséhez alapvető irodalom Várkonyi Gábor *Wesselényi Ferenc és a 17. századi magyar politikai elit fejlődése* című bölcsészdoktori disszertációja, melyben a politikai elit fogalmi körét alkotja meg, és ennek történeti felhasználhatóságát támasztja alá Wesselényi Ferenc pályafutásának szemléltetésével.²³ A hatalmi elit problémakörének vizsgálatához szintén érdemes *Horn Ildikó: A hatalom pillérei* c. akadémiai doktori értekezését áttekinteni.²⁴

Természetesen nem lehet az elitet csak a világi hatalom bázisaként értelmezni. A 16–17. században kiemelkedő szerepet töltött be az egyházi vezető réteg, amely a reformáció terjedésével mindinkább kiterjesztette hatalmát. A Habsburg Monarchia egyházi elitjét magyar valamint

latával, a szociológia és a történelem határterületéről feltétlenül megszívlelendő módszertant lásd: Szakály Sándor (1987): *A magyar katonai elit 1938–1945*. Magvető Kiadó, Budapest.

²¹ Bővebben lásd: *Sic Itur Ad Astra*, 75. sz. 2021.

²² Csukovits Enikő (szerk.): (2020): *Az Anjou-kor hatalmi elitje*. Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest. – Fügedi Erik társadalomszemléletéhez és a társadalmi mobilitáshoz legfontosabb irodalom: Fügedi Erik (1999): *Az Elefánthyak. A középkori nemes és klánja*. Magvető Kiadó, Budapest.; Fügedi Erik (1974): *Uram, királyom... A XV. századi Magyarország hatalmasai*. Gondolat Kiadó, Budapest.; Fügedi Erik (1970): *A 15. századi magyar arisztokrácia mobilitása*. Magyar Országos Levéltár, Budapest.; Engel Pál legfontosabb témába vágó publikációi: Csukovits Enikő (szerk.): (2003): *Engel Pál. Honor, vár, ispánság*. Osiris Kiadó, Budapest.; Engel Pál (1996): *Magyarország világi archontológiája 1301–1457*. História – MTA Történettudományi Intézet, Budapest.; Engel Pál (1998): *A nemesi társadalom a középkori Ung megyében*. MTA Történettudományi Intézet, Budapest.; Engel Pál (1964): *Állam és uralkodó osztály a IX–XI. századi Bizáncban*. Budapest.

²³ Várkonyi Gábor (1992): *Wesselényi Ferenc és a 17. századi magyar politikai elit fejlődése*. Bölcsészdoktori értekezés. (Kézirat.) Hasonlóképpen fontos a politikai elit és az arisztokráta karrierlehetőségek vizsgálatához: Várkonyi Gábor (2014): Wesselényi István és fiai Bethlen Gábor környezetében. In: Dáné Veronika – Horn Ildikó – Lupescu Makó Mária – Oborni Teréz – Rüszt-Fogarasi Enikő – Sipos Gábor (szerk.): *Bethlen Erdélye, Erdély Bethlene. A Bethlen Gábor trónra lépésének 400. évfordulóján rendezett konferencia tanulmányai*. Erdélyi Múzeum Egyesület, Kolozsvár. 214–222.

²⁴ Horn Ildikó: i. m.

cseh szemszögből Anna Fundárková és Fazekas István összegezték a Bécsi Magyar Történeti Intézet kezelésében.²⁵ Az egyházi és a világi elit gyakran nehezen választható el egymástól, hiszen az egyházi hivatalok esetenként világi hatalommal is bírtak. Magyarország kora újkori történetében a társadalmi ranglétrán való előrejutáshoz figyelemre méltó lehetőséget biztosított az egyházi pálya.

Továbbra is fontos leszögezni, hogy a regionális elit vizsgálatára szintén egy fontos módszere a kora újkor kutatásainak. T. Orgona Angelika a ruszcai Kornis család egy évszázados történetének bemutatásával nem csupán a 16–17. századi főúri család életét és pályáját mutatta be, hanem rávilágított bizonyos esszenciális kérdéskörökre is, mint például a házassági politika fontossága, öröklési stratégiák, a lokális elit és az országos politika kapcsolata. A ruszcai Kornis család erdélyi működésének vizsgálatával jól megfoghatók a társadalmi mobilitás és az elit rétegződésének legfőbb koncepciói, valamint kirajzolódik az országos vezető réteg és a hozzá kapcsolódó, működését segítő elit kapcsolata is.²⁶ Éppen ezért gondolom, hogy egy térség vizsgálatához feltétlenül szükség van az ott hatalmi pozícióban levő famíliák megismerésére, hiszen működésüket vizsgálva elmélyíthetjük képünket a nemesi társadalomról.

Új értelmezési lehetőség a magyar kora újkor kutatásában: a katonai elit

Ahogy az az előző fejezetekben láthattuk, nem beszélhetünk csak és kizárólag egy elit meglétéről. A heterogén kora újkori viszonyok megteremtették a lehetőséget, hogy napjaink kutatói különböző osztályzások alapján csoportosítsák ezeket a kiváltságos csoportokat. Beszélhetünk hatalmi, esetleg politikai elitről, akiknek tagjait elsősorban a mindenkor-i udvar környezetében kell keresnünk. Ide tartoznak a különböző országos tisztségviselők, főméltóságok, akik az ország ügyeiben a mindenkor-i uralkodó körül mozognak, tevékenykednek, valamint politikai súlyuk, tőkéjük kamatoztatásával országos jelentőségű döntéseket hoznak (adók megszavazása, törvények előterjesztése, katonai állítás stb.).

A hatalmi és politikai elit mellett feltétlenül beszélni kell az egyházi elitről is. A klerikus réteg gyakran bekapcsolódik a mindenkor-i állami működésbe; nemcsak egyházmegyéket, püspökségeket, hanem gyakran egész országrészeket is kormányoznak, így az egyházi elit a világi elithez

²⁵ Fundárková, Anna – István Fazekas (2003): *Die Weltliche und Kirchliche Elite aus dem Königreich Böhmen und Königreich Ungarn am Wiener Kaiserhof im 16.–17. Jahrhundert*. Institut für Ungarische Geschichtsforschung in Wien, Wien.

²⁶ T. Orgona Angelika (2014): *Unikornisok Tündérszámban. A ruszcai Kornisok Erdélyben (1546 k. – 1648)*. L'Harmattan, Budapest.

csatlakozik. A 16. század egyik legkiemelkedőbb papi pályafutását Fráter György karrierjében érhetjük leginkább tetten. Fráter György az egyházi pályán a váradi püspöki, majd esztergomi érseki székig jutott – azonban bíborosként halála miatt nem tevékenykedett –; mindemellett a 16. század közepének egyik legnagyobb taktikai érzékkel megáldott politikusként láthatjuk benne. A mohácsi csatát követően Szapolyai János király fontos bizalmi embere volt, majd az uralkodó halála után Izabella és János Zsigmond udvarában találkozhatunk vele, az ifjú király gyámjaként. Politikai tevékenységének fő pontja az 1541-es gyalui és az 1548-as nyírbátori egyezmény, amelynek célja az oszmán expanzió által kettészakított ország Habsburg Ferdinánd uralma alatt való egyesítése volt. Fráter György esztergomi érsekként és Erdély helytartójaként mind az egyházi, mind a politikai/hatalmi elitben szilárdan helyt foglalt.²⁷

Az elit, vagy az egymás mellett párhuzamosan futó – lokális, egyházi, hatalmi – elitek, úgy gondolom, hogy megteremtik a lehetőséget újabb nézőpontok, irányelvek történettudományi használatára. Peter Burke a 17. századi Velencét és Amszterdamot vizsgáló történetszociológiai munkájában a már sokat emlegetett – azonban joggal nem elhanyagolható – Pareto elitfelosztását használja. Az elit tulajdonképpen egy olyan társadalmi csoportosulás, amelyet gazdasági, politikai és kulturális faktorok közössége alkot meg. Ezen felosztását tovább árnyalja, hiszen úgy gondolja, hogy az elitek között körforgás fedezhető fel. Itt már elitekről beszél, és nem csupán elitről, ami jól illeszkedik kutatásom és terveim megfogalmazásába. Megkülönböztet elittípusokat, amelyek a következők: *oroszlánok* (katonai), *rókák* (politikai) valamint a városi gazdasági elithez kapcsolódva *bérbeadók* és *spekulánsok* (*vállalkozók*).²⁸ Szintén katonai elitről ír a Georgios Theotokis és Aysel Yıldız szerkesztésében megjelent tanulmánykötet, ami a Földközi-tenger hadtörténetét taglalja a bizánci időktől az oszmán fennhatóságig. A földközi-tengeri szigetvilág városállamai és a bizánci, majd oszmán katonai elit kapcsolatáról a következőket írja: „...ezek az államok hivatásos és nem hivatásos csoportokat (ti. katonai alakulatokat) foglalkoztattak, és mivel a katonai elit sokkal nagyobb befolyással bírt a szervezésben, az ellátásban és a stratégiák kialakításában, ezért a harcmezőn ők aktív parancsnokként, stratégaként, teoretikusként vagy adminisztrátorként jelentek meg.”²⁹ Az angol és a német szakiroda-

²⁷ Fráter György életéről és pályájáról, megítéléséről legújabban: Oborni Teréz (2017): *Az ördögös barát: Fráter György 1482–1551*. Kronosz Kiadó – Magyar Történelmi Társulat, Pécs–Budapest.

²⁸ Burke, Peter: i. m. 10. („lions”, „foxes”, „rentiers”, „speculators”, „entrepreneurs”).

²⁹ Theotokis, Georgios – Yıldız, Aysel (eds.) (2018): *A Military History of the Mediterranean Sea. Aspects of War, Diplomacy, and Military Elites*. Brill, Leiden–Boston. 6. <https://doi.org/10.1163/9789004362048>

lomban egyaránt megtalálható a katonai elit – Militärelite, military elite – fogalma.

Miért nem elégszem meg a hatalmi/politikai elit fogalom használatával? Elsőként fontos kiemelni, hogy a politikai/hatalmi elit az udvarhoz kötött, stratégiai döntéshozó testület, akik azonban hadászati értelemben kevesebb súlyt nyomnak a latban. Elsősorban a főbb politikai irányvonalak meghúzása, udvari pozicionálások, törvények kidolgozása és a térségi/országos politikai döntések meghozatala tartozik feladatuk közé. A katonai elitben is felfedezhetünk hasonló vonásokat, mint például a kormányzattal való együttműködés és az országos politikai stratégiák megrajzolásában nyújtott segítség, azonban míg a politikai elit elsősorban az események módszereit, döntéseit, politikai lehetőségeket hoz meg, a katonai elit ezen döntések végrehajtásáért felelős. A kora újkori elittársadalomban bár nem beszélhetünk még a hatalmi ágak szétválasztásáról – erre a folyamatra egészen John Locke, illetve Montesquieu 17–18. századi munkásságáig várni kell –, ugyanakkor a szerepkörök élesen elhatárolhatók egymástól.

A katonai elit, mint olyan, egy hatalombázisú csoportosulás. A hatalom alapja jelen esetben – a 16. századi körülményeket vizsgálva – fakadhat a földbirtokból, a vagyonból, a családi összeköttetésekből vagy a viselt pozíciókból. A kora újkorban a katonai előjárók országos tiszteletnek örvendtek. Állandó harc dúlt a Habsburgok vezette Magyar Királyság és az Oszmán Birodalom, a Habsburg Birodalom és Erdély, valamint esetenként Erdély és az Oszmán Birodalom között. E három államalakulatot érintő küzdelem fontos részét képezték a katonai vezetők, akik aktuális uruknak fogadott hűségükkel gyakran nemcsak birtokaik számát növelhették, hanem a katonai ranglétrán is feljebb léphettek. Vármegyei főispánok, kerületi főkapitányok, a jelentős erősségek várkapitányai, egy-egy terület katonai kormányzói mind a katonai elitbe kerültek. Tisztségük mellett vagyonuk volt az alapja annak, hogy az országos politika döntéshozói közé kerülhettek.

A magyar katonai arisztokrácia, katonai elit kutatása mindezek ellenére nem új történetírói igény. Az utóbbi évtizedek egyik fontos történetírói irányvonala a kora újkori végvidék vizsgálata volt.³⁰ Nem lehet

³⁰ Elég csak az Egerben 1982 óta rendszeresen megrendezett Végvár-konferenciákra gondolni, ahol a kora újkori politika, mentalitás, életmód és hadtörténet tárgyköréből interdiszciplináris módszerekkel vizsgálják az oszmán fennhatóság alatt álló Hódolt-ság, valamint az állandó háborúskodással küzdő Magyar Királyság és Erdély történetének fontos szeleteit. Szintén szorosan kapcsolódnak témánkhoz a Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet és a Pécsi Tudományegyetem közös kezelése alatt álló Mohács 1526–2026 – Rekonstrukció és emlékezet című projektjének kutatási eredményei is. A megjelent tanulmányok listája a program oldalán elérhető: <https://www.mohacs.btk.mta.hu/publikaciok> (letöltés dátuma: 2025. 07. 15.). Bővebb ismereteket ad a kor hadtörténetének mentalitástörté-

megkerülni a magyar katonai elit vizsgálata során Pálffy Géza munkásságát, aki *A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században* című munkájával nélkülözhetetlen kötetet jelentetett meg. Pálffy kötetének egyik alaptétele a magyar nemesség és a Habsburg-udvar kapcsolatának vizsgálata; a témában való elmélyülést rendkívül gazdag táblázatok sorával teszi lehetővé.³¹

Mi alapján határozható meg a katonai elit fogalma? Az állandó háborúskodás velejárója, hogy a korábbinál szélesebb társadalmi rétegek kerültek be a harcokba. Éppen ezért leszögezhető, hogy a katonai karrier megnyitotta a lehetőséget a társadalmi mobilitás előtt. Ez a mobilitás leginkább vertikálisan értelmezhető.³² Vertikális mobilitásról a társadalomban akkor beszélhetünk, ha az országos hierarchián belül felfelé vagy lefelé történik az elmozdulás; ilyen eset lehet az, amikor egy végvári katonát kineveznek egy végvár vicekapitányának, mint például Hatosi Bálint pápai vicekapitány esetében, aki az enyingi Török család szolgálatában megkezdett pályafutását követően a pápai vár vicekapitányságáig jutott.³³

A hazai történetírói hagyomány elsősorban a kora újkor vizsgálatánál hatalmi vagy politikai elitől beszél, azonban a katonai elithez leginkább hasonló fogalom a *vitézlő rend*. A vitézlő rend a Hódoltság állandósulásával, a végvári szervezet kiépülésével, valamint a folyamatos harcoknak köszönhetően a vertikális társadalmi mobilitásnak, karrierlehetőségnek nyitott utat. A vitézlő rend tagjai éppúgy voltak jobbágyok, mint kis- és középnemesek, hiszen a katonai karrier nemcsak a társadalmi emelkedés, hanem a gazdasági jólét ígéretével is kecsegtetett. Azonban, ahogy azt Benczédi László vonatkozó tanulmányában írja, a vitézlő rend gyakran kicsapongó életmódot folytatott, a társadalmi emelkedés lehetőségével nem vagy csak esetenként élt. *„A jobbágyságot magához szívó »vitézlő rend« magatartásában ugyanis végeredményben a hivatásos katonaság zsoldosszelleme lett úrrá, amely a társadalmi törekvéseket háttérbe szorította, s a nemzeti ideológia külső burkát is hol erősítette, hol gyengítette – szükség esetén átfogalmazta, de ha kellett, egyszerűen félredobta.»*³⁴

neti vonatkozásáról Kincses Katalin Mária (2020): *Rudimenta Militiae. Írások a művelődés és mentalitás hadtörténeti vonatkozásainak témaköréből*. HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Budapest.

³¹ Pálffy Géza (2016): *A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században*. HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest. 102–134.

³² Tarján Gábor (2019): *A társadalmi mobilitás szerepe és formái*. In: Kiss Zoltán László (szerk.): *Bevezetés a szociológiába*. Ludovika Egyetemi Kiadó, Budapest. 183.

³³ Bővebben a Hatosi családról lásd: Pálffy Géza (2005): *Egy különleges nemesi karrier a 16–17. században. Hatosi Bálint pápai vicekapitány és családja története*. Jókai Mór Városi Könyvtár, Pápa.

³⁴ Benczédi László (1963): A „vitézlő rend” és ideológiája a Thököly-felkelésben. *Történelmi Szemle*, 6. sz. 33.

Mi fűzi össze a katonai elitet? Habár Theotokis és Yıldız fentebb idézett kötetükben a késő bizánci katonai elitet definiálják, az mindenképpen megszívlelendő gondolatokat tartalmaz. Mint írják, a katonai elit „*egyre csökkenő számú, egymással kapcsolatban álló arisztokrata klánt ölel fel, akiknek közös identitásuk, kultúrájuk és szellemiségük volt, és monopolizálták a hadsereg parancsnokságát, azonban szélesebb tisztí osztályt meghatározni nehéz*”.³⁵ A Magyar Királyság kora újkori katonai struktúrájára ez a fogalmi háló csaknem teljes egészében érvényesíthető.

II. Rákóczi Ferenc írja emlékirataiban a következő sorokat: „*Ezek a végvárok hemzsegték olyan nemesektől, akik nem lakhattak vidéki házaikban. Mindnyájan katonák voltak, és rácsaptak a szomszéd törökökre, hogy foglyokat ejtsenek és váltságdíjuk révén meggazdagodjanak. Ha eltökélték, hogy gyalogságot is felhasználnak, elbujtatták őket a kiszemelt hely körüli kertekben, hogy onnan támadjanak, vagy onnan fedezzék a visszavonulásukat. [...] Ha az volt a szándékuk, hogy valami távoli vállalkozásba kezdenek a Dunához közel fekvő helyeken, a gyalogság sajkáknak nevezett csónakok segítségével mélyen benyomult a törökök földjére, ahol derék vállalkozásokat vitt véghez. De a nemesek sohasem kedvelték ezt a mesterséget, és így haditudomány híján megvetették a gyalogságot. [...] A főurak maguk védték a váraikat. [...] Ez okozta hát, hogy a magyar nemzet semmit sem tudott a háború leglényegesebb elemeiről.*”³⁶ Rákóczi Ferenc emlékiratait olvasva felvetődik a kérdés, hogy vajon milyen hadseregre támaszkodhatott a fejedelem a 18. század elején. Kik voltak azok a főurak, akik meghatározták és feltöltötték Rákóczi Ferenc csapatait? Voltak-e olyan magyar politikai-katonai gondolkodók Zrínyi Miklóson kívül, akiknek lehetősége vagy éppenséggel kellő műveltsége, tudása volt beleszólni a katonaság fejlődésébe, alakulásába? Kik voltak e katonaság vezetői, országos, avagy végvidéki, végvári kapitányok? Mennyire voltak ők becsatornázva a politikai elitbe? A katonáskodás mennyire járult hozzá az országos politikában való részvételhez? Kik voltak azok a személyek, akiknek a katonaság volt az egyetlen előmeneteli lehetőség, és kik azok, akik ezt csak eszközként használták a politikai továbbjutásra? Mennyire hangsúlyos Erdély és a Királyi Magyarország helyzete, mennyire szült hasonló vagy éppen különböző példákat a két önálló politikai entitás? A 19. századi nemzeti romantika mennyire befolyásolja az utókor számára a magyar kora újkori katonaság megítélését?

A téma vizsgálata során több tudományágat kell segítségül hívnunk; feltétlenül élnünk kell a prozopográfia mint történész módszer nyújtotta lehetőségekkel, hogy több párhuzamosan futó karrier szereplőit megismerjük. Éppen ezért, bár e fejezet témája nem taglalja, azonban tovább-

³⁵ Theotokis, Georgios –Yıldız, Aysel: i. m. 256.

³⁶ II. Rákóczi Ferenc fejedelem emlékiratai a magyarországi háborúról, 1703-tól annak végéig. (Ford.): Vas István. Históriaantik Könyvesház, Budapest. 1978. 337.

bi doktori kutatásaim során Dobó István, Dobó Ferenc, Forgách Simon, Nádasdy Ferenc (fekete bég), Pálffy Miklós, Bocskai István, Wesselényi Ferenc, Zrínyi Miklós, Batthyány Ádám, Esterházy Miklós, Esterházy Dániel, Forgách Ádám katonai és politikai karrierjének összehasonlításával szeretnék olyan típusokat létrehozni, amelyeknek köszönhetően közelebb kerülhetünk kérdéseink megválaszolására. Kutatásom során tehát a legfőbb kérdéskör, amelyet körbejárnék, hogy kik alkották a katonai elit csoportját. Mik voltak az elit megragadásának vitás pontjai, mennyire beszélhetünk többgenerációs katonai elitcsaládokról, mennyire volt ez egy egységes, csak főurak által bejárható életút, vagy esetleg mennyire volt nyitott, és mennyire tette lehetővé a társadalmi emelkedést? A Balassi–Zrínyi–Thököly–Rákóczi négyes a magyar kora újkori katonaság legismertebb képviselői, azonban számos személy húzódik meg a háttérben, akiket a 19. századi hősorképzése nem emelt piederstálra. Ezt a vélekedést kutatásommal igyekszem meghaladni, és a kérdések körüljárással úgy vélem, hogy a téma tisztázása időszerű, és a kérdéskör komplexitása miatt jól illeszkedik a 21. századi magyar és nemzetközi tudományosság vizsgálati körébe.

A fenti érvelés alapján tehát úgy gondolom, hogy bátran kell nyúlunk a *katonai elit* fogalmi köréhez, tekintve, hogy a politikai/hatalmi elit a döntéshozók vizsgálatára szorítkozik, azonban a végrehajtói szempontot is megkíván a kutatás. Összegezve, a *16. századi magyar katonai elit* fogalmára a következő terminológiát/értelmezést ajánlanám, használnám: a katonai elit egy, a kora újkori társadalomban az oszmán előretörésnek, a Habsburg–Szapolyai-versengésnek, valamint a kialakult és megszilárdult végvári rendszernek és végvidéknek köszönhetően létrejött országos jelentőségű társadalmi, militáns csoport. Ennek tagjai elsősorban kapcsolataiknak, politikai pozíciójuknak, haditetteiknek, valamint vérségi kötelékeiknek köszönhetően kerültek az elit körébe. Ellentétben a politikai elittel, a katonai elit tagjai nemcsak a mindenkor uralkodó környezetében, hanem állandó harcokban, a végvidéken tevékenykedtek, itt nyert tapasztalataik révén tudtak tanácsot adni az uralkodónak. Katonai megbízatásuk mellett különösen fontos, hogy nemcsak a Magyar Királyságban töltöttek be pozíciókat, hanem névlegesen a bécsi – majd prágai – udvarban is szert tettek címekre.

Ezen ismertetés alapján a katonai elit kutatásához a következő szempontokat ajánlom:

- életrajzi adatok (születés, halálozás);
- házassági politika (házastársak, valamint családjaik társadalmi beágyazottsága);
- családi kapcsolatok (família, klán);
- főnemesi cím (bároi, grófi) megszerzése, ennek körülményei;
- megyei tisztségek birtoklása (főispán);

- országos főméltóság (nádor, erdélyi vajda, kancellár, tárnokmester, országbíró) birtoklása;
- katonai szerepek (várfőkapitány, kerületi/végvidéki főkapitány);
- királyi tanácsban részvétel (magyar királyi tanácsos, titkos tanácsos).³⁷

Összegzés és kitekintés

Jelen dolgozatban két nagy kérdéskörre kerestem a választ:

1. Mi az az elit, milyen történeti értelmezései vannak e fogalomkörnek?
2. Beszélhetünk-e kora újkori magyar katonai elitről, mik ennek a paraméterei?

Az elit szociológiai és történelmi értelemben vett meghatározása igen komplex feladat. Számos módszertani, értelmezésbéli különbség figyelhető meg, különösen, ha az elitet csoportosítani kívánjuk. A társadalmi mobilitást vizsgálva találkozhatunk a vertikális és a horizontális kutatási elvekkel, valamint az elitcsoport meghatározását keresve nyúlhatunk kvantitatív és kvalitatív módszerekhez is. Az elitkutatás interdiszciplinaritását mi sem tükrözi jobban, mint az, hogy a teljes körű kutatáshoz nem elég a történelem segédtudományait (archontológia, prozopográfia) segítségül hívni, hanem szükséges az elemző, statisztikai és szociológiai szemlélet is. Mielőtt a kiterjesztett diszciplínájú vizsgálatot megkezdjük, szükséges átgondolni, hogy az elitnek nevezett csoportunkat milyen szempontrendszer alapján kívánjuk vizsgálni.

Hatalmi, politikai, városi, regionális és katonai elit. Ezek a sokban hasonló, mégis részleteiben kardinálisan eltérő irányzatok azok, amelyek szemléletmódját alkalmazva következtetéseket vonhatunk le a társadalmakról. Pálffy Géza általam sokat idézett könyvében írja, hogy „*e famíliák új generációi a század második felében [...] már nem az 1526 utáni évtizedek sokkhatásában éltek, hanem úgy mond »beleszülettek« abba az új szituációba, amely a Magyar Királyság Habsburg Monarchiához való csatlakozásával együtt járt, ha nem is minden tekintetben voltak hajlandók elfogadni azt*”.³⁸ Bár a katonai elit nem elterjedt terminus, mégis számos lehetőséget nyit meg az elitkutatásban, különösen nagy hangsúlyt szentelve a társadalmi mobilitás kérdéskörének. Nem szabad elmenünk ama tény

³⁷ E paraméterek meghatározásához alapvető fontosságú Péter Katalin előremutató OTKA-projektje, A magyar arisztokrácia családi kapcsolatrendszere a 16–17. században, melynek eredményei <https://archivum2004.piarista.hu/arisztokrata/> (letöltés dátuma: 2025. 07. 15.) oldalon követhetők nyomon.

³⁸ Pálffy Géza (2016): i. m. 288.

mellett sem, hogy a fogalom a 16–17. századi magyar társadalomra értendő és használandó. Különösen fontos ezt szem előtt tartani, hiszen az oszmán előretöréssel és az állandó háborúval a Kárpát-medencében egy erősen militarizált társadalmi struktúra jött létre.³⁹

³⁹ Ennek keretében beszélünk vitézlő rendről is, amely bár egy bevett fogalom, mégsem illeszkedik a politikai és katonai elitszemlélethez.

A MAGYAR TERRORELHÁRÍTÁS TÖRTÉNETI KEZDETEI (1972–1990)¹ I. RÉSZ

Kiss Dávid

Összefoglaló:

A terrorizmus fenyegetése az 1972-es müncheni olimpiai terrortámadást követően lépett ki a nemzetközi színpadra. A Magyar Népköztársaság hírszerző, elhárító, rend- és honvédelmi szervezetei számára új kihívást jelentett az eddig ismeretlen jelenség kezelése. Jelen tanulmány kísérletet tesz arra, hogy szakirodalmi összegzés, levéltári források és személyes visszaemlékezések alapján rekonstruálja azt az átalakulási folyamatot, melynek során megszületett egy új, szervezeteken átívelő védelmi képesség. A tanulmány igyekszik bemutatni azokat a fontos történeti folyamatokat, döntéseket, szereplőket, amelyek, illetve akik elhozták ezt a paradigmaváltást. Külön elem foglalkozik az elméleti és külön a gyakorlati fejlődéssel, így komplex képet adva a terrorrelhárítás rendszeréről a vizsgált korszakban.

Kulcsszavak: Terrorrelhárítás; rendvédelem-történet; Magyar Népköztársaság; Carlos, a Sakál; Komondor Terrorrelhárító Szolgálat

Abstract:

The threat of terrorism entered the worldwide stage with the 1972 Munich Summer Olympics terrorist attack. Countering this unknown phenomenon gave a new task to the law enforcement, military, counter-intelligence and intelligence gathering communities of the Hungarian People's Republic. This paper aims to assess the sources of the professional literature, use archive documents, and personal recollections to reconstruct the evolution, which led to a new, inter-agency defense capability. The goal of this paper is to underline the key historical events, decisions, players, which led to this paradigm shift. A separate element examines the theoretic and practical evolution, thus giving a complex view on the state of counter-terrorism in the era.

Keywords: Counter-terrorism; law enforcement history; Hungarian Peoples Republic; Carlos, the Jackal; Komondor Anti-Terror Service

¹ Jelen tanulmány a 37. Országos Tudományos Diákköri Konferencia had- és rendészettudományi szekciójában hangzott el, 2025. április 24-én.

Módszertan és hipotézisek

A terrorizmus a 21. századra a mindennapok részévé vált, az információs társadalomban távoli vidékeken történt terrortámadások hírei is villámsebessé jutnak el milliónyi háztartásba. Így természetesnek tekinthetjük, hogy a terrrorszervezetek törekvéseivel szemben fellépő terrorelhárító szervezetek története is közérdeklődésre tarthat számot. Különösen igaz ez az angol nyelvterületre, ahol kiadványok százai mutatják be a különleges rendőri és katonai egységek történeti fejlődését.

A hazai szakirodalom vizsgálata során azonban kitűnt, hogy a terrorelhárító egységek magyarországi történetének vizsgálata hiányos. Jelen tanulmány lezárásáig csupán egy doktori disszertáció foglalkozott a Magyar Népköztársaság terrorelhárító képességének kialakulásával, annak titkosszolgálati, operatív elemét véve górcső alá.² Így a bevetési területen működő rendőri egységek³ tudományos vizsgálata még várat magára. Jelen tanulmány ennek a vizsgálatnak az első lépését igyekszik megtenni, megvizsgálva a Magyar Népköztársaság első rendőri terrorelhárító egységeinek létrejöttét és működését.

A vizsgálat alapvető módszertanát a levéltári kutatás mellett az egykori terrorelhárítókkal egy és három óra közti időtartamban készített mélyinterjúk, valamint az általuk jelen sorok írójának átadott dokumentumok (korabeli belső utasítások, kimutatások, valamint a tömegtájékoztatást jelentő újságcikkek) feldolgozása jelenti. A tanulmány lezárásáig összesen tizennégy, különféle beosztásokat betöltő egykori terrorelhárító szakemberrel készültek személyes vagy online interjúk,⁴ több mint kétszáz oldal terjedelemben rögzítve.

További forráscsoportot jelent a terrorelhárítók kapcsán készült interjúkötetek és visszaemlékezések feldolgozása, melyek egy-egy átélt személyes emlékein alapulnak. Ezeknek a forrásoknak közös jellemzője, hogy sokszor szubjektívek, valamint leginkább anekdotikus jellegűek, így megbízhatóságuk sokszor kétséges.

A tanulmány hipotézise szerint a hazai terrorelhárító egységek kezdeti időszakát a kísérletezések jellemezték, a hiányzó tudást az állomány lelkesedése pótolta, külföldi segítség nélkül. Fontos előfeltételezés, hogy a

² A szóban forgó, kiváló doktori disszertációt Beke József, a Nemzeti Közszerológiai Egyetem – Rendészettudományi Doktori Iskola doktorandusza írta, címe: „A terrorelhárítás kialakulása és fejlődése Magyarországon a hidegháborúban a »C-79-es« akta tükrében” (<https://doi.org/10.17625/NKE.2023.051>)

³ Bevetési szolgálati területen szolgáló egységnek tekinthetők mindazok a rendőri egységek, melyek alapfeladatukat tekintve veszélyes, felfegyverzett bűnözők elfogását és más, speciális taktikai felkészítést igénylő feladatokat végeznek különleges kiképzés alapján, speciális fegyverzettel.

⁴ A személyes interjúkra általában a megkérdezettek otthonában, míg az online interjúkra a Meta Messenger alkalmazásán keresztül került sor.

hazai rendőri terrorelhárítás, a politikai berendezkedésből adódóan, dilemma előtt állt, hiszen a Magyar Népköztársaság – a Varsói Szerződés tagjaként – köztudomásúlag segítséget nyújtott baloldali politikai gyökerű terroristáknak és terrorszervezeteknek.

Terminológia

A terrorelhárítás minden esetben a nemzeti vagy nemzetközi terrorizmus fenyegetésére adott nemzeti vagy nemzetközi válaszok összességét jelenti, így a terrorelhárítás története kapcsán üdvös a terrorizmus definícióját, fejlődéstörténetét röviden megvizsgálni.

A terrorizmus igen nehezen meghatározható fogalom. A szándék, a feladat és számos más tényező határozza meg azt, hogy a különféle hivatalok, szervezetek, kutatócsoportok, szakértők, politikai szereplők mi alapján neveznek „terrorizmusnak” egy jelenséget. A másik gondot a terrorszervezetekként nyilván tartott csoportosulások sokfélesége adja. Motivációjukat, lehetőségeiket, módszertanukat tekintve igen sokszínűek lehetnek, így történhet meg, hogy a radikális iszlamista Iszlám Állam és a szélsőséges környezetvédő Föld Felszabadításáért Front tagjai egyaránt terroristának számítanak, bár kitűzött céljaik, működési területük, fegyvertáruk egymástól különbözőbb nem is lehetne.

Jó példa erre két szakkönyv, a Peter Chalk szerkesztette, 2013-ban kiadott *Encyclopedia of Terrorism* és a 2014-es *A terrorizmus elmélete és gyakorlata* című monográfia Marie-Helen Maras tollából. Az előbbi így kezdi meg a terrorizmus fogalmának bemutatását: „*Először is a terrorizmus politikai tevékenység. Bármely csoportról beszélünk is, a mögöttes politikai célok jelenléte közös karakterisztikát jelent.*”⁵

Ezzel szemben az utóbbi mű már az első fejezetében leszögezi: „*A terrorizmus nem politikai aktivizmus, és nem »szabadságharc«.*”⁶

Ebből is látható, milyen nehéz közös álláspontra jutni, amikor terrorizmusról beszélünk. A tanulmány koherenciája érdekében azonban szükséges a főbb, szinte minden szakirodalomban megjelenő pontokat összegezve, egy saját megfogalmazással előállni.

A terrorizmus tehát egy olyan politikai-társadalmi jelenség, melynek előidézői az erőszak alkalmazását látják saját akaratuk érvényesítésének leghatékonyabb módjának. Ezen erőszak célpontjai olyan nem harcoló személyek és/vagy jelképes intézmények, objektumok, melyeknek megtámadásával, hatalmába kerítésével a terrorista pánikot, rettegést, felháborodást kelthet, az-

⁵ Chalk, Peter (2013): *Encyclopedia of Terrorism*. Vol. 2. ABC-CLIO. 10.

⁶ Maras, Marie-Helen (2016): *A terrorizmus elmélete és gyakorlata*. Antal József Tudásközpont, Budapest. 31.

az nyomást gyakorolhat a saját ideológiájával ellentétes nézeteket valló közösségekre, így elérve, hogy azok valamit tegyenek, ne tegyenek vagy eltűnjenek.

Fontos továbbá tisztázni a „terrorelhárító” elnevezést is. A terrorelhárítók olyan különlegesen képzett rendőrök, akiket különleges rendőri feladatok jogszerű és arányos megoldására képeztek ki úgy, hogy azok során szem előtt tartásák az emberi élet védelmét.⁷ Ahogy a *Heves Megyei Hírlap* 1995. július 10-i száma fogalmaz:

„A hazai kommandósok rendőrnek tartják magukat és erre büszkék is. Úgy érvelnek: a klasszikus értelemben vett kommandó elsősorban katonai feladatokat lát el külföldön, módszereik között nem szerepel az élet kímélése. Ha a kommandó behatol egy épületbe, először bedobja a kézigrátnát, majd behatol a romokon keresztül. A Különleges Szolgálat először is felszólít. S úgy igyekszik ártalmatlanná tenni a bűnözőt, hogy a lehető legkevesebb sérülést okozza.”⁸

Ezt a gondolatot fogalmazta meg Dr. Boda József nb. vezérőrnagy is, aki már hat éven át szolgált a Rendőrség Különleges Szolgálatának parancsnokhelyetteseként, amikor a katonai és rendőri erők feladatrendszerre közti különbséget érzékeltette:

„A kiképzésben mindenképpen van szakmai átfedés. Bár a műveletek célja mindkét területen más, hiszen a katonának meg kell semmisítenie az ellenséget, a rendőrnek pedig ártalmatlanná kell tennie a bűnözőt, hogy az ne tudjon másban kárt tenni. Ebben mindkét területen segít a magas szintű, kemény kiképzés, ami magabiztos, fegyelmezett, felkészült rendőröket, katonákat ad a különleges egységeknek.”⁹

Így a rendőri terrorelhárítók nem összetévesztendőek a „kommandósokkal,” akik olyan katonai alakulatok tagjai, melyeket különleges kiképzés után vetnek be az ellenség elpusztítására, kijelölt célpontok rombolására.

A terrorizmus és Magyarország

Hazai terrortámadások 1914 és 1945 között

A 20. század eleje nemzetiségi feszültségektől terhes időszakában a terrorisztikus eszközök bevetése is szerephez jutott. Ez történt 1914. február 23-án is, amikor húsz kilogrammot meghaladó tömegű csomag érkezett a debreceni kereskedelmi és iparkamara épületében bérelt püspöki iroda címére, ahol Miklósy István hajdúdorogi püspök mellett négy

⁷ Pap András László (2007): *Rendvédelem, Terrorizmus, Emberi jogok*. Kodolányi János Főiskola, Székesfehérvár. 87–88.

⁸ A magyar Rambók nem lőnek? (1. rész). *Heves Megyei Hírlap*, 1995. 07. 10. 4.

⁹ Interjú Boda József ny. nb. vezérőrnaggyal (2024. 06. 28.), 1–2.

fő tartózkodott. A levél kibontása után, délelőtt 10:15 perc körül lépett működésbe az ekrazittal és dinamittal töltött pokolgép,¹⁰ amely a korabeli jelentések szerint az alábbi károkat okozta:¹¹

„A robbanás Jaczkovics vikáriust és dr. Slepkovszky István titkárt szét tépte, úgy, hogy a beleket, lábakat csak délután lehetett a romok közül kiszedni. A robbanás dr. Csath Sándor ügyészt is a felismerhetetlenségig és oly súlyosan sérelmezte, hogy a sebeibe rövid időn belül elhalt. Kriskó Elek levéltárnok sérülése is súlyos, valószínű, hogy a látását is elveszíti. A szobában bent levő Dávid Miklóson kívül [...] Bihon Miklós gyakornok és Gyuró Mihály hivatalosolga, valamint [...] Székely Mihályné [...] is súlyosan megsérültek. A robbanás olyan nagy volt, hogy a kereskedelmi és iparkamara épületének fedélzetét is kiszakította; nemcsak annak a szobának a hol a robbanás történt, hanem a szomszédos szobák falait is kidöntötte, a vas gerendákat meghajlította. Az utca felőli falakat és ablakrészeket a kir. törvényszék palotájának Verbóczy utca felőli részéhez oly erővel dobta oda, hogy a falat megrongálta, az ablakokat össze zúzta, az ablakfák egy részét összetörte. A robbanás folytán átdobott üveg részek a leíró személyzet egy részén kisebb sérüléseket okoztak, s éppen a törvényszéki irodában tartózkodó Pecze Miklóst az áthulló vas- és fadarabok valamelyike erősebben megsérrelmezte s a mentők kórházba szállították.”¹²

Az orosz cári titkosszolgálat segítségével elkövetett robbantásért román nacionalisták voltak felelősek, akik ezen a módon tiltakoztak a hajdúdorogi püspökség megalapítása ellen.¹³

Szintén robbantásos merényletet követett el 1931. szeptember 13-án Matuska Szilveszter, amikor a biatorbágyi vasúti viadukt sín pályáját felrobbantva kisiklatta a Budapest–Hegyeshalom–Rajka-vasútvonalon Bécs felé közlekedő nemzetközi gyorsvonatot, megölve ezzel 22 embert.¹⁴ Az indítékok ma sem tisztázottak, lehetséges, hogy Matuska célpontja Horthy Miklós kormányzó volt, hiszen a kormányzói különvonat kétszer is áthaladt a viadukton útban Pápa felé.¹⁵ A sietve végrehajtott nyomozás, majd a bírósági tárgyalás és ítélet egyaránt egy forgatókönyvet támogatott: Matuska kommunista szimpatizánsként, egyedül

¹⁰ Janka György (2020): „A Hajdúdorogi egyházmegye 1914-ben”. In: Marosi István – Suslik Ádám (szerk.): *Az első világháború és a görögkatolikusok. Tanulmánykötet*. Szent Atanáz Görög Katolikus Hittudományi Főiskola, Nyíregyháza–Beregszász. 144.

¹¹ Véghseő Tamás – Katkó Márton Áron (2019): *Források a magyar görögkatolikusok történetéhez*. 3. kötet: 1912–1916. Szent Atanáz Görög Katolikus Hittudományi Főiskola, Nyíregyháza. 614–615.

¹² Véghseő Tamás – Katkó Márton Áron (2019): i. m.

¹³ Janka György (2020): i. m. 145.

¹⁴ Vargyai Gyula: A biatorbágyi merénylet. Merénylet a merénylet ellen. <https://mek.oszk.hu/04900/04964/html/index.htm> (letöltés dátuma: 2024. 05. 04.).

¹⁵ „Vargyai Gyula előadása a Jogtörténeti Baráti Körben: »Zárszó kísérlet a Matuska-ügyben« címmel”. In: Révész T. Mihály (szerk.): (1990): *Jogtörténeti Szemle*, 3. MTA Szakszorosító, Budapest. 121.

követte el a merényletet. Az ezzel ellentétes bizonyítékokat, tanúvallomásokat nem vették figyelembe, a merénylet így lehetőséget adott a statárium kihirdetésére és az illegális kommunista mozgalom vezetőinek bebörtönzésére, kivégzésére.¹⁶

Jelképes terrortámadásként értékelhetjük a baloldali kötődésű Marót-csoport által 1944. október 6-án elkövetett támadást, melynek célpontja a Budapesten álló Gömbös-szobor volt.¹⁷ A Tabánban végrehajtott robbantás sikeresen pusztította el a szélsőjobboldali politikai nézeteiről ismert egykori tábornok, miniszterelnök szobrát.¹⁸ Érdekes adalék, hogy a bombamerényletet az antifasiszta kortársak is terrortámadásként értékelték, Gyarmati Fanni, a munkaszolgálatra hurcolt Radnóti Miklós felesége például így írt a támadásról naplójában: *„Ha majd nemcsak ilyen szimbolikus, de valódi terrorcselekmények következnek, ha ugyan következnek, akkor majd itt is jönnek a megtorlások.”*¹⁹

A fenti, fontosabb hazai kötődésű terrortámadásokat bemutató felsorolásból is látható, hogy az 1945 előtti Magyarország sem volt mentes a terrorisztikus indíttatású támadásoktól. A második világháború hozta el az első hazai, különlegesen felkészített rendőri beavatkozó egységek létrejöttét is, ám ezek csupán előfutárai a modern rendőri terrorelhárító egységeknek.

A balassagyarmati túszerő

A már említett, 1972-es müncheni olimpiai mérséklés mellett az 1973. január 7-én Balassagyarmaton kialakult túszerő is ráirányította a magyar hatóságok figyelmét egy különleges rendőri egység felállításának szükségességére.²⁰ A 17 esztendőes Pintye László és bátyja, András öt napon keresztül tartott fogva húsz diáklányt a balassagyarmati Geisler Eta Leánykollégiumban, a tehetetlen hatóságok szeme előtt.²¹ A Pintye fivérek nem voltak ismeretlenek a törvény előtt: a sorkatonai szolgálatát éppen ebben az időben Balassagyarmaton töltő Kakuk János határőr tizedes emlékezett:

„A két Pintye-fiú apja a balassagyarmati határőr kerületnél alezredesi rendfokozatban, és párttitkárként szolgált. [...] A Pintye-fükkal először a kiképzésem során találkoztam. Gyakorló szolgálatban voltam a Drégelypalánki őrsön az Ipoly-parton, mikor jött a két Pintye-gyerek. Az őrzetűt félre lők-

¹⁶ Vargyai Gyula: i. m.

¹⁷ Bartha Ákos (2021): *Véres város. Fegyveres ellenállás Budapesten 1944–1945*. Jaffa Kiadó, Budapest. 87.

¹⁸ Bartha Ákos: i. m. 87.

¹⁹ Radnóti Miklósné Gyarmati Fanni (2014): *Napló II*. Jaffa Kiadó, Budapest. 335.

²⁰ Szórádi István – Faragó Ottó (2002): *Egy kommandós élete*. Magánkiadás. 178.

²¹ Hatala Csenge (2024): *Hírzárlat – A balassagyarmati túszerő*. Tarandus Kiadó, 96–98.

ve átugrottak a szlovák oldalra. Határsértés... hiába mondtuk, be volt ijedve a járőr parancsnok. »Ők a Pintye ales fia, majd kapsz!« Három óra múlva jöttek vissza. Hírük volt, de az apjuk kihozta őket még a rendőrségről is.»²²

A két fivér, magukhoz véve apjuk szolgálati fegyvereit, végül 1973. január 12-ig tartották sakkban a túszaikat és az ország belügyi vezetését, amikor a feladatra kiválogatott rendőri lövészek tűzparancsot kaptak, és lelőtték a túszejtés értelmi szerzőjét, Pintye Andrást.²³

A balassagyarmati túszejtést két tényező oldotta meg: Dr. Samu István orvos-pszichiáter hősiessége, aki túsztárgyalóként igyekezett a fegyveres testvérpárt meggyőzni arról, hogy tettük bocsánatos, engedjenek el minden lányt, mielőtt nagyobb baj lenne.²⁴ Illetve az a rendőri intézkedés, melyben sikerült az egyik fegyverest ártalmatlanná tenni, a másikat pedig elfogni.²⁵ A balassagyarmati eseményeket teljes hírzárlat kísérte, csupán egy rövid közlemény került ki fegyveres banditák megfékezéséről.²⁶ Belügyminiszteri utasítás alapján megszigorították a katonai és rendőri objektumokba történő beléptetés ellenőrzését, felhívták a figyelmet a fegyverek kiadása, tárolása, kezelése kapcsán már érvényben lévő szabályok betartására.²⁷

A belső rend megszilárdításával párhuzamosan megkezdődött az ügy rendőri kivizsgálása is. Előzetes letartóztatásba kerültek a Pintye fiúk szülei, valamint Pintye László is, akit a fiatalokúakra kiszabható leg súlyosabb büntetéssel, 15 év szabadságvesztéssel sújtottak. A rendőrök megkezdtek továbbá a testvérek baráti körének kihallgatásait, hiszen a fiatalok hónapok óta tudtak a testvérek fegyverszerzési és disszidálási terveiről, mégsem értesítették a hatóságokat.²⁸

Érdekes hozadéka volt a balassagyarmati eseményeknek a Magyar Szocialista Munkáspárt Nógrád Megyei Végrehajtó Bizottságának 1974. január 15-i ülésén elfogadott javaslat, mely szerint a megye március 15-i ünnepségén a balassagyarmati fegyveres testületek nem kaphattak külön szerepet.²⁹

²² Kakuk János visszaemlékezése (a leirat a szerző birtokában).

²³ Tájékoztató a Balassagyarmaton 1973. január 8. és 12. között történt fegyveres terrorcselekményről és felszámolásáról. ÁBTL – 4.2 – 10 – 80/1973. 2.

²⁴ Hatala Csenge: i. m. 100.

²⁵ Tájékoztató a Balassagyarmaton 1973. január 8. és 12. között történt fegyveres terrorcselekményről és felszámolásáról, i. m. 2.

²⁶ Hatala Csenge: i. m. 219.

²⁷ Körlevél a 02/1973. számú belügyminiszteri parancs végrehajtására. ÁBTL – 4.2 – 10 – 200/25/1973. 7.

²⁸ Tájékoztató a Balassagyarmaton 1973. január 8. és 12. között történt fegyveres terrorcselekményről és felszámolásáról, i. m. 2.

²⁹ Jegyzőkönyv a 1974. január 15-én megtartott VB ülésről. In: *MSZMP Nógrád Megyei Végrehajtó Bizottságának ülései*, 15.

A balassagyarmati események idejében Magyarországon, sőt a keleti blokkban sem állt rendelkezésre olyan különlegesen képzett, felkészített rendőri alakulat, ami egy ilyen bonyolult túszermentést végre tudott volna hajtani. Így a felszámolás végül csak a Munkásőrség, a Néphadsereg és a rendőrség kijelölt egységeinek közös munkájával sikerült.³⁰

Baráti terroristák Magyarországon

A különféle terrrorszervezetek tagjainak jelenléte a keleti blokk országaiban közszájon forgó, mégis hétpecsétes titoknak számított. A Szovjetunió irányításával és utasításai alapján minden szocialista berendezkedésű ország, így hazánk is, kivette részét az úgynevezett „fegyveres forradalmárok” támogatásából.³¹ A terror ideológiai alapjairól beszélt Jaromír Obzina csehszlovák belügyminiszter is az 1979. április 3–5. között Prágában megrendezett nemzetközi terrorelhárító konferencia megnyitóján:

*„Mi kommunisták mindig elítéltük, elítéljük és el fogjuk ítélni a terrort és a terrorizmust [...] De [...] elismerjük a forradalmi erőszakot, sőt még a fegyveres felkelést is, mint a munkásosztály és a dolgozók védelmének eszközét...”*³²

A Magyar Népköztársaság kormánya, a fenti feladatrendszerben, számos baloldali kötődésű terrrorszervezetnek biztosított elvtársi segítségnyújtást, amely egyaránt jelenthetett anyagi támogatást, kiképzést vagy épp menedéket.³³

A helyzetet jól példázzák a Nagy Jenő százados, a Győr-Sopron megyei Hadkiegészítő és Területvédelmi Parancsnokság elhárító tisztje által 1987. október végén a győri Varga Győző Péter részére elmondottak.³⁴ Nagy százados, aki 1986 októberében vett részt egy zárt ajtók mögött folyó, terrorelhárítás témájú szakmai konferencián, a fennálló titoktartási kötelezettsége ellenére ezt közölte a nemzetbiztonsági kérdések kapcsán aggódó Vargával:

*„Az arab terroristák államközi szerződés alapján tartózkodnak hazánkban, itt készülhetnek fel terrorcselekményeikre, innen indulhatnak bevetésekre és ide is térhetnek vissza. Magyarországon vannak kiképző bázisaik is.”*³⁵

³⁰ Finta Kata: Túszermentés Balassagyarmaton. Egy szemtanú visszaemlékezése. <https://mek.oszk.hu/05000/05036/html/> (letöltés dátuma: 2022. 12. 07.).

³¹ Hankiss Ágnes (2013): *Terroristák Budapestén. A kommunista állambiztonság és Európa.* Az Európai Néppárt Európai Parlamenti Képviselőcsoportja és a Hamvas Béla Kulturkutató Intézet közös kiadványa, Budapest. 7.

³² Hankiss Ágnes: i. m.

³³ Orbán-Schwarzkopf Balázs (2017): Fegyver és drog a 80-as években. Szemelvények a fegyver- és kábítószerkereskedelemből, valamint a terrorizmus kutatható állambiztonsági irataiból. *Betekintő*, 2. sz. 2–3.

³⁴ Orbán-Schwarzkopf Balázs: i. m. 3.

³⁵ Uo. 3.

Durván visszaélt a magyar vendégszeretettel az Ilich Ramírez Sánchez³⁶ nevű, de a világ által „Carlos, a Sakál” néven ismert nemzetközi terrorista csoportja, akik hosszabb-rövidebb megszakításokkal, öt éven keresztül tartózkodtak Magyarországon.³⁷ A terrorrelhárító egység egy későbbi tisztje, aki ekkor a Magyar Néphadsereg hivatásos főtisztjeként szolgált, így emlékezett rájuk:

„A politika engedélyével éltek, mint Marci Hevesen. [...] Időnként tartottak gyakorlatokat, akkoriban még nem dőlt el, hogy a terrorrelhárító egység katonai vagy rendőralakulat lesz-e, így mint a felállítandó budapesti deszant zászlóalj lehetséges parancsnoka találkoztam néhányszor a baráti terroristákkal.”³⁸

Természetesen ezeket a „baráti terroristákat” megillette a magyar állam védelme és felügyelete, az állambiztonsági szervek mindent elkövetek azért, hogy személyazonosságuk és ittlétük titok maradjon, és azért is, hogy itt ne kövessenek el semmit, ami rossz fényt vethet a Magyar Népköztársaságra.³⁹ Államtitoknak minősült a terroristák számára biztosított kiképzés is, mely kapcsán a Palesztin Felszabadítási Szervezet egyik képviselője elmondta, embereik az európai szocialista országokban sokkal jobb környezetben, modernebb technikai feltételek mellett készülhettek akcióikra, mint például Észak-Koreában.⁴⁰ Kiss László rendőr főtörzsőrmester, aki 24 esztendőt töltött rendőri terrorrelhárító egységeknél, így összegezte Carlos magyarországi tartózkodásának erkölcsi aggályait:

„Ez az ember tök jól elvult nálunk, sőt a legmagasabb kormány-körökből élvezte az ország vendégszeretetét. A róla megjelent írások, könyvek alapján évekig innen intézte a Nyugat elleni csapásait, kissé vitatható módszerekkel, például robbantásos merénylettekkel. A hallgatólagos egyesség [sic!] szerint itt-hon nem követett el semmiféle akciót, bár a külföldi ténykedéseinek sajnos volt magyar sérültje is.”⁴¹

A terroristák magyarországi tartózkodása sajátos módon segítette a terrorrelhárítás szakmai fejlődését, a Belügyminisztérium III/II. Főcsoportfőnökségének 10. osztályaként 1978-ban létrehozott Terrorrelhárító

³⁶ Ilich Ramírez Sánchez (1949. 10. 12., Caracas): szélsőbaloldali terrorista, tanult Londonban, Moszkvában, valamint élt Bejrútban, Párizsban, Budapesten is. A számos terrortámadás elkövetéséért életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték Franciaországban tölti büntetését. Vö. Beke József (2022): *A terrorrelhárítás kialakulása és fejlődése Magyarországon a hidegháborúban a „C-79-es” akta tükrében*. Doktori értekezés Nemzeti Köszolgálati Egyetem, Rendészettudományi Doktori Iskola, Budapest. 130–132.

³⁷ Hankiss Ágnes: i. m. 7.

³⁸ Fűkö László visszaemlékezése (kézirat a szerző birtokában), 2.

³⁹ Orbán-Schwarzkopf Balázs: i. m. 4.

⁴⁰ Uo.

⁴¹ Kiss László: i. m. 34.

Osztály szakemberei Carlos budapesti tevékenységét megfigyelve ismerhették meg egy nemzetközi terrorszervezet belső működését.⁴²

Látható, hogy a nemzetközi terrorizmus és a szocialista államrend viszonya a vizsgált időszakban ambivalens képet mutatott, hiszen a „baráti terroristákat” védte a jog, míg a terrorizmust hosszú évtizedek óta büntetni rendelte. 1985-re Carlos jelenléte terhessé vált a magyar állambiztonsági szervek számára, így konspirált eszközökkel megszervezték, hogy a nemzetközi terrorista önszántából hagyja el hazánk területét, amire végül 1985. szeptember 14-én sor is került.⁴³

Különleges rendőri egységek a második világháború utáni Magyarországon

A rendőrség budapesti rohamszakasza

1943-ban, az országban elharapódzó erőszakos, fegyveres bűncselekményekre válaszul hozták létre a Magyar Királyi Államrendőrség budapesti rohamszakaszát. A 12 fős, géppisztolyokkal és lövedékálló pajzsral egyaránt felszerelt egység egyik bevetését eleveníti fel a *Pesti Hírlap* 1943. december 14-i száma:

*„Három hatósági gépkocsi állott meg vasárnap délután a Nagymező utca 43. sz. ház előtt. Az egyik kocsiból rendőri bizottság szállott ki, a másik csepatszállító gépkocsiból pedig egy szakasz rendőr, fegyveresen és könnyfakasztó bombákkal felszerelve. A harmadik jármű a rendőrségi halottszállító gépkocsi volt.”*⁴⁴

A házban Z. Andor, 36 esztendő fogalmazó élt felesége, édesanyja és nagyanyja, özvegy M. Sándorné körében. Az ideggyógyászati kezelés alatt álló tisztviselő, aki lakásán több puskát és pisztolyt is tartott, egy dühös pillanatában verte agyon egy asztali órával a nagyanyját.⁴⁵

*„Tíz rendőrből álló rohamszakasz sietett a helyszínre. Hannel Ernő rendőrkapitány intézkedésére a konyhán keresztül hatoltak be a lakásba. [...] A rendőrök az éléskamrába bezárkózva találták Z. Andort. Puskatussal bezúzták az ajtóbetétet, majd könnyfakasztó gázbombát hajítottak be, hogy ártalmatlanná tegyék a lövöldözésre készülő embert. Ezután kiemelték a kamrából és a főkapitányságra vitték.”*⁴⁶

⁴² Beke József: i. m. 132.

⁴³ Uo. 146.

⁴⁴ Rémdráma egy Nagymező utcai lakásban. *Pesti Hírlap*, 1943. 12. 14. 4.

⁴⁵ Uo.

⁴⁶ Uo.

A fent vázolt bevetés jól szemléltette a budapesti rendőr rohamszakasz működését és taktikáját, mely sok elemében mutat hasonlóságot a mai különleges rendőri egységek feladataival.

Az R-csoport

A második világháború végével, a harcok sújtotta országban, azon belül különösen a romba dőlt fővárosban, egymást érték a magányos csavargók és szervezett bandák által elkövetett erőszakos bűncselekmények, melyekhez bőséges háttérrel nyújtottak a harcokból visszamaradt fegyverek. Háborús árvák, régi vágású bűnözők és szökött katonák egyaránt pisztollyal, puskával, kézigránáttal igyekeztek élelmet, ruhát, vagyont szerezni maguknak.⁴⁷

Ennek, az utcai banditizmusnak nevezett jelenségnek a megfékezésére hozták létre 1946 januárjában az „R”, azaz „Razzia”-csoportokat, melyek olyan önkéntes rendőrtisztekből álltak, akiket kiképeztek fegyveres harcra is. Az új rendőrség állománya „tűzoltóknak”,⁴⁸ míg a budapesti alvilág „rémeknek”⁴⁹ becézték a különleges egység tagjait. A két váltásban dolgozó, összesen tíz-tíz rendőrt számláló R-csoportok sokban merítettek a bevetéseket gyakran biztosító szovjet katonák harci tapasztalataiból is.⁵⁰ Ahogy Fóti Andor ezredes, a csoport egyik tagja visszaemlékezésében leírta, egyfajta könnyűfegyverzetű, katonai elvek alapján szervezett rohamcsapatként működtek. A korabeli sajtó így fogadta az új egységet:

„Az új R-csoport díszjele lehetne bármelyik világváros rendőrségének. A csoportot a legbátrabb, legügyesebb és legtapasztaltabb detektívekből állították össze. Azok pedig, akik nem működtek eddig a csoportban, különleges kiképzést kapnak. Az R-csoportnak nyolc kitűnő minőségű gépkocsija van; valamennyit automata fegyverekkel, rádióval és igen erős fényszóróval szerelték fel. A kőcsi legénysége tíz detektív és mindegyik riadójárműhöz öt-öt motorkerékpáros rendőrt osztottak be. Ezek az R-csoportok éjjel-nappal szakadatlanul járják a várost és állandó kapcsolatban vannak a főkapitányság riadóközpontjával.”⁵¹

Működésének egy éve alatt az R-csoport 2432 előállítást foganatosított. Éjszakai rablásért 64 főt, betörésért 169 fő, rablógyilkosságért 5 fő,

⁴⁷ Fóti Andor (1968): *Kelepcében az alvilág*. Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest. 13–15.

⁴⁸ Fóti Andor: i. m. 16.

⁴⁹ „R” az alvilág réme. Magyar Rádió, 1947. 04. 09. – 1947. 04. 16. 8–9.

⁵⁰ Fóti Andor: i. m. 22.

⁵¹ Már az első próbálkozásnál pórul járt az új vetköztetű banda. <http://www.huszadik-szazad.hu/1946-szeptember/bulvar/mar-az-elso-probalkozasnal-porul-jart-az-uj-vetkozto-banda> (letöltés dátuma: 2022. 12. 01.).

zsebtolvajlásért 203 fő, politikai bűncselekmény miatt pedig 21 fő ellen indult eljárás.⁵²

Ez az unikális rendőri alakulat, mely a háború utáni budapesti éjszakai élet biztonságát volt hivatott szavatolni, előképe a mai magyar rendőri különleges alakulatoknak. Fontos azonban, hogy ezek a rendőrök nem terrorelhárító feladatokat hajtottak végre, elsődlegesen közbiztonsági intézkedésekben vettek részt, bűnügyi nyomozókként.

A Forradalmi Rendőri Ezred akciószakaszai

Válaszul a müncheni és a balassagyarmati eseményekre, 1973-ban hozzák létre a Készenléti (1981-től Forradalmi) Rendőri Ezred, azaz a közbiztonsági őr-, járőr, rendőr karhatalmi, fegyveres biztosítási és speciális feladatok végrehajtására létrehozott rendőri egység⁵³ keretén belül az úgynevezett „akciószakaszokat”.⁵⁴ Ehhez az ezred négy zászlóaljának minden századából kiemelték az első szakaszokat, amelyek ezután különleges kiképzést kaptak.⁵⁵ Így összesen 12 szakasz 337 fős állománya kezdte meg a különleges rendőri feladatokra való felkészülést a Rendőri Ezred budakeszi lőterén.⁵⁶ A kezdetben évi 96 órás különleges kiképzés 1985-re évente már 276 órára nőtt, míg az akciószakaszok mérete fokozatosan csökkent. 1987-ben már csak 9 tiszt és 140 tiszthelyettes szolgált a különleges alegységekben.⁵⁷

Az akciószakaszok különleges rendőri feladataikat a közterületi feladatok mellett látták el, átalárendelt szolgálati viszonyban, azaz műveleteik során a helyi rendőri vezetők parancsnoksága alatt.⁵⁸

⁵² *Magyar Rendőr*, 1947. 04. 01. 10–11.

⁵³ 50-570/1976 számú utasítás a Készenléti Rendőri Ezred Ügyrendjéről. 1976. 07. 29. 3.

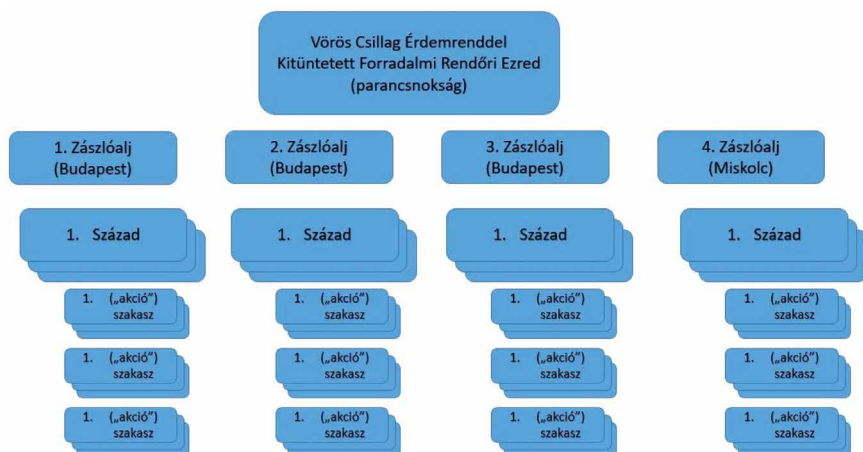
⁵⁴ Szórádi István visszaemlékezése 2021. 05. 18. (kézirat a szerző birtokában).

⁵⁵ *A VCSÉK BM FRE Parancsnokának beszámolója a „KOMONDOR” Terrorelhárító Szolgálat felkészültségének helyzetéről, az egység létrehozása óta eltelt időszak tapasztalatairól.* Vörös Csillag Érdemrenddel Kitüntetett Forradalmi Rendőri Ezred Parancsnoksága Budapest. 1988. 2.

⁵⁶ Uo.

⁵⁷ Uo.

⁵⁸ Szórádi István – Faragó Ottó (2002): *Egy kommandós élete*. Magánkiadás. 178–179.

1. sz. ábra. A Forradalmi Rendőri Ezred „Akciónszakaszainak” felépítése (1973–1979)
(Forrás: 50-570/1976 számú utasítás a Készenléti Rendőri Ezred Ügyrendjéről, i. m. 3.)

Az akciónszakaszok dedikált terrorrelhárító szerepkörét először a Készenléti Rendőri Ezred 1976. júliusi ügyrendjében rögzítik, amikor a rendőri egység működési formái között megjelenik az *akciócsoport*⁵⁹ szervezeti forma, ami megfeleltethető az akciónszakaszok szervezeti kereteinek. Ekkor a Forradalmi Rendőri Ezred feladatköre kibővül az alábbi kitéttel:

„Az Ezred [...] központi rendeltetésű rendőri egységként részt vesz [...] a túszoikat fogva tartó terroristák, fegyveres bűnözők elfogásában, a túszoak kiszabadításában...”⁶⁰

Fontos kortörténeti dokumentum a Belügyminisztérium Tanulmányi és Propaganda Csoportfőnöksége által 1974-ben kiadott *„Terrorcselekmények, terrorista csoportok felszámolása”* című, titkos minősítésű szakanyag, mellyel érdemes behatóbban is foglalkoznunk. A szakmai segédlet két részre bontva tárgyalja a témát. Az első rész a terrorcselekmények fogalmának, jellemzőinek definiálását nyújtja hazai és nemzetközi példák alapján, míg a második elemet a terrorista csoportok felszámolása során alkalmazható eljárások és eszközök képezik.⁶¹

A szakmai segédlet definíciója szerint a terrorcselekmény *„politikai harcban, vagy nyereségvágyból elkövetett bűncselekmény során alkalmazott erőszakos, megfélemlítő cselekedet,”*⁶² a terrorista pedig *„terrorcselekmény*

⁵⁹ 50-570/1976 számú utasítás a Készenléti Rendőri Ezred Ügyrendjéről, i. m. 3.

⁶⁰ Uo. 4.

⁶¹ *Terrorcselekmények, terrorista csoportok felszámolása*. BM Tanulmányi és Propaganda Csoportfőnökség, 1974. 1.

⁶² Uo. 6.

végrehajtója, részese, erőszakos, másokat megfélemlítő személy”.⁶³ Ez a ködös megfogalmazás kiválóan szemlélteti a korabeli rendőri terrorelhárítók fogalmi korlátait is. A belső használatú anyag a repülőgép-eltérítések, az emberrablások és a túszhelyzetek nemzetközi összehasonlításával igyekszik behatárolni a terrorisztikus cselekmények körét, taglalva az 1970 októberében Kanadában lezajlott Cross–Laporte-emberrablást,⁶⁴ egy 1969-es angliai emberrablást, valamint egy 1960-as franciaországi gyermekrablást is. A segédlet számos, túszejtésbe forduló bankrablást is felsorol az 1970-es évek elejéről, melyeket az NDK-ban, az USA-ban vagy épp Svédországban⁶⁵ követtek el.⁶⁶

A szakanyag hosszan elemezi az 1973. januári balassagyarmati és az 1972-es müncheni olimpiai túszzdrámát is, melyeket a fentiekben már ismertettünk.⁶⁷

A segédlet taktikai szinten a túszoek erőszak nélküli elengedését és a túszhelyzetek erőszakos felszámolását, illetve a két módszer kombinálását különíti el.⁶⁸ A túszhelyzetek erőszakos felszámolásának eszközeként a szakirodalom a „rohamfelszámoló csoportok” felállítását javasolja, melyek megfeleltethetők az akciószakaszoknak.⁶⁹

⁶³ Uo. 5.

⁶⁴ 1970. október 5. és 10. között az FLQ (Québec-i Felszabadítási Front) tagjai rabolták el James R. Cross brit kereskedelmi tanácsost, diplomatát, valamint Pierre Laporte munkaügyi minisztert, elengedésükért cserébe a mozgalom követeléseinek rádióban történő beolvasását, 23 bebörtönzött terrorista szabadon engedését, valamint a rendőrségi nyomozás beszüntetését és 5000 dollár értékű arany átadását is követelték. A kanadai hatóságok együttműködése ellenére 1970. október 17-én csak a munkaügyi miniszter holtteste került elő, Cross rejtekhelyét pedig december 2-án találták meg. Vö. Wainstein, Eleanor S. (1977): *The Cross and Laporte kidnappings, Montreal, 1970*. DARPA–DOS, 9.

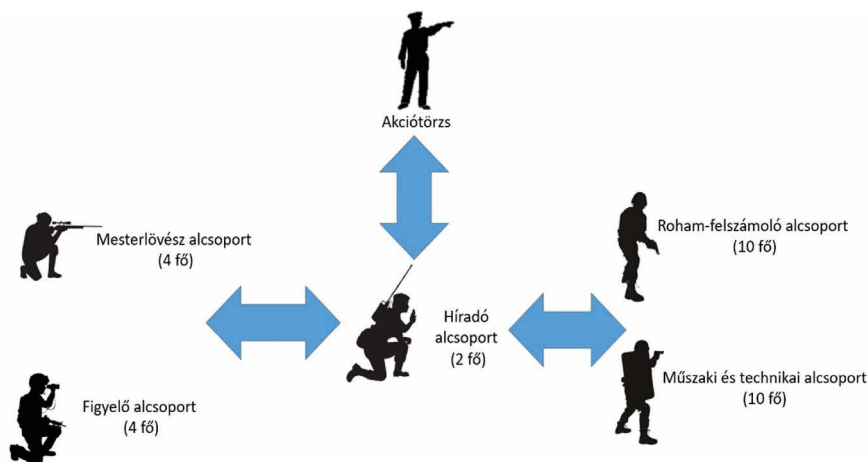
⁶⁵ 1973. augusztus 23-án a svédországi Stockholmban található Sveriges Kreditbank épületébe tört be egy magányos fegyveres, aki a bank négy dolgozóját 131 órán keresztül tartotta fogva. A túszejtés ideje alatt a bankrabló és a túszoek között olyan érzelmi kötelék alakult ki, melyben a túsziel ejtett dolgozók a fegyveres bűnöző mellé álltak, és jobban tartottak a rendőri beavatkozástól, mint a túszhelyzet során kialakult állapotoktól. A túszejtő követelése között szerepelt a szabad elvonulás, valamint egy bebörtönzött bűntársa szabadon engedése, mely utóbbihoz a svéd hatóságok hozzá is járultak. A rendőrség végül rohammal, könnygáz alkalmazásával vette be az épületet. Vö.: Strentz, Thomas (1982): *The Stockholm Syndrome: Law Enforcement Policy and ego defenses of the hostage*. *Annals of the New York Academy of Sciences*, Vol. 347/1., június, 137.

⁶⁶ *Terrorcselekmények, terrorista csoportok felszámolása*, i. m. 9.

⁶⁷ Uo. 19–22.

⁶⁸ Uo. 33.

⁶⁹ Uo. 37.

2. sz. ábra. A Forradalmi Rendőri Ezred akciószakaszainak felépítése (1973–1974)
(Forrás: Terrorcselekmények, terrorista csoportok felszámolása. BM Tanulmányi és Propaganda Csoportfőnökség, 1974. 41–42.)

Mivel ekkor, a fenti segédleten kívül, nem létezett hazai terrorrelhárító szabályzat, irányelv, az akciószakaszok tagjainak jórészt katonai jellegű kiképzés jutott, amit saját ötleteikkel színesítettek. Ebben helyet kap az ejtőernyős-diverzáns felkészítéstől a katonai közelharcig sok elem, amit hasznosnak gondolnak az oktatók, fő hangsúllyal a katonai fegyelmen és a fizikai állóképességen.⁷⁰

A módszertani hiányosságok és a nemzetközi szakirodalom hiánya ellenére 1976. november 23-án és 24-én sor kerülhetett egy „szigorúan titkos” minősítésű konferenciára a Forradalmi Rendőri Ezred szervezésében. Itt többek között a budapesti és megyei rendőrfőkapitányok, a Kormányőrség parancsnoka, valamint a Belügyminisztérium illetékes csoportfőnökei kaptak tájékoztatást terrorcselekmények felszámolásának elvei és módszerei, az akciócsoportok alkalmazási lehetőségei, szervezete, fegyverzete, felszerelése, technikai eszközei kapcsán. Bemutatták továbbá az akciószakaszok működését épületben, repülőgépen, gépkocsiban tartózkodó terroristák felszámolása közben, valamint a speciális gyakorlópálya elemeit is.⁷¹

1979-ben, a Forradalmi Rendőri Ezreden belül létrejött az Akció Alosztály, amely a kor lehetőségei között igyekezett biztosítani az állomány kiképzési szintjének, felszereltségének emelését.⁷² Az alosztályt

⁷⁰ Kiss László-interjú, i. m. 7.

⁷¹ A Belügyminisztérium Titkársága Vezetőjének 14/1976. számú körlevele az 1976. november 23-i és 24-i „M” és karhatalmi továbbképzésről. Budapest, 1976. november 15. 1–2.

⁷² Ambrus Péter (2008): *Az igazi kommandó*. URBIS Könyvkiadó, Budapest. 160.

Gundinger Imre rendőr alezredes vezette. Régi vágású karhatalmi tiszt volt, 1952 óta szolgált rendőrként.⁷³ Kubinszki alezredes, aki közvetlen beosztottja volt, így emlékezett az Akció Alosztály parancsnokára:

„Nyers, kemény, akaratos, megingathatatlan ember volt, igazi ki-ha-én-nem típus, de szerették az emberei, mert amit tőlük követelt, azt magától is elvárta. Nem is kért olyat, amit ő nem tudott megcsinálni, de mindig az volt, amit ő akart.”⁷⁴

Bárány János rendőr százados, aki több mint 21 esztendőt töltött a terrorelhárítás kötelékében, egy történettel szemléltette Gundinger alezredes személyiségének varázsát:

„Kemény parancsnok volt, de következetes. Mindent megkövetelt tőlünk. Ha láttuk, hogy mosolyog, már abból tudtuk, hogy valami nem jó, de mindent megtettünk volna, amire utasít. Jó példa erre, amikor 1986-ban volt egy hétvégi munka, és az egész állomány felsorakozott a Bagolyvár előtt, ami az akciószakaszok parancsnoki épülete volt. Az öreg kijött az épületből, és csak annyit mondott: a hétvégére kéne két ember. Aki tudja vállalni, lépjen ki. Mindenki egyszerre lépett, nem kellett kijelölni senkit.”⁷⁵

Kubinszki alezredes 17 esztendőt töltött a terrorelhárítás területén különböző beosztásokban. Így elevenítette fel a Gundinger alezredes által vezetett akciószakaszok és az Akció Alosztály működését:

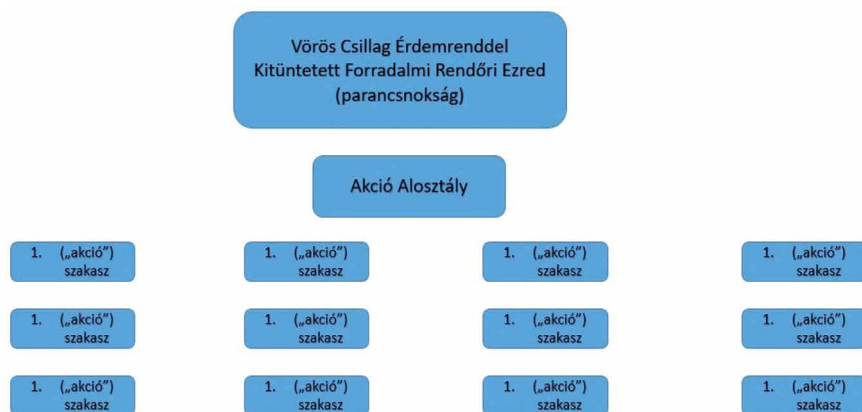
„...minden század első szakaszai voltak az úgynevezett »akciószakaszok«, aminek a kiképzését és bevetéseit a Gundinger Imre rendőr alezredes által vezetett Akció Alosztály hangolta össze. Volt ezen az alosztályon a parancsnok mellett három-négy szakmai főelőadó. Vízler József taekwon-do- és ju-jitsu-mester volt például az önvédelem oktatója, Simkó Imre olimpiai céllovó pedig a lövészetet oktatta; ők mind a szakterületük csúcsemberei voltak.”⁷⁶

⁷³ Moldova György (1988): *Bűn az élet...* Magvető Kiadó, Budapest. 129.

⁷⁴ Interjú Kubinszki István nyá. r. alezredessel, a Rendőrség Különleges Szolgálatának terrorelhárító Bevetés-előkészítő Alosztályának egykori vezetőjével (2024. 06. 19.) (kézirat a szerző birtokában), 4.

⁷⁵ Interjú Bárány Jánossal (2024. 07.10.) (kézirat a szerző birtokában), 2.

⁷⁶ Interjú Kubinszki István nyá. r. alezredessel, i. m. 4.

3. sz. ábra. A Forradalmi Rendőr Ezred „Akciószakaszainak” felépítése (1973–1979)
(Forrás: Ambrus Péter (2008): *Az igazi kommandó*. URBIS Könyvkiadó, Budapest. 16.)

Szórádi István rendőr törzsszászlós, aki 1981 őszén került az akciószakaszba,⁷⁷ így emlékezett a különleges osztagok kiképzésére:

„Az akciószakasz minden reggel kiment gyakorlatozni. [...] Egy-egy lövészetten ellőttünk egy fémdoboznyi löszert, amit tizennégyen használtunk fel. Ez általában ötezer löszert jelentett alkalmanként, de volt, hogy többet. A végén már az üres konzervdobozokat kergettük a lőtérre azzal, hogy melléjük löttünk, hogy repüljenek. [...] Tény, hogy a kiképzésnek köszönhetően pisztollyal képesek lettünk bármit eltalálni, amire rámutattunk, 20–25 méteres távolságon belül, mindhárom testhelyzetben. Ez mindenkiel szemben követelmény volt.”⁷⁸

A kiképzésben gondot okozott az öt héten át tartó terrorrelhárító képzést megszakító közterületi feladatellátás, ami kivonta az állományt a felkészítésből.⁷⁹ Visszatérő panaszként merült fel, hogy tíz hét „utcai” szolgálat után szinte mindent újra kellett tanulnia a terrorrelhárítóknak, ami a különleges rendőri munkához szükséges.⁸⁰

Szórádi István számára az 1985. július 6-án kirobbant debreceni börtönlázadás maradt emlékezetes, különösen az elmaradt felszámolás miatt, ami rávilágított, az akciószakaszok járműparkjának hiányosságaira:

„A börtönben a rabok megfogtak egy helyi vezető börtönőrt, és fenyegetődztek, hogy megölik. A lépcsőházban barikádozták el magukat. Elindultunk Budapestről, IFA, Latvia, Zsiguli, kék lámpa, ahogy kell. Teljes gázzal, nyolcvannal mentünk, mert a Latvia nem tudott többet, amikor Debrecen határában hatalmas pukkanás, az IFA-nak elment a hűtője. Beszöltünk rádi-

⁷⁷ Interjú Szórádi István rendőr törzsszászlóssal (2024. 08. 15.) (kézirat a szerző birtokában), 4.

⁷⁸ Interjú Szórádi István rendőr törzsszászlóssal, i. m. 4–5.

⁷⁹ Uo.

⁸⁰ Moldova György: i. m. 130.

ón, hogy ez a helyzet, amire jött a válasz, hogy nincs vész, oldjuk meg helyben, megvárnak minket. Körülbelül fél óra alatt rendbe is raktuk a gépet, de ezt a helyi erők mégsem várták meg. Mialatt mi a Debrecen-tábla alatt cigiztünk az árokparton, ők rárohantak a két rabra, és lenyomták őket, mint a bélyeget.”⁸¹

A budapesti Zsira utcában 1987. április 29-én végrehajtott elfogás volt Bárány János rendőr százados első éles művelete, melyre így emlékezett:

„...akkor voltam 19 éves. Ez volt a Zsira utca [...], amikor három srác, meg egy csaj pénzt és helikoptert kért, hogy elhagyják az országot. [...] Ez az akció egy kertes övezetben volt; az a furcsa, hogy az elkövetőknek túsuk sem volt. Szerintem elgurult a gyógyszerük, vagy javítani akartak az életszínvonalukon, és blöfföltek, nem tudom. Azt hitték, talán túl sok mozifilmet néztek, hogyha pénzt kérnek, adni fognak nekik. Semmi gond nem volt, megtörtük az ellenállásukat. Azt nem mondom, hogy nem volt fegyverük, de esélytelenek voltak.”⁸²

Az akciószakaszok az éles bevetések során szereztek tapasztalatot, amit beépítettek a kiképzési rendszerükbe is. A legtöbb feladatot belföldi fegyveres bűnözők elfogása adta, ám volt példa túszejtésre és börtönlázadás leverésére éppúgy, mint bombafenyegetett repülőgép átvizsgálására. Ez a feladatmennyiség indokoltá tette a hazai rendőri terrorelhárítás rendszerének átalakítását, amihez egy nemzetközi felháborodást keltő, Budapesten végrehajtott merénylet adta meg a végső lökést 1987 januárjában.

Összefoglalás

Bár a nemzetközi terrorizmus a 20. század második felében lépett ki a nyilvánosság elé, látható, hogy 1945 előtt kezdődött meg azoknak a speciális rendőri egységeknek a felállítása, melyek képesek voltak a különösen veszélyes, fegyveres bűnözők elleni harcra.

Magyar viszonylatban az első ilyen különleges egység az 1943-ban Budapesten létrehozott rohamszakasz volt, mely kifejezetten a rendőrök célzó fegyveres támadókkal szembeni fellépésül jött létre. A rohamszakasz történetének feltárásához további kutatások szükségesek.

1945-ben, a háború sújtotta Budapesten meginduló szervezett bűnözői magatartás, az úgynevezett „vetköztetés” hasznélvezői ellen hozták létre az úgynevezett „R-csoportot” vagy „Razzia-csoportot”. Ezek a különlegesen képzett és felfegyverzett nyomozók esetenként szabályos csatákat vívtak Budapest utcáin a háború után gazdátlanul heverő hadifegyverekkel alaposan felszerelt bűnbandákkal. Bár az „R-csoport” szervezetileg

⁸¹ Interjú Szórádi István rendőr törzsszázlóssal, i. m. 7.

⁸² Interjú Bárány Jánossal, i. m. 12–13.

nem tekinthető a hazai terrorelhárítás rendszerébe tartozó elemnek, mivel tagjai inkább nehézfegyverzetű detektívek, mint különlegesen képzett rendőri bevetési egység voltak, az egység felállítása fontos bizonyítéka annak, hogy minden korszakban szükség volt a „nehéz” bűnözők elleni harchoz önként jelentkező rendőrök bevetésére.

A hazai, dedikált terrorelhárító bevetési egységek közül az elsőnek a Forradalmi Rendőri Ezred „akciószakaszait” tekinthetjük, melyeket az 1973-as balassagyarmati túszerdrámára válaszul hoztak létre. Ezek a különlegesen képzett és felszerelt rendőrök saját kútfőből, saját tapasztalataik alapján építették fel kiképzési tervüket, melynek alapját a fizikai erőnlét mellett a katonai jellegű kiképzés adta. Az „akciószakaszok” nem alkottak állandó készenlétet tartó terrorelhárító erőt, tagjaikat rotációs rendszerben képezték, majd a kiképzést követően közterületi szolgálatra alkalmazták őket. Ez a kettősség megnehezítette a képzés minőségének fenntartását, és a feladatra jelentkező rendőrök számára is komoly megterhelést jelentett.

Ennek ellenére az „akciószakaszok” számos bevetésen bizonyították, hogy képesek a magas szintű feladatellátásra, melynek keretében felfegyverzett, agresszív vagy épp megváltozott tudatállapotú elkövetőkkel szemben léptek fel sikeresen.

Az „akciószakaszok” működése jó példája a hazai terrorelhárítás rendszere korai szakaszának mind az embrionális kiképzési rendszer, mind pedig a katonai jellegű fegyverzet, felszerelés alkalmazása szempontjából. Az egységet a nemzetközi bűnözői körök által Magyarországon elkövetett bűncselekmények okán emelték magasabb szintre, egységesített vezetés alatt, létrehozva az ország első teljes munkaidőben működő, ügyeleti rendszerben beosztott, főállású terrorelhárító egységét, a Komondor Terrorelhárító Szolgálatot.

Fontos eleme a korszak vizsgálatának a Magyar Népköztársaság kapcsolata a különféle forradalmi, azaz baloldali terrorista szervezetekkel és azok képviselőivel, melynek legeklatánsabb példája „Carlos, a Sakál” magyarországi tartózkodása. Bár a nemzetközi terrorista által hátrahagyott fegyverek végül a rendőrség terrorelhárítóinak fegyvertárát gazdagították, a terület további kutatása ezeket az összefonódásokat is mélységükben feltárhatja.

A GYŐRI PROSTITÚCIÓ TÖRTÉNETE A 19. SZÁZADBAN ÉS A 20. SZÁZAD ELEJÉN

Kovács László

Összefoglaló:

A prostitúció egyidős az emberiséggel, történetének feldolgozása azonban alig pár oldalt ölel fel. Ez nyilván köszönhető annak, hogy a prostitúció mindig is a szürke zónában mozgott, noha voltak idők és társadalmak, amikor és ahol kifejezetten elfogadott szakmának tekintették. Magyarországi történetének feldolgozása leginkább a kriminalisztikának köszönhető, önálló monográfiával szinte alig találkozunk. A győri prostitúció története pedig – Bana József nyugalmazott levéltárigazgató 1990-es évekbeli emlékezetes összefoglalójától eltekintve – jelenleg is feldolgozásra vár. Jelen dolgozat kísérletet tesz arra, hogy röviden összefoglalja a prostitúció történetét mind egyetemes, mind pedig magyar szempontból, kitérve annak 19. századi törvényi szabályozására. Végül pedig a győri városi levéltárban fellelhető dokumentumok alapján pár jelentős szereplőre és emlékezetes esetre is hozunk példát. A győri prostitúció története kiváló helytörténeti kutatási téma, jelen dolgozat nem vállalkozik többre, mint arra, hogy ennek a kutatásnak kedvet csináljon és irányt adjon.

Kulcsszavak: prostitúció, helytörténet, Győr, bordély, kéjő, törvény

Abstract:

Prostitution has been around for as long as mankind, but its history is only a few pages long. This is obviously due to the fact that prostitution has always been a grey area, a semi- or complete illegal activity, although there have been times and societies when and where it was considered an explicitly accepted profession. In Hungary, the history of prostitution is mostly due to the field of criminology, with hardly any independent monographs. The history of prostitution in Győr, apart from a memorable summary by retired archives director József Bana in the 1990s, is still waiting to be written. The present paper attempts to briefly summarise the history of prostitution from both a universal and a Hungarian perspective, covering its legal regulation in the 19th century. Finally, some significant figures and memorable cases will be cited, based on documents found in the Győr city archives.

The history of prostitution in Győr is an excellent subject for local history research, and this paper tries to encourage and guide this research.

Keywords: prostitution, local history, Győr, brothel, prostitute, law

Történeti áttekintés

A prostituált az „a személy, aki anyagi ellenszolgáltatásért szexuális szolgáltatást nyújt, függetlenül az ellenszolgáltatás nyújtásának időpontjától, illetve attól, hogy az ellenszolgáltatás a szexuális szolgáltatás igénybe vevőjétől vagy – a szolgáltatásra tekintettel – más személytől származik”.¹ A prostituált szó a latin *prostere* (‘előtte áll, kint áll, nyilvános helyre kiáll’) szóból származik; jelentése: „aki testét pénzkereset végett rendszeresen áruba bocsátja, férfiakkal anyagi ellenszolgáltatásért foglalkozásszerűen közösül”.² A ma hatályos törvény³ szerint önkormányzati rendeletben ma is kijelölhető egy ún. türelmi zóna, ahol az ilyen tevékenység folytatható. Ugyanakkor Győrben a mai napig nincs ilyen.⁴ A prostitúció ennek ellenére virágzik, az internet pedig ennek hatalmas lendületet adott.

A prostitúció az emberiséggel egyidős, már az ókorban általánosan ismert jelenség volt, a monogám házasság szükségszerű kiegészítője gyanánt.⁵ Cato⁶ egyenesen dicsérte azt, aki bordélyba jár: „*Derék és bölcs módon cselekedtél, mert ha egyszer a gyalázatos testi vágy lángra gyújtja a fiatalok vérért, inkább ide jöjjenek, mint hogy mások feleségét gyalázzák meg.*”⁷ Hérodotosz arról írt, hogy Babilonban az i. e. 5. században minden bennszülött nőnek kötelességévé tették, hogy életében egyszer Melitta (Venus) templomában magát egy idegen férfinak megszabott pénzösszegért átengedje.⁸ Ezt a pénzt egy templomi alapba, azaz a papok javára gyűjtötték. Athénban (?) öt osztályba sorolták a kéjनोंket: rabszolgálanokok,

¹ 1999. évi LXXV. törvény a szervezett bűnözés, valamint az azzal összefüggő egyes jelenségek elleni fellépés szabályairól és az ehhez kapcsolódó törvénymódosításokról.

² A magyar nyelv értelmező szótára. <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-a-magyar-nyelv-ertelmezo-szotara-1BE8B/> (letöltés dátuma: 2024. 11. 14.).

³ Lásd az 1. lábjegyzetet.

⁴ 2008-ban egy 39 éves egykori dajka szeretett volna legálisan dolgozni – még a vállalkozói igazolványt is kiváltotta, valamint adózási formát is választott –, azonban nem volt kijelölve erre zóna, és az akkori alpolgármester szerint „lakossági tiltakozások miatt is az önkormányzat úgy döntött, hogy nem jelöl ki türelmi zónát, ráadásul várható, hogy egy ilyen türelmi zóna kijelölése esetén ez a későbbiekben a bűnözés melegágya lehet”. <https://www.delmagyar.hu/orszag-vilag/2008/01/hiaba-probal-legalisan-dolgozni-egy-gyori-prostitualt> (letöltés dátuma: 2024. 11. 14.).

⁵ Schreiber Emil (1917): *A prostitúció*. Budapest. 6.

⁶ Marcus Porcius Cato Maior (i. e. 234 – i. e. 149). ókori római író, történetíró, államférfi.

⁷ Horatius szatíráinak részletét közli: Péter Orsolya Márta (2003): *Corpore quaestum facere*. A női prostitúció jogi és társadalmi problémái a klasszikus római jog és irodalom forrásaiban. *Jogelméleti Szemle*, 4. évf. 3. sz. 4.

⁸ Waterfield, Robin (1988): *The Histories by Herodotus*. Oxford.

fuvaláslányok, *pornék*,⁹ a szakrális prostituáltak és *hetérák*.¹⁰ Szolón hozta létre i.e. 594-ben az első állami bordélyt, melynek nyeresége Athén városállam bevételeit növelte. Férfiak és nők által nyújtott szexuális szolgáltatás egyaránt szerepelt a kínálatban. A római bordélyokról Persius¹¹ azt írja, hogy délután 4 körül nyitottak,¹² és reggel zártak, nehogy az ifjúság az egész napját ezeken a helyeken tölthesse. „*A bordélyházakban minden szobának ajtajára kívül fel volt írva azon személynek neve, ki magát abban árulta, sőt néha még képe is ki volt függesztve. Némelyik azt is felírta, mennyiért adja szerelmét.*”¹³ Tiberius¹⁴ rendeletben tiltotta, hogy előkelő társadalmi állású férfiak feleségei a kéjnők közé felvehetők legyenek, Messalina, a császár felesége, aki „*a fajtalanságnak minden nemeiben járta*”¹⁵ volt, Lycisca néven mégis árulta magát a bordélyokban. Caligula volt az első császár, aki a prostitúcióra állami adót szabott ki: „*...az utcalányok keresetéből [...] naponta egy szeretkezés árát.*”¹⁶ A ma is látható legismertebb bordély a Római Birodalomban a 79-ben elpusztult Pompeiben volt, az ún. Lupanar, funkciójára a megmaradt falfestményei utalnak. Romulus és Remus anyját, Acca Larentiát is prostituálnak tartották; Titus Livius¹⁷ azt írta róla, hogy „*Larentia rosszfajta személy volt, akit a pásztorok nőtény farkasnak*¹⁸ neveztek, ez az eredete a csodás történetnek”.¹⁹ Az Attikai éjszakákban Aulus Gellius²⁰ úgy ír róla, hogy „*Acca Larentia nyilvános prostituált volt, és ezzel a mesterséggel rengeteg pénzt keresett*”.²¹ Lactantius²² szerint a nőtényfarkas egy szimbólum, keletkezését annak tulajdonítja, hogy a rómaiak a görögöket utánozták, ami-

⁹ A *porné* hasonlít leginkább a bordélyban szolgálatot teljesítő lányokhoz. Őt csak egy aktusra lehetett bérelni, szemben mondjuk a fuvaláslányokkal, akik hasonló összegért egész éjszakára rendelkezésre álltak.

¹⁰ Kovács István (2014): Bordélyházak, kéjnők és kéjutazás –, avagy hogyan mulatott a hivatalos katona – az I. világháború légereiben és hogyan befolyásolták a nemi betegségek a szolgálat ellátására vonatkozó jogszabályi rendelkezéseket. *Katona Jogi és Hadijogi Szemle*, 2. sz. 167.

¹¹ Aulus Persius Flaccus (34–62), ókori római satíráíró.

¹² Kis János (ford.): (1929): *Persius satírái, magyarul és deákul*. Sopron.

¹³ Kis János (ford.): (1925): *D. Junius Juvenalis satírái*. Pest. 154.

¹⁴ Tiberius Claudius Caesar (i. e. 10 – i. sz. 54), uralkodott 41–54 között.

¹⁵ Uo.

¹⁶ Suetonius, Gaius Tranquillus (1984): *A Caesarok élete*. Budapest. 156.

¹⁷ Titus Livius (i. e. 59 – i. sz. 17) ókori római történetíró.

¹⁸ lupa

¹⁹ Livius, Titus (1973): *A római nép története a város alapításától I.* (Ford.: Kis Ferencné.) Budapest. 5.

²⁰ Aulus Gellius (125–180) író.

²¹ Gellius, Aulus (1795): *Attikai éjszakák*. II. (Ford. William Nelo.) London, 18. Az angol szöveget fordította: Kovács László.

²² Lucius Caecilius Firmianus Lactantius (250–325): keresztény szónok, teológus, apologeta, író. A jelen dolgozatban hivatkozott műve a *Divinae institutiones* (Isteni tanítások).

kor Romulus és Remus anyját ekként ábrázolták.²³ A nőstényfarkas kifejezést anno – Servius²⁴ szerint a „közönségességük és a nőstényfarkasokhoz hasonló szaguk miatt” – a prostituáltakra is értették²⁵ (ebből eredeztetik a bordély elnevezést is: lupanar).

Szent Ágoston a *De ordine* (A rendről) című művében figyelmeztet, hogy „ha a prostitúciót elnyomjátok, akkor a szenvedélyek ereje mindent el fog pusztítani”.²⁶ Ő is és Aquinói Szent Tamás is a prostitúcióval szembeni türelemmel viseltetés álláspontján volt. Velencében a 14–15. században a prostituáltakat és bordélyokat igyekeztek szabályozni, az első hivatalos bordély 1360 körül az egykori San Matteo-templom²⁷ közelében létesült, a Rialto szigeten. Később erre a szigetre gyűjtöttek egybe a prostituáltakat, és szigorú szabályok alá vetették az életüket (például vasárnap nem hagyhatták el a szigetet).²⁸ A hivatalos prostituáltak (számuk 1516-ban a szigeten 1000 fő körül)²⁹ megnevezése a *meretrice*³⁰ volt, emléküket őrzi még ma is a Ponte delle tette,³¹ valamint az azóta már elépült Fondamenta delle tette.³²

Magyarországon a prostituáltak említésével először a IV. (Kun) László uralkodása idejéről van feljegyzés.³³ A Fülöp pápai legátus³⁴ által 1279-ben összehívott budai zsinat 48. cikkelyében azt írja, hogy „a rossz nőknek és különösen a nyilvános szajháknek közelségéből, akik testüket hitvány pénzért vagy más díjért válogatás nélkül áruba bocsátják, sokak számára a bűn gyakori alkalmá kínálnak [..] elrendeljük, hogy sem egyházi, sem világi em-

²³ „Ki ne tudná, hogy Faustulus felesége, Remus és Romulus dajkája, akinek a tiszteletére a Larentinaliát alapították, a testét bocsátotta áruba? Ezért is nevezték el Farkaszszukának és ezért ábrázolták ennek a vadállatnak a képében.” Kendeffy Gábor (ford.): (2006): Lactantius: Teológia dióhéjban I–XXIV. *Studia Caroliensia*, 2. sz. 171.

²⁴ Servius Maurus (Marius) Honoratus (kb. 363–399): római nyelvész.

²⁵ A lupa egyyszerre jelentett farkas és prostituáltat is.

²⁶ Szent Ágoston: *De ordine* II. 12.

²⁷ San Matteo Apostolo del Rialto. A templomért a 15. században a mészáros céh tartozott felelősséggel. Többször átépítették, lebontását az épület állagának súlyos megromlása miatt az 1800-as évek elején rendelték el (ma a Campiello San Matio utcácska emlékeztet már csak rá).

²⁸ Weddle, Sandra (2019): Mobility and Prostitution in Early Modern Venice. *Early Modern Women, an interdisciplinary journal*, 14. évf. 1. sz. Tempe, Arizona. 97.

²⁹ Sanudo, Marino (1882): *I diarii*, 8. Velence. 414.

³⁰ Az olasz kifejezés eredete: meretrix (lat.), jelentése: 'közszemély, örömléány'. Dr. Finály Henrik (1884): *A latin nyelv szótára*. Budapest. 1224.

³¹ A. m. 'keblek hídja'.

³² A. m. 'keblek rakpartja'.

³³ Endlicher, Stephanus Ladislaus (1849): *Rerum Hungaricarum Monumenta Arpadiana*. Sangalli, 565–602.

³⁴ III. Miklós pápa (1277–1280) Fermo városának püspöke, Fülöp számára 1278. szeptember 22-én adta ki megbízólevelét. Kovács Viktória (2019): Alter ego domini papae Nicolai III. Fülöp fermói püspök, szentszéki legátus magyarországi tevékenysége (1279–1281). In: Kiss Gergely (szerk.): *Varietas delectat. A pápai–magyar kapcsolatok sokszínűsége a 11–14. században*. Pécs. 117–166.

ber, sem valamely község, társulat, gyülekezet ne engedje meg, hogy városában, várában, falujában, házában, birtokán ily becstelen és borzalmas személyek lakjanak...”³⁵ Schwandtner leírásában olvashatjuk azt, hogy Könyves Kálmán királyunk, aki „hatalmas, erős, erőszakos ember volt, és nem atyjára, hanem nagyatyjára, Gézára, Szent László bátyjára ütött, nem akart törvényes hitvest hozni házába, hanem ágyas szajhákkal élt”.³⁶ Cillei Borbáláról, Zsigmond király második feleségéről pedig azt írták, hogy „maga is császárnő a szajhák közt, aki kigúnyolta a szüzeket, és bolondoknak nevezte őket”.³⁷

Mária Terézia ádáz küzdelmet folytatott a prostituáltakkal szemben. A 18. században Pesten már létezett a bárca,³⁸ amit akkor a város bírása adott ki vagy magának a kéjnőnek, vagy az őket foglalkoztató kocsmárosoknak, szálláshely-tulajdonosnak.³⁹ Mária Terézia a birodalma városaiban és a hadseregben eluralkodott állapotok⁴⁰ miatt az 1768-ban kiadott *Constitutio criminalis Theresianában*⁴¹ kitért a szajhálkodókra is. A 81. fejezet⁴² szerint „közönséges szajhálkodást követnek el”⁴³ azok a hajadon nőszemélyek, akik erkölcstelen életre adják magukat, és mindenki-

³⁵ Endlicher, Stephanus Ladislaus (1849): i. m.

³⁶ Schwandtner, Johann Georg, von (1746): *Scriptores rerum Hungaricarum veteres ac genuini I.* Bécs. 139.

³⁷ Quevedo y Villegas, Don Francisco de (1919): *Wunderliche Träume.* München. 35.

³⁸ A bárca tulajdonképpen cetlit, cédulát jelent. Eredete ismeretlen, a nyelvújítás korában a népnyelvből kerülhetett a köznyelvbe. Lásd: Benkő Loránd (szerk.): *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára.* Budapest. 248. „... a város bírása néhány krajcárért bárcát (*scheda protectionalis*) adott, olyan igazolványokat, amelyekben még az illetők nevét sem tüntették fel, úgy hogy, amikor a prostituáltakat összefogdosták, az egyik előmutatott egy-két hétre szóló igazolványt, amelyet egy-két év előtt kapott. Mások azt mondták, hogy ők nem is a bírótól kapták, hanem hozzájuk hasonló tésztából való személyektől. Ismét mások soha nem is látták a bírót, hanem a kocsmáros szerezte meg részükre a bárcát, akinél rejtőzködtek.” Szlavy Pál királyi biztos beszámolója. In: Dr. Doros Gábor – Dr. Melly József (1930): *A nemi betegségek kérdése Budapesten II.* Budapest. 692.

³⁹ Mária Terézia 1770. november 13-án kiadott *Pestini meretrices exstirpandae* című királyi leirata tiltotta meg a bárcák kiadásának gyakorlatát, és elrendelte a bárcások, valamint a bárcát kiadó bírás és előljárók összeírását és szigorú büntetését. Lásd: Linzbauer Xavér Ferenc (1852): *Codex sanitario-medicinalis Hungariae.* Tomus II. Buda, 571. Linzbauer Xavér Ferenc (1807–1888): a pesti egyetem orvosdoktora és tanára.

⁴⁰ „A szökevények a cs. kir. hadseregben veszedelmes kórként szaporodtak el, miért is a baj okát, hogy t. i. a katonák az országban mindenfelé megtúrt rossz életű és szajhálkodást folytató nők által csábítatnak el és késztetnek szökésre, mielőbb meg kell szüntetni.” Linzbauer Xavér Ferenc: i. m. 427.

⁴¹ Az ún. Theresiana, büntető törvénykönyv. A Habsburg Birodalomban 1752-ben indult el az igazságszolgáltatás és büntető eljárás reformja. Ezek a törvények ugyan Magyarországon nem léptek hatályba, de a gyakorlatban ezek irányelvei szerint ítélték. Dr. Doros Gábor – Dr. Melly József: i. m. 693–694.

⁴² A 80. fejezet a kuplerájokról rendelkezik, a 81. pedig az „aljas kurvákról (*hurren*) és egyéb illetlen helyekről”.

⁴³ *Constitutio criminalis Theresiana.* Wien. 1769. 222.

nek rendelkezésére állnak.⁴⁴ „Azok ellen mindenkor érzékeny testi büntetésnek és az országból való száműzésnek van helye.”⁴⁵ Többnyire Győrbe, Komáromba, Péterváradra, Temesvárra és a Temesközbe száműzték őket, évenként kétszer indították útnak az ún. *Wasserschubokat*, amelyek egyenként mintegy 300 nőt szállítottak. Mária Terézia üldözte az utcai prostitúciót és a kerítőnőket,⁴⁶ bezáratta a bordélyokat, betiltotta azokat a gyanús vendéglőket, fogadókat és kávéházakat, amelyeknek ablakai nem az utcára nyíltak.⁴⁷ A szifilisz ennek ellenére annyira elterjedt, hogy 1776-ban Bécsben két külön kórházat kellett berendezni a nemi bajos betegek részére.⁴⁸ A prostitúció illegalitásba vonult, a száműzésbe kényszerített prostituáltak aztán megjelentek mindenhol, hiszen sokan megszöktek a kényszerintézkedések elől, volt, aki új állomáshelyén férjhez ment, de még többen folytatták „tevékenységüket”.

A 19. század első felében, a rendi Magyarországon a prostitúciót a paráználkodás egyik fajtájának tekintették, országos törvények azonban nem rendelkeztek annak büntetéséről vagy kezeléséről. A századfordulón (18–19. század) jellemzően a nemi betegségek, elsősorban a szifilisz erőteljes terjedése miatt kerültek jobban a figyelem középpontjába. A megelőző időkhöz hasonlóan törvényhatósági szinten – a jogtudomány területén –, és egyedi esetekben hozott ítéletekben foglalkoztak velük.⁴⁹ Szlemenics Pál,⁵⁰ a magyar jogtudomány első akademikusa a paráználkodás (*stuprum*⁵¹) kifejezést a férfiak közötti „természet rende szerint tör-

⁴⁴ Nem tartozik jelen dolgozat témájához szorosan, de a Theresiana 82. fejezete leírja, hogy a keresztényeknek törökökkel, zsidókkal és más hitetlenekkel való keveredése „különös utálatosság bélyegét viseli magán”, és a keresztény nőt elcsábító zsidót, törököt és más hitelent lefejezéssel és holttestének elégetésével rendelte büntetni.

⁴⁵ *Constitutio criminalis Theresiana*, i. m. 222.

⁴⁶ A kerítést már a megelőző korokban is ismerték és mindig szigorúan büntették. A Theresianával azonos időszakban Magyarország területén elkészült az 1795-ös büntetőkódex tervezete a büntettekről és azok büntetéséről, mely foglalkozott a kerítés szankcionálásával. A XLIX. szakasz 1–4. §-a szerint kerítésnek tekintendő minden olyan cselekedet, amely által valaki szándékosan elősegíti más tisztaságának prostitúcióját. Büntetése gondatlan elkövetés esetében egy naptól három hónapig terjedő börtön, szándékos esetben három hónaptól egy teljes évig terjedő börtön, szégyenvesztéssel történő kipellengérezéssel és teljes kártalanítással együtt. Császár Kinga (2012): A kéjelgésügy szabályozása a dualizmus-kori Magyarországon. *Jura*, 1. sz. 17.

⁴⁷ A szállodai alkalmazottak – különösen a szobalányok – iparági közreműködése még a 18. században is jellemző volt: „...ballatlanul tolakodók, hogy a budapesti bárczás nők azokhoz képest valóságos apácák. Tisztességes – gyakran családos – utazókra ráerőszakolják magukat és a nyilvános prostituáltaktól különben irtózó vendégeket is letérítik tolakodásukkal a tisztesség útjáról.” *Népszava*, 24. évf. 18. sz. 1896. szeptember 4.

⁴⁸ Dr. Nékám Lajos (1908): *A magyar bőrgyógyászat emlékeiből*. Budapest. 89–90.

⁴⁹ Szlemenics Pál (1836): *Fenyítő Törvénytörvény Magyar Törvény*. Buda. 138.

⁵⁰ Szlemenics Pál (1783–1856): jogtudós, szakíró, az MTA tagja.

⁵¹ *Stuprum*: 'megbecstelenítés, meggyalázás, erőszakoskodás, erőszak, fajtalanság'. Györkösy Alajos (szerk.): (1970): *Latin–magyar szótár*. Pest. 528.

*ténő tilos testi*⁵² közösülésére vonatkoztatta, a nők esetében *megszéplősítésnek (stuprum in specie)* vagy pedig *kurvázkodásnak (fornicatio)*⁵³ nevezte. A szemérmet sértő bünteteket három osztályba sorolta: paráználkodás, természet ellen való fajtalankodás, valamint „*kurvakerítés*”. Az általánosan elfogadott nézet az volt, hogy „*a kéjhölgyek jelenleg eltűretnek az államban, mint ilyenek, büntetés alá nem tartoznak, mert közszükségnek ismertett el a' kéjházak fentartása. De vannak innen is kivételek, nevezetesen, ha engedéllyel a' rendőrségtől nem bírnak, megfenyítendőek, mert szükség, hogy a' rendőrség által ismertessenek.*”⁵⁴ A prostituáltakat és a bordélyokat tehát – társadalmi szükségszerűség okán – megtűrték, de csak engedéllyel, azonban a kerítés tiltott és büntetett tevékenységnek számított. A kerítéssel kapcsolatban megkülönböztették azt az esetet, amikor a kéjő maga próbál kuncsaftot szerezni (ezt enyhébben vagy nem büntették), és azt, amikor az ún. *kuplerek* (kerítők) végezték ezt a tevékenységet (egy-két éves elzárással sújtották).⁵⁵

Csak leírásokból tudható,⁵⁶ hogy a 19. század első felében a prostituáltaknak és a bordélyoknak már rendelkezniük kellett valamilyen engedéllyel, hatósági felügyelet alatt álltak, és rendszeres ellenőrzéseken estek át. A prostitúcióra elsősorban a betegségek (főleg a szifilisz) és azok terjesztése szempontjából tekintettek (a bordélyokban űzött ipart jobban tolerálták minden időben, mint az „egyéni vállalkozásokat”⁵⁷). A megelőző századok során nem volt mindig és mindenhol ennyire elnéző a társadalom. Hol szigor, hol kegyetlenség (halál vagy izzó vassal billogozás) jutott a prostituáltaknak büntetésül, de szinte minden esetben jellemző volt a nyilvános kipellengérezés, korbácsolás és a kitoloncolás (lásd erre korábban a győri statútumot). A halálbüntetés a 17. századra már

⁵² Szlemenics Pál: i. m. 138.

⁵³ Uo.

⁵⁴ Szokolay István (1848): *Büntető jogtan a codificatio és jogtudomány legújabb elvei szerint, különösen bírának s ügyvédek számára.* Pest. 318–319. Szokolay István (1822–1904): jogi doktor, ügyvéd. Idézett munkája volt az első önálló büntetőjogi magyar írásmű, amit a pesti egyetemen tankönyvként használtak.

⁵⁵ Aktuális téma a dolgozat megírásának idején (2024. november) a gyermekek ellen elkövetett szexuális bűncselekmények, valamint a gyermekotthonok, árvaházak környékén tapasztalható bűncselekmények ügye. Szokolay már az 1848-ban kiadott munkájában foglalkozik a jelenséggel (ebből is látszik, hogy nem 21. századi problémával állunk szemben). Felhívja a figyelmet arra, hogy „*a törvénykönyveknek különösen kellene még más közelebbi viszonyokról is rendelkezni; millyenekben vannak: a nevelő intézetek növendékei, cselédek stb., mert ezek olly körülmények, mellyek az ártatlanság megrontására legveszedelmesebbek*”. Szokolay István: i. m. 319.

⁵⁶ Lásd: Szokolay és Szlemenics idézett munkáit.

⁵⁷ Erre példa Szabadi Eörsébet győri asszony esete, aki több más kollégájával együtt „*a szokott vigyázók által megfogatván és árestomba hozatván*”, elismerte, hogy a paráznaságot kenyérkeresetképpen űzi, ezért „*12 korbáts ütés alá ítéltetnek s a Városház is ki vezettetnek*”. Erre lásd: Veszprém Megyei Levéltár, *Protocollum*, 1781. augusztus 3.

szinte eltűnt,⁵⁸ a pellengérre állítás, a nyilvános korbácsolás és a száműzetés még a 18. században is megmaradt.⁵⁹ A 19. század elején fejlődő jogtudomány már egyéb bűncselekményekkel (kóborlás, rablás, lopás, erőszakoskodás, rendzavarás stb.) is összefüggésbe hozta a prostitúciót. A jogelméletben akkor uralkodó nézet szerint azonban nem minden károsnak ítélt magatartás igényelt rendészeti beavatkozást. Ez alapján érthető, hogy miért volt általánosan jellemző az, hogy a közrendesítő magatartások részletes szabályozását jobbra törvényhatósági rendeletekkel oldották meg – a szokásjogot követve. Bár engedélyt hivatalosan nem adtak ki, de nyilvántartást vezettek azokról, akik ilyen irányú kérelmeket adtak be (nők alkalmazása kéjszolgáltatásra),⁶⁰ orvosi felügyelet alá kényszerítették a prostituáltakat (fizetés ellenében), valamint szigorúan tiltották és büntették a kerítést, az emberkereskedést és a rendzavarásnak minősülő felajánlkozást. Bordélyok is üzemeltek félig legális módon, ezekkel kapcsolatban is a szokásjog érvényesült, amennyiben tulajdonosa csak nő lehetett.

A prostitúció szabályozásában nagy előrelépés volt a Bach-korszak. A Koller Ferenc miniszteri biztos által 1850. augusztus 21-én jóváhagyott *Szabad kir. Pest Városa fő orvosát illető szabályok* című rendelete már előírta, hogy a hivatalt betöltő személy „*tartozik a nemi ösztön czélszerű kielégítésére felvigyázni [...] Ezért szükséges a.) A bordélyházakat szabályozni, b.) A kéjhölgyeket szoros felvigyázat alatt tartani.*”⁶¹ (Ez volt tulajdonképpen a korszak vezérelve, a *reglementáció*, vagyis „*a heteroszexualitás körébe tartozó szexuális szolgáltatások nyújtásának – meghatározott feltételek közötti és ellenszolgáltatás fejében történő – engedélyezése, személyre szóló és folyamatos rendőrségi és egészségügyi ellenőrzés alatt.*”⁶²) Ennek köszönhetően elké-

⁵⁸ Dr. Doros Gábor – Dr. Melly József: i. m. 688.

⁵⁹ Győrben a mai Széchenyi-téren állt a pellengér, mai helyét a térburkolaton jelölik, pár lépésre az egykori városházától (és börtöntől), ami ma a városi levéltárnak ad otthont.

⁶⁰ A kérelmet benyújtókat aztán rendre felkeresték, így a kérelemben megjelölt számú nőt – a prostituáltakat – könnyedén elérhették és számon tarthatták, illetve orvosi vizsgálatra kötelezhették. A kupleros kifejezés is ebben az időszakban terjedt el, azokat az embereket hívták így, akik kocsmárosként, szállásadóként lányokat foglalkoztattak vagy bordélyt működtettek.

⁶¹ Dóka Klára (1973): Pest város polgári közegészségügyének megszervezése, 1850–1852. In: Antall József (szerk.): *Orvostörténeti közlemények*. Budapest. 69–70.

⁶² A reglementáció idézett meghatározása: Szécsényi Mihály (2017): Rosszéletű nősze-mélyektől a bordélyházakig: a prostitúció első szabályozása/reglementációja Pesten és Budán 1850-ben. *Sic Itur Ad Astra*, 66. sz. 141. Szabados András tanulmányában a prostitúcióval összefüggésben három kezelési modellt különböztet meg: a *reglementációt* (a prostitúció rendőrségi engedélyezésére és egészségügyi kontrolljára koncentrá-ló szabályozás), a *prohibicionizmust* (a jog a prostitúció minden megnyilvánulását bün-tetendővé nyilvánítja; a jog – a prostituált jogi fenyegetettségén túl – egyben mindazt a személyt büntetni rendeli, aki a prostitúció bevételeiből egyáltalán hasznot húz) és az *abolicionizmust* (ennek alapelve, hogy mindenkinek veleszületett joga eldönteni azt, hogy a megélhetés mely útját választja; e tekintetben pedig közömbös, hogy a polgár

szült Magyarországon az első szabályrendelet a prostituáltakkal kapcsolatban.⁶³ Ezt követte alig két évtized múlva a közegészségügy rendezéséről szóló 1876. évi XIV. törvénycikk, melynek 91. §-a törvényhatósági „szolgabírónak és az ezzel ugyanazon hatáskörrel bíró közegeknek mint közegészségi ügyekben elsőfoku hatóságnak” a hatáskörbe utalja az ügyet.⁶⁴ Helyi szinten a rendészeti és egészségügyi hatóságok⁶⁵ nyilvántartásba vették a bordélyházakat és a kéjनोंket.⁶⁶ Magyarországon az első szabályozó rendelet az 1867. október 31-én Pest Szabad Királyi Város Tanácsa által kibocsátott 33474/1864 számú szabályrendelet a kéjnelgés-bordelházak és kéjnhölgyekről volt. Ez szolgált később minden egyéb helyi rendelet mintájául.⁶⁷

A győri – és a magyar – prostitúció vázlatos története⁶⁸

Győr esetében a „prostituált-ügy” rendeleti vonatkozásban – az általam fellelt források alapján – először az 1720-as *Eliminatio meretricum* című városi statútumban fordul elő.⁶⁹ A rendeletet a város vezetése „szavazással és egyetértéssel határozta meg egyszer és mindenkorra”, mert az „egymás ellen való tujakodás” s visszavonás miatt semmi jó rendtartást épen nem lehet tartani”. Elrendelték az – főleg Újvárosban és a külső majorokban (vagyis a városfalakon kívül) tanyát verő – „afféle tisztátalan parázna személyek és kurvák”, valamint a nekik szállást adók összeírását és megbüntetését. A városi polgárok esetében – ha netán ilyen cselekedeten kapták,

a megélhetését éppen saját testének áruba bocsátásával biztosítja). Szabados András (2021): A prostitúció szabályozása és társadalmi megítélése. *Közbiztonsági Szemle*, II. évf. 1. sz. 88.

⁶³ Az Egészségügyi Bizottmány *egészség–rendőrségi javaslata a prostitutio rendezése tárgyában* című beadványt 1850. július 22-én vezették be a Szabályzatok könyvébe, és vált azazal hatályossá.

⁶⁴ „A kéjnelgési ügy, a mennyiben a közegészségre vonatkozik, rendeleti uton szabályoztatik.” <https://net.jogtar.hu/getpdf?docid=87600014.TV&targetdate=&printTitle=1876.+%C3%A9vi+XIV.+t%C3%B6rv%C3%A9nycikk&referer=1000ev> (letöltés dátuma: 2024. 11. 15.).

⁶⁵ 1840-től volt már orvosi ellenőrzés is a kéjनोंk között.

⁶⁶ Egészségügyi lappal ellátott kéjnhölgyek, a bárcás magánkéjनोंk, találkahelyeken szexuális szolgáltatást nyújtók.

⁶⁷ Ez a szabályrendelet vezette be a bárca használatát is Pesten és később, ahogy azt látni fogjuk, Győrben is, ahol azt biztosító könyvnek nevezték (1858-ban biztosan, aztán később itt is áttértek a bárca elnevezésre).

⁶⁸ A győri prostitúció története jelen dolgozatban nem kerül teljes feldolgozásra. Számos levéltári forrás vár még arra, hogy e témában szóra bírjuk őket.

⁶⁹ Koloszvári Sándor – Óvári Kelemen (szerk.): (1904): *A Dunántúli törvényhatóságok jogszabályai*. (A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye, 1. V. kötet. 2. rész.) Budapest. 426–427.

⁷⁰ Torzsalkodás.

vagy nála ilyen tevékenységet folytató személyt találtak – a rendelet „*újvárosi pellengérben*” megvesszőzést rótt ki büntetésül, a „*kurvákat*” pedig 12 forint büntetés megfizetése mellett kitiltották a városból és annak környékéről. A város polgárainak büntetése elzárás (a városháza tömlöcében) és a fogva tartás költségeinek megfizetése volt. Paráznaság büntette miatt Horváth Pál városi főbíró 1694-ben Török Mártonnét ítélte el, és hozott ellene halálos végzést, „ *mivelhogy nyilván kitetszik és megbizonyodott, hogy [...] az paráznaságba találtatott, mint efféle parázna lator gonosz életben élt és tapasztaltatott*”.⁷¹

Győr a 19. században előbb a gabonakereskedelem legjelentősebb vidéki központja volt, aztán a kiegyezést követő időszakban pedig fokozatosan ipari várossá fejlődött. Elhelyezkedése több mint ideális, Buda és Bécs között félúton, folyami és szárazföldi főútvonalak mentén – nem is szorul különösebb magyarázatra az, hogy miért volt mindig is nyüzsgő város. Számos fogadója, kávékimérése, kocsmája, szalonja tele vendéggel – és prostituáltakkal. 1858-ban⁷² a városi sebész összeírásában 43 kéjhölgy⁷³ szerepel,⁷⁴ akik közül 10 magánszálláson lakott, a többiek bordélyban szolgáltak. Ebből az évből név szerint a Kádár közben⁷⁵ felszolgálóként dolgozó Schmuk Márit ismerjük, aki hétköznapi foglalkozása mellett az ipart is űzte. A prostituáltakat ebben az időszakban a kötelezően kiváltandó, a rendőrség által kiállított ún. biztosító könyv⁷⁶ alapján tartották nyilván. Ez az okirat tartalmazta az illető személyi adatait, valamint a hatóságok és a kijelölt orvosok feljegyzéseit. Az egészségügyi vizsgálatot ekkor még havonta⁷⁷ végezte díj ellenében az erre kijelölt orvos, hatóság által biztosított helyen, ahol köteles volt minden prostituált megjelenni. Mulasztás esetén az illetőt előállították és pénzbüntetéssel sújtották. Az egyik kijelölt orvost 1858-ban kirúgták, mert az általa felügyelt kéjनोंket megszarolta, és a megengedettnél magasabb vizsgálati

⁷¹ Szávay Gyula (1896): *Győr. Monográfia a város jelenkoráról a történelmi idők érintésével*. Győr. 209.

⁷² Ez az első év, amelyről forrást sikerült fellelni a városban tevékenykedő prostituáltak számával kapcsolatban.

⁷³ Ezek közül 17 nő Győrből, 6 a megyéből, 18 a Magyar Királyság más vidékéről, 2 pedig külföldről származott. Erre lásd: GyMJVL Győr város kapitányi hivatalának iratai 103/1859. Bana József (szerk.): (1999): *Piroslámpás évszázadok – Nyomatékkal Győr városára*. Győr. 15.; Bagi Zoltán Péter (2022): *Belváros közösségeinek története I.* Győr. 199.

⁷⁴ Bana József (szerk.): i. m. 15.

⁷⁵ Ma Belváros köz.

⁷⁶ Tulajdonképpen ez volt a bárca; tartalmát tekintve mindenben megegyezett azzal, amit Pesten adtak ki.

⁷⁷ Amikor elkészült a győri „kéjrendelet,” az az orvosi vizsgálatot a biztosító könyv kiállításakor (a bejegyzés alkalmával), valamint azután heti két alkalommal írta elő. A vizsgálat eredményét rögzíteni kellett a biztosító könyvben is. Amennyiben a vizsgálat során betegségre derült fény, a könyvet bevonták, és azonnal kórházba utalták az érintettet.

díjat szedett.⁷⁸ A bordélyházak – a 19. század második felében az 1887-es rendezéssig váltakozó módon – a Bástya utcában, az Új téren (ma Batthyány-tér), a Kádár (ma Belváros), Korona (ma Sarló), az Álom és Fürdő közben voltak.⁷⁹

A prostituáltak és bordélyok felügyeletét a városi rendőrség (és a főorvos) látta el, és külön szabályzatban határozták meg az ehhez kapcsolódó feladatokat. A közterületen, „*a kapitány által meghatározott helyeken, rendszerint utcákon és hidakon*” és sétatereken őrszemek teljesítettek szolgálatot, akiknek feladata volt többek között a „*kéjnéket*⁸⁰ [...] *onnan kiutasítani*”. A rendőrök a „*bordélyüzletekben, vagy a magán kéjnök lakásán bármikor [...] hivatalosan megjelenhetnek, büntett vagy vétség [...] esetében pedig megbagyás nélkül is ezen lakásokba behatolhatnak*”.⁸¹ A bordélyok számáról, az ott dolgozókról, valamint a magánlakásokon tevékenykedő prostituáltokról szintén a rendőrség vezette a nyilvántartást.

1869-ben országos érvényű utasítás alapján írták össze a Győrben dolgozó prostituáltakat, ekkor 45 prostituált rendelkezett engedéllyel, a nem hivatalosan működők számát 60 főre becsülték.⁸² 1881-ben Győr lakosságának száma 20 981 fő volt, 23 kéjnök üzte az ipart, és 7 bordély működött.⁸³ A hatóság folyamatosan ellenőrizte azokat is, akik nem rendezett körülmények között dolgoztak (csavargó prostituáltak), a fertőzöttség (bujakór) az ő körükben volt a legmagasabb, a vizsgálatra kötelezettek 85%-a volt beteg, míg a bordélyokban és a magánlakásokon dolgozók között a fertőzöttség aránya nem érte el az 1%-ot sem. A csavargó kéjnök ellen folytatott közdelem során a rendőrségnek – akár saját hatáskörben, akár bejelentésre – joga és kötelessége volt „*a titkos kéjelgés dughelyei, lebujok, gyanús kávémérések, szállók*”⁸⁴ folyamatos ellenőrzése. A bordélyokat a rendőrkapitány által kijelölt két ember végezte, amiért

⁷⁸ A vizsgálat díja 1858-ból nem ismert, azonban 1890-ben, a győri kéjelgésügyi rendelet megalkotásakor 20 és 50 korona között mozgott a besorolástól függően. Erre lásd: Szabályrendelet-tervezet a kéjelgési ügyről. *Győr szabad királyi város hivatalos értesítője*, 1889. I. évf. 5. sz.; Bana József (szerk.): i. m. 15.

⁷⁹ Volt még bordély a Városház (ma Rákóczi Ferenc), az Ispita (ma Vörösmarty), a Kaszárnya (ma Schweidel), az Újkapu és az Apáca utcában is.

⁸⁰ „*Kéjnöknek tekintendő az, aki akár önvallomása, akár reábizonyítás, akár köztudomás szerint a kéjelgést rendszeren és keresetképp űzi.*” *Győr szabad királyi város szabályrendeletei*. Győr, 1902. 297.

⁸¹ Uo. 307.

⁸² *Győr város tanácsi iratai II.* 1869/317.; Bana József (szerk.): i. m. 16.

⁸³ Gaar Vilmos (1885): *Győr város népességi viszonyai az 1870. és 1881. évi népszámlálások alapján*. Győr. 21. Név szerint ismerjük az abban az évben bordélyüzemeltetési engedélyért és türelmi bárcáért folyamodókat: Probszt Mihályné (Fürdő köz 11.), Nagy Julianna (Fürdő köz 3–5.), Minihofer Fáni (Fürdő köz 7.), Hanga Róza (Fürdő köz 4.), Csillag Istvánné (Bástya utca 69.), Berger Rozália (Harangöntő köz 4. és Kádár köz 9.). HU GYMJV. IV. 1402 Győr thj. város tanácsának iratai II/878/35.

⁸⁴ *Győr szabad királyi város szabályrendeletei*. Győr, 1902. 309.

fizetésen felüli juttatásban részesültek a közegészségi alaphól. A hatóság üldözte a kerítőket is: a helyi rendelet értelmében tiltott volt „*bármely nőt arra csábítani, hogy kéjnévő legyen*”.⁸⁵ Persze a világ a maihoz nagyon hasonlatos volt, így előfordult Győrben olyan eset 1910-ben, hogy a bordélyok és kéjnök felügyeletével megbízott rendőr felesége követte el a kerítés⁸⁶ büntetést.⁸⁷

1887-ben⁸⁸ a városban 139 „bárca”⁸⁹ volt kiadva, 9 bordélyház működött a Városház,⁹⁰ az Ispita,⁹¹ az Apáca, az Újkapu és a Bástya utcákban,⁹² átlag 39 kéjnévvel. A rendőrségi jelentés szerint ekkor meghatározatlan számú „*titkos kéjház*” működött szerte a városban, amelyeket heti-kétheti sűrűséggel, razzia keretében folyamatosan számoltak fel.⁹³ Erre az évre esik az a városi tanácsi elhatározás is, hogy keretek közé szorítsák a városi bordélyházakat, és lehetőleg – leginkább a könnyebb ellenőrizhetőség miatt – egy helyre koncentrálják őket. Ez végül a Fürdő köz és annak folytatása, a Kádár köz lett.⁹⁴ Három kivétel⁹⁵ volt, egy a Bäs-

⁸⁵ Uo. 299.

⁸⁶ Kerítésért elítélt személyekről számos újságban találunk tudósítást, az egyik ilyen esetben Fölsch Antalné és Teréz nevű lánya az Újkapu utcában üzemeltetett illegális bordélyt, amelyet bejelentés után a rendőrség felszámolt, és a két hölgyet egyenként 15 nap elzárásra ítélték. *Győri friss újság*, 9. évf. 222. sz. 1908. szeptember 22.

⁸⁷ Az eset kapcsán hangzott el az is, hogy „*Győr az ország legzüllöttebb és legperverzebb*” városa. *Népakarat*, IX. évf. 24. sz. 1910. június 26. Ugyanebben az időszakban írták le a *Népszavában*, hogy „*az egész Pest egy nagy nyilvánosház*”. *Népszava*, 30. évf. 85. sz. 1902. július 29. A bűnüldözés és a prostitúció összefonódásánál pedig meg kell említeni Polónyi Géza nevét, aki a bordélyházak érdekképviselője (is) ellátó ügyvédből lett igazságügy-miniszter (1906–1907). Róla többször is megírták a lapok, hogy a bordélyokkal fenntartott kapcsolataiból nagyon jól él. Lásd erre például: *Győri friss újság*, 8. évf. 13. sz. 1907. január 16.

⁸⁸ *Győr szabad királyi város hivatalos értesítője*, 1889. I. évf. 5. sz.

⁸⁹ Egy bárca a századforduló környékén 60 korona körül mozgott, ezen felül a rendszeres orvosi vizsgálat díját is fizetniük kellett a kéjnöknek, ami szintén változott az évek folyamán, és differenciált volt aszerint, hogy milyen minőségében végzi az adott nő a tevékenységét (magánlakáson, bordélyban stb.). Az ún. kóborló vagy csavargó egyéni vállalkozókat általában rendőri kényszer alkalmazása mellett kötelezték orvosi vizsgálatra, aminek díját azonnal kellett fizetni, ez volt a legalacsonyabb, de az esetek többségében a leginkább behajthatatlan.

⁹⁰ Ma Rákóczi Ferenc utca.

⁹¹ Ma Vörösmarty utca.

⁹² A többi felsorolt utca neve nem változott.

⁹³ A prostitúcióval összefüggésben az emberkereskedelem is virágzott a városban, az említett évben egy Horváth Lajos nevű tollnokot ítélték el, a vád szerint az „*ő közvetítésével került igen sok ártatlan falusi lányka a bordélyházakba*”.

⁹⁴ A Fürdő köz neve ma is ugyanaz, a Kádár köz mai neve Belváros köz.

⁹⁵ A katonaság „igényeit” igyekeztek kiszolgálni ezek a bordélyok, és a kiváltságos helyzetüket az a megfontolás adta, hogy a katonák ne a Révfaluban és Újvárosban, illetve egyéb küldő területeken dolgozó egyéni vállalkozókat látogassák, mivel ezek többnyire nem voltak a hatóság látókörében, és közbiztonsági, valamint egészségügyi szempontból kiemelt kockázatot jelentettek.

tya utcában,⁹⁶ a Császári és Királyi kis laktanyával⁹⁷ szemben, és kettő a nagy laktanyával⁹⁸ szemben, a Kaszárnya utcában.⁹⁹ A győri közéletben és a sajtóban – főleg a bordélyházak egyetlen területre koncentrációját követően – folyamatos hadjárat folyt a bordélyházak és a szemérmetlenül ajánlkozó kéj nők ellen, mozgalom is alakult az ilyen helyek és egyének kitiltására a Belváros, a Ferenc- és Ferdinándváros nevű városrészek területéről.¹⁰⁰ A győri sajtó rendre jelentetett meg cikkeket a hivatalosan működő, de főleg a kerítőnők és az illegális bordélyokkal, „dughelyekkel” szemben, melyben követelték, hogy a rendőrség *„kutassa ki az ilyen lebujszókat, a prostitúció e gyászos helyeit, irtsa ki azokat irgalmatlanul, s legyen azon, hogy azok szaporodása a jövőben megakadályozva legyen”*.¹⁰¹ Ebből az évből, a 9 bordélytulajdonos közül név szerint ismerjük Csillagnét, akinek a bordélyja az orsolyiták iskolájával szemben volt az Újkapu utcában,¹⁰² Varga Julcsát az Apáca utcából, Hágernét az Ispita utcából,¹⁰³ Kronernét a Kaszárnya utcából¹⁰⁴ és a Schreck-féle bordélyt a Városház utcában.¹⁰⁵ Az illegálisan működő bordélyok közül pedig Ehn Lujzáét a Grádics utcából,¹⁰⁶ Kálmán Éváét és Fekete Rózáét a Varga utcából,¹⁰⁷ Dornai Jul-

⁹⁶ Ennek a bordélynak az épülete már nem látható, mivel a Bástya utca érintett szakasza az egykor itt álló Duna-bástya 1939-es bontásakor eltűnt, a helyén ma a Dunakapu tér van.

⁹⁷ 1873-ig katonai kórházként működött, majd 1882–1892 között a Császári és Királyi 11. tábori vadászszázalaj két századát szállásolták ide. Ma lakóházként hasznosul a Dunakapu tér és a Teleki László utca sarkán.

⁹⁸ 1914-ig a Császári és Királyi 19. gyalogezred állomásozott itt. Az épületet 1971-ben elbontották, helyén 1973-ban elkezdték felépíteni a ma is látható Győri Nemzeti Színházat.

⁹⁹ A Kaszárnya utca ma Schweidel utca.

¹⁰⁰ *Hazánk*, 8. évf. 59. sz. 1887. július 24.

¹⁰¹ *Hazánk*, 8. évf. 62. sz. 1887. augusztus 4.

¹⁰² A bordélyok elleni társadalmi fellépés egyik alapvető érve az volt, hogy a bordélyok közül számos valamely iskola közvetlen környezetében volt, és az *„iskolába járó leánykák”* és legények azok előtt, a kéj nők között kénytelenek mindennap járni.

¹⁰³ Ma Vörösmarty utca.

¹⁰⁴ Ma Schweidel utca.

¹⁰⁵ Rákóczi Ferenc utca.

¹⁰⁶ Ma Lépcső köz.

¹⁰⁷ Ma Pálffy utca. A területet az 1960-as években szinte teljesen szanálták, ott épült fel a Gorkij-lakótelep és a Győr Nemzeti Színház is. A belváros e területének arculata drasztikusan megváltozott. A mai Pálffy utca nem teljesen követi az egykori Varga utca vonalát.

csáét a Rábca-szerről,¹⁰⁸ Stern Nettiét a Harangöntő közből,¹⁰⁹ Lukonics Jozefáét a Rába utcából¹¹⁰ és Tallér Máriét a Kádár utcából.¹¹¹

1888-ban a bejelentett bordélyházak száma eggyel csökkent a megelőző évhez képest,¹¹² közben a kiadott biztosító könyvek (bárcák néven szerepel az összeírásban) száma 400-ra ugrott. A bordélyok számának csökkenése hátterében a korszak egyik legmegdöbbentőbb esete áll. Hübsch Adolf és felesége, Gams Róza győri bordélytulajdonos „emberhúskereskedés”¹¹³ bűntette miatt került börtönbe. A házaspár Bécsbe utazott három lány társaságában, akiket azzal a céllal kísérték oda, hogy ott őket egy hamburgi üzlettársuknak 1500 márkáért eladják. A rendőrség azonban korábban – az egyik lány barátja által írt névtelen levélnek köszönhetően – értesült a készülő üzletről, s már várták őket a bécsi állomáson. A német üzleti partnert nem sikerült elfogni, a Hübsch házaspárt 10 nap elzárásra ítélték.¹¹⁴ A történetek ellenére nem vonták be Gams Róza bordély-engedélyét. Nem sokkal szabadulása után azonban Gams Róza „*Kalocsa melől, Ordas községből egy szép paraszt leányt hozott fel Győrbe*”.¹¹⁵ Csakhogy a lány édesanyja a győri kapitányságra küldött üzenetében azt állította, hogy a lány nem önként ment el vele. A bordély rendőrségi ellenőrzése során Gams és a leány is azt vallották, hogy ő szobalányként lett elhozva, azonban bizonyítást nyert, hogy prostitúció céljából érkezett. A lányt hazatoloncolták, Gams Róza 3 napi elzárást kapott, és elvesztette a bordélytartási engedélyét.

Győr kéjelgésügyi szabályrendeletére 1890-ig kellett várni. Ahogy azt korábban említettem, Pest város 1864. évi rendelete¹¹⁶ volt az, amit az ország számos városa alapul vett saját szabályzata megalkotásakor,

¹⁰⁸ A Rábca egykor a város területén, a Radó-szigetnél ömlött a Mosoni-Dunába, a folyót 1906-ban elterelték, és a mai Sziget és Újváros városrészek határán fekvő Bercsényi-liget (az egykori folyómeder) területét feltöltötték. Ekkor szűnt meg a Rábca-szer is, ami valamikor a mai Bercsényi-liget egy szakasza volt.

¹⁰⁹ A Káptalandomb közelében volt, korábban, a 17–18. században Szemét köznek nevezték, mivel arra a területre esett, ami a régi vérfalon kívül létesített szemétdombhoz vezetett. A Duna-bástya bontásakor (1939) a közterület megszűnt. Stern Netti később engedéllyel működtette a bordélyát, amit aztán belügyminisztériumi rendeletben vontak meg tőle.

¹¹⁰ Ma Zechmeister utca.

¹¹¹ Ma Belváros köz.

¹¹² A 8 bejelentett bordélyban átlagban 40 nő szolgáltatott.

¹¹³ *Hazánk*, 8. évf. 69. sz., 1887. augusztus 28.

¹¹⁴ Az enyhének tűnő büntetés hátterében a korabeli sajtó szerint az áll, hogy az emberkereskedelemmel kapcsolatban nem létezett törvény, amely büntetni rendelte volna, sem Magyarországon, sem Németországban. A három lány pedig Győrben Gams bordélyában dolgozott az utazást megelőzően, vagyis be voltak jelentve a rendőrségnél.

¹¹⁵ *Hazánk*, 8. évf. 75. sz., 1887. szeptember 15.

¹¹⁶ Pest Szabad Királyi Város Tanácsának 1867. október 31-én kibocsátott 33474/1864 számú szabályrendelete.

és ezek között találjuk Győrt is. Ismerjük a rendelet tervezetét,¹¹⁷ valamint az ahhoz fűzött módosító javaslatokat. A belügyminiszter a rendeletet 1890. május 5-i dátummal megerősítette, Győr város törvényhatósági bizottsága pedig szeptember 30-án tartott közgyűlésén ki is hirdette. Ezt megelőzően csak az 1893-ban kiadott városi rendelet a „*korcsmák-ról, vendéglőről, sörházakról, kávéházakról és pálinkamérésekről*” foglalkozott a vendéglátó egységekben dolgozó prostituáltakkal. „*Szállodákban és vendégfogadóknak az alkalmazott női szolgálatteljesztésnek kéjelgést üzeni tillos, amennyiben pedig azon gyanú alaposnak bizonyulna, hogy egyikben vagy a másikkban a női alkalmazottak tényleg kéjelgést üznek: a rendőrkapitányság, feljogosítottatik az illetőket úgy, mint a felügyelet alatt álló kéjनोंket, rendszeres vizsgálat alá vételni.*”¹¹⁸ Győr kéjelgésügyi rendelete a városban dolgozó prostituáltakat két kategóriába osztotta: voltak a nyilvános házakban levők, „*kik állandóan, vagy ideiglenesen a tulajdonos felügyelete alatt ott tartózkodnak,*” és a magánkéjनोंk, „*kik vendégeiket saját szállásaikon fogadják.*”¹¹⁹ Ennek a felosztásnak megfelelően a rendelet megkülönböztetett I. és II. osztályú kéjनोंket.¹²⁰ A rendelet szabályozta a bordélyok üzemeltetését, az üzemeltetési engedély kiadásának feltételeit,¹²¹ valamint az egészségügyi és rendőrségi teendőket is.

A századfordulón Győrben 6 bordély működött bejegyzett módon, azokban pedig összesen 49 nő üzte az ipart.¹²² Az utánpótlást – a bordélyoknak és az utcai munkásoknak – az a számos vidékről városba költöző vagy oda csábított lány adta, aki „*odakínálja testét mindenkinek, de elszalad, ha egy falujabélt megpillant, és ha hazamegy, félreteszi cifra rongyait, lefésüli haját, és igyekszik annak a parasztlánynak mutatkozni, aki volt valamikor.*”¹²³ A bordélyban dolgozók mellett a hatóságoknál 3 olyan nő volt bejelentve, akik saját szállásukon fogadták a vendégeiket.¹²⁴ A bordélyokkal szemben rendszeresen érkezett panasz a kávéházak és kocsmák tulajdonosai részéről azzal kapcsolatban, hogy az ilyen helyeken való ital árusítása rontja az ő üzletüket.¹²⁵

¹¹⁷ Szabályrendelet-tervezet a kéjelgési ügyről. *Győr szabad királyi város hivatalos értesítője*, 1889. I. évf. 5. sz.

¹¹⁸ *Győr szabad királyi város hivatalos értesítője*, 1893. V. évf. 12. sz.

¹¹⁹ Uo.

¹²⁰ Ez a felosztás képezte az alapját a biztosító könyv és az orvosi vizsgálat árának, valamint az esetleges büntetések mértékének.

¹²¹ A bordélynyitási engedély kérelmét a rendőrkapitánynak kellett benyújtani, és az ő véleményezése alapján a városi tanács adta ki. Bordélyt csak olyan nő tulajdonolhatott és üzemeltethetett, aki büntetlen előéletű volt, 40. életévét betöltötte, és csak olyan házban, ahol a tulajdonoson és a lányokon kívül más nem lakik.

¹²² A bejelentett, rendezett papírokkal rendelkező kéjनोंk számát alapul véve. Lásd Schreiber Emil (1917): *A prostitúció*. Budapest. 97.

¹²³ Siklóssy László (2002): *A régi Budapest erkölse*. Budapest. 99.

¹²⁴ Győrben ebben az időszakban 45 000 fő körül alakult a lakosság száma.

¹²⁵ A város tanács által 1900. június 23-án kiadott 5367/1900 számú rendelet már tiltotta

Szemelvények a győri prostitúció történetéből

A 20. század elején Győrben több kiemelt ügyben is szerepeltek a bordélyok. Az egyik ilyen ügy¹²⁶ főszereplője Káposztás Mari volt, aki a Győri Katolikus Legényegylettől¹²⁷ vásárolt meg egy házat a Korona közben,¹²⁸ majd a hatósághoz folyamodott türelmi engedélyért bordély létesítése céljából. Az engedélyt meg is kapta, azonban a szomszédja, Lelóczky Gyula jogorvoslatért folyamodott. Az ügy során az egyik oldal azal érvelt, hogy a kérdéses ingatlan az engedélykérés pillanatában még nem is volt Káposztás Mari birtokában, tehát a városi tanács nem is adhatott volna ki engedélyt. A törvények értelmében ez a fajta tevékenység – mivel egyrészt engedélyköteles, másrészt adóbesorolását tekintve – „*ipar-jelleget*” mutatott, amennyiben tehát a végzett tevékenység zavarólag hat a szomszédokra vagy a környezetre, arra telepengedélyt kellett kiváltani a vonatkozó előírások betartása mellett (nem utolsósorban pedig előzetesen nyilvános tárgyalás keretében kellett volna megvitatni a bordélyház nyitásának szándékát). Ezenfelül az ingatlan – a korábbi szokástól eltérően – nem eleve bordélyként volt hasznosítva, ezért elfogadhatatlannak tartották, hogy a városi tanács egy ilyen engedély kiadásával további „tisztá” ingatlanokat vonjon be a köz által is elítélt tevékenységbe. A másik oldal – belügyminisztériumi rendeletre hivatkozva – cáfolta, hogy az ipartörvény hatálya alá esne ez a fajta tevékenység, a városi tanács tehát ebből a szempontból jogosan adta ki az engedélyt. Az engedély kiadása pillanatában az ingatlan pedig még nem volt Káposztás Mari tulajdona, tehát nem is lett volna köteles a szomszédokkal a bordélynyitásról egyeztetni. Vagyis ha Káposztás Mari az ingatlan tulajdonjogának megszerzése előtt kezdené meg tevékenységét a Korona közben található házban, akkor az már hatósági intézkedést és az engedély visszavonását eredményezte volna. Az engedély kiadása tehát jogszerű volt. A közvélemény nyomására ugyanakkor a városi tanács meghátrált, és visszavonta a kiadott engedélyt.¹²⁹ Az ügy csattanója pedig az, hogy mivel az engedélyt visszavonták, Káposztás Mari elállt az ingatlanvásárlástól, és visszakövetelte a legényegylettől az előlegként fizetett foglalt, mire a

azt, hogy olyan ember kaphasson fogadó, vendéglő, kávéház vagy kávé mérés nyitására és üzemeltetésére engedélyt, aki korábban vagy a kérvény benyújtásának időpontjában bordélytulajdonosként is szerepelt a nyilvántartásban. *Győr szabad királyi város szabályrendeletei*. Győr, 1902. 583.

¹²⁶ A sajtóban utólagosan jelent meg az ügy. *Győri Hírlap*, 51. évf. 198. sz. 1907. szeptember 1.; 200. sz. 1907. szeptember 4. Az ügy rendkívül sokáig húzódott, ennek anyagait lásd: HU GYMJV. IV. 1402 Győr thj. város tanácsának iratai III/894/81.

¹²⁷ A Győri Katolikus Legényegylet 1863-ban alakult. Bana József (2011): Győr városban működő egyletek, körök, intézetek adattára. *Győri Tanulmányok*, 33. sz. 340.

¹²⁸ Ma Sarló köz. A szóban forgó épület tervrajzai a győri városi levéltárban elérhetők.

¹²⁹ *Dunántúli hírlap*, 15. évf. 96. sz. 1907. augusztus 13.

legényegylet feljelentette a főispánnál a városi tanácsot, mert az „*visszavonta az egyszer már megadott engedélyt*”. Van még egy csavar a történetben: a feljelentést kvázi névtelenül, „*Denke*” aláírással tették meg, mely álnév mögött a városban azt a jogászt sejtik, aki az engedély kiadása kapcsán a szomszédokat képviselte a tanáccsal szemben.¹³⁰

A másik nagy nyilvánosság előtt zajló ügy, ami a Győrben megjelenő sajtótermékek¹³¹ között is csörtéhez vezetett, közel húsz éven át zajlott. 1908-ban, azután, hogy alig két évtizeddel korábban a Belvárosban koncentrált a bordélyokat, a városi tanács – belügyminiszteri utasításra – bizottsági vizsgálatra utalta azt az ötletet, hogy a sűrűn lakott városrészből a külső kerületekbe száműzze ezeket az intézményeket.¹³² Az általános népharag a Kaszárnya utca 15. szám alatt „*egy rozoga régi házban*”¹³³ működő Kroner-féle bordélyl¹³⁴ szemben támadt föl 1909-ben.¹³⁵ „*Több*

¹³⁰ *Győri munkások lapja*, 6. évf. 35. sz. 1907. szeptember 1.

¹³¹ A *Győri Friss Újság* és a *Győri Újság* között. Erre lásd: *Győri Friss Újság*, X. évf. 162. sz. 1909. augusztus 1.; 169. sz. 1909. augusztus 9.; 171. sz. 1909. augusztus 12.; *Győri vasárnapi újság*, X. évf. 33. sz. 1909. augusztus 15.

¹³² Az ügy előzményei közé tartozik egy 1908-ban zajlott eset. A Fürdő köz egyik bordélyát szerette volna új tulajdonosa bővíteni és olyan színvonalra hozni, hogy ott a város elitebb rétegéhez illő szolgáltatást nyújthassanak. A valóságos „luxusbordélyban” szalonok, étterem, egyedi szobák, saját konyha kialakítására nyújtott be engedélykérelmet Stróbl Alajos vállalkozó (a híres építésznek csak névrokona). Stróbl nevéhez több kétes ügylet kapcsolódott már Pesten, akinek bevált üzleti modellje volt arra, hogy miként kerülje ki azt az előírást, mely szerint bordélyt csak nők tulajdonolhatnak. 1908-ban Háger Zsigmondnéval társult a luxusbordély-projektre, akinek már akkor több éve működő üzlete volt a Fürdő közben. A városi tanácshoz beadott átalakítási kérelem és maga a luxusbordély ötlete rendkívüli érdeklődést váltott ki a döntéshozók körében, és tulajdonképpen a rendelettel ellentétesen a 485/1908 sz. közgyűlési határozatban engedélyt is adtak mindenre. Stróbl megvásárolta Hágernétől az ingatlant, és engedélyével Hágerné továbbra is üzemeltette a bordélyt. Az átalakítási kérelmet Stróbl adta be a hivatalhoz. És ez is okozta a vesztét. Arra az ellentmondásra építette fel a fellebbezését Bihari Jenő, a *Dunántúli napló* szerkesztője és a város tanács tagja, hogy a bordély átalakítási tervén Stróbl neve szerepel, de a bordélyengedély Hágerné nevére szól. Nem mellesleg pedig hivatkozott a „kéjrendelet” azon pontjára, mely kimondja, hogy olyan utcában nem lehet bordély, ahol templom is van. Az ügyet végül a belügyminiszter engedélyt megsemmisítő határozata zárta le, amellyel egyetemben felszólította a győri városi tanácsot, hogy intézkedjen a belvárosi bordélyok kitelepítéséről is. Ennek lehetőségeinek vizsgálatára a város 1908. december 10-én létrehozott egy bizottságot.

¹³³ Angyal Armand rendőrkapitány jellemezte így a bordélyt 1903-ban egy jelentésében. Erre lásd: *Dunántúli hírlap*, 17. évf. 115. sz. 1909. október 3. – Angyal Armand (1853–1931) ügyvéd, zeneszerző, Győr rendőrkapitánya 1888 és 1919 között, a Magyarországi Rendőrtisztviselők Országos Egyesületének elnöke 1908-tól 1913-ig.

¹³⁴ Kronerné bordélyáról 1887-ből lásd 106. lábjegyzet. A városi levéltárban fellelhető iratok szerint ez az egyik legrégebbi bordély a városban ebben az időben ugyanazon a helyen, ugyanazzal a tulajjal. A legkorábbi türelmi bárca 1881-ből származik az üzlettel kapcsolatban. Erre lásd: HU GYMJV. IV. 1402 Győr thj. város tanácsának iratai II/878/35.

¹³⁵ Ebben az évben a város területén 8 bordélyház működött összesen, egy a Bástyá utcában, egy a Kaszárnya utcában, a többi a Fürdő közben és a Kádár-közben. Bana József

*mint 30, szomszédos és környékben háztulajdonos, győri polgár*¹³⁶ kérte 1908-ban a kihelyezését a város szélére, amire a városi tanács elsősorban anyagi okok miatt eleinte nem volt hajlandó, és a kérelmüket elutasította. A bejelentést tevő polgárok arra hivatkoztak, hogy a tulajdonos, Kroner Józsefné – aki egyébként már akkor legalább 40 éve abban a házban élt és üzemeltette bordélyát¹³⁷ – nem képes rendet tartani a bordélyban, „a lárma, verekedés sokszor egész éjszakákon keresztül folyik,¹³⁸ így a környéken rendszeres a csendháborítás, és az egyéb, közerkölcsöt és -nyugalmat zavaró tevékenység. Számtalanszor előfordul az is, hogy a bordélyt keresve a szomszédos házakba tévedtek be a „vendégek,” zavarták és zaklatták, nemegyszer meg is verték a lakókat.¹³⁹ Krónernét a hatóság arra utasította, hogy tulajdonostársat vegyen maga mellé. Ennek végrehajtása viszont még nagyobb közfelháborodást váltott ki,¹⁴⁰ mivel a tulajdonostárs egy olyan nő lett – Lichtenstern Samuné „Netti”¹⁴¹ –, akitől korábban a belügyminiszter vont meg az engedélyét.¹⁴² A győri polgárok a városi tanács elutasítását követően a Belügyminisztériumhoz fordultak, jelezve egyúttal azt is, hogy a helyi rendeletekkel ellentétben „az új üzletvezető bevonulása óta [az] italmérést [is] gyakorolják”.¹⁴³ A belügyminiszter megsemmisítette a városi tanács elutasító határozatát, és kötelezte az ügy újból felülvizsgálatát. Az új eljárás keretében a győri polgárság – hivatkozva a számos rendeletstörő tényre – már a bordély bezárását és Krónerné engedélyének bevonását kérte. A városi tanács a vizsgálatot újra lefolytató Angyal Armand rendőrkapitány jelentése alapján¹⁴⁴ ismét elutasította

(szerk.): i. m. 20.

¹³⁶ *Győri újság*, II. évf. 133. sz. 1909. június 13.

¹³⁷ Elterjedt az is, hogy állítólag az egész ügy hátterében az az egyén áll, aki 1907 elején házat vásárolt az utcában, és igyekezett minél előbb megszabadulni a „kellemetlen szomszédságtól”. Ezt alátámaszthatja az is, hogy amikor az ügy leginkább a figyelem központjába került, folyamatos panaszok érkeztek az utca kövezetének rossz állapota vagy éppen a közvilágítás elégtelensége miatt. Az ügy előtti években az ilyen bejelentések nem jelentkeztek akkora számban, mint ekkor.

¹³⁸ Uo.

¹³⁹ *Győri újság*, II. évf. 138. sz. 1909. június 19.; 182. sz. 1909. augusztus 11.

¹⁴⁰ „...hogy ez a legnagyobb botrány, azt merjük állítani.” *Győri újság*, II. évf. 133. sz. 1909. június 13.

¹⁴¹ Lásd a 108. lábjegyzetet.

¹⁴² Az engedély megvonásának okára forrást nem sikerült felkutatni.

¹⁴³ Lásd 139. lábjegyzetet.

¹⁴⁴ Mely szerint „a Kaszárnya-köz évtizedek előtt is kőüzletek részére volt kijelölve, s félreeső voltánál a benne épült kis házak mellett ily célra szinte predesztinálva van”. *Dunántúli hírlap* 17. évf. 115. sz. 1909. október 3. A rendőrkapitány álláspontja az volt végig, hogy „a bordélyházak Budapesten is majdnem túlnyomólag a legnépesebb belvárosban vannak elhelyezve [...] S ezen állapotot nagyon természetesnek találom. Egyrészt az ellenőrző rendőrségnek előnyösebb a helyzete, mert hatályosabb ellenőrzést gyakorolhat [...] másrészt ezen szerencsétlen süllyedt nők magukra hagyatva könnyebben találnak ily erősebben ellenőrzött helyen hatósági segílyt.” *Győr város tanácsi iratai* IX. 1908/149, Győr Megyei Jogú Város Levéltára.

a kérelmet, ugyanakkor fokozott ellenőrzéseket rendelt el, melynek köszönhetően a bordély közvetlen környezetében elapadtak a panaszbejelentések. Ebben szerepet játszhatott az is, hogy „*az ott alkalmazott Stern Netti elég erős és egészséges s ily üzlet vitelére kellő gyakorlattal is bír*”.¹⁴⁵ Természetesen az eredeti beadvány aláírói nem nyugodtak bele, és személyesen jelentek¹⁴⁶ meg az akkor helyettes polgármesterként is regnáló Farkas Mátyás főjegyzőnél.¹⁴⁷ Ígéretet kaptak arra, hogy a győri bordélyok kihelyezésének vizsgálatára létrehozott bizottság ismételten megvizsgálja az ügyet.¹⁴⁸ A városi tanács ezután úgy határozott, hogy helyt adva annak a korábbi panasznak, miszerint Krónerné nem tud rendet tartani a saját bordélyában, engedélyét átruházzák Káposztás Irma¹⁴⁹ nevére azzal a kikötéssel, hogy a folyamatban lévő kitelepítési felülvizsgálat eredményeként esetlegesen sorra kerülő felszámolás esetén költség a várost nem terheli, vele szemben kártérítési igénnyel nem lehet élni.¹⁵⁰ Emellett pedig a tanács összehívta október 1-jére (majdnem egy évvel a megalakítása után) a bordélyházak kitelepítésének vizsgálatára felállított bizottságot. A bizottság, nem kizárólag a Kaszárnya utcai ügyre koncentrálva, végül határozott arról, hogy a bizottságon belül egy albizottságot alakítanak, melynek 45 napon belül javaslatot kell tennie arra, hogy a Belváros területéről hova legyenek kiköltöztetve a bordélyok. A bizottság alapos vizsgálat után 1912-ben (kicsit több mint 45 nap után) tett jelentést a városi tanács előtt, melyben javasolta, hogy a bordélyokat véglegesen a város szélére (a mai Domb utca végére) telepítsék ki. A város közgyűlése végül levette a napirendről a kitelepítés ügyét, a bizottságot pedig feloszlatta.¹⁵¹

1917-ben a bordélyok kitelepítésének ügye még mindig ott tartott, ahol lényegében 1908-ban elindult, és a sajtóban továbbra is követelték a végrehajtást.¹⁵² Azért meg kell jegyezni, hogy a kereseti adó formájában

¹⁴⁵ *Győri újság*, II. évf. 173. sz. 1909. július 31.

¹⁴⁶ Képviselőtüket Bihari Jenő látta el. Ehhez lásd a 137. lábjegyzetet.

¹⁴⁷ Farkas Mátyás (1866–1934): Győr polgármestere 1915 és 1928 között. Az ügy idején, 1906 és 1915 között Wennes Jenő (1866–1915) volt a polgármester.

¹⁴⁸ Az 1908-ban alakított bizottság eddig a pillanatig (és még egy jó darabig) nem ült össze. A bizottság előzetes állásfoglalása szerint „*a város lakosságának tetemes megnövekedése, különösen pedig a nőtlen gyári munkások számának szaporodása folytán a szőnyegen forgó kérdés bármily megoldásánál is kiinduló szempont az, hogy a bordélyházi rendszer, mint szükséges rossz – egészségügyi szempontból fenntartandó, ennél fogva csak olyan javaslat terjeszthető a törvényhatósági bizottság elé, a melynek megvalósítása a bordélyházak szoros értelemben vett kihelyezését – nem pedig azok megszüntetését vonja maga után.*” *Győr város tanácsi iratai* I. 1908/5907, Győr Megyei Jogú Város Levéltára.

¹⁴⁹ Az Irma név elírás, a kedvezményezett az a Káposztás Mari volt, akinek ügyét a legényegylettel kapcsolatban korábban ismerttettem.

¹⁵⁰ Bihari Jenő ezt a határozatot megfellebbezte a vármegyénél, amit elutasítottak. Erre lásd: *Győri Hírlap*, 53. évf. 256. sz. 1909. november 9.

¹⁵¹ Bana József (szerk.): i. m. 20.

¹⁵² *Győri munkások lapja*, 16. évf. 17. sz. 1917. augusztus 26.

olyan jelentős összegek folytak be a kincstárhoz, mint például Zsinkó József 6000 koronája 1917-ben.¹⁵³

A változásra egészen a Tanácsköztársaságig kellett várni. A Győri Direktórium április 19-én elrendelte a bordélyházak bezárását, és megtiltotta új engedélyek kiadását.¹⁵⁴ A szocialista nézet szerint a prostitúció a nemi betegségek terjedésének fő fészke, a reglementáció pedig több kárt okoz, mint amennyi hasznot hajt. Minél szigorúbb ugyanis a hatósági felügyelet, annál több lesz a titkos prostituált, akik nem állnak semmilyen egészségügyi felügyelet alatt. *„Ezért a szocialista állam a prostitúciót, mint a társadalom rákfenéjét nem tűrheti meg, [azt] minden rendelkezésre álló eszközzel gyökeresen fogja kiirtani.”*¹⁵⁵ Megtette.

¹⁵³ *Dunántúli hírlap*, XXV. évf. 216. sz. 1917. szeptember 25.

¹⁵⁴ Uo. 23.

¹⁵⁵ Uo.

TÖRTÉNETI VISSZAPILLANTÁS ÉS MÉRLEG, AVAGY A SCHLOSS HOFBAN MEGVALÓSULT HELYREÁLLÍTÁS KRITIKAI PONTJAI AZ ÉPÍTÉSZETI ORNAMENSEK KONTEXTUSÁBAN

Molnár Dániel

Összefoglalás:

A Pozsony és Bécs között, a Morva folyó közelében fekvő Schloss Hof-i uradalom történetének, illetőleg a kastélyépület művészeti jellemvonásainak kutatása határozottan nem sorolható a hazai történettudomány kurrens vagy behatóan vizsgált témái közé, éppen ellenkezőleg. Ez azonban korántsem jelenti azt, hogy Schloss Hof ne érdemelne meg a magyar történészek, művészettörténészek figyelmét. Az egykori hercegi, majd császári-királyi vadászkastély és környezete az elmúlt évtizedek során egy olyan eurómilliókat felemésztő renováción esett át, amelyet egyedülállóan kiterjedt – példaértékű – tudományos kutatómunkával készítették elő. A Schloss Hoffal összefüggő szakirodalom jelentős részben e munkálatokkal összefüggésben keletkezett. Ennek ellenére a vonatkozó történeti tudás továbbra is számos hiányosságban szenved; ennek felszámolásához igyekszem hozzájárulni tanulmányommal.

Kulcsszavak: Schloss Hof, Savoyai Eugén, Lukas von Hildebrandt, barokk építészeti, örökségvédelem

Abstract:

Research into the history of the Schloss Hof estate, located between Bratislava and Vienna, near the Morava River, and the artistic characteristics of the castle building, cannot be classified as a current or thoroughly investigated topic in Hungarian historiography, quite the opposite. However, this does not mean that Schloss Hof does not deserve the attention of Hungarian historians and art historians. The former princely, then imperial-royal hunting residence and its surroundings have undergone a multi-million euro renovation over the past decades, which has been prepared by a uniquely extensive – and exemplary – scientific research. Much of the literature on Schloss Hof is related to this project. Despite this, there are still many gaps in the relevant historical knowledge, which I aim to remedy with my study.

Keywords: Schloss Hof, Eugene of Savoy, Lukas von Hildebrandt, baroque architecture, heritage preservation

Bevezető gondolatok

Ausztria félreeső szegletében, Pozsony és a néhai császárváros, Bécs között félúton, a Kis-Kárpátok vonulatainak árnyékában rejtőzik a „Morva és Duna folyók közt fekvő, összehasonlíthatatlanul gyönyörű uradalom”,¹ a Hof kastély (Schloss Hof). Erről a laikus és szakmai körökben méltatlanul kevésbé ismert rezidenciáról német nyelven kívül alig találunk forrást, legfeljebb egy-egy rövid gondolat, exkurzus erejéig történik rá utalás a vonatkozó szakirodalomban. Ugyanakkor ez a páratlan építészeti gyöngyszem határozottan megérdemli a művészettörténészeknél a művészet iránt érdeklődők figyelmét is. Építészeti értékein kívül hullámvölgyekben, zord és kedvező időkben gazdag múltja teszi igazán egyedülálló műemlékké Ausztriában és a közép-európai régióban egyaránt. Létét, fennmaradását egy példátlan és rendkívül színvonalas, restaurációt, valamint rekonstrukciót magában foglaló projektnek köszönheti. Hamvaiból feltámadt főnixként két évszázad múltán ismét magára vonja a műkedvelők figyelmét, s fokozatosan kilép az osztrák kastélyturizmust uraló Schönbrunn–Hofburg–Belvedere trió árnyékából. Szolid pompája ellenére magabiztosan száll versenybe a pazar barokk és rokokó enteriőrökkel dicsekedő bécsi kastélyokkal és palotákkal. Utánozhatatlan módon ötvözi a barokk és a korai klasszicizmus jegyeit, s olyan különleges légkör hatja át termeit, amellyel sehol máshol nem találkozhatunk. E tanulmány keretében elsősorban a kastély eredeti megjelenését, küllemét igyekszem rekonstruálni írott, illetve ikonográfiai források (festmények, metszetek) segítségével, amellyel egyúttal kritikai megításaimat kívánom megfogalmazni a kastély környezetében végzett, újjáépítést célzó munkálatok sikerét, befejezettségét illetően. Vizsgálatom fókuszában az épület eredeti exteriőrje áll, rövid kitekintéssel a kastélyparkra, ám jelen tanulmány nem törekszik arra, hogy utóbbit részletesen bemutassa, elvégre azzal a vonatkozó szakirodalom a parkot érintő, közelmúltbeli helyreállítási munkálatok miatt már kimerítően foglalkozott. Ugyanígy nem célom – a legszükségesebb mértéket meghaladóan – Schloss Hof történetének elemzésébe bocsátkozni, elvégre az eddigi kutatók

¹ Beschreibung deren bey Anwesenheit beyder Kaiserl. Königl. Majestäten, mit denen Aller-durchleuchtigsten Erz-Herzogen, Joseph, und Karl, Wie auch Denen beyden älteren Aller-durchleuchtigsten Erz-Herzoginnen, Maria Anna, und Maria Christina, auf des Durchleuchtigsten Prinzen, Joseph Friedrich, [...] Herrschaft Schloss Hof gehaltenen prächtigen Festivitäten. Kais. Königl. Hofbuchdruckerey, Wien. 1750. 1.

azt már részletesen elvégezték, emiatt arra kizárólag a kastély művészet-történeti alakváltozásaira tekintettel térek ki.

Várkastélyból hercegi uradalom

A kastély alapterületétől szolgáló, Hofer Bergnek nevezett magaslat a barokk évtizedeit megelőzően sem állt üresen. A mai épület elődjéül szolgáló – s annak napjainkig részét képező – reneszánsz stílusú, árkád-sorral díszített udvarházat az 1620-as években Friedrich von Pranckh stájer nemes emeltette.² E négyszögletes építmény az azt körülvevő véd-művek – a kőfal- és árokrendszer, valamint a bástyák – miatt még inkább emlékeztetett egy erődítményre, mint rezidenciára vagy kúriára. Georg Matthäus Vischer topográfus, metszetkészítő művész 1672-ben keletke-zett metszete ebben az állapotában tárja elénk az épületet.³ Lényegében ez az első ikonográfiai forrás, amely megörökíti az ekkortájt „Hoff an der March,” majd a 18. századtól napjainkig Schloss Hof nevet viselő hely-séget. Az uradalom Friedrich von Pranckh halálát követően a 17. század végéig többször gazdát cserélt, ráadásul azt a magyarországi kuruc felke-lés idején az Osztrák Főhercegségbe betörő kurucok a környező falvakkal együtt feldúlták.⁴ A törökellenes visszafoglaló háborút lezáró, 1699-ben kötött karlócai, illetve az 1718-as pozsareváci békeegyezményt követő-en a török veszély az osztrák területekre nézve gyakorlatilag megszűnt, ez pedig lehetővé tette a korábbi évtizedek, évszázadok háborúi, portyá-zásai következtében lepusztult vidékek újjáépítését.⁵ Ennek köszönhető-en kapott lendületet a vidéki kastélyépítészet is a 18. század első harma-dában. Ebben az időszakban ragadta meg Hoff an der March az idősedő Savoyai Eugén herceg figyelmét, aki saját korában a Habsburg Monar-chia, sőt egész Európa egyik leggazdagabb, legtekintélyesebb arisztokra-tájának, egyben kivételesen tehetséges hadvezérének számított.⁶ A birto-

² Haller, Max (1903): *Geschichte von Schloßhof. Cultur-historische Skizze des k. u. k. Lustschlosses Schloßhof a. d. March*. Verlag der Buchhandlung Carl v. Hölzl, Wien. 2.

³ Vischer, Georg Matthäus (1672): *Topographia Archiducatus Austriae inferiores Moderae, seu Controfe und Beschreibung, aller Stätt, Clöster und Schlösser wie sie anjetzo stehen in dem Ertzhertzogtumb unter Österreich*. Wien. 151.

⁴ Brauneis, Walther (1981): *Die Schlösser im Marchfeld*. Verlag Niederösterreichisches Pressehaus, St. Pölten – Wien. 9.

⁵ Molnár Dániel (2023): „Rólunk, de nélkülünk”. A karlócai békéről és annak megítéléséről. *Újkor.hu*, 12. 03. <https://ujkor.hu/content/rolunk-de-nelkulunk-a-karlocai-beke-rol-es-annak-megiteleserol> (letöltés dátuma: 2025. 03. 31.).

⁶ Savoyai Eugén herceg életrajzáról német nyelven lásd pl. Arneth, Alfred von (1864): *Prinz Eugen von Savoyen. Nach den handschriftlichen Quellen der kaiserlichen Archive. I–III*. Wilhelm Braumüller, Wien. Magyar nyelven újabban lásd: Oross András (2019): *Európa Géniusza. Savoyai Eugén élete és kora (1663–1736)*. Kronosz Könyvkiadó Kft., Pécs–Budapest.; Hahner Péter (2019): *Savoyai Jenő. A Habsburg Monarchia Atlasza*.

kot 1725-ben vásárolta meg Johann Albrecht St. Julien-Wallsee gróftól, bécsi udvari solymázmestertől, méghozzá oly módon, hogy a várkastély annak valamennyi berendezési tárgyával együtt egységesen az ő tulajdonába került.⁷ Eugén 1726-ban megbízást adott az általa korábban a bécsi Himmelpfortgassén álló téli palotája,⁸ illetőleg a bécsi Alsó- és Felső-Belvedere építése⁹ során már alkalmazott Lukas von Hildebrandtnak a reneszánsz épület barokk stílusú vadászkastéllá alakítására.¹⁰ A belső tereket Claude Le Fort du Plessy francia belsőépítész elképzelései alapján,¹¹ Alberto Camesina és Santino Bussi stukkátorok segítségével újították fel, a rezidenciához tartozó impozáns, több teraszra osztott kert terveit pedig feltehetőleg Dominique Girard készítette.¹² A kertépítési munkálatok kivitelezéséért Anton Zinner volt felelős.¹³ Megjegyzendő, hogy Savoyai Eugén közismerten hűséges munkaadó volt, aki nagyszabású építkezései során előszeretettel alkalmazta ugyanazokat a mesterembereket. Ennek megfelelően du Plessy,¹⁴ Girard¹⁵ és Zinner

Rubicon, 30 (11): 74–83.

⁷ Ehß, Irene (2022): *Schloss Hof: Prinz Eugens tuscolum rurale. Die gelungene Wiederherstellung eines barocken Gesamtkunstwerkes* (Masterarbeit). Karl-Franzens-Universität Graz, Institut für Kunstgeschichte, Graz. 27.; Wagner, Rudolf (2009): *Prinz Eugen von Savoyen als Mäzen*. (Diplomarbeit.) Universität Wien, Wien. 89.

⁸ A téli palota történetéről lásd: Kurdiovsky, Richard (2013): „daß man in ganz Europa von ihm zu sagen weiß und ihn unter die ansehnlichsten Gebäude mit rechnet”. Zur Bau-, Ausstattungs- und Nutzungsgeschichte des Winterpalais. In: Husslein-Arco, Agnes (Hg.): *Das Winterpalais des Prinzen Eugen*. Österreichische Galerie Belvedere, Wien. 9–24.; Mauhart, Beppo (Hg.) (1979): *Das Winterpalais des Prinzen Eugen. Von der Residenz des Feldherrn bis zum Finanzministerium der Republik*. Molden Verlag, Wien–München–Zürich–Innsbruck.

⁹ A Belvedere kastély történetéről az ezredfordulót követő szakirodalom köréből az egyik legátfogóbb mű a következő: Seeger, Ulrike (2004): *Stadtpalais und Belvedere des Prinzen Eugen. Entstehung, Gestalt, Funktion und Bedeutung*. Böhlau Verlag, Wien–Köln–Weimar. Ezenkívül említésre méltó többek között Stephan, Peter (2010): *Das Obere Belvedere in Wien: architektonisches Konzept und Ikonographie. Das Schloss als Abbild seines Selbstverständnisses*. Böhlau Verlag, Wien–Köln–Weimar, valamint Lechner, Georg (Hg.) (2016): *Das Belvedere: Mehr als ein Museum*. Österreichische Galerie Belvedere, Wien.

¹⁰ Seeger, Ulrike: i. m. 451.; Ehß, Irene: i. m. 29.

¹¹ Claude Le Fort du Plessy párizsi születésű francia tapétaművész volt, akinek a belsőépítészeti tevékenysége nem korlátozódott szűken a „tapétázásra”, hanem ő felelt a belső tereket borító lambéria tervezéséért és kivitelezéséért, amely messzemenően meghatározta az egyes termek arculatát, így a kastély belsőépítészeti munkálatai során ő töltötte be az egyik legfontosabb munkakört. Megjegyzendő, hogy Le Fort du Plessyt nem Savoyai Eugén alkalmazta először bécsi körökben, a művész ugyanis 1708-ban már a bécsi császári–királyi udvar szolgálatában állt, ugyancsak belsőépítészként. Lásd: Seeger, Ulrike: i. m. 108.

¹² Ehß, Irene: i. m. 29.

¹³ Zinner munkakörének fontosságát jelzi, hogy Savoyai Eugén a kastélyban saját lakrészt biztosított a részére a munkálatok befejezéséig. Wagner, Rudolf: i. m. 89.

¹⁴ Seeger, Ulrike: i. m. 108.

¹⁵ Wagner, Rudolf: i. m. 89.

már korábban is álltak a herceg szolgálatában, hasonlóan Hildebrandt-hoz. Ugyanakkor ennek kapcsán érdemes utalni Hellmut Lorenz osztrák művészettörténész azon álláspontjára is, amely szerint ez nem egyedülálló jelenség volt a korszakban. Emögött ugyanis az udvari arisztokráciának az a célkitűzése is meghúzódott, hogy a vidéki kastélyépítészetet azonos rangra emeljék a császárvárosi építészettel azáltal, hogy a fővárosban népszerű és elismert művészeket foglalkoztattak Bécsen kívüli építkezéseik alkalmával is.¹⁶ Ezzel némileg ellentmondásban áll, hogy Eugén herceg Claude Louis Hector de Villars francia marsall levelére írt válaszában, 1728-ban úgy fogalmazott, hogy a Schloss Hof környezetében végzett munkálatok célja nem egy impozáns, reprezentatív kastély létrehozatala, hanem egy szerényebb, a korban „tusculum rurale” névvel illetett, az ókori rómaiak vidéki villáinak koncepciójára épülő, természetközeli kúria kialakítása volt, ahol barátai körében tudott pihenni, vadászni, szórakozni, távol Béctől.¹⁷

Az építkezés megkezdése előtt az egyik legfontosabb kérdés abban állt, hogy a Hofer Berg tetején álló, reneszánsz stílusú, négyszögletes épületet hogyan és milyen irányba bővítsék. Alapvetően két változat jöhetett szóba: egy észak–déli, illetve egy nyugat–keleti főtengelyű kompozíció. A tervezés során tekintettel kellett lenni a megfelelő térgazdálkodásra, hiszen a relatíve szűk építkezési terület ellenére napirenden volt egy új díszudvar (cour d'honneur) kialakítása is a fényűző mulatságok, pompás ünnepségek számára. A nyugat–keleti irányú elrendezés melletti érvként szólt az a tény, hogy egy ilyen struktúra esetén a kastély keleti szárnyából pazar kilátás nyílt volna a Hofer Berg előtt elterülő síkságra, illetve a Morva folyó túloldalán fekvő Kis-Kárpátok vonulataira. Ezzel kapcsolatban említésre méltó – és korrigálásra szorul – az a szakirodalomban felbukkanó, különös megállapítás, hogy a kastélyból kelet felé egészen a Magyar Királyság koronázó- és fővárosáig, Pozsonyig (ma: Bratislava, régies németsséggel Preßburg),¹⁸ sőt – Johann Josef Khevenhüller-Metsch német birodalmi herceg naplójába írt beszámolója szerint – nyugatra tekintve a császárvárosig, Bécsig is el lehetett látni.¹⁹ Mindkét állítás tényekkel igazolható tévedés. Egyrészt Pozsony a Kis-Kárpátok vonula-

¹⁶ Lorenz, Hellmut (2005): Zur Baugeschichte von Schloss Hof. In: Hanzl-Wachter, Liselotte (Hg.): *Schloss Hof, Prinz Eugens „tusculum rurale” und Sommerresidenz der kaiserlichen Familie*. Residenz Verlag, St. Pölten. 30–39.

¹⁷ Ehß, Irene: i. m. 29.

¹⁸ Seeger, Ulrike: i. m. 25.

¹⁹ „Mittags speiste mann in der Sala terrena, welche zur Haupt Terrasse hinaus führt und den schönsten Prospect der Welt über das Marchfeld und auf einer Seiten biß Presburg, auf der anderen biß gegen Wienn zu darstellt.” Khevenhüller-Metsch, Rudolf – Schlitter, Hanns (Hg.) (1907): *Aus der Zeit Maria Theresias. Tagebuch des Fürsten Johann Josef Khevenhüller-Metsch, kaiserlichen Obersthofmeisters*. Band 1. 1742–1744. Verlag Adolf Holzhausen in Wien, Wilhelm Engelmann in Leipzig. 179.

tainak délkeleti szegletében fekszik és feküdt a kora újkor folyamán is, amely így – korabeli térképekkel alátámaszthatóan – a 18. században és napjaink viszonylatában egyaránt kizárja azt, hogy a kastély akármelyik emeletéről látható legyen a város. Másrészt Bécsre a fizikai távolság, illetve a domborzati viszonyok miatt sem nyílhatott panoráma Schloss Hof nyugati fekvésű termeiből, végképp nem az épület keleti szárnyának földszintjén elhelyezkedő Sala terrenából. Az eredeti kilátásról – pontosabban annak egy részéről – a fenti leírások helyett valóságshűbb képet nyerhetünk Bernardo Bellottónak a Schloss Hof kertoldali homlokzatát ábrázoló festménye alapján, amelyen a művész Bécsset ugyan nem, de a császárváros mögött húzódó Bécsi-erdő (Wienerwald) hegyvonulatait megörökítette (1. sz. kép).

1. sz. kép. Bernardo Bellotto (Canaletto): Schloss Hof kertoldali homlokzata (részlet). 1759/1760, olaj vásznon, 136 x 216 cm. Kunsthistorisches Museum Wien, Gemäldegalerie, Inventarnummer 1674. (Forrás: [https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Canaletto_\(I\)_063.jpg#mw-jump-to-license](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Canaletto_(I)_063.jpg#mw-jump-to-license)) (letöltés dátuma: 2025. 04. 09.)

Visszatérve Savoyai Eugén korszakához, a több teraszból álló kastélypark kivitelezése szempontjából az építkezésre rendelkezésre álló terület adottságai szintén a nyugat-keleti főtenge lyű kompozíció esélyeit erősítették. Nem meglepő módon Savoyai Eugén a Hildebrandttal folytatott konzultációt követően végül utóbbi mellett döntött. (Megjegyzendő, hogy a kor legtöbb főúrával ellentétben Savoyai Eugén idős kora, illetve egyre gyarapodó testi fájdalmai ellenére nemcsak a tervezésben vett részt megrendelőként, hanem az építkezésen is rendszeresen jelen volt, minden munkafázist személyesen ellenőrzött.) Ennek megfelelően a kastélyt nyugati irányban két, egyenként kilenc ablaktengely hosszúságú új szár-

nnyal bővítették ki, amelyeket három ablaktengely szélességű, négyszögletes, manzárdtetővel koronázott pavilonok zárnak.²⁰ Az épület alapterülete ekkor nyerte el mai kiterjedését, jóllehet a rezidencia ekkor még csupán egy emelettel rendelkezett. Bernardo Bellotto olasz festőművész 1759–1760 között keletkezett festményei – amelyek Mária Terézia német-római császárné, magyar és cseh királynő megrendelésére készültek – ebben az állapotában örökítették meg a kastélyt. E műalkotások építészettörténeti szempontból nem csekély forrásértékkel bírnak.²¹ Bellotto – ismertebb nevén Canaletto²² – összesen három képet festett Schloss Hofról: az egyik a kastély díszudvari főhomlokzatát (*Ehrenhofseite*, lásd: 2. sz. kép), a másik – már említett alkotás – a kertoldali homlokzatot (*Gartenseite*, lásd: 1. sz. kép), a harmadik az épület északi oldalát ábrázolja a mögötte elhelyezkedő tájjal (*Ansicht von Norden*).²³ Jelenleg mindhárom festmény a bécsi Kunsthistorisches Museum tulajdonában áll, korábban a Habsburg–Lotaringiai-ház vagyontárgyait képezték. Érdekességgént említésre méltó, hogy Bellotto Schloss Hofról, valamint Bécs belvárosáról készített alkotásainak hollétére vonatkozóan először egy 1781. február 19-re datált leltárban találunk utalást:²⁴ a festmények többsége a pozsonyi várpalotában, a piano nobile Biliárdtermében,²⁵ illetve a második emeleten található második antecamerában (előszoba-

²⁰ Ehß, Irene: i. m. 36–37.

²¹ Az örökségvédelem, valamint az építészeti rekonstrukció területén általánosan elfogadott a város- és tájképek (festmények) jelentősége, ezzel kapcsolatban lásd: Maurer, Maximilian (2017): Mehr als schöne Ansichten? Ikonografische Beobachtungen zu Bernardo Bellottos Wiener Veduten (1759–60) aus der Sicht eines Historikers. *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung*, 125: 68–91., különösen 69. <https://doi.org/10.7767/miog-2017-0107>; Götz, Ernst (2014): Die Schlossansichten als bauhistorisches Dokument. In: Schumacher, Andreas (Hg.): *Canaletto. Bernardo Bellotto malt Europa*. (Ausstellungskatalog Bayerische Staatsgemäldesammlungen.) Alte Pinakothek, München. 326–333.; Kiesewetter, Arndt – Kirsten, Michael (2011): Die Bedeutung der Veduten Bernardo Bellottos für die Denkmalpflege. In: Hennig, Andreas – Oesinghaus, Sebastian – Bendfeldt, Sabine (Hg.): *Bernardo Bellotto: Der Canaletto-Blick*. (Ausstellungskatalog Staatliche Kunstsammlung Dresden, Gemäldegalerie Alte Meister.) Sandstein Verlag, Dresden. 42–47.

²² Wagener, Theresa (2014): Bernardo Bellotto gen. Canaletto. Ein venezianischer Blick auf Mitteleuropa. In: Schumacher, Andreas (Hg.): i. m. 114–143. Bellotto életrajzával kapcsolatban lásd: Kozakiewicz, Stefan (1972): *Bernardo Bellotto, genannt Canaletto*. Band I: *Leben und Werk*. Verlag Recklinghausen.

²³ Maurer, Maximilian: i. m. 73.

²⁴ Erről bővebben lásd: Gruber, Gerlinde (2006/2007): Das Bilderverzeichnis der Pressburger Burg von 1781. Ein Beitrag zur Sammlungsgeschichte der Gemäldegalerie des Kunsthistorischen Museums. *Jahrbuch des Kunsthistorischen Museums Wien*, Band 8/9: 354–400.

²⁵ A Schloss Hofot érintő alkotások közül ebben a helyiségben volt látható a kastély kertoldali (keleti) homlokzatát, valamint az épületet északi perspektívából ábrázoló, illetve a Dévény várát megörökítő festmény, amelynek a háttérben látható Schloss Hof. Gruber, Gerlinde: i. m. 370.

ban)²⁶ helyezkedett el, feltehetőleg a falakat borító, bécsi mintára fehér-arany felületkezelésű lambériába illesztett dekorációként.²⁷ Schloss Hof eredeti, barokk kori megjelenését, küllemét ezen alkotások segítségével igyekszem – terjedelmi keretek miatt a teljesség igénye nélkül – bemutatni, rekonstruálni.

2. sz. kép. Bernardo Bellotto (Canaletto): A császári vadászkastély, Schloss Hof díszudvari homlokzata. 1759/1760, olaj vásznon, 138 x 237 cm. Kunsthistorisches Museum Wien, Gemäldegalerie, Inventarnummer 1673. (Forrás: [https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Canaletto_\(I\)_037.jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Canaletto_(I)_037.jpg)) (letöltés dátuma: 2025. 04. 09.)

Mérsékelt fényűzés, elegáns megjelenés – a kastélyépület Bernardo Bellotto szemével

A kastély főbejárata, egyben kocsiathajtója a rezidencia szimmetriatengelyében, egy két ablaktengelyes rizalit közepén helyezkedik el. Mindkét oldalán kettő, gyémántkváderekkel díszített pilaszter található. Fölötte, a két ablak közé egy nagyméretű kartust illesztettek, amelyen aranyozott pajzsmezőben Savoyai Eugén címere volt látható, tetején hercegi koronával. Ezt a homlokzati ornamént – valószínűleg a mária-terezianus-ko-

²⁶ A Schloss Hofot érintő alkotások közül itt egyedül a rezidencia díszudvari (fő)homlokzatát ábrázoló festményt helyezték el (uo. 386).

²⁷ Iby, Elfriede (2012): Schönbrunn als Residenzschloss Maria Theresias. Zur Raumdisposition der kaiserlichen Appartements und der Repräsentationsräume. In: Graf, Henriette – Geißler, Nadja (Hg.): *Friedrich300 – Colloquien: Studien zur preußischen Geschichte in der Zeit Friedrich des Großen*. Band 6. *Stiftung Preussische Schlösser und Gärten Berlin-Brandenburg*. https://perspectivia.net/publikationen/friedrich300-colloquien/friedrich_friderizianisch/iby_schoenbrunn (letöltés dátuma: 2025. 03. 31.).

ri építkezések alkalmával – eltávolították. A rizalit fölötti tetőszerkezet síkjából egy kővázakkal és puttószobrokkal díszített óraszerkezet emelkedett ki, amelyben – Max Haller alezredes, az egykor Schloss Hofban működő csász. és kir. Lovas- és Járművezető-oktató Intézet parancsnokának elmondása alapján – két harang lógott. E harangok misék alkalmával, illetve az óramutató járása szerint, negyedóránként kongtak (az utóbbi funkció napjainkban is működik).²⁸ Ennek a felépítménynek mára csupán egy egyszerűsített változata maradt fenn, azonban Bellotto festményét és a kastélyról készült saját, jelenkori fényképeimet összevetve úgy vélem, a puttószobrok megegyeznek azokkal, amelyek a hajdani barokk felépítményen álltak. Ezen túlmenően Heinrich Wlha fényképész 1880 körül keletkezett felvételén²⁹ az óraszerkezet tetején egy szárnyait széttáráó sas is látható, amelynek a 20. század viszonyaitól között veszett nyoma. A főhomlokzat mögött jobboldalt felfedezhető egy magasított tetőszerkezet, amely az épület délkeleti traktusában található, két emelet magas díszterem fölött húzódott. Érdekességgépp megjegyzendő, hogy Bellotto ugyancsak 1759–1760 közé datált, „Dévény várának romjai” című alkotásának háttérében a művész délkeleti perspektívából a Schloss Hof-i uradalmat is megörökítette, amelyen a díszterem fölötti tetőkiszögellés is megfigyelhető.³⁰ Az 1770-es évek átépítései alkalmával, amely keretében a kastély egészét egy emelettel kibővítették, a tetőszerkezetet szintén átalakították, ennek következtében az említett tetőkiszögellés az új tetőszerkezetbe olvadt. A tetőzetbe illesztett, több tucat padlásablakot az elmúlt évszázadok során felszámolták. A 18. század közepén a rezidencia földszinti ablakait fekete színű, kovácsoltvas rácsok borították, napjainkra ezek sem maradtak fenn. Ezzel szemben szerencsés módon az északi és déli szárny melletti, a kertbe vezető pazar kovácsoltvas kapuk ma is eredeti helyükön állnak, jóllehet az azokat övező

²⁸ Haller, Max: i. m. 24.

²⁹ Wlha, Heinrich: *Schlosshof, Blick aus der Niederweidener Allee durch das Westportal zum Schloss*. Österreichische Nationalbibliothek Bildarchiv und Grafiksammlung, Inv. Nr. WH 674 E. <https://digital.onb.ac.at/rep/osd/?132042B8> (letöltés dátuma: 2025. 03. 31.).

³⁰ Bellotto alkotásán kívül e körben érdemes említeni Johann Georg Windpässinger alaprajzát a Schloss Hof-i uradalomról, amelyen szintén felismerhető e tetőkiszögellés. Windpässinger alkotása egyébiránt a kastély északi és déli szárnyai melletti ún. hímezéses parterre-ek (Broderieparterre) egyelőre el nem kezdett rekonstrukciója szempontjából is kiemelkedő jelentőséggel bír. Az alaprajz keletkezésének időpontja 1726/29-re tehető, méretei: 126,5 cm x 176,5 cm. Jelenleg az Österreichische Nationalbibliothek Kartensammlung részét képezi, a K I 104.049. inventárszámot viseli, lásd: Hillinger, Franz (2010): Johann Georg Wimpässinger – Ein burgenländischer (Sakral-)Baumeister des 18. Jahrhunderts. *Burgenländische Heimatblätter* (72): 28–37.; Baumgartner, Thomas (2005): Axonometrische Ansicht der Schloss-, Garten- und Meierhofanlage von Schloss Hof. (Katalog-Nr. 7.) In: Hanzl-Wachter, Liselotte (Hg.): i. m. 140–141.

kőoszlopokra helyezett kővázákat később eltávolították. Megjegyzendő továbbá, hogy a 18. század közepéig a kastély homlokzatainak színvilágát a barokksárga, illetve a fehér szín uralta, amely kiegészült az ablakok zsalugátereit borító, élénkzöld színnel. Az idők folyamán alapvetően csupán az utóbbi módosult, az ablakredőnyök jelenleg világoskék színben pompáznak.

A kastély kertoldali homlokzata apró eltéréseket mutat a főhomlokzathoz képest. Az egyik különbség, hogy az épület síkjából annak szimmetriatengelyében egy hét ablaktengelyes rizalit emelkedik ki, amelyen az ablakokat az oszlopfőn stilizált akantuszlevelekkel díszített korinthoszi pilaszterek választják el egymástól. A kastély többi ablaka fölötti egyenes szemöldökpárkánnyal szemben a rizalit ablakait ívelt, illetve háromszögű párkány díszíti. Az e párkányzat alatti üres mezőt háborús trófeákat – többek között sisakot, pán célt, puskát, tegezt stb. – formázó reliefszekkel töltötték ki.³¹ E homlokzati ornamensek szerencsésen átvészelték az elmúlt két és fél évszázadot, így ma is megcsodálhatjuk őket. Napjainkhoz képest lényeges eltérés a kastély Eugén-kori megjelenése tekintetében, hogy a 18. század második feléig a rezidencia kertoldali homlokzatához – meglepő módon – nem tartozott erkély. Ezt a hiátust a mária-terezianus-kori munkálatok idején pótolták egy, az épület szimmetriatengelyében elhelyezett, három ablaktengely szélességével megegyező kiterjedésű balkonnal, amelyet csigavonalú volutával díszített ión oszlopok tartanak. A rizalit fölötti, latin nyelvű felirattal díszített, puritán attika szintén az 1770-es évek gyümölcse, amely az eredeti, háromszög alakú timpanont

³¹ Haller, Max: i. m. 24. Megjegyzendő, hogy e díszítőelemek alkalmazása az építtető, Savoyai Eugén hadvezéri, illetve hadszervezési tevékenységére vezethető vissza. Ez azonban egyáltalán nem volt egyedülálló dekoráció, Európa több különböző országában, pl. Svájcban (Lüthi, Max [1927]: *Bürgerliche Innendekoration des Spätbarock und Rokoko in der deutschen Schweiz*. Art. Institut Orell Füssli, Zürich. 33.), illetve Németországban (említésre méltó a magyarországi törökellenes visszafoglaló háború meghatározó hadvezérének, Badeni Lajos [ragadványnevén „Türkenlouis”] rastatti kastélyán [Seeger, Ulrike: i. m. 40.]) is felbukkant a 17–18. században. A bécsi, illetve tágabban az osztrák barokk építészetben csupán a 17. század végén jelentek meg a háborús trófeák homlokzati ornamensként azoknál az arisztokratáknál, akik a bécsi udvar részére katonai szolgálatot teljesítettek. Ennek megfelelően az első között Savoyai Eugén téli palotája, illetve Enea Silvio de Caprara tábornok belvárosi palotája építése alkalmával használták e díszítőelemet (uo. 35–41.). Az a tézis azonban, hogy a háborús trófeákat hadvezérek, katonai tisztviselők rezidenciáin alkalmazták, megdönthetőnek látszik, hiszen ilyen ornamensekkel olyan államférfiak, méltóságviselők kastélyain is találkozhatunk, akiknek vagy egyáltalán semmilyen közük nem volt hadügyekhez, vagy csupán egy-egy hadtest tulajdonosaként, politikusként vettek részt háborúkban, de nem hadparancsnokként. Ennek alátámasztásaként említhető pl. Magyarországról a gödöllői – később királyi – kastély (amelyet gróf Grassalkovich Antal főispán, királyi személyenök, magyar királyi főlovászmester építtetett), a több hercegérsek hivatali ideje alatt kiépült würzburgi Residenz, illetve az I. Kelemen Ágost kölni hercegérsek által emeltetett Schloss Augustsburg.

váltotta fel. A timpanonon belül, a párkányzat által lehatárolt orommezőben hajdan egy kartus volt látható csúcsán hercegi koronával, amely Savoyai Eugén arannyal borított címerét formázta. A címert két oroslán tartotta. A timpanon jobb és bal oldalán egy-egy fekvő szobor helyezkedett el. A rizalitot ezenkívül – a pilaszterekkel egy vonalban, az ereszszenen – két-két faragott kőváza ékesítette, amelyek közül ma már egy sem áll eredeti helyén. Az attika díszítőelemeit jelenleg két kőből készült gömb, egy akantuszfüzérrel díszített kőváza, illetve két puttó képezi, amelyek az akantuszfüzért tartják. Az attikán olvasható, latin nyelvű felirat jelentése a következő:

„Eugén savoyai herceg építette, Ferenc római császár [arra] választotta, hogy lelkét az uralkodás terheitől megszabadítsa, [később a kastélyt] a felséges Mária Terézia fiának, Miksának adta, hogy kövesse a hősiek és atyái példát.”³²

Érdeemes röviden összevetni a kastély barokk, illetve kora klasszicista homlokzatát, a kettő között ugyanis éles különbségeket fedezhetünk fel, annak ellenére, hogy kialakításuk között mindössze 40-50 év telt el. Azon túl, hogy ez a változás a kora újkor viszonylatában gyorsnak és nagy léptékűnek tekinthető, művészettörténeti szempontból egyúttal szokatlan is. A homlokzat vonatkozásában ugyanis minőségi változások következtek be,³³ amennyiben az lényegesen letisztultabbá, puritánabbá vált, mint volt, pedig Schloss Hof a Hildebrandt által tervezett egyéb rezidenciákhoz képest már eredeti formájában is kilógott a barokk kastélyok sorából relatíve szerény pompája okán. Franz Anton von Hillebrandt, akit a bécsi udvar az épület átépítésével, özvegyi rezidenciává alakításával bízott meg,³⁴ az 1770-es évek elején már nem kívánta fényűzőbbé tenni a kastélyt, sőt – szem előtt tartva Mária Terézia megváltozott igényeit – kifejezetten egyszerűsíteni akarta azt. Schloss Hof 1775 nyarán nyerte el végső formáját,³⁵ amely saját korában – és lényegében napjainkban is – osztrák területeken egyedülálló (inkább szokatlan) építészeti alkotásnak számított kora klasszicista stílusú exteriőrje és enteriőrje miatt. Bécsben és környékén alig egy évtizeddel korábban még mértéktelen barokk

³² Saját fordítás. Az eredeti, latin nyelvű feliratot lásd: Haller, Max: i. m. 90–91.

³³ Ugyanakkor megjegyzendő, hogy az 1770-es években nem csupán a homlokzatot, hanem a belső tereket is átépítették, lásd: Ehß, Irene: i. m. 91.; Spies, Hans-Bernd (2013): Aschaffenburg aus der Vogelperspektive 1745 – ein Gemälde in Schloß Hof im Marchfeld und sein historischer Zusammenhang. *Mitteilungen aus dem Stadt- und Stiftsarchiv Aschaffenburg*, Band 10 (2011–2013), Heft 6. September, 375. Emiatt 1775 után a rezidencia belső terei vonatkozásában már csupán néhány földszinti helyiség, a Salla terrena, a kastélykápolna, a nyugati kocsithajtó, illetve a főemelet egyes termeinek mennyezeti domborművei emlékeztettek (és emlékeztetnek ma is) a hajdani barokk pompára.

³⁴ Spies, Hans-Bernd: i. m. 375.

³⁵ Uo.

ünnepségek zajlottak,³⁶ illetve a belsőépítészet terepében (különösen a császári–királyi rezidenciákban) egyértelműen a sajátos mária–terezianus, más néven Pacassi-féle rokokó stílusirányzat uralkodott. Egy ilyen kulturális–művészeti környezetben, a pompakedvelő – bár özvegygé válása óta visszafogottabb életvitelt folytató³⁷ – Mária Terézia udvarában némileg meghökkentő az, hogy Hillebrandt mégis keresztlal tudta vinni elképzeléseit Schloss Hof kapcsán. Egyúttal elgondolkodtató, hogy vajon nem éppen a pompa hiánya miatt negligálták-e olyannyira a kastélyt a későbbi Habsburg–uralkodók. Ami tény, az az, hogy Schloss Hof a 18. század utolsó harmadába lépve rengeteget veszített egykori gazdagságából, s az 1790-es évektől kezdődően tulajdonosai tétlenül nézték, ahogy fokozatosan eluralkodik rajta az enyészet. Mai napig tisztázatlan, és a történészek valószínűleg sohasem fognak teljes bizonyossággal arra választ találni, mi vezetett ahhoz, hogy az egykor páratlan barokk uradalom hasonló sorsra jutott, mint a pozsonyi várpalota. A különbség Schloss Hof és a pozsonyi királyi rezidencia között épp csak annyi, hogy Schloss Hofot nem pusztította el egy tűzvész, pusztán gondozatlanul hagyták, ám ez inkább a szerencsés véletlennek tudható be, mint a Habsburgok tudatos állagmegóvásának.³⁸

Ez a tértelenség abból a szempontból érthetetlen, hogy sem Schloss Hof,

³⁶ Ide értendő mindenekelőtt József főherceg 1760. október 6-án tartott menyegzője Bourbon–parmai Izabella hercegnővel, amelynek napjainkban Martin van Meytens nagyszabású festménysorozata állít emléket a schönbrunni kastély Ceremoniatermében (részletes leírás olvasható az esküvőhöz kapcsolódó ünnepségsorozatról: Molitor Ferenc [1987]: *II. József, a császári Don Quijote*. Gondolat Kiadó, Budapest. 59–64.). Ugyanakkor a császárváros fényűző ünnepségeinek sorába illeszkedtek a rendszeres udvari bálók, mulatságok, illetve a farsang időszakában a szánkózás, lásd: pl. Küchelbecker, Johann Basilius (1730): *Allerneueste Nachricht vom Römisch-Käyserl. Hofe nebst einer ausführlichen historischen Beschreibung der Kayserlichen Residentz-Stadt Wien und der umliegenden Oerter*. Nicolaus Förster und Sohn, Hanover. 264–266.; Kökényesi Zsolt (2016): *A magyar arisztokrácia integrációja a bécsi udvarba 1711 és 1765 között*. (Doktori disszertáció.) Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Budapest. 187–215.

³⁷ Molitor Ferenc: i. m. 89–92.

³⁸ Schloss Hof pusztulni hagyása a 19. században azért a Habsburgok és nem a bécsi udvar, azaz lényegében az osztrák állam terhére róható, mivel a kastély – ellentétben például Schönbrunn-nal és a bécsi Hofburggal – nem állami, hanem a dinasztia magántulajdonában állt. Ennek jogalapját I. (Lotaringiai) Ferenc német–római császár végrendelete teremtette meg, amennyiben az örökhagyó császár, mint az uradalom tulajdonosa, akként rendelkezett, hogy Schloss Hof az ő halálát követően továbbra is a Habsburg–Lotaringiai-ház magántulajdonában maradjon. Mária Terézia férje akaratának eleget téve ebben a formában használta a kastélyt. Lásd: Kamlander, Sophie Theres (2013): *Schloss Hof unter Kaiser Franz II./I. im Kontext der Zeremoniellen Nutzung*. (Diplomarbeit.) Universität Wien, Wien. 31–32. I. Ferenc végrendeletével kapcsolatban lásd többek között Molitor Ferenc: i. m. 91–92.; Richter, Susan (2011): Die vererbte Tradition – Habsburger Testamente als Instrumente und Spiegel konfessioneller und politischer Kontinuitäten. *Beiträge zur Rechtsgeschichte Österreichs*, 1 (1): 162–180. <https://doi.org/10.1553/BRGOE2011s162>.

sem a pozsonyi várpalota nem esett félreeső helyre, így inkább arra lehet következtetni, hogy a Habsburg-uralkodóknál egyszerűen érdekmúlás következett be, azaz nem tartottak többé igényt arra, hogy e két rezidenciát renoválják, karban tartsák. A szakirodalom alapján logikus magyarázatnak tűnik az, hogy Schloss Hof elsősorban II. József, illetve unokaöccse, II./I. Ferenc takarékosagra épülő politikájának esett áldozatul.³⁹ Egy történésznek nem feladata, és végképp nem kötelessége, hogy pálcát törjön a múlt cselekvői, illetve azok tettei fölé, azonban ami Schloss Hof tragédiájából napjainkban tanulságként levonható, hogy államháztartási, költségvetési (pénzügyi) válság esetén sem szabad úgy csoportosítani az állam anyagi javait, hogy az a kulturális örökség, az épített környezet kárára történjék. Az a bécsi udvar 19. századi intézkedései alapján vitathatatlan, hogy a Habsburg-uralkodók nagyobb jelentőséget tulajdonítottak a császárvárosi, azaz fővároson – hatalmi központon – belüli reprezentációra, mint bármely egyéb uradalmuk fenntartására, így többek között Schloss Hof is messzemenően háttérbe szorult. Sophie Theres Kamlander ezzel kapcsolatban rámutat arra, hogy Schloss Hof környezetében – II./I. Ferenc trónra lépését követően – eleinte a magas költségeket felemésztő, pazar kertet hanyagolták el, míg a belső tereket az ott felhalmozott műkincsek miatt igyekeztek ellenőrzés alatt tartani.⁴⁰ 1811-ben I. Ferenc osztrák császár útinaplójában arról számolt be, hogy a kastély kiszolgálóépületei közül a Savoyai Eugén korában emelt üvegház roskataggá és düledezővé vált, a parkban pedig számos növény víz hiányában elszáradt, a szökőkutak és egyéb vízi látványosságok műszaki állapota leromlott, és egyetlen kertész sem hajlandó Schloss Hofban dolgozni,⁴¹ ami feltehetőleg a kertészek alacsony bérére vezethető vissza. A hanyatlás első éveiből Ferdinand Runk és Johann Ziegler 1796 körül keletkezett alkotása említésre méltó (4. ábra), mivel ezen már egyértelműen felismerhető a barokk park romlása, amennyiben az eredeti hímzéses parterre (más néven Broderieparterre⁴²) egyszerű gyepterületté vált. A szökőkutak, kaszkádok ellenben a rézkarc tanúsága szerint ekkor még működtek. Runk és Ziegler alkotásán a „polgári” publikum jelenléte az, ami némileg kétségbe vonja az ábrázolás hitelességét, elvégre Schloss Hof – szemben az állami tulajdonban álló bécsi Belvedere kastély és Schönbrunn parkjával, valamint a szintén Bécsben található Prater és Augarten parkkal, amelyeket az 1760-as, illetve 1770-es évek során

³⁹ Kamlander, Sophie Theres: i. m. 80.

⁴⁰ Uo. 33.

⁴¹ Österreichisches Staatsarchiv (ÖStA), Haus-, Hof- und Staatsarchiv (HHStA), Hausarchiv, Hofreisen, Karton 21. Reise nach Pressburg (1811), idézi: Kamlander, Sophie Theres: i. m. 33–34.; Ehß, Irene: i. m. 94.

⁴² Hajós, Géza (2007): Wiederaufführung von „Broderieparterres” in den historischen Barockgärten Österreichs. *Barockberichte*, Nr. 46/47: 96–104.

nyitott meg a nyilvánosság számára Mária Terézia II. József nyomására⁴³ – magántulajdon tárgyát képezte, azaz oda elméletileg az uralkodó dinasztia tagjain és a kiszolgáló személyzetén kívül kizárólag olyan személy léphetett be, aki erre a tulajdonostól, a Habsburg–Lotaringiai-ház családfőjétől engedélyt kapott. Emiatt nyitott kérdés marad, hogy a szóban forgó alkotás milyen célból készült: a valóság megörökítése vagy a „polgárosodást” reprezentáló propaganda végett?

4. sz. kép. Ferdinand Runk – Johann Ziegler: Csász. Kir. Schloss Hof második nézete a kert felől. 1796 körül keletkezett színezett rézkarc. (Forrás: Ehß, Irene: i. m. 95.)

Mielőtt folytatnánk Schloss Hof alakváltozásainak vizsgálatát, logikailag előbb még pillantást kell vetnünk Bellotto harmadik, Schloss Hofot ábrázoló festményére, amely a kastély északi szárnyát örökíti meg,⁴⁴ s amelyen számos további – az utókor számára fenn nem maradt – részlet fedezhetünk fel. Ezek közé sorolható például a rezidencia északi és déli szárnyának pazar oldalbejárata, amelyet egykor az építető erényeire utaló antik istenek szobrai,⁴⁵ valamint Savoyai Eugénnek az Aranygyapjas Rend láncá valóságghű másolatával körülölelt címere díszített, hercegi koronával a tetején. Ezzel kapcsolatban érdemes egy rövid exkurzust ten-

⁴³ Molitor Ferenc: i. m. 99–100.; Ifj. Barta János (2012): *A kalapos király emlékezete. II. József és Magyarország*. Didakt Kiadó, Debrecen. 36.

⁴⁴ Maurer, Maximilian: i. m. 73.

⁴⁵ Ehß, Irene: i. m. 68.

ni, s rámutatni arra a szakirodalomban eladdig nem említett tényre,⁴⁶ hogy a rendi lánc homlokzati ornamensként való felhasználása egyáltalán nem volt egyedi jellemző Schloss Hof esetében. A 18. század első felében Bécsben emelt főúri paloták építésénél ugyanis kedvelt díszítőelemként alkalmazták azt, amely utalt az építtető személy, illetve család előkelő rangjára az udvari társadalmon belül.⁴⁷ Az Aranygyapjas Rendet ugyanis – például Kökényesi Zsolt kora újkort kutató történész vonatkozó kutatásaira figyelemmel – a Rend nagymesterei, a Habsburg-uralkodók jellemzően a Habsburg Monarchia legbefolyásosabb (és természetesen aulikus) főnemesei családjainak tagjai részére adományozták, de számos európai monarchia is tagja volt a Rendnek.⁴⁸ Ennek megfelelően a császárvárosban egyfelől a rendlovagok rezidenciáin – többek között a Batthyány, illetőleg a Liechtenstein család Bankgassén, az Esterházy család Wallnerstraßen fekvő palotájának főbejárata fölött, a Kinsky család Freyungon álló palotája központi szimmetriatengelyében elhelyezkedő, első emeleti ablaka fölött,⁴⁹ a Felső-Belvedere déli (fő)kapuján⁵⁰ –, valamint a nagymesteri udvartartásban, a bécsi Hofburg belső udvarán, a birodalmi kancellária traktusának központi szimmetriatengelyében elhelyezett attikán találkozhatunk e különleges ornamenssel, utóbbinál VI. Károly német-római császár, magyar és cseh király címerét veszi körül.⁵¹ Különös módon a Habsburg Monarchia más érdemrendjei, ezen belül a legrangosabb civil kitüntetésként számon tartott magyar királyi Szent István Rend nem vált sem a császárvárosban, sem másutt ilyen jellegű homlokzati díszítőelemmé. Még a Bécsben székelő Magyar Udvari Kancellária épületén sem alkalmazták, holott annak főhomlokzatán több mint két és fél évszázadon keresztül a Magyar Királyság angyalok által tartott címere helyezkedett el, tetején a magyar Szent Korona stilizált

⁴⁶ Ellenben a falerisztika tudományterületén már rámutattak, hogy az érdemrendek rendjeleit (ún. inszigniait) díszítőelemként széles körben alkalmazták a képzőművészetben, így mindenekelőtt a rendtagok portréin. Lásd: Pandula Attila (1999): A falerisztika történeti ikonográfiai forrásai. In: Lakatos Sarolta – Németh Péter – Ulrich Attila (szerk.): *Numizmatika és társtudományok III.* Jósza András Múzeum, Nyíregyháza. 29–35.

⁴⁷ Kökényesi Zsolt (2016): i. m. 123–141.

⁴⁸ Kökényesi Zsolt (2018): A kamarási címtől a Szent István Rend nagykeresztjéig. A bécsi udvar kitüntetési stratégiája Mária Terézia korában. In: Gerő András – Nagy Beatrix (szerk.): *Mária Terézia a magyarok királynője (1717–1780).* KKETTK Alapítvány, Budapest. 82.

⁴⁹ A Daun–Kinsky-palota történetéről lásd: Ilg, Albert (1894): *Das Palais Kinsky auf der Freyung in Wien.* J. Löwy Kunst- und Verlags-Anstalt, Wien.

⁵⁰ A Belvedere főkapujának az a különlegessége, hogy annak két oldalán egy-egy egymás felé tekintő puttó is kezében tartja a Rend láncának aranyozott, stilizált másolatát.

⁵¹ Leggatt-Hofer, Renate – Sahl, Reinhold (Hg.): (2018): *Die Wiener Hofburg – Sechs Jahrhunderte Machtzentrum in Europa.* Brandstätter Verlag. 154–155.

másával,⁵² amelyet a fent említett főúri címerekhez hasonlóan a magyar Szent István Rend láncá díszíthetett volna. Ez visszatekintve azért tűnt volna indokoltnak, mert a Habsburg-uralkodók magyar királyi reprezentációjának a Szent István Rend annak 1764. évi alapításától fogva számos tekintetben szerves részét képezte, különös tekintettel a hivatalos királyi portrékra, a pénzverésre és a címerhasználatra. Figyelemmel arra, hogy Serfőző Szabolcs magyar művészettörténész kutatásaiban már behatóan vizsgálta a Habsburgok magyar királyi vonatkozású portréművészetét, e helyütt annak ismételt vizsgálatára nincs szükség, elegendőnek tartom az ő műveire történő utalást.⁵³ A pénzverést illetően az ezüsből készült ún. Madonnás tallérok – amelyek nevüket az érme egyik oldalán látható, felhőn ülő, karjában a kisdéd Jézus Krisztust tartó Szűz Máriáról nyerték – éremképeinek változására kívánom felhívni a figyelmet, 1767-től ugyanis a Szűz Mária-ábrázolás mellett ezen érmék másik oldalára a Magyar Királyság angyalok által tartott s a magyar Szent István Rend láncával övezett címerét illesztették.⁵⁴ A Madonnás tallérok e változatára II. József és II. Lipót regnálása idejéből is találunk példát, ellenben II./I. Ferenc trónra lépése után már nem. Ami a címerhasználatot illeti, Mária Terézia,⁵⁵ majd az őt követő magyar királyok hivatalos címerén előszeretettel tüntették fel a Szent István Rendet az Aranygyapjas Rend, valamint a katonai Mária Terézia Rend – alkalmanként további kitüntetések⁵⁶ – mellett. A Szent István Rend láncának, mint homlokzati ornamensnek a hiánya a Magyar Udvari Kancellária palotájáról abból a szempontból is különös, hogy egy 1880 körül készült fénykép tanúsága szerint⁵⁷ az az-

⁵² Molnár Dániel (2023): „A dísztermek még ma is a mária-terezianus korszak báját suttogják”. A Magyar Nagykövetség épülete Bécsben. *Újkor.hu*, 2023. 04. 29. <https://ujkor.hu/content/a-disztermek-meg-ma-is-a-maria-terezianus-korszak-bajat-suttogjak-a-magyar-nagykovetseg-epulete-becsben> (letöltés dátuma: 2025. 03. 31.).

⁵³ Serfőző Szabolcs (2021a): Habsburg reprezentáció a kora újkori szabad királyi városok városházáiban. In: Kenyeres István (szerk.): *Urbs. Magyar Városházák Évkönyve XV.* Budapest. 275–332.; Serfőző Szabolcs (2021b): A Magyar és az Erdélyi Udvari Kancellária bécsi palotájának Habsburg portrégalériái. In: Gulyás Borbála – Mikó Árpád – Ugry Bálint (szerk.): *Reneszánsz és barokk Magyarországon.* Bölcsészettudományi Kutatóközpont Művészettörténeti Intézet, Budapest. 219–250.; Serfőző Szabolcs (2021c): *Habsburg uralkodók magyar díszruhában: szerepjáték és politikai reprezentáció.* Magyar Nemzeti Múzeum Blog, 02. 23. <https://mnmu.hu/cikk/habsburg-uralkodok-magyar-diszruhaban-szerepjatek-es-politikai-reprezentacio> (letöltés dátuma: 2025. 03. 31.).

⁵⁴ Pandula Attila (2001): Rendjelek a magyar állami heraldikában. *Turul*, 74 (1–2): 101–109.

⁵⁵ Bővebben lásd pl. Palm, Franz Karl von (1774): *Abhandlung von den Titeln und Wapen, welche Maria Theresia als apostolische Königin von Ungarn führet.* Gedruckt bey Johann Thomas Edlen von Trattern, Wien.

⁵⁶ Ide értendő az osztrák császári Vaskorona Rend, valamint az osztrák császári Lipót Rend, lásd: Pandula Attila (2001): 99.

⁵⁷ Michael Frankenstein: *Bankgasse 4. – Ungarisches Ministerium.* Készült 1880 körül. Wien Museum Online Sammlung, Grafik- und Fotosammlung, Inventarnummer 13971.

zal szomszédos Erdélyi Udvari Kancellária épületén kifüggesztett, szét-tárt szárnyú kétféjű sasszobor – mellén II. József középcímere – alatt egykor három inszignia is függött. Tekintettel arra, hogy II. József hivatalos címerhasználatában jellemzően csupán három, férfiak számára adományozható érdemrend – az Aranygyapjas Rend, a katonai Mária Terézia Rend, illetve a magyar Szent István Rend – tűnt fel,⁵⁸ bizonyos, hogy az egyik a három rendjel közül a Szent István Rend nagykeresztje volt, pontosabban a szokásosnak mondható sorrend⁵⁹ szerint: legfelül, a pajzstalp közepén rövid láncrészleten lógott a Szent István Rend nagykeresztje, alatta a pajzstalp jobb és bal szöglete között függő szalagon a katonai Mária Terézia Rend nagykeresztje, s végül alattuk a pajzsfő két oldaláról lefüggő, hosszú láncon az Aranygyapjas Rend jelvénye volt látható. E rövid kitérő konklúziójaként rögzíthető, hogy az érdemrendek homlokzati (külsőépítészeti) díszítőelemként való alkalmazásából fontos következtetések vonhatók le egy-egy kitüntetés társadalmi tekintélyére, az egyes érdemrendek közötti íratlan hierarchiára vonatkozóan. Az, hogy Bécsben, illetve tágabban a Habsburg Monarchia arisztokrátiának császárvároson kívül fekvő rezidenciáin egyedül az Aranygyapjas Rend jelent meg ilyen ornamensként, egyértelműen utal arra, hogy az építető főurak reprezentációjukban – amelynek egyik eszközét az építészet képezte – elsősorban (sőt voltaképp kizárólagosan) e rendlovagi méltóságukat igyekeztek hangsúlyozni. Ebből az is következik, hogy e rangjukat találták olyan tekintélyesnek, amelyet mindenképp nyilvánosan reprezentálni kívántak⁶⁰ – elvégre jellegénél fogva alighanem az építészet te-

<https://sammlung.wienmuseum.at/objekt/76251-1-bankgasse-4-ungarisches-ministerium/> (letöltés dátuma: 2025. 03. 31.). Az utóbbi, később keletkezett – ám megítélesem szerint tévesen datált – fényképen jobban kivehetők az érdemrendek jelvényei: Bruno Reiffenstein: *Bankgasse 4–6 – Ungarische Botschaft (ehem. Ungarische Hofkanzlei). Fassadendetail: Portal, Balkon*. Készült 1905 körül. Wien Museum Online Sammlung, Grafik- und Fotosammlung, Inventarnummer 184343. <https://sammlung.wienmuseum.at/objekt/388661-1-bankgasse-4-6-ungarische-botschaft-ehem-ungarische-hofkanzlei-fassadendetail-portal-balkon/> (letöltés dátuma: 2025. 03. 31.).

⁵⁸ Elvégre a Habsburg–Lotaringiai-ház nem csupán e három kitüntetést adományozhatta, hanem negyedikként rendelkezésre állt még a toszkán Szent István Rend is, amelyet képzőművészeti alkotásokon (pl. I. Lotaringiai Ferenc német-római császár képmásain), illetve a királyi pecséteken gyakran feltüntettek, lásd: Illés József (1917): *A magyar czimer és a királyi czim története 1804-től kezdve*. (Székfoglaló.) Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. 6–17. II. József címerében ezt az érdemrendet valószínűleg azért nem ábrázolták, mert annak nem volt sem birtokosa, sem nagymestere. Helyette öcsce, Lipót toszkán nagyherceg (később II. Lipót néven német-római császár, magyar és cseh király) viselte és adományozta azt.

⁵⁹ Pandula Attila (2001): i. m. 96–97.

⁶⁰ Ezt a tézist tovább erősíti az a tény, hogy a már említett paloták tulajdonosai közül többen az Aranygyapjas Renden kívül elnyerték a Szent István Rend valamely fokozatát (pl. Joseph Wenzel I. von Liechtenstein herceg, akit II. József 1765 novemberében vett fel a Rend – nagykeresztos – tagjai közé, lásd: Wurzbach, Constantin von [1866]: *Bio-*

kinthető a kora újkori főúri, illetve uralkodói reprezentáció leginkább nyilvánosságnak szóló vagy publikum által megismerhető és megérthető szegmensének. Végül megjegyzendő, hogy stilizált érdemrendi láncsal, mint külsőépítészeti, homlokzati díszítőelemmel, nem kizárólag osztrák területeken, hanem például Versailles-ban is találkozhatunk. A francia királyi kastély díszudvarát határoló, aranyozott kerítéshez⁶¹ tartozó kapu fölötti, aranyozott, kör alakú pajzsmezőben a Bourbonok címerszimbóluma, összesen három darab francia királyi lilium látható, e pajzsmezőt övezi a Szentlélek Rend (*Ordre du Saint-Esprit*), valamint a francia Szent Mihály Rend (*Ordre de Saint-Michel*) jellegzetes, kagylókkal díszített, aranyozott láncon függő inszignája.⁶²

Visszatérve Schloss Hof oldalkapuihoz, annak dekorációi az elmúlt évszázadok során sajnos elvesztek. Az ma már egyértelműen nem állapítható meg, hogy pontosan mikor, hová kerültek, mi lett későbbi sorsuk. Sajnos ebből a szempontból a kastélyban többször végzett leltári beszámolók sincsenek segítségünkre, mivel azok elsősorban a belső terek – a homlokzati díszítőelemeknél lényegesen értékeesebb – berendezési tárgyait vették nyilvántartásba,⁶³ így elsősorban ikonográfiai források, valamint a rezidencia történetét érintő beszámolók alapján tudunk következtetéseket levonni arra vonatkozóan, hogy a szóban forgó ornamenteket mikor távolíthatták el. Kiindulópontként arra szeretnék rámutatni, hogy a kutatás során a bécsi Albertina gyűjteményében találtam egy Schloss Hofról készült tollrajzot,⁶⁴ amelyen felfedeztem egy apró, de világosan felismerhető részletet. Franz Karl Zoller osztrák művész –

graphisches Lexikon des Kaiserthums Österreich. Fünfzehnter Teil. Druck und Verlag der k. k. Hof- und Staatsdruckerei, Wien. 161.), vagy adott esetben a katonai Mária Terézia Rend közép- vagy nagykeresztjét is (pl. Esterházy Miklós József herceg – ragadványnevén „pompakedvelő Miklós” – 1765. október 15-én nyerte el szintén II. József döntése alapján a Rend frissen létesített közép- vagy másként parancsnoki keresztjét, lásd: Kinderfreund, Carl Josef [1860]: *Das Fürstenhaus Esterházy von Galantha*. Druck und Papier von Leopold Sommer, Wien. 9.), mégsem tüntették fel azt rezidenciájuk homlokzatán.

⁶¹ Meyer, Daniel – Hoog, Simone (1995): *Versailles – Der große Kunstführer*. Art Lys. 14.

⁶² A Szentlélek Rendről, illetve annak rendjeleiről bővebben lásd: Spilliaert, Patrick (2016): *Les insignies de l'ordre du Saint Esprit*. Le Léopard d'or, Paris; Popoff, Michel – Spilliaert, Patrick (Cont.) (2020): *Études sur le cérémonial et les insignes de l'Ordre du Saint-Esprit – suivies de L'office du Saint-Esprit traduit en français à l'usage des chevaliers*. Le Léopard d'or, Paris.

⁶³ Ehß, Irene: i. m. 44., 46., 107.; Hanzl-Wachter, Liselotte (2005): *Appartements in Schloss Hof*. In: uő (Hg.): *Schloss Hof, Prinz Eugens tusculum rurale und Sommerresidenz der kaiserlichen Familie*. Residenz Verlag, Wien. 54–67.

⁶⁴ Zoller, Franz Karl: *Schloss Hof*. Tollrajz, keletkezési ideje ismeretlen. Méretei: 57,4 cm x 96,1 cm. Albertina Sammlungen Online, Inventarnummer 17368. <https://sammlungenonline.albertina.at/?query=search=/record/objectnumber-search=%5b17368%5d&showtype=record#/query/cbdb2c19-333f-4242-b366-71c4adbb8911> (letöltés dátuma: 2025. 03. 31.).

feltehetőleg 1775 és 1796 között keletkezett⁶⁵ – alkotásán, amely a kastélyt északkeleti perspektívából ábrázolja, az épület északi oldalbejáratán ugyanazon ornamenseket azonosíthatjuk be, amelyek Bellotto festményén (5. kép) láthatók.

5. sz. kép. Bernardo Bellotto: *Schloss Hof északi homlokzata (részlet)*. 1759/60, olaj vásznon, 136 x 238 cm. Kunsthistorisches Museum Wien, Gemäldegalerie, Inventarnummer 1675.

(Forrás: [https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Canaletto_\(I\)_064.jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Canaletto_(I)_064.jpg))

(letöltés dátuma: 2025. 04. 09.)

Persze ez első pillantásra akár a művész tévedésének, fantáziája szüleményének is tekinthető, illetve a Bellotto és Zoller műve közötti hasonlóságok miatt akár az is feltételezhető, hogy Zoller saját képének elkészítése során Bellotto festményére támaszkodott, vagy azt másolta. Ugyanakkor Zoller tollrajzát – tekintve, hogy az az 1770-es évek átépítései után készült, amikor a kastélyépület már mai formájában pompázott – néhány

⁶⁵ Mivel maga a mű nincs keltezve (és az Albertina sem társít hozzá évszámot), és a vonatkozó szakirodalmi források egyáltalán nem is említik ezt a tollrajzot, a datálásnál a kert ábrázolása nyújt támpontot számunkra, amelyre vonatkozóan Zoller művét Runk és Ziegler alkotásával összevetve tudunk következtetéseket levonni. Amíg ugyanis Zoller a második, a harmadik és a negyedik parterre szintjén található virággyászokat még eredeti cifra, ún. „hímzéses” formájában örökölte meg, addig Runk és Ziegler 1796 körül, azaz a 18. század utolsó évtizedében ezeknek már nyomát sem tüntette fel. A kastélykert elhanyagolása II./I. Ferenc trónra lépését követően, azaz 1792 után kezdődött, így Zoller tollrajzának végső keletkezési időpontját bizonyosan 1796 vagy 1792 előtte tehetjük. Legkorábban 1775 nyarán vagy azt követően készülhetett, hiszen a kastélyt már a Hillebrandt-féle átépítések (erről bővebben lásd fentebb) utáni formájában láthatjuk. Azaz egészen konkrétan az 1775 és 1796 közötti időintervallumban készíthette Zoller az említett alkotást.

jelenkori fényképpel összevetve teljes egészében hitelesnek fogadhatjuk el, így indokolatlan volna azt az északi kapu díszítőelemei vonatkozásában megkérdőjelezni. Ez a részlet azért különös, mert a rezidencia fő- és kertoldali homlokzatáról a címerornamenseket a mária-tereziánus-kori átépítések idején – a tulajdonosváltás miatt érthető okból – eltávolították (ám meglepő módon helyüket a Habsburg–Lotaringiai-ház címére nem vette át), az oldalkapuk fölött találhatóakat viszont meghagyták. Akkor mikor vesztetett nyoma? Többféle válasz elképzelhető. Már a 19. század elején, a napóleoni háborúk időszakában elvesztette eredeti funkcióját a kastély, ugyanis abban – rendkívül méltatlan módon – hadikórházat, illetve kaszárnnyát rendeztek be.⁶⁶ Szintén a napóleoni háború alatt nemegyszer francia haderőket is elszállásoltak a rezidenciában.⁶⁷ Az uradalom sorsa később sem fordult jobbra: az 1848/49-es magyar szabadságharc idején ismét katonákat ápoltak benne, s a hadsereg rendelkezésére bocsátották. 1866-ból újfent arról találunk feljegyzést, hogy – immáron nem osztrák vagy francia, hanem porosz – katonák állomásoztak Schloss Hofban. Ezt követően nem is igazán használták már másra a kastélyt, mint katonai célokra, 1898-ban itt rendezték be a császári és királyi Lovas- és Járművezető-oktató Intézetet. Ezt megelőzően azonban minden értékkel bíró vagyontárgyat, amely még egyáltalán Schloss Hofban maradt vagy fellelhető volt, Bécsbe szállítottak, vagy eladtak. Nehéz megérteni, mi vezetett eddig a mélypontig, a kastély valóságos „kifosztásáig”. A pusztítás mértékét Anna Maria Sigmund osztrák történésznő sorai hűen szemléltetik: „...valamennyi leszerelhető tükröt, kandallót, kályhát, falburkolatot, ajtót a supraportákkal együtt, világítótestet, festményt és a bútort eladták 9000 koronáért. [...] Miután az ajtókat eltávolították, a kovácsoltvas korlátokat leszerelték, és még a parkettát is kitépték a helyéről, beleértve a kárpitozott fát is, a bevonuló katonaság elé a pusztulásnak olyan képe tárult, hogy azt már a kortársak is élénken fájalták.”⁶⁸ A kastély oldalbejáratait díszítő szobrok és a címer is feltehetőleg ekkor veszett el, de nem kizárt, hogy a második világháború alatt vagy az azt követő szovjet megszállás idején pusztultak el, bár ekkor a hajdani császári rezidenciából már nem igazán volt mit ellopní vagy megsemmisíteni. Végül Schloss Hof veszteségei között kell számon tartanunk azt a barokk stílusú, kovácsoltvas kerítést is, amely a rezidencia belső udvarába vezető rámpát határolta a kastély északi oldalán.⁶⁹

⁶⁶ Kamlander, Sophie Theres: i. m. 34.; bővebben Lindner, Birgit (2009): *Kunst- und kulturhistorische Aspekte der Schlösser Niederweiden und Schloss Hof im Marchfeld. Vom Barockfest zum Sonntagsausflug.* (Diplomarbeit.) Wien. 125.

⁶⁷ Kamlander, Sophie Theres: i. m. 34.

⁶⁸ Sigmundot idézi: Kamlander, Sophie Theres: i. m. 35.

⁶⁹ Wagner, Rudolf: i. m. 23.; illetve lásd: Johann Georg Windpässinger 1726/29 körül kezeltetett alaprajzát Schloss Hofról (30. l., valamint Vera Rudorfer [2023]: *Die Oran-*

Elpusztult és helyreállításra váró díszítőelemek az egykori barokk parkból

Schloss Hof eredeti megjelenésének szerves részét képezte a francia kertművészeti mintákat követő, egyedülálló – valószínűleg Dominique Girard által tervezett⁷⁰ s emiatt a szintén Girard elképzelései alapján kialakított bécsi Belvedere kastély kertjére hasonlító⁷¹ –, összesen hét teraszról álló park, amely elkészülte után pompáját tekintve nemhogy a császári, még a francia királyi rezidenciák kertjeivel is konkurált. Ez természetesen annak fényében nem meglepő, hogy Girard korábban XIV. Lajos, majd a Napkirály „ajándékaként” a franciákkal szövetségben álló II. Miksa Emánuel bajor választófejedelem müncheni udvarát is megjárta.⁷² Bár a park terveit Girard készítette, arra az írott forrásokban nem találunk utalást, hogy ő egyáltalán ellátogatott-e valaha Schloss Hofba, így tervei megvalósítása nem az ő nevéhez, hanem Anton Zinnerhez köthető.⁷³ Mind a Belvedere kastély, mind a Schloss Hof parkjának vonatkozásában érzékelhető André Le Nôtre neves francia kertépítész munkásságának hatása, amelyet Girard részletesen tanulmányozott, s amelyet mércének tekintett saját tevékenysége során.⁷⁴ Ez tükröződik például a térhasználatban:⁷⁵ a Felső-Belvedere és Schloss Hof épülete egyaránt magaslapon helyezkedik el, s nem csupán kiemelkedik környezetéből, hanem valósággal uralja, megkoronázza azt. Schloss Hof parkjának jellegadó attribútumát képezi napjainkig az, hogy Hildebrandt a korábbi erődítmény alkotóelemeit nem kívánta maradéktalanul felszámolni, hanem tudatosan igyekezett meghagyni azokat a komponenseket, amelyeket a kor igényeinek megfelelő, reprezentatív vidéki rezidencia kiépítéséhez is felhasználhatók voltak.⁷⁶ Jóllehet ez nem volt egyedülálló megoldás,

gerien des Prinzen Eugen von Savoyen im Belvedere und in Schloss Hof. [Masterarbeit.] Universität Wien, Wien. 117.). Megjegyzendő, hogy azért csupán a kastély északi oldalán építettek ki a belső udvarra vezető rámpát, mert az uradalom déli lankáin részben még a Pranckh-időkből származó (Haller, Max: i. m. 16.), részben Savoyai Eugén által ültetett burgundi szőlőtőkékéből álló ültetvény (uo. 38.), illetve veteményeskert helyezkedett el egy ismeretlen művész által készített alaprajz alapján (Rudorfer, Vera: i. m. 119.). Utóbbiak Bellottónak a Schloss Hof kertoldali homlokzatát ábrázoló festményén is felfedezhetők. Napjainkra ezek helyét egy gyomnövényekkel borított mező, illetve egy kisebb erdő vette át.

⁷⁰ Ehß, Irene: i. m. 62. Ugyanakkor bizonyos, hogy a park tervezésében Hildebrandt is részt vett, lásd: Brauneis, Walther: i. m. 40–54.

⁷¹ Hajós, Géza (2007): 100.

⁷² Ehß, Irene: i. m. 61.

⁷³ Uo.

⁷⁴ Seeger, Ulrike: i. m. 230.

⁷⁵ Ormos Imre (1967): *A kerttervezés története és gyakorlata*. Mezőgazdasági Kiadó, Budapest. 66.

⁷⁶ Ehß, Irene: i. m. 39.

ugyanis a császárvároson kívül fekvő középkori erődítmények, várkastélyok barokk uradalommá alakítása során az építetők, illetve az építésszek kifejezetten törekedtek arra, hogy – feltehetőleg takarékosági okokból – a már fennálló épületet szükségtelenül ne bontsák le, hanem igyekezzenek integrálni azt a kiépíteni kívánt kastélyba.⁷⁷ Schloss Hof esetében ez többek között a Friedrich von Pranckh által emeltetett bástya- és árokrendszer meghagyásával járt. Szembetűnő azonban az 1672-ben készült látképhez képest, hogy a szögletes bástyákat lekerekítették.

A park legfontosabb jellemzője, hogy az elrendezését tekintve egy nyugat–keleti fekvésű szimmetriatengelyre épült, amelynek két végpontját a fényűzően kialakított nyugati, illetve keleti kapu képezi. Az uradalmat nyugat felől, a niederweideni kastély kertjén keresztül vezető, hársfákkal övezett úton lehetett megközelíteni.⁷⁸ Alapvetően – de nem kizárólagosan⁷⁹ – a főkapu előtti árok fölött magasodó hídon lehetett kocsival behajtani az első teraszra. Napjainkra lényegében kizárólag Heinrich Wlha 1880 körül készült fényképének⁸⁰ köszönhetően nyerhetünk képet arról, hogyan festett originális formájában az egykor pompás, barokk stílusú nyugati főkapu, hiszen mint Schloss Hof számos, már vizsgált komponense, ennek is nyoma veszett a 19. század utolsó évtizedében vagy a 20. század folyamán. Ma csupán két csupasz kőoszlop s egy – az eredetileg itt állóval össze sem hasonlítható – puritán, tömeggyártott kovácsoltvas kapu őrzi Schloss Hof bejáratát. Savoyai Eugén korában a gyémántkváderekkel dekorált kőoszlopok tetején kőből faragott, háborús trófeákkal – az ellenségtől „zsákmányolt” hadilobogókkal, dobbal, trombitával, pajzzsal, ágyúcsővel, sisakkal, antik római tábornoki páncéllal stb. – gazdagon díszített tropaionok álltak. A tropaion ókori eredetű szimbólum, amelynek a célja hagyományosan az ellenség elriasztása volt, ám a barokk korban már díszítőelemként alkalmazták,⁸¹ s a háborús trófe-

⁷⁷ Bővebben lásd: Lorenz, Hellmut (1985): Barockarchitektur in Wien und im Umkreis der kaiserlichen Residenzstadt. In: Gutkas, Karl (Hg.): *Prinz Eugen und das barocke Österreich*. Residenz Verlag, Salzburg–Wien. 235–248.

⁷⁸ Haller, Max: i. m. 8. Ez a fasor egyébként Bellottónak a Schloss Hof kertoldali homlokzatát ábrázoló festményén (1. ábra) is egyértelműen felismerhető, sőt – összevetve ezen alkotást egy, az 1770-es évek elején készült térképpel – abban az erdőben, amelybe e fasorral övezett út torkollik, a niederweideni kastély tetőszerkezete is felbukkan. Az említett térkép megtalálható az Österreichische Nationalbibliothek Bildarchiv und Grafiksammlung gyűjteményében, az Inventarnummer 106.910D megjelöléssel.

⁷⁹ A kastélyhoz összesen négy bejárat tartozott: az első teraszra a főkapun, a második teraszra északi és déli irányból, két, egymással szemben elhelyezkedő kapun át, s végül a – szintén a második teraszon fekvő – belső árkádus udvarra vezető rámpa elején álló kapun keresztül lehetett behajtani.

⁸⁰ Lásd a 29. számú lábjegyzetet.

⁸¹ A tropaionról bővebben lásd: Havener, Wolfgang (2020): Tropaion. The Battlefield Trophy in Ancient Greece and Rome. In: Ruffing, Kai – Dross-Krüpe, Kerstin – Fink, Sebastian – Rollinger, Robert (eds.): *Societies at war*. (Melammu Symposia, 10.) Verlag

ákhoz, mint külső és belsőépítészeti ornamensekhez hasonlóan az építető hadvezetési, hadviselési tevékenységére utalt.⁸² Savoyai Eugén vonatkozásában a tropaionokat annyiban specializálták, hogy a hadilobogókat formázó faragványok csúcspontjai között a török félhold is feltűnt, amely utalt a herceg oszmán-török haderők felett aratott győzelmeire.⁸³ A tropaion alatti párkányzat közepére mindkét oszlopon szájában gyűrűt tartó oroszlánfejet illesztettek. Mint a barokk stílusú kőkapuknak általában, így ennek is szerves részét képezte a stilizált akantuszleveleket és csipkéket, valamint tekergő cikornyákat formázó, pazar kovácsoltvas kerítés, amelynek közepén Savoyai Eugén címere volt látható, tetején hercegi koronával. Az oszlopok melletti volután ókori istenek szobrai ültek: baloldalt a páncélt viselő, bal karjában Medusa-fejjel ékesített kartust tartó Minerva, jobboldalt a szintén páncélban ábrázolt, jobb karjában kardot szorító, balján pajzsot viselő Mars helyezkedett el.⁸⁴ Wlha fényképe különben fájdalmasan árulkodik a Schloss Hofban évekről évekre, hetekről hetekre fokozatosan eluralkodó áldatlan állapotokról, a pusztulás mértékéről, a fenntartó messzemenő érdektelenségéről, úgy, hogy ráadásul a felvétel elkészültekor, 1880 körül a kastélyt és a hozzá tartozó uradalmat hivatalosan még nem bocsátották a katonai igazgatás rendelkezésére. A fényképen feltűnik többek között a törött karú Mars-szobor, amelyből kilóg a szobor fémváza, illetve a kapu több ponton roskatag, omladozó burkolata. Megjegyzendő továbbá, hogy egy Schloss Hof díszudvarát ábrázoló, 1754/1755 körül készült gouache-festmény alapján a főkapu körül egykor impozáns kovácsoltvas kerítés volt látható.⁸⁵

Az előbbieket fényében rendkívül éles a kontraszt a főkapu, illetve a keleti kapu között, hiszen utóbbi szerencsésen átvészelte a 19. század végén bekövetkezett „szabadrablást,” valamint a 20. század veszedelmeit is,

der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien. 267–291.

⁸² Ennek megfelelően tropaionokkal találkozunk többek között a schönbrunni Gloriette nyugati és keleti oldalán fekvő lépcsősorán, a potsdami Neues Palais főkapuján, sőt érdekes módon díszszarkofágon alkalmazott díszítőelem formájában is, ideértve Lotaringiai Ferenc és Mária Terézia sírját a bécsi kapucinusok kriptájában, utóbbira nézve lásd: Wolfgruber, Célestin (1887): *Die Kaisergruft bei den Kapuzinern in Wien*. Alfred Hölder, Wien. 254–255.; Telesko, Werner (2010): 'Hier wird einmal gutt ruhen seyn.' Balt-hasar Ferdinand Molls Prunksarkophag für Franz Stephan und Maria Theresia in der Wiener Kapuzinergruft (1754). *Wiener Jahrbuch für Kunstgeschichte*, Band LIX. Böhlau Verlag, Wien–Köln–Weimar. 108. <https://doi.org/10.7767/wjk.2011.59.1.103>

⁸³ Pl. Arneht, Alfred von (1858): *Prinz Eugen von Savoyen. Nach den handschriftlichen Quellen der kaiserlichen Archive*. Erster Band. 1663–1707. Typographisch-literarisch-artistische Anstalt, Wien. 101–108.; Kovács Zsolt (2020): *XIV. Lajos és I. Lipót hatalmi versengése a Theatrum Europaeum tükrében. Udvari reprezentáció, diplomácia, háborúk*. L'Harmattan Kiadó, Budapest. 321–344.; Oross András: i. m. 13–32.

⁸⁴ Haller, Max: i. m. 27.; Ehß, Irene: i. m. 66.

⁸⁵ Az alkotás címe: *Schloss Hof, Bacchantenfest am 26. September 1754*. Keletkezett 1754/1755 körül, gouache-technikával készült festmény, 57,4 cm x 88 cm. Niederösterreichisches Landesmuseum, Inventarnummer 8247.

így abban eredeti formájában gyönyörködhetünk.⁸⁶ Erre tekintettel nem bocsátkoznék annak részletes elemzésébe, hiszen azt a szakirodalom is szemlézi, e helyütt csupán arra hívnám fel a figyelmet, hogy a keleti kapu szerkezete, felépítése a főkapu logikáját követi, így a két kőoszlopon szintén tropaionok állnak, az oszlopok melletti volutákon antik istenek foglalnak helyet. Ellenben a két kapu közötti különbségként jelentkezik az, hogy a bal oldali volután nem Minerva, hanem Merkúr ül,⁸⁷ aki jellegzetes szárnyas sisakjáról egyértelműen felismerhető.⁸⁸ Katrin Harter oszt-rák művészettörténész szerint Merkúr és Mars – illetve a főkapun Minerva⁸⁹ és Mars – együttes megjelenítése a kapun művészet és háború, a mecénási és hadvezetési tevékenység közötti kapcsolatra utal, amely Savoyai Eugén életének alfáját és ómegáját képezte.⁹⁰ Érdekes módon a keleti kapu kovácsoltvas kerítése lényegesen cífrább, mint a főkapué volt. A kastély kertjébe vezető kapukat a fentiekben vizsgált két főbejáráshoz hasonló, de nem maradéktalanul azonos szerkezetben alakították ki: szintén gyémántkváderek, kőből készült párkányzat, illetve látványos, kovácsoltvas kerítés díszíti vagy díszítette őket. A kapuk közöttük fennálló, „funkciójukból” eredő hierarchiát eredetileg pusztán annyi tükrözte – s az ornamentális különbségek is ebben álltak –, hogy míg a parkon belüli, például közvetlenül a kastélyépület mellett álló vagy a harmadik teraszt a negyediktől elválasztó kapu „szerényebb” díszítést kapott,⁹¹ vagyis a két kőoszlop tetején háborús tróféák helyett egy-egy aprólékosan faragott kőváza állt, addig a parkot körülölelő, téglából készült kerítés részét képező bejáratok oszlopait a keleti főkapun láthatókhoz hasonló háborús tróféákkal dekorálták. Elvégre utóbbiakon kellett áthaladni ahhoz, hogy a látogatók egyáltalán a rezidencia területére beléphessenek, emiatt azoknak a barokk építészet logikája nyomán az „átlagosnál” fényűzőbb kiképezésűnek kellett lenniük. E díszítőelemek többsége a 19–20. század folyamán elveszett, s az elmúlt évtizedek rekonstrukciós munkálatai során érthetetlen módon nem jelentkezett törekvés a helyreállításukra. Emiatt

⁸⁶ Bővebben lásd: Hajós, Géza (2005): Der Barockgarten als Grundidee der Eugen'schen Gesamtanlage in Schloss Hof – europäische Perspektiven. In: Hanzl-Wachter, Liselotte (Hg.): i. m. 40–51.

⁸⁷ Ehlf, Irene: i. m. 66.

⁸⁸ Pál József – Újvári Edit (szerk.): (2001): *Szimbólumtár. Jelképek, motívumok, témák az egyetemes és a magyar kultúrából*. Balassi Kiadó, Budapest. 164.

⁸⁹ Minerva (a görög mitológiában Pallasz Athéné) közismerten a bölcsesség és az igazságos háború istennője, ám egyúttal a művészetek pártolójaként is tisztelték őt mind a görögök, mind a rómaiak, lásd: Pál József – Újvári Edit: i. m. 306. Merkúrt azonban kevésbé a művészetek oltalmazójaként, inkább a ravaszság isteneként, az istenek és az emberi világ közötti közvetítőként tisztelték az antik időkben, lásd: Pál József – Újvári Edit: i. m. 164.

⁹⁰ Harter, Katrin (2007): Die barocke Skulpturenausstattung des Gartens vom Schloss Hof. *Österreichische Zeitschrift für Kunst und Denkmalpflege* 61 (4): 472.

⁹¹ Harter, Katrin: i. m. 474.

a második parterre északi és déli szélén, valamint a kastély északi oldalán fekvő s a belső udvarra vezető rámpa bejáratán álló kapu látványos ornamenseinek ma hűlt helyét találjuk.

Összegzés

Az egykor páratlan barokk uradalom, Schloss Hof néhány – ám nem valamennyi – hiányzó, még rekonstrukcióra váró összetevője felett amiatt volt érdemes áttekintő jelleggel szemlét tartani, mert bár a Schloss Hof körül végzett mindenkor műemlékvédelmi munkálatok célkitűzése nyilvánvalóan a rezidencia 18. századi állapotának helyreállítása,⁹² a vizsgálat alá vont díszítőelemek hiátusa jelzi azt, hogy a hajdani kastély-épület számos – csekély jelentőségűnek tűnő, de egyáltalán nem lényegtelen – komponense egyelőre nem született újjá vagy tért vissza eredeti helyére. Ennek ellenére a folyamatban lévő vagy közelmúltban lezárt vizsgálatok irányvonalai, kérdésfelvetései azt tükrözik, hogy a szakmai közösség tagjai többségének figyelme egyelőre elfordult attól, hogy a rekonstrukció folytatásának potenciális direktíváit meghatározza, a még korrekcióra szoruló hiányosságokat felderítse. A szakirodalomban inkább a megvalósult eredmények méltatása, valamint Schloss Hof történetének behatóbb elemzése került előtérbe.⁹³ Ennek okán tanulmányom célja annak a ténynek a fókuszba helyezése – s így a rekonstrukció sikerének árnyalása, kritikai megközelítése – volt, hogy Schloss Hofban még mindig bőséggel akadnak olyan építészeti „sebhelyek”, amelyek a 19–20. században végbement tragédiák után helyreállítáért kiáltanak. Hiányoznak még szobrok, kovácsoltvas díszkerítések, komplett virágágyások, ültetvények, építészeti díszítőelemek, amelyek nélkül Schloss Hof nem nyerheti vissza eredeti fényét, pompáját; amelyek nélkül az újjáépítés sem lehet befejezett, lezárt. E hiányosságok miatt nehéz állást foglalni abban, hogy az eddigi munkálatok összessége *helyreállításnak* vagy „csupán” *rekonstrukciónak* magában foglaló, *gondos restaurációnak* tekinthető-e. Ennek az írásnak nem célja elvitatni az elmúlt évtizedek szinte emberfelettinek mondható erőfeszítéseinek kiváló minőségű és látványos eredményeit. Sőt, üdvözlendő az örökségvédelem iránti elkötelezett

⁹² Schicht, Patrick – Beicht, Franz (2019): Das denkmalpflegerische Konzept. In: Fuchsberger, Hermann (Hrsg.): *Der Kaskadenbrunnen von Schloss Hof*. (Fokus Denkmal, 10.) Bundesdenkmalamt – Verlag Berger, Wien. 114.

⁹³ E tendenciát azonban megfelelőbben tükrözi az elmúlt évek két legfrissebb, Schloss Hofot érintő átfogó jellegű művének témaválasztása: egyfelől Irene Ehß 2022-ben megjelent műve, amely a *Schloss Hof – Prinz Eugens tuscolum rurale – die gelungene Wiederherstellung eines barocken Gesamtkunstwerkes* címet viseli, másfelől Vera Rudorfer 2023-ban befejezett diplomamunkája, amely *Die Orangerien des Prinzen Eugen von Savoyen im Belvedere und in Schloss Hof* címmel jelent meg.

osztrák kormányzati törekvés,⁹⁴ jóllehet az ilyen ambíciók sikere nem pusztán a kormányzati szándéktól függ – bár kétségkívül utóbbi is döntő jelentőségű –, hanem attól is, hogy egyáltalán folyamatban vannak-e releváns tudományos kutatómunkák, illetve azok a gyakorlatban hasznosítható eredményeket tudnak-e felmutatni. Nehéz volna konklúzióként útravaló gondolatokat megfogalmazni, azonban ha Schloss Hof történetéből valamit tanulságként napjainkban és mindenkor levonhatunk, az az örökségvédelem 21. századi jelentősége, valamint gyakorlatilag hártatlan potenciálja. Egy magára hagyott, romos és omladozó épületből a mai – illetve közelmúltbeli – technológia és történeti tudás segítségével lehetséges volt visszaadni a kastély idestova 250–300 évvel ezelőtti pompáját. Nem példa nélküli jelenség porrá égett vagy lerombolt kastélyok újjáépítése Európában, gondoljunk például a würzburgi Residenz, a drezdai Residenzschloss, a varsói királyi palota vagy a pozsonyi várpalota rekonstrukciójára. Azonban míg e rezidenciák pusztulásához lényegében elháríthatatlan külső tényezők, körülmények – bombázás, tűzvész – vezettek, Schloss Hof tragédiája, hogy tudatos hanyagság, emberi mulasztás, érdektelenség miatt sodródott a komplett megsemmisülés szélére. Óriási szerencse, hogy a 20. század második felében Ausztriában felismerték azt, hogy a lehetőség a kastély hajdani pompájának helyreállítására az utolsó utáni órába lépett, ezért még volt esély arra, hogy időben megtegyék a szükséges örökségvédelmi intézkedéseket. Schloss Hof jelenlegi állapota bizonyítja, hogy e döntés meghozta a vágyott eredményeket. E tanulmány azonban arra is rámutatott, hogy maga a Schloss Hofot érintő újjáépítés egésze nem, hanem annak csupán egy nagy volumenű, látványos – elsősorban a barokk parkra koncentrált – munkafázisa zárult le, bár ez sem járt maradéktalan sikerrel. Fontos tisztában lenni a még fennálló hiányosságokkal, elvégre az örökségvédelem mint szakpolitika és szakigazgatási tevékenység célja nem lehet pusztán a létező kulturális örökség megőrzése, hanem szükséges az is, hogy az állam – mindenkorai politikai értékektől függetlenül – visszaadja az emberiségnek, a társadalomnak azt, amitől az elődök megfosztották. Egyedülálló Schloss Hof esetében az az újjáépítés koncepciója mögött egyértelműen felfedezhető szándék, hogy a kastély hányatott, nehéz sorsát – és egyben megújulását, metamorfózisát – a fenntartó nem kívánja feledtetni, hanem annak zord valóságára szándékosan restaurálatlanul hagyott, foltos, lepusztult falak, freskó- és stukkómaradványok formájában igyekszik felhívni a figyelmet. Schloss Hof emlékeztet bennünket arra, hogy az elenyészett történeti értékek ugyanúgy a kultúra részét képezik, mint azok, amelyek átvészelték az elmúlt – háborúkkal és pusztítással teli – egy-két

⁹⁴ Hajós Géza (2003): Schlosshof – egy nagyszerű barokk kert rekonstrukciója felé. *Műemlékvédelem*, 47 (3), 218.

évszázadot, s ezen a ponton értelmetlen volna különbséget tenni nemzeti és egyetemes történeti-kulturális örökség között. A kulturális értékek védelme, illetve helyreállítása ugyanis olyan közös érték, közös nevező, amely összeköti az embereket, bármelyik földrészen, bármelyik országban éljenek, bármely kultúrához tartozzanak.

MAGYARORSZÁG GAZDASÁGI, TÁRSADALMI ÉS KATONAI KAPCSOLATAI ANGOLÁVAL

Tokai Attila

Absztrakt:

A tanulmány célja, hogy áttekintést nyújtson Angola és Magyarország 1970-es és 80-as évekbeli gazdasági, társadalmi és katonai kapcsolatairól. Az ország 400 év portugál gyarmati uralom után 1975-ben vált függetlenné, államépítéséhez a keleti blokk szakmai segítségét kérte. Magyarország támogatta a fejlődő világ országait szakértőkkel, segélyekkel és kölcsönökkel, Angola esetében főleg a gazdasági és a hadseregek közötti kooperációra fordítottak figyelmet; de a propaganda számára fontos volt az állampártok és társadalmi szervezetek közötti kapcsolat is. Jelen tanulmány levéltári források, a korabeli napisajtó, illetve egykori szakértőkkel készült interjúk alapján nyújt betekintést az angolai–magyar kapcsolatok történetébe.

Kulcsszavak: angolai–magyar kapcsolatok, gazdasági kooperáció, MPLA, társadalmi szervezetek, katonai együttműködés

Abstract:

The aim of the study is to provide an overview of the economic, social and military relations between Angola and Hungary in the 1970s and 1980s. The country became independent in 1975 after 400 years of Portuguese colonial rule, and requested professional assistance from the Eastern bloc for its state-building. Hungary supported the countries of the developing world with experts, aid and loans, and in the case of Angola, attention was mainly paid to economic and military cooperation; but the relationship between state parties and social organizations was also important for propaganda. This study provides an insight into the history of Angolan–Hungarian relations based on archival sources, contemporary daily newspapers and interviews with former experts.

Keywords: Angolan–Hungarian relations, economic cooperation, MPLA, civil society organizations, military cooperation

Bevezetés

A szovjet blokk részeként Magyarország is részévé vált a globális kereskedelmi hálózatoknak. Hogyan tudott egy kelet-közép-európai or-

szág nyitni a frissen függetlenné vált Angola felé, hogy új piacokat szerezzen termékeinek, és az ideológiaexport révén a marxizmus–leninizmust is terjessze? Hasonló motiváció figyelhető meg a keleti blokk más országaiban is (Bulgária, Csehszlovákia, Kelet-Németország, Lengyelország, Jugoszlávia) az 1970-es és 80-as években. Az egyetlen magyar nyelvű monográfia az angolai–magyar kapcsolatok történetéről Apáti Sándor *Angola: múlt, jelen, jövő*¹ című munkája. Árgyelán Sándor doktori disszertációjának címe: *A szocialista orientáció kialakulása a volt portugál gyarmatokon, különös tekintettel az Angolai Népi Köztársaságra*.² Maász Nándorné szakdolgozatát a függetlenné váló Angola problémáiról írta, melynek címe *A gyarmati sorból szabadult Angola fejlődési problémái*.³ Az újabb szakirodalmat mindössze Hegedűs Éva publikációja, *Angola és Magyarország kétoldalú kapcsolatai 1975 és 1993 között*,⁴ illetve saját angol nyelvű írásom, *Hungarian Technology Export to Angola through 'Socialist Solidarity'*⁵ képezik.

Angola útja a függetlenséghez

Angolában 1975-re 600 ezer főre emelkedett a portugál lakosok száma.⁶ 1951-ben minden gyarmatot „tengerentúli megyévé” neveztek át, de a lényegen ez nem sokat változtatott.⁷ A gazdasági életben az angol, francia és amerikai befektetések domináltak, de fennmaradt a kényszerszermunka intézménye is.⁸ A repülőjáratok száma nőtt, és szakembergárda érkezett a fejlesztési tervek realizálására.⁹ A gyémántkitermelés az amerikai érdekeltségű *Companhia de Diamantes de Angola (DIAMANG)*

¹ Apáti Sándor (1981): *Angola: múlt, jelen, jövő*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.

² Árgyelán Sándor (1983): *A szocialista orientáció kialakulása a volt portugál gyarmatokon, különös tekintettel az Angolai Népi Köztársaságra*. Magyar Szocialista Munkáspárt Politikai Főiskolája, Budapest.

³ Maász Nándorné (1979): *A gyarmati sorból felszabadult Angola fejlődési problémái*. (Szakdolgozat.) Debreceni Tanítóképző Főiskola, Debrecen.

⁴ Hegedűs Éva (2008): *Angola és Magyarország kétoldalú kapcsolatai 1975 és 1993 között*. *Kül-Világ*, 5. évf. 1. sz. 29–47.

⁵ Tokai Attila: *Hungarian Technology Export to Angola through 'Socialist Solidarity.'* *Journal of Central and Eastern European African Studies*, 3. évf. 4. sz. 178–202. <https://doi.org/10.59569/jceas.2023.3.4.225> (letöltés dátuma: 2025. 05. 15.)

⁶ Árkus István (1984): *Forró kontinens forró évei*. Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest. 155.

⁷ Futó József (1965): *Afrika*. TIT Gondolat Kiadó, Budapest. 272.

⁸ Salgó László – Balogh András (1980): *A gyarmati rendszer története 1870–1955*. Kossuth Kiadó, Budapest. 271. Angolában és Mozambikban még az 1960-as évek elején is a kényszerszermunka adta a gazdasági élet alapját. Egy 1899-es törvény ugyanis minden 14 és 60 év közötti afrikai számára kötelezővé tette évente a hat hónap munkát és az adózást. Aki ezt nem tudta igazolni, elvitték kényszerszermunkára. Erről bővebben Makai György (1961): *Portugál Afrika, a rabszolgák földje*. Kossuth Kiadó, Budapest. 103.

⁹ Búr Gábor (2011): *Afrika-történeti tanulmányok*. Mundus Novus Kft., Budapest. 53.

nevű vállalat kezében volt, a szénbányászatban pedig az angol *Angola Coal Co.* társaság rendelkezett koncesszióval. Rajtuk kívül a *Concessiones de Petróleo de Angola*, illetve a *Companhia de Petróleo de Angola* folytatott kőolajkutatásokat.¹⁰ Illegálisan megalakultak az első angolai pártok. 1956-ban létrejött az Angolai Népi Felszabadítási Mozgalom (*Movimento Popular de Libertação de Angola – MPLA*).¹¹ 1959 második felében megalakult a Portugál Gyarmatok Nemzeti Felszabadításának Forradalmi Afrikai Frontja (*FRAIN*).¹² 1959-ben a portugál titkosrendőrség, a PIDE több forradalmárt bebörtönözött, így került sor az ún. „ötvenek perére. Az 1960-as „Afrika éve” 17 ország függetlenné válásával újrarajzolta a kontinens térképét, de Portugália nem hallotta meg az idők szavát.¹³ A bakongo törzs szeparatista mozgalma is megerősödött Holden Roberto vezetésével,¹⁴ akik Észak-Angola területén hajtottak végre véres le-
számolásokat. 1961-ben kb. 1000 portugált és 30 ezer afrikait mészároltak le.¹⁵ Az MPLA ereje és létszáma viszont, miután több más szervezet is csatlakozott hozzá, folyamatosan nőtt, és 1961. február 4-én a luandai börtön elleni váratlan támadással megindította a fegyveres ellenállást. A függetlenségi harc vezetője a Lisszaboni Egyetemen orvosi végzettséget szerző Agostinho Neto lett.¹⁶ A következő két nap alatt 3000 embert végeztek ki Luandában a portugál hatóságok, a Baixo de Cassanje-i mészárlásban pedig további 5000 felkelőt lőttek agyon.¹⁷ 1961-ben az indiai hadsereg elfoglalta a Portugál Indiai Állam központját, Goát, ami lerombolta a portugál kolonializmus legyőzhetetlenségének mítoszát, és jelentős befolyást gyakorolt az angolai küzdelmekre is. Az indiai kormány az Indiai Afrika Tanács keretében 1961. október 20. és 23. között tárgyalásokat kezdett az MPLA és a CONP képviselőivel, akik katonai

¹⁰ Sík Endre (1964): *Fekete-Afrika története*. 2. köt. Akadémiai Kiadó, Budapest. 315.

¹¹ Gulyás András (ford.) (1978): *Az Angolai Népi Felszabadítási Mozgalom (MPLA) I. kongresszusa: 1977. December 4–10*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest. 7.

¹² Makai György: i. m. 143–144.

¹³ Búr Gábor (2020): Angola. In: Marsai Viktor – Nagyné Rózsa Erzsébet (szerk.): *Magyarország és Afrika 2018–2025*. Dialóg Campus, Budapest. 169–181. 173.

¹⁴ Burchett, Wilfred (1978): *Dél-Afrika felkel*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest. 60–61.

¹⁵ Ehnmark, Anders – Wästberg, Per (1963): *Angola and Mozambique: The case against Portugal*. Roy Publishers, New York. 18.

¹⁶ Árkus István: i. m. 162. Agostinho Neto, egy mbundu törzsbeli metodista lelkész fia, 1922. szeptember 17-én született, a luandai Liceu Salvador Correia-ban végezte középiskolai tanulmányait. Ralph E. Dodge amerikai metodista püspök személyi titkára volt, majd a lisszaboni és a Coimbrai Egyetemen orvosnak tanult. Bekapcsolódott a Salazar-ellenes harcokba, ezért 1952-ben letartóztatták és 1957 júliusáig rendőri felügyelet alatt tartották. 1958-ban diplomázott, majd 1959-ben portugál feleségével visszatért Angolába. Bővebben: Sugár András (1978): *Angolai tükrök*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest. 37.

¹⁷ Humbaraci, Arslan – Muchnik, Nicole (1974): *Portugal's African Wars: Angola, Guinea Bissau, Mozambique*. The Third Press, New York. 119.

segítséget kértek, de ezt a pénzügyminiszter elutasította. Nehru azonban nyilatkozatában kiállt az afrikai szabadságharcosok mellett.¹⁸ 1962-ben került sor az MPLA I. országos értekezletére, 1964-ben pedig a cabindai exklávéban is megindultak a fegyveres harcok.¹⁹ 1972. december 3-án a két felszabadító szervezet, az MPLA és az FNLA vezetői megállapodást kötöttek a harc közös folytatására.²⁰ A szegfűk forradalma Portugáliában 1974. április 24-én éjszaka kezdődött, és másnap vér nélküli győzelmet aratott.²¹ A gyarmatok függetlenségének elismerése lett az egyetlen módja a portugálok számára, hogy lezárják a gyarmati háborút.²² Az FNLA, az MPLA és az UNITA vezetői 1975. január 15-én Alvorban beleegyeztek, hogy az átmeneti időszak után választáson döntenek el, hogy melyik párt vezesse majd az országot.²³

1975. november 11-én vált függetlenné az Angolai Népi Köztársaság, első elnöke dr. Agostinho Neto, vezető ereje pedig az MPLA–Munkapárt lett.²⁴ A függetlenségi háború után a három felszabadító mozgalom a saját fennhatósága alatt akarta egyesíteni az országot,²⁵ ezért a lakosság hatalmas veszteségeket szenvedett, és kisebb megszakításokkal egészen 40 éven át folytak a harcok.²⁶ 1977 májusában lázadás tört ki a fővárosban Nito Alves vezetésével; megölték a központi bizottság több tagját, de a hadsereg néhány óra múlva felszámolta a megmozdulást.²⁷

A szocialista orientációval párhuzamosan felgyorsult az MPLA párttá alakulásának folyamata, a tagság gerincét elsősorban a szervezethez tartozásukkal rendelkezők alkották.²⁸ Kuba internacionalista katonai segítségnyújtása révén 1977 végére a becslések szerint 12–15 000 fős kubai haderő állomásozott Angolában.²⁹ A gazdasági teljesítményre az 500

¹⁸ Ehnmark, Anders – Wastberg, Per: i. m. 85.

¹⁹ Gulyás András: i. m. 10–11.

²⁰ Ignatyev, Oleg – Máté György (1974): *Szabadságharcosok között Afrikában*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest. 26.

²¹ Szilágyi István (2009): *Európa és a mediterrán világ*. Áron Kiadó, Budapest. 121.

²² Davidson, Basil (1983): *Portugál gyarmatok – felszabadított nemzetek*. Magvető Kiadó, Budapest. 8.

²³ Weigert, Stephen (2011): *Angola – a modern military history, 1961–2002*. Palgrave Macmillan, New York. 56. <https://doi.org/10.1057/9780230337831> (letöltés dátuma: 2025. 06. 08.).

²⁴ Gál Tamás (1983): *Mit kell tudni Trópusi Afrikáról?* Kossuth Könyvkiadó, Budapest. 113.

²⁵ Birmingham, David (2015): *A short history of modern Angola*. Oxford University Press, Oxford. 83. <https://doi.org/10.1017/asr.2016.98> (letöltés dátuma: 2025. 06. 10.).

²⁶ Búr Gábor (2020): i. m. 169.

²⁷ Maász Imréné: i. m. 19.

²⁸ Somogyi Ferenc (1981): A szocialista orientációjú fejlődés Fekete-Afrikában. *Külpolitika*, 8. évf. 2. sz. 88.

²⁹ George, Edward (2005): *The Cuban Intervention in Angola, 1965–1991: From Che Guevara to Cuito Cuanavale*. Frank Cass, London – New York. 120. <https://doi.org/10.4324/9780203009246> (letöltés dátuma: 2025. 06. 10.).

000 portugál telepes távozása negatívan hatott; a mezőgazdaság 1980-ban az 1973. évi termelési szint mindössze hét százalékát tudta produkálni.³⁰ Bár Angola a szocialista utat választotta, 1979-re nemcsak hogy eltörölték a külföldi befektetések tilalmát, hanem inkább bátorították a nemzetközi tőkebeáramlást. Az olajbányászat lett az egyetlen sikeres exportágazat.³¹ Az északi, partközeli részen fekvő fennsíkon (*Planalto*) kiemelkedő kávétermelés folyt. A partvidék halban gazdag, a halászat ennek ellenére mégsem fejlődött számottevően. Cabinda exklávé Angola egyetlen őserdő borította területe, erre alapozva jelentős nyersfakitermelés zajlott.³² A hazai élelmiszeripar, textilipar, cementgyártás és gépgyártás színvonala viszont a folyamatos háborúk miatt rendkívül alacsony volt.³³ Kőolajkitermelés főleg Cabinda exklávé területén folyt, a zaire-i határnál a Kasai folyó mentén gyémántot bányásztak, a déli országrész pedig hatalmas vasérclelőhelyeket rejtett. Benguela kikötője a halászfloTTjáról, a déli parton fekvő kikötőváros, Moçâmedes pedig vasérc kiviteléről és halászati exportjáról volt híres.³⁴ Angolában ekkor kialakult az ún. „párhuzamos piac,” amely kb. 1984–85-ig dominálta a gazdaságot.³⁵ Az 1 USD = 30 kwanza hivatalos valutaárfolyam mellett az ún. „parallel piac” árfolyama 1 USD = 1200 kwanza körül mozgott, és a pénz helyét egyre inkább a „fogyasztásicikk-valuták” (sör, szappan, élelmiszerkonzervek, cigaretta stb.) foglalták el.³⁶

Az angolai–magyar államközi kapcsolatok kezdetei

Magyarország 1955. december 20-án a nemzetközi enyhülés révén válhatott az ENSZ tagjává, de 1963-ig napirenden tartották az ún. „magyarkérdést,” ami gátolta a nemzetközi kapcsolatok kiépítését. Kádár János szovjet beleegyezéssel amnesztiát hirdetett, U Thant ENSZ-főtitkár Budapestre érkezett, s végül 1962. december 20-án a magyar ügy lekerült az ENSZ napirendjéről.³⁷ A Szovjetunióval való viszonyban Buda-

³⁰ Gál Tamás: i. m. 113–114.

³¹ Black, Richard (1992): *Angola*. Clio Press, Oxford – Santa Barbara – Denver. 20.

³² Probáld Ferenc – Szegedi Nándor (1983): *Afrika és a Közel-Kelet gazdaságföldrajza*. Tankönyvkiadó, Budapest. 60–61.

³³ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL) Angola gazdasági helyzete (1985) MSZMP KB Külügyi Bizottság iratai M-KS 288. f. 32/1985 12. ö.e. Angola 1985/B 138.

³⁴ Probáld Ferenc – Szegedi Nándor: i. m. 61–62.

³⁵ Frigyes Ervin (1999): Candonga – a túlélés piaca. *Statistikai Szemle*, 77. évf. 12. sz. 985.

³⁶ MNL OL Angola gazdasági helyzete (1985) MSZMP KB Külügyi Bizottság iratai M-KS 288. f. 32/1985 12. ö.e. Angola 1985/B 139.

³⁷ Király Béla (2006): A kortárs történész vallomása: a magyar kérdés az ENSZ-ben, 1956–1963. In: Békés Csaba – Kecskés D. Gusztáv (szerk.): *A forradalom és a magyar*

pest lojális partnernek bizonyult, a gazdasági kapcsolatok fejlesztése érdekében a külpolitikát konfliktuskerülés és rugalmasság jellemezte.³⁸ A Kádár-rendszer alkalmazkodott a szovjet irányvonalhoz, és nyitott a fejlődő világ felé is, hogy a magyar termékek számára piacokat szerezzen.³⁹ A gyarmati sorból kilépő afrikai kontinens kedvelt téma lett, irodalmi alkotások tömege jelent meg hazánkban. 1961-ben kiadták az *Ébredő Afrika* című verseskötetet, ezenkívül az *Új Írás*, a *Hét* és más folyóiratok hasábjain is közöltek a témában illusztrációkat.⁴⁰ A gyarmati háborút imperialistának bélyegezték, a korszak újságírói (Makai György, Kalmár György) pedig jelentős szerepet játszott ezen narratíva közvetítésében.⁴¹ 1962-ben megalapították a tudományos-technológiai kooperációért felelős és a Külkereskedelmi Minisztérium alá tartozó TESCO Nemzetközi Műszaki és Tudományos Együttműködési és Kereskedelmi Irodát.⁴²

Az első kapcsolatfelvétel az 1960-as években, még a függetlenségi harcok időszakában indult meg az MPLA és az MSZMP között. Rendszeressé vált a gyógykezelésre érkező sebesültek ellátása, katonai segítség-szállítmányok küldése, illetve ösztöndíjasok képzése. 1967. februárjában érkezett az MPLA első delegációja a Magyar Szolidaritási Bizottság meghívására, két évvel később már maga Agostinho Neto látogatott Budapestre. 1973. február 10-én héttagú angolai küldöttség érkezett, amely hivatalosan felvette a kapcsolatot az MSZMP KB-vel. A Szolidaritási Bizottság egyértelművé tette, hogy az MPLA-t tekinti az ország egyetlen törvényes képviselőjének.⁴³ 1975. november 12-én Magyarország az elsőként között ismerte el az új állam függetlenségét, és kijelentette, hogy kész a diplomáciai kapcsolatok felvételére. Puja Frigyes külügyminiszter többször tett baráti látogatást Luandában, végül a diplomáciai kapcsolatfelvételre 1975. december 23-án került sor.⁴⁴ Sokszor az angolai bürokratizmus útvesztői, illetve az államigazgatás szervezetlensége miatt haladt lassan az együttműködés.⁴⁵ 1976 februárjában Nagy Richárd, az MSZMP KB tagja vezetésével szolidaritási küldöttség érkezett hazánkba; ap-

kérdés az ENSZ-ben, 1956–1963. Tanulmányok, dokumentumok és kronológia. Magyar ENSZ Társaság, Budapest. 37–49, 47–48.

³⁸ Békés Csaba (2019): *Enyhülés és emancipáció*. Osiris Kiadó, Budapest. 193.

³⁹ Hegedüs Éva: i. m. 5–6.

⁴⁰ Apor Péter (2022): 1960 – Az „Afrika-év”: A dekolonizáció recepciója Magyarországon. In: Laczó Ferenc – Varga Bálint (szerk.): *Magyarország globális története 1869–2022*. Corvina Könyvkiadó, Budapest. 289–292. 291.

⁴¹ Uo. 291.

⁴² Tarrósy István – Morenth Péter (2013): Global Opening for Hungary: a New Beginning for Hungarian Africa Policy? *African Studies Quarterly*, 14. évf. 1–2. sz. 78. <https://doi.org/10.32473/asq.14.1%20&%202> (letöltés dátuma: 2025. 05. 21.).

⁴³ Apáti Sándor: i. m. 219–220.

⁴⁴ Hegedüs Éva: i. m. 6.

⁴⁵ Uo. 8.

rilis 28-án pedig megkezdte működését a magyar diplomáciai képviselő Árgyelán Sándor rendkívüli és meghatalmazott nagykövet vezetésével.

Nagykövet neve	Hivatali ideje
Árgyelán Sándor	1977–1980
Kolesza Sándor	1980–1983
Gulyás András	1983–1987
Németh József	1987–1991
Tóth Gábor	1991–1993

1. sz. táblázat. Angolába akkreditált magyar nagykövetek. (Forrás: Hegedűs Éva (2008): *Angola és Magyarország kétoldalú kapcsolatai 1975 és 1993 között*. Kül-Világ, 5. évf. 1. sz. 6.)

1977. december 4. és 10. között zajlott az MPLA–Munkapárt élcsapatpárttá alakuló kongresszusa Luandában, amelyen Aczél György MSZMP PB-tag, miniszterelnök-helyettes vezetésével magyar delegáció is tiszteletét tette. 1979 januárjában aláírták a magyar párt és az MPLA–Munkapárt közötti együttműködési megállapodást, majd márciusban az MSZMP KB meghívására rövid baráti látogatásra hazánkba érkezett Lucio Lara MPLA PB-tag, akit fogadott Németh Károly titkár.⁴⁶ Májusban maga az angolai külügyminiszter, Paulo Teixeira Jorge látogatott Budapestre, hogy aláírja a magyar–angolai kulturális egyezményt. Szeptember 17-én a váratlanul elhunyt első elnök, Agostinho Neto temetésére nagyobb létszámú magyar párt- és kormányküldöttség érkezett Kato-na Imre, az Elnöki Tanács titkára vezetésével.⁴⁷

A gazdasági kooperáció kiteljesedése az 1970-es és 80-as években

Angola exportjövedelmének 80 százalékát a függetlenség elnyerése előtt mindössze öt termék – kőolaj, kávé, gyémánt, vasérc és halliszt – adta; az importba pedig gépek, textil, gyógyszer-alapanyag, alumínium és villanymotor tartoztak.⁴⁸ 1977-ben még jelentős tételt tett ki a kávévásárlás (kb. 7500 tonnát), egy év múlva viszont Magyarország már kőolajat, ipari gyémántot, szizált és hallisztet importált.⁴⁹ 1977 májusában a Külkereskedelmi Minisztérium a nagykövetség egyik melléképületében kereskedelmi kirendeltséget hozott létre; amely Gulyás András egykori nagykövet emlékei szerint mindössze egyetlen asztallal, írógéppel, ládával és telefonnal volt felszerelve.⁵⁰ Másik interjúalanyom, Tóth

⁴⁶ Apáti Sándor: i. m. 220–221.

⁴⁷ Uo. 223.

⁴⁸ Angola külgazdasági kapcsolatai I. *Világgazdaság*, 9. évf. 73. sz. 1977. április 19. 16.

⁴⁹ Apáti Sándor: i. m. 226.

⁵⁰ Hegedűs Éva: i. m. 18.; Interjú Gulyás András nagykövettel, 2024. április 15.

Géza mérnök elmesélte, hogy pár év múlva már egy luandai luxuslakásban működött a kereskedelmi tanácsos irodája.⁵¹

1977 júliusában TESCO iroda nyílt az angolai fővárosban,⁵² szeptemberben pedig a két ország hivatalosan is kereskedelmi megállapodást kötött a legnagyobb kedvezményes elbánásra. Emellett a felek megállapodtak egy gazdasági vegyes bizottság létrehozásáról, illetve a szabad devizában történő elszámolásról.⁵³ Műszaki-tudományos együttműködési egyezmény is született a Közlekedési Minisztériummal, az Egészségügyi Minisztériummal, illetve az Ipar- és Energiaügyi Minisztériummal.⁵⁴ Angola fejlődése nem volt egyenletes, ezért Magyarország számára állandóan változtak a kínálkozó üzleti lehetőségek.⁵⁵ A Banco Nacional de Angola és a Magyar Nemzeti Bank között 1978 óta állt fenn közvetlen számlakapcsolat. A külkereskedelmi ügyleteknél az MNB a magyar vállalatok céghiteleit refinanszírozta, elősegítve a forgalom növekedését.⁵⁶ Az Angolai Nemzeti Banknak 1981 szeptemberéig sikerült fedeznie az MNB-nél lévő számláját, de tartozás miatt 1982 februárjában a Külkereskedelmi Minisztérium leállította a szállításokat. Angolát a magyar pénzügyi szervek hitelmegítélés szempontjából az ún. „C” kategóriába sorolták, ami azt jelentette, hogy egyedileg kellett minden tételt ellenőrizni. Luanda többször kért adósságátütemezést, így lassan sikerült újraindítani a törlesztéseket.⁵⁷ A pénzügyi vezetés 1982-ben 15 millió dollár értékű bankhitelre kötött megállapodást az Angolai Nemzeti Bankkal, ezzel lehetővé vált különböző beruházási javak és fogyasztási cikkek hitelben történő vásárlása.⁵⁸ Budapesten került sor 1980. januárjában a Magyar–Angolai Gazdasági Együttműködési Vegyes Kormánybizottság első ülészakára, melyen megállapodás született az öntözési és vízgazdálkodási, halászati, vasúti, konzervgyári, hűtőipari, építőipari és alumíniumipari együttműködésben rejlő potenciál tanulmányozására.⁵⁹

1981 októberében az angolai államelnök konkrét tárgyalásokat folytatott az együttműködésről Budapesten. Gazdasági jegyzőkönyvet írtak alá, amely kormányhitel nyújtását, valamint egy 150 millió dollár értékű

⁵¹ Interjú Tóth Géza mérnökkel, 2023. augusztus 16.

⁵² Apáti Sándor: i. m. 224.; 229.

⁵³ Hegedűs Éva: i. m. 18.

⁵⁴ Apáti Sándor: i. m. 225.

⁵⁵ Hoós János (1985): Külgazdaságunk fejlődése és annak néhány külpolitikai összefüggése. *Külpolitika*, 12. évf. 4. sz. 23.

⁵⁶ MNL OL Tájékoztató a magyar–angolai belügyi kapcsolatokról (1985) MSZMP KB Külügyi Bizottság iratai M-KS 288. f. 32/1985/12. ő.e. 1985/A Angola 58.

⁵⁷ Hegedűs Éva: i. m. 22–23.

⁵⁸ MNL OL Tájékoztató a magyar–angolai belügyi kapcsolatokról (1985) MSZMP KB Külügyi Bizottság iratai M-KS 288. f. 32/1985/12. ő.e. 1985/A Angola 58.

⁵⁹ Apáti Sándor: i. m. 231.

bankhitelt tartalmazott. A tárgyalások során a két mezőgazdasági minisztérium közötti együttműködést is sikerült tető alá hozni; majd 1985 szeptemberében Losonczi Pál angolai látogatásán bejelentette, hogy a decemberben lejáró bankhitelt egy évvel meghosszabbítja Luanda gazdasági nehézségei miatt.⁶⁰ 1979-ben a MOGÜRT Vállalat összesen 9000 autóbusz angolai összeszerelésére kötött 10 évre szóló szerződést.⁶¹ 1984 végén a MOGÜRT 4,2 millió dolláros engedélyt kapott a bankhitelben történő részegységek és javítóberendezések szállítására, a BUDAVOX pedig folyamatosan exportált híradástechnikai eszközöket.⁶²

A Magyar Nemzeti Bank próbálta fékezni a vállalatok exportját, mert attól félt, hogy a cég-, illetve bankhiteleket Angola hosszabb távon nem fogja tudni teljesíteni.⁶³ 1983-ban Luanda fizetésképtelenséget jelentett be, ezért Dos Santos elnök 1983 szeptemberében levélben kérte Kádár Jánost, hogy küldjön egy magyar szakértői küldöttséget az ország pénzügyi politikájának tanulmányozására.⁶⁴ 1984 tavaszán a Minisztertanács megbízásából háromtagú delegáció érkezett három hónapos tanulmányútra.⁶⁵ Gulyás András egykori nagykövet a vele készített interjúmban elmesélte, hogy az angolai vezetés óvatosan szabadulni próbált a kubai tanácsadók által szorgalmazott szigorú tervgazdasági modellektől. Alternatívaként a magyar „új gazdasági mechanizmus” tanulmányozása tűnt a legcélszerűbbnek, és a magyar tanácsadás eredményei – elhamarkodott pénzreform elkerülése, óvatos piacositás stb. – máig fontos referenciát jelentenek.⁶⁶

1984 és 1990 között dr. Tallós György nyugalmazott MNB-elnök helyettes vezetésével Luandában és Budapesten is tartottak angolai pénzügyi szakemberek számára konzultációt. Ezeken devizagazdálkodási, bankszervezeti, költségvetési és külkereskedelmi dokumentumokat is véleményeztek. 1984 márciusában a Gazdasági Bizottság felhatalmazása alapján a Magyar Nemzeti Bank tárgyalta a Banco Nacional de Angolával a tartozások átütemezéséről, így a 10,3 millió dolláros tartozásból 9,3 millió dollárra adtak 24 hónapos fizetési halasztást.⁶⁷ A 10.005/1984

⁶⁰ MNL OL Együttműködés feltételei (1988) MSZMP KB Külügyi Bizottság iratai M-KS 288. f. 32/1988/29. ö.e. 1988/A Angola 60.

⁶¹ MNL OL Gazdasági kapcsolatok (1985) MSZMP KB Külügyi Bizottság iratai M-KS 288. f. 32/1985 12. ö.e Angola 1985/B 181.

⁶² Uo. 142.

⁶³ Hegedűs Éva: i. m. 19.

⁶⁴ MNL OL Tájékoztató a magyar–angolai belügyi kapcsolatokról (1985) MSZMP KB Külügyi Bizottság iratai M-KS 288. f. 32/1985/12. ö.e. 1985/A Angola 53.

⁶⁵ MNL OL Tájékoztató az Angolai Népi Köztársaság elnöke kérésére 1984–85. években megtartott gazdasági–pénzügyi szaktanácsadásról (1985) MSZMP KB Külügyi Bizottság iratai M-KS 288. f. 32/1985/12. ö.e. 1985/A Angola 131.

⁶⁶ Interjú Gulyás András nagykövettel, 2024. április 15.

⁶⁷ MNL OL Tájékoztató az Angolai Népi Köztársaság elnöke kérésére 1984–85. évek-

sz. GB. határozat szerint csak olyan összeg erejéig engedélyezték a szállításokat, amekkora értékben Luanda kifizette tartozásait. Az angolai fél 1984-ben 6,2 millió dollárt törlesztett, így ismét lehetővé váltak a hitelben történő szállítások. 1984 szeptemberében José Eduardo dos Santos elnök újabb levélben kérte Kádár Jánost egy szélesebb körű szakértői csoport munkájára, amely segítené az MPLA–Munkapárt 1984 decemberére összehívott I. Országos Pártkonferenciája gazdaságpolitikai dokumentumainak előkészítését. Az 1984. októbertől decemberig tartó időszakban dr. Tallós György vezetésével hat magyar szakértő dolgozott Luandában, akik konzultációk során kidolgozták a „Beszámoló az MPLA–Munkapárt I. Országos Konferenciája számára”, illetve az „Angola gazdaságpolitikájának meghatározói és gazdaságirányításának fő módszerei 1986–1990” című alapidokumentumokat.⁶⁸

Gulyás András nagykövet elmondása szerint az MPLA–Munkapárt kongresszusán bírálták a munkásarisztokrácia” kialakulását. „A hiánygazdaság és a feketepiac körülményei miatt ezek a jobb helyzetű munkások ugyanis a sörgyárakban és konfekció-üzemekben [...] természetben (láda sörök, ingek, nadrágok stb.) kapták juttatásaik egy részét. Nem jártak rosszabbul a faipari üzemekben dolgozók [sem], akiknek járandóságai közt koporsók (!) is voltak, amelyeket szintén jól értékesíthettek a Candonga [feketepiac] árusainál.”⁶⁹

Az 1980-as években a magyar gazdaság is kezdett recesszióba sülyedni, ezért inkább szolidaritási nyilatkozatokkal, gyógykezelési lehetőségekkel, illetve ösztöndíjak nyújtásával szerettek volna hozzájárulni az államközi kapcsolatok fejlődéséhez. Hasznosnak vélték a nemzetközi segélyezési rendszerhez való kapcsolódást, ahol esetleg harmadik fél finanszírozásával kivitelezői vagy tanácsadó-szakértői feladatokat láthatna el Magyarország. 1986-ban a TESCO bezárta mozambiki irodáját, és nem történt több szakértői csoport küldése sem. Angola szintén csökkenteni akarta a szakértők számát, mert komoly kiadást jelentett, és sokszor nem tudtak valódi munkát kínálni a termelés leállása miatt.⁷⁰

1985 januárjában az angolai elnök újabb levelet írt Kádár Jánosnak, hogy a II. Pártkongresszus ágazati anyagai előkészítésében ismét magyar szakértők segítségét kérje. Júniusban öttagú delegáció számára tartottak konzultációt Budapesten, október–novemberben pedig már Angolában dolgozott a bizottság. A dr. Tallós György vezette szakértők tevékeny-

ben megtartott gazdasági-pénzügyi szaktanácsadásról (1985) MSZMP KB Külügyi Bizottság iratai M-KS 288. f. 32/1985/12. ö.e. 1985/A Angola 59.

⁶⁸ MNL OL Tájékoztató az Angolai Népi Köztársaság elnöke kérésére 1984–85. években megtartott gazdasági-pénzügyi szaktanácsadásról (1985) MSZMP KB Külügyi Bizottság iratai M-KS 288. f. 32/1985/12. ö.e. 1985/A Angola 53.

⁶⁹ Interjú Gulyás András nagykövettel, 2024. április 15.

⁷⁰ Hegedűs Éva: i. m. 23.

sége révén a Központi Bizottság először foglalkozott átfogóan, tudatos összefüggésekbe ágyazva gazdasági kérdésekkel, és készített makroökonomiai számításokat. Az Országos Vezetőképző Központ szervezésében 1985 tavaszán a magyar gazdaságpolitika elvi kérdéseivel foglalkozó tanfolyamra került sor Budapesten tizenhat, közgazdász végzettségű angolai párt- és állami káder részére, élükön a Központi Bizottság Gazdaságpolitikai Osztályának vezetőjével.⁷¹

	1985	1986	1987	1988
Céghitel	1978,5	1287,7	40,4	–
Bankhitel	623,1	588,2	553,8	518,6
Átütemezés	4644	2322	–	518,6
Összesen	7245,6	4197	594,2	518,6

2. sz. táblázat. Magyar kintlévőségek lejárat szerinti bontásban 1985–1988 (1000 USD).

(Forrás: *A Magyar Népköztársaság és Angola közötti fizetési helyzet (1988)* MSZMP KB Külügyi Bizottság iratai MNL OL M-KS 288. f. 32/1988/29. ö.e. 147.)

1987. május 23-tól június 6-ig dr. Bódy László, a Magyar Nemzeti Bank elnökhelyettese vezetésével folyt konzultáció Luandában a gazdasági szanálási terv előkészítéséről. Az év őszén dr. Tallós György folytatta helyszíni tanácsadását, novemberben pedig hat bankszakember érkezett három hónapos, illetve nyolchetes továbbképzésre. Két későbbi pénzügyminiszter –Kupa Mihály és Bokros Lajos –, illetve Bódy László is nagy szerepet vállalt a reformprogram kidolgozásában. 1988. március 11-én az angolai tervminiszter kérésére gazdasági vezetőknek tartott előadást dr. Tallós György a tanácsadás négy évének tapasztalatairól. Luanda tudomásul vette, hogy nagyobb számú magyar szakértőre ezután már nem számíthat, de továbbra is szorgalmazta bankszakemberek eseti kiküldését. Az ENSZ angolai képviselőjének ideiglenes vezetője, Otto Denes, magyar nemzetiségű jugoszláv állampolgár felhívta a figyelmet a többféle segélyprogramra, melyekben magyar vállalatok is részt vehetnének. Az utolsó megbeszélésre Budapesten került sor 1989-ben, amikor az angolai fél már nem készítette elő a megbeszélte gazdasági dokumentumokat, jelezve, hogy be szeretné fejezni az együttműködést.⁷²

⁷¹ MNL OL Tájékoztató a magyar–angolai belügyi kapcsolatokról (1985) MSZMP KB Külügyi Bizottság iratai M-KS 288. f. 32/1985/12. ö.e. 1985/A Angola 54–56.

⁷² MNL OL Pénzügyi együttműködés (1988) MSZMP KB Külügyi Bizottság iratai M-KS 288. f. 32/1988/29. ö.e. Angola/1988/A 108–110.; Hegedűs Éva: i. m. 12–13.

A különböző társadalmi szervezetek közötti kapcsolatok

Már a függetlenség kikiáltása előtt megindult a különböző társadalmi szervezetek angolai kapcsolatépítése. A Hazafias Népfront Országos Tanácsa a Magyar Szolidaritási Bizottság közreműködésével az 1960-as évek második felétől a felszabadító háború sebesültjeinek gyógykezelését vállalta különböző rehabilitációs intézményekben. 1976. október 8–11. között a Béke Világtanács Elnöksége Budapesten Fejlődési Világkonferenciát rendezett, ahol az angolai népi állam megerősödésének fontosságát hangsúlyozták. 1981-ben húsz évre szóló Barátsági és Együttműködési Szerződést írt alá a két ország.⁷³

A Magyar Népköztársaság és az Angolai Népi Köztársaság belügy-minisztériumai között 1978-ban került sor kapcsolatfelvételtre. Ugyanabban az évben az angolai rendőrfőparancsnok, André Petroff vezette delegáció érkezett hazánkba, 1979-ben pedig Ladvánszky Károly altábornagy vezetésével miniszterhelyettesi szintű küldöttség viszonzotta a látogatást. 1981-ben Luanda kérte, hogy részt vehessen a szocialista országok XIII. Nemzetközi Kriminálisztikai Szimpóziumán, de végül a bizonytalan belpolitikai helyzetre hivatkozva lemondták a részvételt. Az angolai tűzoltóság küldöttsége 1983-ban részt vett a szocialista országok XV. Nemzetközi Tűzoltó Konferenciáján, ahol angolai kérésre Magyarország vállalta évi 10 fős belügyi csoport üdültetését, illetve betegek gyógykezelését. Ennek keretében 1985 júliusában üdülésre érkezett Moises Kali, a határőrség parancsnoka feleségével és két gyermekével. Az angolai Dinamo sportegyesület két vezetője 1983-ban tiszteletét tette a szocialista országok 28. Belügyi Sportszervezeti Konferenciáján. 1985 októberében az angolai állambiztonsági miniszter levélben kérte a belügyi labdarúgó klub három edzőjének fogadását egy hónapos szakmai továbbképzésre.⁷⁴

1982 novemberében a magyar szolidaritási küldöttség S. Hegedűs László, a Hazafias Népfront Országos Tanácsának titkára vezetésével megbeszéléseket folytatott a Népek Közötti Barátsági és Szolidaritási Liga elnökével, Domingos Coelho da Cruzzal. A delegáció felkereste az angolai Szociális és Együttműködési Államtitkárságot, ahol fogadta őket José Domingós Tuta államtitkár, illetve Rodeth Gil, az MPLA–Munkapárt Központi Bizottságának tagja. A küldöttség tárgyalt a dél-afrikai ANC és a namíbiai SWAPO képviselőivel is, és részt vett az Angola függetlenségének 7. évfordulója alkalmából rendezett luandai ünnepsé-

⁷³ Apáti Sándor: i. m. 222.; Hegedűs Éva: i. m. 7.

⁷⁴ MNL OL Tájékoztató a magyar–angolai belügyi kapcsolatokról (1985) MSZMP KB Külügyi Bizottság iratai M-KS 288. f. 32/1985/12. ő.e. 1985/A Angola 51–52.

gen.⁷⁵ 1984. május 2-án érkezett hazánkba a Népek Közötti Barátság és Szolidaritás Angolai Ligája (LAASP) elnöke a Magyar Szolidaritási Bizottság meghívására.⁷⁶ Pozsgay Imre, a Hazafias Népfront Országos Tanácsának főtitkára, Sebestyén Nándorné, az Országos Béketanács elnöke, Rév Lajos, az OKISZ elnöke bemutatta szervezetüket, majd látogatást tettek dr. Medve László egészségügyi minisztériumi államtitkárnál.⁷⁷ 1988. október 10. és 15. között a magyar fél meghívására Domingos Coelho da Cruz vezetésével újabb küldöttség érkezett. Ekkor szóba kerültek az apartheidellenes küzdelmek és az Afrika déli részén zajló politikai események. A delegációt fogadta Huszár István, a Hazafias Népfront főtitkára, illetve Szórádi Sándor, a KISZ KB titkára. Ellátogattak Tolna megyébe, ahol a helyi politikai, társadalmi és gazdasági élet képviselői kalauzolták a vendégeket.⁷⁸

A Magyar Vöröskereszt a függetlenség kikiáltását követően gyógy-szert, illetve gyermek- és felnőtttruházati cikkekből álló segélyszállít-mányt küldött az Angolai Vöröskeresztnek. Emellett a humanitárius segítségnyújtásban is úttörő szerepet vállalt; segítségével a Külügyminis-terium támogatásokat folyósíthatott 1975 és 1985 között több mint 50 millió forint értékben. A Vöröskereszt Cunane tartomány kórházá-nak felszerelést és berendezést is adományozott.⁷⁹ 1976-ban dr. Ko-vács Gergely János főorvos segített az Angolai Vöröskereszt fejleszté-si programjának kidolgozásában, illetve az országos vérellátó szolgálat megteremtésében. 1980-ban a szakember tanulmányt készített a luandai mentőszolgálat megszervezésének módjáról, és átadott két mentőautót. Emellett fogadta az Angolai Vöröskereszt véradásszervezőjét, aki a Liga dél-afrikai fejlesztési programjának támogatásával érkezett. Ez a prog-ram Angolát, Tanzániát, Mozambikot, Szváziföldet és Zambiát érintet-te.⁸⁰ Az Angolai Vöröskereszt 1978-ban indult elnöki dekrétummal, először ideiglenes központi vezetőség irányításával. Tevékenységi köré-be a szociális gondozás, a véradás és a gyógyszerellátás tartozott. 1985-re már az ország tizennyolc tartománya közül tizenháromban rendszere-sen működött, több mint 40 ezer aktivistával.⁸¹

1980 augusztusában körutat tett hazánkban Eduardo Capela, az An-golai Vöröskereszt központi vezetőségének hivatalos véradásszervező-je, aki tanulmányútja során Békéscsabára is ellátogatott. Itt Őz Ferenc

⁷⁵ S. Hegedűs László Angolában. *Magyar Nemzet*, 38. évf. 270. sz. 1982. november 17. 5.

⁷⁶ Magyar–angolai megbeszélések. *Délmagyarország*, 74. évf. 107. sz. 1984. május 9. 2.

⁷⁷ Az angolai szolidaritási bizottság elnökének látogatása. *Népszava*, 112. évf. 107. sz. 1984. május 9. 5.

⁷⁸ Angolai küldöttség látogatása. *Népszabadság*, 46. évf. 248. sz. 1988. október 17. 8.

⁷⁹ Hegedűs Éva: i. m. 14.

⁸⁰ Segít a Vöröskereszt. *Magyar Hírlap*, 13. évf. 296. sz. 1980. december 18. 13.

⁸¹ Angolai vöröskeresztesek látogatása. *Népszabadság*, 42. évf. 170. sz. 1984. július 21. 21.

megyei titkár tájékoztatta a megye egészségügyi szervezetéről, a Vöröskereszt felépítéséről; majd ellátogattak a békéscsabai Május 1. Tsz-be, ahol Farkas Miklós elnök bemutatta a téesz dolgozóinak közös véradását. A vendég tanulmányozhatta a véradás folyamatának menetét, majd a megyei véradóállomáson a vér szakszerű feldolgozását.⁸² A Vöröskereszt az 1980-as nemzetközi gyermekévhez kapcsolódóan gyermekruhákból, tanszerekből, tápszerekből és gyógyszerekből álló adományt továbbított Afganisztánba, Angolába, Kongóba, Laoszba, Mozambikba és Nicaraguába. 1981-ben dr. Horváth Imre, a Pest megyei KÖJÁL osztályvezetője két elsősegélynyújtási tanfolyamot rendezett 15 angolai Vöröskereszt-dolgozónak, és részt vett az Angolai Vöröskereszt Oktatási Központjának megalapításában.⁸³

Rendszeresek voltak a ruhasegélyekre való felhívások. 1983. október 3. és 13. között a Magyar Vöröskereszt Békéscsabán, Gyulán és Orosházán a mozambiki és angolai nép megsegítésére gyűjtést szervezett; míg a Baranya megyei Vöröskereszt-alapszervezete Pécsen és Komlón várta október 10. és 13. között 7-től 18 óráig az adakozókat. Közltek, hogy elsősorban az afrikai éghajlatnak megfelelő könnyű, vékony öltönyökre, ingekre, pulóverekre, valamint női ruhákra, blúzokra és szoknyákra számítanak.⁸⁴ A lakosság adakozókészsége és a Vöröskereszt szervezőmunkája nyomán a vártnál nagyobb mennyiségű ruhanemű gyűlt össze, és 1983. október végén útnak indították az első, 20 tonnás szállítmányt.⁸⁵ 1984-ben a Magyar Vöröskereszt végrehajtó bizottságának meghívására látogatott Budapestre az Angolai Vöröskereszt háromtagú delegációja Domingos Alfonso Neto alelnök vezetésével.⁸⁶ A küldöttség vezetője lelkesen nyilatkozta a sajtónak, hogy nemcsak a szervezet munkáját tanulmányozták, hanem sok hasznos élménnyel is gazdagodtak Magyarország mindennapjairól.⁸⁷

A Munkásőrség Országos Parancsnoksága 1977-ben vendégül látta az Angolai Népi Védelmi Szövetség (ODB) küldöttségét, majd 1978-ban Luandában jelentős fegyverekből álló szállítmány átadására került sor.⁸⁸ 1978 márciusában újabb négynapos tapasztalatcserére fogadta Papp Árpád az ODP öttagú küldöttségét, Paiva Domingos da Silva vezetésével. Meglátogatták a Munkásőr Parancsnoki Iskolát, megtekintet-

⁸² Angolai vöröskeresztes vezető megyénkben. *Békés Megyei Népiújság*, 35. évf. 253. sz. 1980. október 28. 1.

⁸³ Segít a Vöröskereszt. *Magyar Hírlap*, 13. évf. 296. sz. 1980. december 18. 13.

⁸⁴ Ruhagyűjtési akció. *Népiújság*, 38. évf. 232. sz. 1983. október 1. 3.; Ruhagyűjtési akció. *Dunántúli Napló*, 40. évf. 268. sz. 1983. szeptember 28. 5.

⁸⁵ Befejeződött a Magyar Vöröskereszt országos ruhagyűjtési akciója. *Népiújság*, (38.) 253. sz. 1983. október 26. 2.

⁸⁶ Angolai vöröskeresztesek látogatása. *Népszabadság*, 42. évf. 170. sz. 1984. július 21. 21.

⁸⁷ Apróságok a konzervgyárból. *Élelmészeti dolgozó*, 77. évf. 9. sz. 1984. szeptember 1. 3.

⁸⁸ Apáti Sándor: i. m. 224.

ték az előadótermeket, majd óralátogatáson is részt vettek. Veszprém megyében Sári Sándor megyei parancsnok ismertette a kiképzés részleteit, Tóth László egységparancsnok pedig tájékoztatta a delegációt a budapesti munkásörök tevékenységéről. Ezután a vendégek megtekintették az elhelyezési körletet és a Szerszámgépgyár üzemét. Az angolai vendégeket fogadta dr. Berecz János, az MSZMP KB Külügyi Osztályának vezetője, a Ferihegyi repülőtérén pedig az országos parancsnok helyettese búcsúztatta az ODP delegációját.⁸⁹

1981-ben ötnapos baráti látogatást tett az Angolai Népi Védelmi Szervezet nyolctagú küldöttsége, akik a Munkásörök fővárosi helyzetét tanulmányozták, majd megtekintették az egyik egység kiképzését.⁹⁰ A piliscsabai lőtéren tapasztalatokat szerezhettek a munkásörök fegyverkezési jártasságáról, majd üzemlátogatásokon vettek részt a Budapesti Rádiótechnikai Gyárban, a Mezőhegyesi Mezőgazdasági Kombinátban és a Békéscsabai Kötöttárugyárban. Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében tájékoztatást kaptak a megye munkásöreinek tevékenységéről, majd meglátogattak egy almaültetvényt és egy modern sertéstelepet.⁹¹

Az MSZMP meghívására érkezett hazánkba 1985-ben Antonio dos Santos Neto, az MPLA–Munkapárt Központi Bizottsága osztályvezetőjének delegációja. Borbély Sándor, a Munkásörök országos parancsnoka a szervezet működéséről és szerepéről tájékoztatta a vendégeket, majd a Munkásöröket bemutató propagandafilmekeket vetítettek.⁹²

1982. október 8-án a Magyar Írók Szövetsége és az Angolai Írószövetség között együttműködési megállapodást írt alá Jovánovics Miklós és Antonio Cardoso. Ekkor intenzívvé vált az angolai írókkal való kapcsolatot; Agostinho Neto költeményei is megjelentek magyar fordításban.⁹³ Gulyás András nagykövet a vele készített interjúban elmesélte, hogy a rendkívüli állapotok miatt a luandai magyar nagykövetség úszómecénájának vizét véstartaléknak tekintették vízkimaradások esetére. A Petőfi-évforduló kapcsán az Angolai Írószövetségben 1985-ben magyar irodalmi estet szerveztek „A néppel tűzön-vízen át” címmel. Ezen a Rózsa Zoltán professzor által kezdeményezett irodalmi antológia portugál nyelvű versfordításait szerették volna bemutatni. Az Írószövetség elnöke kétségbeesve telefonált, hogy nincs villany a székházban, így le kell mondani a rendezvényt. Ekkor jött a mentő ötlet: a nagykövetségről odaszál-

⁸⁹ A Munkásörök vendége volt az Angolai Népi Védelmi Szervezet küldöttsége. *Munkásörök*, 34. évf. 77. sz. 1978. április 1. 3.

⁹⁰ *Esti Hírlap*, 26. évf. 87. sz. 1981. április 14. 10.

⁹¹ Angolai vendégeink. *Munkásörök*, 24. évf. 6. sz. 1981. május 1. 19.

⁹² Angolai pártdelegáció. *Munkásörök*, 28. évf. 11. sz. 1985. november 1. 2.

⁹³ Napi Krónika. *Magyar Nemzet*, 38. évf. 237. sz. 1982. október 9. 6.

lítottak egy hordozható generátort, így megoldódott az áramhiány, és sikeresen megtartották az irodalmi programot.⁹⁴

1980-ban az Angolai Nőszövetség küldöttsége érkezett a Magyar Nők Országos Tanácsa meghívására Angela Lupuka vezetésével. A néhány napos tartózkodás alatt megtekintettek több üzemegységet, és a Háziipari Szövetkezetek tevékenységét is érdeklődve tanulmányozták. Velük egy időben tartózkodott Budapesten a Pán-Ciprusi Nőszövetség küldöttsége, Evenula Kacuridu vezetésével, akik ipari üzemekbe, valamint mezőgazdasági termelőszövetkezetekbe is ellátogattak.⁹⁵ Maria Mambó Café vezetésével 1981-ben az Angolai Nők Szervezete országos bizottsága tagjának vezetésével kéttagú delegáció érkezett Budapestre,⁹⁶ akik eszmecsere-t folytattak a Magyar Nők Országos Tanácsának vezetőivel, és tanulmányozták az üzemekben a dolgozó nők munkakörülményeit.⁹⁷ 1983. március 2–8. között Németi Irén, a Nők Lapja főszerkesztője, és a Magyar Nők Országos Tanácsa elnökségének tagjai vettek részt az Angolai Nőszervezet első kongresszusán Luandában.⁹⁸

1975 májusában az MPLA ifjúsági szervezete, a JMPLA delegációja először látogatott Magyarországra a Demokratikus Ifjúsági Világszövetség meghívására, és kétoldalú tárgyalásokat folytattak a KISZ-szel. 1981-ben Manuel Gonçalves Muandumba első titkár vezetésével a 6–14 év közötti gyermekek számára létrehozott Agostinho Neto Úttörőcsapat delegációja töltött el néhány napot Magyarországon.⁹⁹ 1986 májusában a JMPLA KB küldöttsége érkezett Angela Bragança másodtitkár vezetésével egy nukleáris szolidaritási akció keretében. 1987 áprilisában pedig a KISZ KB egyik tagja vezette delegáció vett részt az JMPLA II. kongresszusán.¹⁰⁰ 1988. augusztus 21. és 25. között a Magyar Kommunista Ifjúsági Szövetség meghívására hazánkban tartózkodott az MPLA–Munkapárt Ifjúsági Szervezetének delegációja Francisco Bartolomeu első titkár vezetésével. Őket Györke József, az MSZMP KB külügyi osztályának helyettes vezetője, Jakab Sándor, a Magyar Szolidaritási Bizottság elnöke és Barabás Miklós, az Országos Béketanács főtítkára fogadta.¹⁰¹ A Szakszervezetek Országos Tanácsa (SZOT) vendégeként 1981. február 26. és március 4. között járt Budapesten az Angolai Dolgozók Országos Szövetsége (UNTA) küldöttsége, hogy információt gyűjtsön a

⁹⁴ Interjú Gulyás András nagykövettel, 2024. április 15.

⁹⁵ *Magyar Nemzet*, 36. évf. 124. sz. 1980. május 29. 8.

⁹⁶ *Közélet. Népszava*, 109. évf. 93. sz. 1981. április 22. 5.

⁹⁷ Napi krónika: Angolai nőküldöttség. *Magyar Nemzet*, 36. évf. 93. sz. 1981. április 22. 6.

⁹⁸ *Közélet. Népszava*, 111. évf. 50. sz. 1983. március 1. 5.

⁹⁹ Angolai úttörők Magyarországon. *Magyar Ifjúság*, 25. évf. 17. sz. 1981. április 24. 5.

¹⁰⁰ MNL OL Kulturális együttműködés (1988) MSZMP KB Külügyi Bizottság iratai M-KS 288. f. 32/1988/29. ö.e. Angola/1988/A 59.

¹⁰¹ Angolai ifjúsági küldöttség hazánkban. *Népszabadság*, 46. évf. 204. sz. 1988. augusztus 26. 5.

SZOT és egyes szakszervezetek tevékenységéről.¹⁰² 1985. február 26. és március 4. között újabb delegáció érkezett, amely a magyar szakszervezetek termelést segítő tevékenységét tanulmányozta.¹⁰³

Katonai együttműködés

A Honvédelmi Minisztérium és a Magyar Néphadsereg intenzív kapcsolatokat ápol az angolai védelmi tárccal, ennek részét képezte delegációk küldése és fogadása. 1979 márciusában Oláh István honvédelmi miniszterhelyettes, vezérkari főnök megbeszélést folytatott a FAPLA vezetőivel, ahol a két hadsereg közötti együttműködés aláírására is sor került. Az év augusztusában N'dozi honvédelmi miniszterhelyettes vizsgálta a látogatást.¹⁰⁴ 1981 áprilisában Paiva Domingos da Silva, angolai honvédelmi miniszterhelyettes Szabolcs-Szatmár-Bereg megyébe látogatott, és a környék élelmiszeriparával ismerkedett.¹⁰⁵ Czinege Lajos honvédelmi miniszter katonai delegáció élén 1982. október 19. és november 2. között baráti látogatást tett Angolában, Bissau-Guineában és Líbiában a Magyar Néphadsereg tábornokai kíséretében. Tárgyalásokat folytatott Pedro Maria Tonha (Pedalé) ezredessel, honvédelmi miniszterrel az együttműködés lehetőségeiről. A megbeszéléseken az angolai vezérkar tisztjei, illetve magyar részről Kolesza Sándor nagykövet is jelen voltak. Megkoszorúzták Agostinho Neto szarkofágját, ellátogattak a Népi Haditengerészet Parancsnokságára, ahol Antonio Orlog parancsnok fogadta a küldöttséget. A bázison megtekintették a híradó-, a navigációs és a politikai kabinetet. A Luandához közeli Központi Híradó Iskolában Avelino Luis de Costa iskolaparancsnok a tanintézet életéről adott elő a résztvevőknek. A látogatás végén Czinege Lajos szép csapatzászlót ajándékozott az iskolának, majd a delegációt elutazása előtt fogadta José Eduardo dos Santos, az Angolai Népi Köztársaság és az MPLA–Munkapárt elnöke, aki mint a fegyveres erők főparancsnoka volt jelen.¹⁰⁶ 1982 októberében Luandában Magyarország és Angola honvédelmi miniszterei okmányban rögzítették a Magyar Néphadsereg és az Angolai Népi Felszabadító Fegyveres Erők (FAPLA) közötti kapcsolatokat szabályozó alapdokumentumot.¹⁰⁷ Magyarország számos esetben nyújtott kato-

¹⁰² Angolai szakszervezeti küldöttség látogatása. *Magyar Hírlap*, 14. évf. 54. sz. 1981. március 5. 4.

¹⁰³ Angolai szakszervezeti delegáció Magyarországon. *Népszava*, 113. évf. 53. sz. 1985. március 5. 5.

¹⁰⁴ Apáti Sándor i. m. 223.

¹⁰⁵ Magyar–angolai baráti találkozó. *Népszava*, 109. évf. 90. sz. 1981. április 17. 5.

¹⁰⁶ Az együttműködés és a barátság erősítéséért. *Néphadsereg*, 35. évf. 28. sz. 1982. július 10. 5.

¹⁰⁷ MNL OL Tájékoztató a magyar–angolai belügyi kapcsolatokról (1985) MSZMP KB Külügyi Bizottság iratai M-KS 288. f. 32/1985/12. ő.e. 1985/A Angola 60.

nai segítyt. Az 1983. évi 210 millió forint segély például olyan kritikus katonai helyzetben érkezett, hogy a belőle vásárolt haditechnikai eszközöket azonnal a frontra küldték, ezzel jelentősen befolyásolva a harcok kimenetelét. 1983-tól kezdve több angolai katonatisztet fogadott Magyarország gyógykezelésre. Kölcsönös csereüldtetési egyezményre azonban nem kerülhetett sor, mivel az angolai fél ekkor még nem volt felkészülve a fogadásra.¹⁰⁸

Fél évvel később, 1983. április 25-én baráti látogatásra érkezett hazánkba Pedro Maria Tonha (Pedalé) honvédelmi miniszter, akit a Ferihegyi repülőtéren Czinege Lajos honvédelmi miniszter és Oláh István vezérkari főnök fogadott. A delegáció megérkezését követően a Hősök terén megkoszorúzta a Magyar Hősök Emlékművét, majd a gellérthegyi Felszabadulási Emlékműnél is tiszteletét tette. Este a Magyar Néphadsereg Művelődési Házában Czinege Lajos honvédelmi miniszter vacsorát adott a delegáció tiszteletére. A tárgyalások során elsősorban a közös ellenség elleni harcon, illetve a két ország közötti katonai együttműködés fejlesztésén volt a hangsúly.¹⁰⁹ 1984-ben a Magyar Néphadsereg futballválogatottja vendégszerepelt Angolában. A csapat gerincét a miskolci Honvéd SE adta, Orosz István edző irányításával. Az edző elmondta, hogy Angolában mindössze két külföldi edző dolgozik: egy argentin és egy jugoszláv. A helyi bajnokság márciustól októberig tart, mivel a téli időszakban nem lehet meccset játszani a nagy hőség és a magas páratartalom miatt. Luandában csak egyetlen nagyobb stadion található, ezért az összes fontosabb meccset ott kénytelenek játszani; pénteken, szombaton és vasárnap is rendeznek találkozókat. Az angolai játékosok szerint jó felépítésűek, gyorsak, ügyesek, kiválóan kezelik a labdát, csak a csapatjátékukat kellene fejleszteni. Egyéb népszerű sportágak Angolában az atlétika, a kosárlabda és az „elit” által művelt tenisz voltak.¹¹⁰ 1988-ban katonai újságírókat fogadott tapasztalatcsere céljából a *Néphadsereg* című lap szerkesztősége. A delegáció tagjai voltak Adriano João Sebastião százados, a sajtóosztály vezetője és Silvestre Gustavo százados, a hadsereg lapja, a *Reunião Dos Combatentes* szerkesztője. Hatnapos tartózkodásuk alatt felkerestek több alakulatot, és értékes tapasztalatokkal tértek haza.

¹⁰⁸ Uo. 60–61.

¹⁰⁹ Angolai katonai küldöttség hazánkban. *Néphadsereg*, 41. évf. 101. sz. 1983. április 30. 2

¹¹⁰ „Gyorsak, ügyesek, kitűnően kezelik a labdát.” *Észak-Magyarország*, 40. évf. 212. sz. 1984. szeptember 9. 7.

Összegzés

Az egykori gyarmatokkal való kapcsolatépítés létérdeke volt a szocialista blokk összes országának, köztük hazánknak is, ideológiai okokból (marxizmus–leninizmus) és a devizabevételekhez való hozzáférés miatt. Magyarországnak új piacokra és nyersanyagokra, Angolának pedig szakértői segítségre és infrastruktúra kiépítésére volt szüksége. Kutatásaim során a hidegháború alatti globális történelem kontextusába ágyazva, a hiányzó primer források feltárásával és egykori szakértőkkel készített interjúkon keresztül próbáltam életszerűvé tenni a kapcsolatok történetét. A jövőben az Angolai Külügyminisztérium levéltári iratanyagának elemzését is szeretném elvégezni, és fontosnak tartom szakértőkkel további oral history interjúk készítését. Köszönettel tartozom Gulyás András egykori angolai nagykövetnek és Tóth Géza nyugdíjas mérnöknek kutatásaimhoz nyújtott tanácsaikért, illetve korabeli fényképanyagaikért. További interjúalanyok felkutatása, hiánypótló emlékeik rögzítése, régi dokumentumaik, fényképeik, esetleg filmfelvételeik digitalizálása nagyon lényeges, hiszen elsősorban így bővíthető a megkezdett kutatás.

KÖNYVISMERTETÉSEK

Liliya Berezhnaya (ed.): Icons In-Between. Eastern Christian Art from Border Areas (Belarus, Ukraine, Romania, Western Balkans, Greece) Recklinghausen, 2025. 132 o.

Földvári Katalin

Közvetítő ikonok, keleti keresztény művészet a határterületekről (Fehéroroszország, Ukrajna, Románia, Nyugat-Balkán, Görögország) címmel nyílt kiállítás 2025. január 26-án a recklinghauseni Ikonmúzeumban. A tárlat az Osztrák Tudományos Akadémia Habsburg- és Balkánkutató Intézete „*Ortodoxiák és politika: A 17. század közepének vallási reformjai Kelet- és Délkelet-Európában*” (ORTHOPOL) című ERC (European Research Council) projektjének részeként jött létre. Ez a kutatás a kora újkori vallási reformok egymással összefüggő perspektíváját nyújtja, melyek törésvonalai napjainkban is nyilvánvalók. A tizenhetedik században a vallási változások szele példátlan intenzitással söpört végig az ortodox kereszténységen. Míg a tudósok széles körben elismerik az ellentmondásos moszkvai pátriárka, Nikon (†1681) által vezetett reformok kulcsszerepét, e reformok okai és következményei továbbra is vitákat váltanak ki. A projekt keretében végzett kutatás elsődleges célja a vizsgálat hatókörének kiterjesztése a Görögország, Olaszország, Hollandia, Románia és Oroszország levéltáraiban található kiadatlan szövegek elemzésével. Tekintettel az elemzés fókuszában lévő jelenségek sokrétűségére, a projekt egy olyan analitikai modellt javasol, amely hangsúlyozza a moszkvai, ruszin (kora újkori ukrán és belarusz), román és görög ortodox reformáramlatok sajátosságait, ellentéteit és összefüggéseit. Ez a megközelítés történelmi, teológiai és nyelvészeti eszközöket ötvöz a kora újkori vallás-, intézmény- és kultúrtörténet olyan kulcsfontosságú témáinak tárgyalására, mint a konfesszionalizáció, a politika szerepe a „helyes hit” (mint kulturális rendszer) alakításában, vagy a hagyomány és az innováció között kialakult feszültség. Ebben a kontextusban a vizuális ábrázolásnak kulcsszerepe volt: a képek nemcsak tükrözték a kor vallási vitáit, hanem aktívan formálták is azokat. Jelen katalógus által az Olvasó elé tárt kiállítás a vizuális kultúra azon különböző elemeit mutatja be, ame-

lyek ezekkel az összetett történelmi folyamatokkal kapcsolatba kerültek, és befolyásolták azokat. Az ORTHPOL Projekt számos tagja hozzájárult a kiállítás és a hozzá készült, angol nyelvű katalógus¹ elkészítéséhez: Dr. Liliya Berezhnaya, Dr. Ana Dumitran, Dr. Grigor Boykov, valamint Prof. Vera Tchentsova. A kiállított tárgyakat ismertető kiadványt Dr. Liliya Berezhnaya, a kiállítás kurátora szerkesztette.

Ahogy Dr. Lutz Rickelt, a recklinghauseni Ikonmúzeum igazgatója fogalmaz a kiállítás katalógusához írt köszöntőjében, az ikonok fontos áthidaló funkciója az, hogy a keleti egyházak lényegét, hagyományait érthetővé tegyék nemcsak az ortodox hívők, hanem a nyugati, világi közönség számára is, amely hasonló tárlatokon és múzeumokban kerül kapcsolatba az ikonokkal. Ezen alkotások további áthidaló funkciója abban a közvetítő szerepben nyilvánul meg, amely a mennyei és a földi világ közt teremt kapcsolatot. Jelen kiállítás az ikonok egy másik, hidat alkotó szerepére világít rá: Kelet és Nyugat, az Orosz, a Habsburg és az Oszmán Birodalom határvidékén az ikonok ikonográfiai modellek, teológiai eszmék és liturgikus gyakorlatok közvetítésének médiumaivá váltak.

A kiállítás a keleti keresztény művészet harminckilenc olyan remekművét mutatja be, amelyek közül sokat még soha nem állítottak ki Németországban. A tárlat számára kiválasztott tárgyak körülbelül fele a németországi Recklinghausen Ikonmúzeum gyűjteményéből, három a holland kampeni Ikonmúzeumból, egy a németországi Würzburgi Egyházmegye Művészeti Gyűjteményéből, egy pedig az észtsországi tallinni Orosz Ikonmúzeumból (Gunnar Savisaar gyűjteménye) származik. A fennmaradó alkotások németországi magángyűjtemények részét képezik. Minden ikon és kegytárgy egy olyan történetet mesél el, amely megtestesíti a kiállítás koncepcióját.

A kiállítás ötlete a keresztény művészet és a kelet-európai határ régiók iránti érdeklődésből fakadt. A tárlat elsődleges célja az volt, hogy összekapcsolja ezt a két területet, és feltárja a keleti és nyugati ikonográfiai hagyományok egymásra hatásának sokrétű változatait. A másik cél a keleti keresztény művészet bemutatása volt, amely a nyugati közönség számára ismerősen hat, hiszen a katolikus és protestáns templomokban gyakran láthatók hasonló ikonográfiai programok. A kiállítás ezen túlmenően a keresztény ikonográfia közös gyökereit, a hagyományok metszéspontjait, a sajátos keleti keresztény ikonográfiai központok kialakulását és az ezeket összekötő hálózatokat igyekszik bemutatni egy hosszú történelmi periódus során. Ezen túlmenően a kiállítás foglalkozik a szakrális ábrázolás muszlim formáival való érintkezésekkel. A tárlat és a jelen katalógus túlmutatnak a hagyományos történetírói megközelítéseken, példákat

¹ A katalógus e-book formátumban is elérhető: <https://works.hcommons.org/record-s/8gpf9-fxb87>. (letöltés dátuma: 2025. 07. 15.)

hozva a kulturális transzferre, a „kétértelműségekre” és a metszéspontokra. Ahelyett, hogy a premodern és modern nyugatiasodás egyirányú folyamataira összpontosítanának, az alkalmazkodásra, az eklekticismusra, a kölcsönhatásokra és a cirkulációra helyezik a hangsúlyt. Továbbá rávilágítanak a felekezeti és vallási határok képlékenységeire az ikonográfiában, beleértve az iszlám vizuális hagyományokkal való metszéspontokat is.

A kiállított műalkotások származási területeit tekintve a tárlat az Orosz, Habsburg és Oszmán Birodalom határ régióira összpontosít, a tizenötödik század végétől a huszadik század elejéig terjedő időszakból. Ezek a változó határokkal rendelkező területek az évszázadok során számos modern kelet- és délkelet-európai ország részeit felölelték. A három birodalom terjeszkedett, versengett egymással és külső ellenségekkel a területek és a lakosság feletti ellenőrzésért, mely folyamatok során „köztes tereket” hoztak létre. Kihívást jelent ezeknek a „kétértelmű területeknek” a meghatározása: jobban leírhatók a csere és kulturális transzfer fogalmaival, mint a központ és periféria definícióival. E régiók közös jellemzője a határvidék jelensége, melyet a történeti és antropológiai tanulmányokban többek között olyan kifejezésekkel definiálnak, mint a kulturális hibriditás, a szinkretizmus vagy a pluralizmus. Bár ezek a meghatározások pontatlanok lehetnek, az ún. kontaktzónákon belüli több kultúrához való tartozásra utalnak, mely területeket kommunikációs régióknak is nevezik, utalva arra, hogy a térségen belüli interakció intenzívebb, mint a kifelé irányuló. A kontaktzónák koncepciója, az ikonográfiai központokra és a csere hálózataira való összpontosítás központi szerepet játszik a *Közvetítő ikonok, keleti keresztény művészet a határterületekről* című tárlat alapját képező projektben.

Az idők folyamán a „befolyási övezetek” éppúgy fejlődtek, mint a „fogadásra való nyitottság” földrajzi kiterjedése. A tizenötödik század végén és a tizenhetedik század közepén a krétai és dalmát ikonográfia kiemelkedően felmutatta ezeket a vonásokat. A későbbi periódusokban az ukrán, fehérorosz, lengyel, havasi, moldvai és erdélyi iskolák vették át ezt a szerepet, majd a bolgár, szerb és néhány orosz ikonográfiai hagyomány járult hozzá ehhez a köztes állapothoz. A hatalmas földrajzi kiterjedés miatt a bemutatásra kerülő tárgyak gondos kiválasztási folyamaton estek át. Ennek eredményeként a kiállítás olyan régiókat ismertet, mint Görögország (különösen Korfu, Kréta, a Jón-szigetek többi része és Görögország szárazföldi részének egyes részei), a Nyugat-Balkán, Románia (Erdély, Havasalföld és a történelmi Moldva), Ukrajna és Fehéroroszország. Számos határzóna kimaradt, például a modern Lengyelország, Magyarország, a balti és néhány balkáni állam, a Kaukázus, valamint a mai Orosz Föderáció egyes területei. Mindazonáltal a kiállított keleti keresztény ikonok és kegytárgyak jól illusztrálják ennek a „köztes ikonográfiának” a főbb jellemzőit. Más szakrális művészeti formák, mint a könyv-

villusztrációk, textilek és az építészet, kívül estek a kiállítás keretein. A tárlat létrehozói elsősorban az ortodox és bizonyos mértékben a görög-katolikus művészetre összpontosítottak, kizárva az óhitű ikonográfia különféle megnyilvánulásait, melyek szintén elterjedtek voltak a határvidéken a bemutatott időszakban.

A kiállítás a kulturális transzfert, valamint a felekezetközi, a felekezeten átlépő és a felekezeti „kétértelműség” különféle megnyilvánulásait tükrözi a keleti egyház ikonográfiájának kontextusában. Mindez nagyjából két fő témába sorolható:

1. a) *„Idegen” felekezetekből származó ikonográfiai minták felekezetközi integrációja:* A kiállítás első részében az 1-től 16-ig terjedő katalógusszámok alatt felsorolt ikonok láthatók. E képek többsége a hagyományos katolikus ikonográfiai témákat ötvözi a bizánci ikonográfiai formák keretrendszerével. Az inspiráció pontos forrásai azonban néha nem egyértelműek. Például a Pietà (kat. 1.) esetében a hatás a velencei uralom alatt álló területekre hozott katolikus, festett ábrázolásokból származhat. Hasonlóképpen Krisztus feltámadásának / Szent Miklósnak és Demetriusnak az ábrázolása (kat. 8.) egy Nyugat-Európából származó hagyományos katolikus kompozíciót tükröz, amelyet már a 16. században beolvasztottak az ortodox ikonográfiába velencei–görög környezetben. Néhány esetben azonban pontosan ismerjük a keleti keresztény ikonfestők ihletforrását. A kiállítás egyik legismertebb forrása Leonardo da Vinci híres festménye, amely alapul szolgált az erdélyi ikonkészítőnek, Aurel Rodean of Laznak az *Utolsó vacsora* (kat. 16.) című ikonja megtervezéséhez. Néhány nyugati (többnyire holland és német) kora újkori metsző alkotásai különösen népszerűek voltak a birodalmi határvidék keleti keresztény ikonfestői körében.

1. b) *„Idegen” teológiai elemek és rituálék átvétele:* A felekezetköziség nem maradt meg csupán az ikonográfiai adaptációk szintjén, hiszen a határvidéki keleti keresztény művészet gyakran mutatott nyitottságot a látszólag „idegen” teológiai elemek és rituálék beépítésére. Valószínűleg az egyik legszembetűnőbb példa erre az átvitelre a lelkek halál utáni szenvedésének kérdését érintette, de a katalógus számos más példát is bemutat erre a felekezetköziségre, melyet az erdélyi Mária megkoronázása (kat. 15.), Jézus Krisztus, az igazi szőlőtő (kat. 14.), Jézus Szent Szíve (kat. 12.) és végül a Szűz Szeplőtelen Szíve (kat. 1.) ikonok illusztrálnak. Az „idegen” teológiai elemek és rituálék keleti keresztény ikonográfiába való beépítésének másik példáit két erdélyi üvegikon képviseli ezen a kiállításon: Jézus Szent Szíve (kat. 12.) és Szűz Mária Szeplőtelen Szíve (kat. 13.).

2. a) *A szent, csodatevő tárgyak felekezeten átívelő, közös tisztelete:* A katalógus második része a 17–39. számú ikonokat mutatja be. Az ukrán történész, Natalia Yakovenko a ruszin csodálatos Theotokos-ikonról szóló könyvében megállapítja, hogy a csodatevőnek tartott ikonok-

hoz tett zarándoklatok beszámolóí egy másfajta perspektívát tárnak fel, melyben a csodák erejébe vetett hit egyesítette azokat, akik ezt megtagasztalták. Yakovenko az egyes kegyképek népszerűségét vizsgálva különbséget tett helyi, regionális és régiók feletti tisztelet között. A katalógus számos, az utolsó kategóriába tartozó Istenszülő-ikont sorol fel, mint a pocsajevi Istenszülő (kat. 24.) és a częstochowai Szűzanya ikonja (kat. 30.). Más ábrázolások a késő gótikus olasz Madonna-ikonográfiát másolták (pl. Madre della Consolazione, kat. 17.; Eleousa Dexiokratousa, kat. 18.), így alkalmasak voltak arra, hogy a határvidékek katolikus templomaiban tiszteljék őket. Az ebben a csoportban található kijevi és athoszi ikonok szintén régiókon átívelő kultuszokat képviselnek (pl. fájdalom anyja Ahtyrskaja-/Ohtyrska-ikon, kat. 21.). Végül a Keleten és Nyugaton egyaránt tisztelt szentek ikonjai prezentálják a felekezeteket átlépő áhítat formáit (Szent Borbála feje, kat. 35.; Szent Mihály arkangyal, kat. 36.; Szent György négy szenttel megöli a sárkányt [triptichon], kat. 38.; és Szent Demetriosz lovon négy szenttel [triptichon], kat. 39.).

2. b) *A katolikus szenttisztelet „orientalizációja”*: A keleti keresztény ikonok között találunk olyanokat, melyeket a nyugati hagyományon belül is tisztelet övezett. Bár ez különösen a határvidékekre igaz, a császári fővárosban is tetten érhető ez a gyakorlat. A Habsburg–oszmán határvidékről származó, ma Bécs központi katolikus templomaiban található tizenhetedik századi keleti keresztény ikonok kiemelkedő példái a posztbizánci művészet nyugati befogadásának. A keleti keresztény ikonokat már a tizennyolcadik században a katolikus Mária-képekkel egyenrangú kegyképeknek tekintették, amint azt a Thomas Ertl *Austria Mariana* (1735) című művében megjelent, Bécsről készült tizenegy Mária-kegyképet ábrázoló térkép is bizonyítja. Ilyen a Krétáról származó, a bécsi 1697-es pestisjárvány idején történt csodás gyógyulásokról híres Maria Candia-ikon (1672), illetve az 1697-ben Bécsbe szállított eredeti pócsi kegykép, melyhez a zentai győzelem kapcsolódik. Mindkét kegykép, a Hodegetria ikonográfiai típust követve, a Szűzanya védelmező szerepét tükrözi, amelyet különösen a Habsburg-dinasztia kedvelt. A Hodegetria Portaitissa ikonográfiai típusba tartozó Istenszülő-ikonon, a megszokott ikonográfiai sémától eltérően, nem dekoratív virágelemek láthatók, hanem több, szenteket ábrázoló medállal lett díszítve. Figyelemre méltó, hogy ezeket a szenteket mind a katolikus, mind az ortodox egyház tiszteli. Az ikon a két keresztény felekezet közös pontját a határterületeken található közös egyházi ünnepek ábrázolásán (Krisztus születése, keresztelése, mennybemenetele, színéváltozása, feltámadása, temetése) keresztül is szemlélteti. Még a feliratok is elmoszák a felekezetek közti határokat: az Istenszülő görög nevein kívül minden más utalás latinul szerepel. Az ikon legszokatlanabb aspektusa mégis a császári pár ábrázolása, amely valószínűleg a korabeli metszetekből származik. Egy másik figyelem-

re méltó jellemző az ikon Habsburg heraldikai szimbólumokkal való kiegészítése, amelyek nemcsak az alsó részen találhatók a címerrel és a két koronával, hanem az ív oszlopain is, barokk sablonok szerint stilizálva. A bécsi Hofburg ikonja tehát lenyűgöző példája az ikonográfiai hagyományok, valamint a határvidékekről származó keleti ortodox művészet és a Habsburg katolicizmus kölcsönös hatásainak a 17. század végén és a 20. század elején. Mindhárom fent említett bécsi keleti keresztény ikont mennyei védelmezőnek tekintették a kora újkori oszmán háborúk, járványok idején.

A kiállítás és így a katalógus is e két, kronológiai sorrendbe helyezett fő téma köré szerveződik.

A kolostorok kulcsfontosságúak voltak ezeknek a kultuszoknak a terjesztésében. Mivel csodatevő ikonokat birtokoltak, olyan zarándokhelyekké váltak, amelyeket a katolikus és az ortodox keresztények egyaránt látogattak. A zarándokok emléktárgyakat vittek haza, terjesztve a kultuszt a felekezeti határokon át. A kiállítás ennek illusztrálására az Athosz-hegyről származó, korábban zarándokok tulajdonát képező emléktárgyakat is bemutat.

A kolostorok között a tárlaton különös figyelmet kap Kijev, ahol a Kijevi-barlangi lavra, az ortodoxia egyik legjelentősebb spirituális központja található. Kijev feltehetően egy valóban „felekezetközi” ereklyét is őriz: Szent Borbála fejét, aki Keleten és Nyugaton egyaránt kulcsfontosságú szent. A kiállításon egy Szent Borbálát ábrázoló zarándoklat-emléktárgy is látható. Történelmi források megerősítik a kijevi Szent Borbála-ereklyék felekezetközi tiszteletét: római katolikusok, görögkatolikusok és ortodox keresztények mind Kijevbe jöttek, hogy imádkozzanak előttük. Ez a kultusz jelentősen hozzájárult Kijev – mint jelentős keresztény központ, az „Új Jeruzsálem” – hírnevéhez.

Végül néhány kiállítási tárgy az iszlámmal való, ritkán ábrázolt ikonográfiai interakciót mutatja be. Ilyen például az Aitóliai Szent Kozma, az Új Mártír ikonja, valamint a mecsetek és minaretek kivételesen részletes ábrázolása a *Caesareai Nagy Bazil életrajzi jelenetekkel* című ikonon (diptichon).

A kiállítás a keleti egyházművészet művészi sokszínűségét és integratív potenciálját egyaránt illusztrálja. A *Közvetítő ikonok* az első ilyen jellegű kiállítás, amely a határmenti régiók vizuális kultúrájára összpontosít egy átfogó, összehasonlító keretrendszerben. A tárlat túllép az egyetlen országból vagy régióból származó tárgyakra való összpontosításon, ehelyett a régiók közötti kapcsolatokat hangsúlyozza, és bemutatja a „Kelet” és „Nyugat” közötti sokszínű kulturális interakciókat, amelyek a politikai és felekezeti megosztottság ellenére is fennmaradtak.

Philosophe Roux – A vörös hajú filozófus. Recenzió Nagy László, J.: Georges Politzer (1903–1942) a Szegedről indult filozófus. Mort pour la France című életrajzi kötetről. Szegedi Tudományegyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar, Szeged. 2023. 117 o.

Kornéli Beáta

J. Nagy László professzor kutatási területe elsősorban az arab országok, az iszlám civilizáció legújabbkori története, különös tekintettel a Magreb térségre, Algériára és Egyiptomra, továbbá a mediterrán térség és a keleti-blokk kulturális, politikai kapcsolatának vizsgálata. Ezért is különleges a Szegedi Tudományegyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar kiadásában, 2023-ban megjelent kötetének témaválasztása, amely a 20. század első felének francia szellemi és filozófiai életébe kalauzolja el az olvasót a magyar származású Georges Politzer kommunista gondolkodó életútján keresztül. Politzer, akit Franciaország német megszállása alatt, 1942-ben a Gestapo emberei a Mont Valérien-erődben végeztek ki, korai mártírhálálával a francia ellenállás egyik meghatározó alakjává vált. 1945-ben megkapta a posztumusz *Mort pour la France* kitüntetést, 1950-ben fia, Georges Politzer édesapja hőstettéért a francia belső ellenálláshoz való tartozást tanúsító dokumentumot vehette át magától de Gaulletől. 1999-ben Párizs 12. kerületében, ahol szülei utolsó bejelentett lakása volt utcát neveztek el róluk. Továbbá számos tanintézmény viseli Georges Politzer nevét országszerte. Ennek ellenére filozófiai, eszmétörténeti munkássága és a francia ellenállásban való részvétele idehaza alig ismert. Nem véletlen tehát J. Nagy László választása, hogy emléket állítson a francia haza, gondolkodás és kultúra vértanújának, ki-domborítva politikai tevékenységének bemutatását.

J. Nagy Lászlót a magyar nyelvű biográfia megírására Michael Politzer *Les trois morts de Georges Politzer* című könyve ösztönözte, illetve az a cél, hogy a korábbi visszaemlékezések életrajzi adatainak hibáit korrigálja és helyesen tegye közzé az érdeklődők számára. A kötet újdonsága, hogy nem csupán a filozófus pályafutását követi nyomon, hanem ezzel párhuzamosan nagy hangsúlyt fektet a két világháború közötti párizsi szellemi pezsgés, a kortársak bemutatására, továbbá a meghatározó történelmi események részletes ismertetésére, amelyek nélkül aligha lennének érthetőek Politzer filozófiai tételei és baloldali elköteleződése.

Politzer György 1903-ban született a mai Szlovákiában található Trsztenában, a család azonban hamarosan Nagyváradra költözött, amikor orvos édesapját kinevezték a szanatórium élére. Gyermekekora nem volt felhőtlen, és a nyomasztó családi légkör elől elmenekülve a szegedi Magyar Királyi Főgimnáziumba iratkozott be 1917-ben. Nagyon találó

a kötet címében szereplő – *Szegről indult filozófus* – meghatározás, hiszen ebben az időszakban találkozott először a baloldallal, a Tanácsköztársaság megalakulásával és bukásával egyidőben. A francia katonai megszállás alatt lévő Szegeden a fiatal Politzer aktív szerepet vállalt a forradalmi eseményekben, aminek következtében nem fejezhette be tanulmányait az alföldi városban. 1921 nyarán a budapesti Wagner Manó Gimnáziumban érettségizett. Még meg sem száradt a tinta a bizonyítványán és máris Párizs felé vette az irányt. A Sorbonne filozófia fakultására iratkozott be, amelyet sikeres tanári versenyvizsgával zárt 1925-ben. Egyetemi éve alatt különösen nagy hatást gyakorolt rá Immanuel Kant a német idealizmus megteremtője, a francia enciklopédisták Diderot, illetve Descartes. Tanári pályafutása mellett aktív szereplőjévé vált a francia szellemi életnek. Pierre Morhange költővel, Norbert Guterman fordítóval, Henri Lefebvre filozófussal, Georges Friedman szociológussal, illetve Paul Nizan újságíróval megalakították a *Philosophes* (Filozófusok) elnevezésű csoportot, aminek eredményeképp egy lázadó értelmiségi folyóiratot, a *Philosophiest* (Filozófiák) is útjára indították. Az első világháború borzalmai, a széthullott, gazdasági recesszióba süllyedt Európa traumája készítette őket arra, hogy elvessenek minden múltbéli értéket és teret adjanak egy radikális, társadalmi és szellemi megújulás megalapozásának. Politzer 1926-ban lefordította Friedrich Schelling *Filozófiai vizsgálódások az emberi szabadság lényegéről* című művét. 1928-ban publikálta *A pszichológia alapjainak kritikája* című munkáját, amelyben Freud pszichológiai elméletét veszi górcső alá. A francia egyetemi kiadó ezt a munkáját többször is kiadta, számos nyelvre fordították le, és sokáig a francia egyetemi tanári versenyvizsga tételei között szerepelt. Georges Politzer a konkrét emberrel foglalkozott, elmélete szerint az ember lényegében a saját konkrét cselekedete, és az elbeszélés, amit arról képes elmondani. Az emberek nem elvont lények, hanem mindenki a saját állandó drámáját, konfliktusainak sorozatát éli át. Politzer a filozófiájával előfutárává vált Jean-Paul Sartre egzisztencializmusának. A klasszikus és kortárs filozófusoknál nem talált megoldást az egzakt ember jelenkori problémáinak rendezésére, ezért arra a következtetésre jutott, hogy a hangsúlyt az elvont skolasztika helyett a konkrét cselekvésre kell helyeznie. Emiatt jelentkezett a kor legforradalmibb szervezetébe, a Francia Kommunista Pártba (FKP), amely 1930-ban fogadta tagjává. Ezzel a döntésével a társadalmi, politikai élet aktív szereplőjévé vált, azonban filozófiai, tudományos munkája viszont sajnálatos módon megszakadt. Az összes energiáját, tehetségét a francia kommunista eszmének és a párt által rá bízott feladatok teljesítésének szentelte. Ebben a szilárd elhatározásában a mind szélesebb körökben terjedő német radikális nacionalizmus és egy újabb világháború réme ösztökelte.

Adolf Hitlert, aki szétzúzta a belső ellenzéket és, nyíltan a versailles-i békerendszer megváltoztatására törekedett, mire válaszul a baloldali szimpatizánsok és a kommunista pártok egyre aktívabbá váltak Franciaországban. Ennek eredményeként az 1936-os francia parlamenti választásokon a szocialista Leon Blum és a baloldalt tömörítő Népfront alakíthatott kormányt. Ez a kabinet vezette be a fizetett szabadságot, a negyvenórás munkahetet, emelte 14 évre a tankötelezettséget, s választott be az adminisztráció tagjai közé nőket is, akik a parlamenti választásokon egyébként még nem rendelkeztek szavazati joggal. Politzer minden jelentős baloldali politikai rendezvényen részt vett, továbbá az FKP kiadványa a *Cahiers du bolchévisme* (Bolshevik füzetek) 1932 és 1939 között 30 publikációját közölte, amelyekben a gazdaságot, az 1929-ben kirobbant pénzügyi válságot, a frank helyzetét és a kommunista párt pénzügyi reformjavaslatait részletezte. A marxista eszmék sajtón keresztüli terjesztésén túl egy egészen forradalmi ötlet, a Munkásegyletem kidolgozásának és megvalósításának kulcsfigurájává vált. Kollégái a marxista filozófiából tarott előadásaiból 1945-ben egy kötetet szerkesztettek *Principes élémentaire de philosophie* (A filozófia alapelemei) címmel, amelyet később számos világnyelvre fordítottak le. Ahogy éleződött a nemzetközi helyzet Hitler közép-európai térhódításával, úgy bővültek a francia kommunista mozgalom, az FKP céljai is, hogy megállítsák a szélsőjobboldali előretörést. A náciizmus Európa-szerke egyre markánsabb jelenléte mély aggodalmat váltott ki Politzerből is. Úgy vélte, hogy Hitler térhódítását csak a Szovjetunió és a nyugat-európai demokráciák együttműködésén alapuló „nemzetközi népfront” tudja megállítani. Élete utolsó felvonását ennek a megvalósítására szentelte.

A Daladier-kormány 1939 szeptemberében törvényen kívül helyezte a Francia Kommunista Pártot és a hozzá köthető mintegy harminc társzervezetet. A kommunista képviselőket megfosztotta mandátumuktól, ezzel pedig kezdetét vette a kommunisták üldözése, letartóztatása, bíróság elé állítása és elítélése. 1940-ben Németország megszállta Franciaországot, a német kormánnyal kollaboráló Vichy-rendszer betiltotta a *La Pensée* folyóiratukat. Válaszul Jacques Solomon fizikus, Politzer és pár nappal később Jacques Decour író elkezdtek megszervezni az egyetemi ellenállást. *Université libre* (Szabad Egyetem) címmel illegális lapot szerkesztettek, terjesztettek s ezzel együtt ők maguk is illegalitásba vonultak. Az *Université libre* első száma 1940 novemberében készült el 1000 példányban. A lap gazdasági, politikai témákat, hazai és nemzetközi eseményeket elemzett, leleplezte a Pétain-rezsim antiszemitizmusát is. Politzer javaslatára a *La Pensée* folyóiratot *Pensée libre* címen indították újra, amelynek 1941 februári számában jelent meg Politzer egyik legfontosabb tanulmánya *Az obskurantizmus a 20. században* címmel. Az írás válság volt Alfred Rosenberg náci fajelméletére, Politzer szerint a filozófus

feladata nem a néptömegek átnevelése valamilyen ködös elmélet jegyében, hanem pont ellenkezőleg: a felvilágosítása egy olyan, konkrét eszmeszellemében, ami elválaszthatatlan a nemzetek szabadságáért és függetlenségéért folyó harctól. Az *Université libre*-t és a *Pensée libre*-t szerkesztő baloldali trió kérlelhetetlen volt a kollaboránsokkal és mindazokkal, akik kapcsolatban álltak a megszállókkal. A Vichy-kormány belügyminisztere, Pierre Pucheu 1941 októberében a rendőrségen belül speciális csoportot hozott létre a kommunisták üldözésére. Nyomdájukat hamarosan lefoglalta a Gestapo, a szerkesztőket Decourt, Solomont és Politzert 1942 februárjában letartóztatták. A vallatók a német tisztek ellen egyre sűrűbben merényleteket elkövető ellenállókról akartak információkat szerezni, azonban Politzerből semmilyen vallomást nem tudtak kicsikarni, ezért 1942. május 23-án a Mont-Valérien-erődben kivégezték.

J. Nagy László ezzel a kötettel méltó emléket állít a francia ellenállás kommunista gondolkodóinak egy olyan időszakban, amikor Politzer munkái Marx *Tőkéje* helyett sokkal inkább Adam Smith *A nemzetek gazdagsága* vagy Benedict Anderson *Elképzelte közösségek – Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről* című könyveit olvassuk, s egyre kevésbé értjük a múlt század eleji értelmiség pacifista, baloldali érzületét, küzdelmét és harcait, amellyel letették és megalapozták egy emberibb és élhetőbb jövő alapjait, amelyet ma jóléti társadalomnak nevezünk, s ami akkor még meglehetősen gyerekcipőben járt. Ezért is érdemes elővennünk és fellapoznunk a kötetet.

Egodokumentumok nyomában: Gyertyánffy István és Imre Sándor a 19–20. századi nőképről, feminizmusról és nőnevelésről. Szűts-Novák Rita: Mikro-(nő)történet. Gyertyánffy István és Imre Sándor egodokumentumai a 19–20. századi nőképről, feminizmusról és nőnevelésről. Gondolat Kiadó, Budapest. 2024. 201 o.

Maisch Patrícia

A neveléstörténeti kutatások forrástani megközelítésében az elmúlt bő két évtizedben jelentékenyebben tapasztalhatjuk a magánszféra műfajainak – naplók, levelezések és memoárok – megjelenését. Az egodokumentumok a kutatók segítségével szolgálnak, mikor a múlt, a mentalitástörténet és az egyén meglátásait és megéléseit kívánják nevelés- és társadalomtörténeti keretben elhelyezni. Ezek a kútfők „*olyasmiről tudósítják az utókort, amiről más források nem szólnak*,”¹ így vizsgálatukkal összeállítható egy emlékfoslányokból álló makronarratíva.² Különösen igaz ez a szemlélet a nőnevelés-történeti vizsgálatokra, amiket gyakorta befolyásol vagy – adott esetben – nehezít, hogy a történelmi emlékezet és annak formálói a (női) hagyatékokat, a történelem női dimenzióját hosszú ideig kevésbé vélték fontosnak – akár a megőrzés, akár a kutatás szempontjából. Szűts-Novák Rita legújabb (nő)nevelés-történeti eredményei a magánszféra dokumentumai felé fordulva, csaknem nyolcvan esztendő változásait két, a korszakban kiemelkedő pedagógus írásbeli hagyatékának feltárásával keretezi újra, s helyezi el nőneveléstörténeti kontextusban. A szerző *Gyertyánffy István és Imre Sándor nőképe és nőnevelési gondolatai*³ című doktori értekezésének átdolgozott és kibővített változata, *Mikro-(nő)történet. Gyertyánffy István és Imre Sándor egodokumentumai a 19–20. századi nőképről, feminizmusról és nőnevelésről* címmel a Gondolat Kiadó gondozásában jelent meg 2024-ben. Ugyan a kötet témamegjelölése szerint a kutatás Gyertyánffy István és Imre Sándor egodokumentumai vizsgálatának lenyomata, a könyv sokkal szélesebb forrás- és témabeli spektrumon világít rá a 19–20. század fordulójának és az 1900-as évek első évtizedeinek nőnevelés-történeti változásaira, összesen hét fejezet köré csoportosítva és szisztematizálva az eddigi és az új ismereteket. A könyv egyes fejezetei mintegy tanulmányláncolatként

¹ Gyáni Gábor (2019): Az ego-dokumentumok történetírói haszna. *Bárka*, 3. sz.

² Szűts-Novák Rita (2020): A mikrotörténelem szerepe a neveléstörténet-írásban: Imre Sándor (1877–1945) emlékezete. In: Karlovitz János Tibor – Torgyik Judit (szerk.): *Reflexiók néhány magyarországi pedagógia-releváns kontextusra*. International Research Institute, Komárno. 19–25.

³ Szűts-Novák Rita (2022): *Gyertyánffy István és Imre Sándor nőképe és nőnevelési gondolatai*. Doktori (PhD) értekezés. EKKÉ NTDI, Eger.

vezetik végig az olvasót, ennek megfelelően jelen könyvismertetés is ezt a struktúrát követi.

Az első fejezet (*Bevezetés. A téma- és címválasztás indoklása: művelődéstörténeti áttekintés a dualizmus társadalmi változásai, a metalitásváltás főbb vonásai és a két pedagógus rövid pályaképe mentén*) a korszak ismeretése mellett kitér a pedagógia helyére az újonnan kialakuló világrendben, melynek szerves elemét képezik a 19–20. század fordulóján egyre szélesebb vertikumon megjelenő reformpedagógiai irányzatok. A szerző e keretben helyezi el a kutatói fókuszában álló két pedagógust, illetve munkásságukat. Gyertyánffy István (1834–1930) mint a népiskolákat és tanítóképzőket külföldi minták mentén is tanulmányozó és ismerő pedagógus, a 19. század második felének kiemelkedő személyeként pedagógiai publicistaként is működött (a *Néptanítók Lapjának* szerkesztője 1874 és 1895 között), és tagja volt az Országos Közoktatási Tanácsnak (1878–1898). Nőnevelést érintő pedagógiai elveiben konzervatív nézeteket vallott, s az oktatás céljaként elsősorban a hagyományos női (honleányi) szerepekre való felkészítést vélte fontosnak. Imre Sándor (1877–1945) mint a fiatalabb pedagógusnemzedék képviselője, a 20. század egyik legmeghatározóbb pedagógiai gondolkodója. A tanítóképzés gyakorlati színterén éppoly jelentős tevékenységet folytatott, mint államtitkárként és a pedagógia egyetemi professzoraként. Nevelési eszméiben a nők magas szintű képzését és az értelmiségi pályákra való felkészítését szorgalmazta. A kötet azonban nem csupán Gyertyánffy és Imre, hanem a velük és tevékenységükkel kapcsolatban álló személyek és szervezetek működésébe is bepillantást enged. Ennélfogva a két pedagógus pályaképének egyes kiemelkedő pontjai a könyv későbbi, releváns részeiben fókuszáltabban és reflektáltabban is visszatérnek. A szerző áttekintő ismertetése szerint munkájának középpontjában „mindvégig Gyertyánffy István és Imre Sándor ismert nemzetnevelés fogalmának a neveléstörténet-írás számára eddig feltáratlan, a nőneveléssel, nőképpel és feminizmus hazai megjelenésével foglalkozó nézetei és módozatai állnak” (15. o.).

A kutatás célja című II. fejezet elsőként az emlékezőskultúra szerepéről értekezik, melyben a szerző a mikrohistorizáló eszközöket veszi sorra. A kutatási kérdések és előfeltevések mentén kirajzolódik, hogy az elemzés alá vont források elsősorban az egodokumentumok irányába fordulnak. Ezek közül is főként a két központi személy mind ez ideig feldolgozatlan és publikálatlan kéziratári anyagára, melyek között a hivatalos és a személyes levelezés, valamint a naplójegyzetek szerepelnek. A szerző felvetése szerint „Imre Sándor pedagógus és művelődéspolitikus kortársai-*val váltott hivatalos és személyes leveleinek szövegelemzésével értelmezhető legobjektívebben napjainkban a művelődéspolitikus pedagógiai munkássága*” (18. o.). A kiindulópontként megfogalmazott másik alapfelvetés szerint Gyertyánffy István és Imre Sándor „*eddig nem publikált és analizált kéz-*

iratainak hazai neveléstörténeti kontextusba helyezésével longitudinális, komparatív kép rajzolódik ki a pedagógusokról és – kapcsolathálójuk, tanár-diák viszonylatrendszerük áttekintésének köszönhetően – az őket körülvevő, korabeli szellemi elit (folyóiratok, társaságok, egyesületek) működéséről” (19. o.). A kötet további egységeiben mindezek alátámasztásra is kerülnek, hiszen a kutatás nem korlátozódik a személyes dokumentumok szövegelemzésére, hanem azokat, illetve azok szerzőit és működésüket jóval tágabb társadalmi-neveléstörténeti vertikumban, gondos és pontos analízis mentén kívánja beágyazni és elhelyezni.

Ez utóbbi felütésre, a kutatómódszertani apparátusra reflektál *A kutatás módszerei* című III. fejezet, mely metodikai szempontból az egyik legizgalmasabb áttekintés az egodokumentumok helyéről, szerepéről és a sok szempontból még mindig kiaknázatlan lehetőségeiről a történeti – és különösképp a neveléstörténeti – feltárásokban. A széles körű szakirodalmi beágyazás – többek között Fizel Natasa, Gyáni Gábor, Kéri Katalin, Rébay Magdolna, Szabolcs Éva, Ugrai János és Virág Irén releváns eredményeire és megállapításaira hivatkozva – adekvát módon jeleníti meg a kutatás illeszkedését a mikrotörténeti vizsgálatok hazai trendjeibe. A magándokumentumok forrástani besorolása, illetve Gyertyánffy és Imre leveleinek magán- és hivatalos jellege kapcsán kerül előtérbe a dokumentumok forráskritikai megközelítése, illetve annak kérdése, hogy a levelezés mennyiben számít(hat) magándokumentumnak, ha azok tartalma hivatalos (vagy adott esetben a nyilvánosságnak szánt). Szűts-Novák Rita a kötet további fejezeteiben visszatérően kiemeli, hogy a vizsgált anyagok közül melyek voltak Gyertyánffy István és Imre Sándor között hivatalos és melyek magánjellegű levelezések, hozzátéve, hogy a levelezés vizsgálata új színezetet adhat az eddigi kutatásoknak, árnyalva a korábbi ismereteinket a két pedagógus működéséről.

A kutatás forrásai; kutatástörténeti előzmények, elméleti beágyazottság című IV. fejezet jelentősebb Gyertyánffy- és Imre-recepciók értelmezésének, illetve a velük foglalkozó 20. századi és jelenkori kutatásoknak ad teret. Szembetűnő, hogy a Gyertyánffy-kutatások köre viszonylag szűkebb.⁴ Az Imre-recepciókat szélesebb spektrumon, megítélésének történeti változásait is figyelemmel kísérve vezeti végig a szerző.⁵ A gondos és széles körű szakirodalmi beágyazást a szerzői pályakép-reflexiók forráskritikája teszi teljessé. A recepcióértelmezések figyelemre méltó megfigyelése Gyertyánffy és Imre nemzetnevelés-fogalmának korabe-

⁴ A szerző megemlíti Fizel Natasa doktori értekezését (2018), illetve Dombi Alice (2003), Droppánné Debreczeni Éva (2003), Kéri Katalin (2018), Magyarfalvi Lajos (1984) munkáit.

⁵ A teljesség igénye nélkül hivatkozik Deák Gábor (1996), Martinkó József (2005), Rác Gyula (1903), Schablauerné Kertész Katalin (1987), Tettamanti Béla (1945), Tóth Gábor (1998) értekezéseire.

li megítélése, hiszen míg a 19. században, a reformkortól kezdődően a nemzetneveléshez pozitív értelem társítás volt jellemző a közbeszédben, addig a századfordulón egyre inkább pejoratív értelmet tulajdonítottak neki. Ez magától értetődően hatást gyakorolt a korabeli recepciókra is, melynek jelentőségére a szerző is felhívja a figyelmet. A fejezet utolsó alfejezete nőnevelés-történeti szakirodalmi beágyazással zárul, mely egyben felvezeti a kötet további, nő(nevelés)-történeti irányvonalát.

A századfordulós nemzetközi és hazai reformtörekvések, valamint a nőkép kronologikus megjelenése Ifj. Imre Sándor és Gyertyánffy István munkáiban és kéziratában (1905–1914) című V. fejezet a korszak nő- és gyermekképét elsősorban Ellen Key pedagógiai tevékenysége nyomán fogja meg, kitérve a korszak nőnevelési törekvéseire. Mindezeket a szerző nem csupán a századfordulón átalakuló nőkép értelmezéséhez, hanem a két eltérő generációt képviselő pedagógus nőneveléssel kapcsolatos eszmerendszeréhez és törekvéseihez (illetve azok ellenpontjaihoz, különbségeihez) is társítja. A 19–20. század fordulóján, illetve az 1900-as évek első évtizedeiben a korábbi szerephármas (feleség, anya, háziasszony) – a reformkori honleány eszményéhez hasonlatos – új dimenzióban teljesedik ki. Ennek egyik lenyomataként felértékelődik a házas nő alakja. Érdekes megfigyelni Gyertyánffy és Imre elvei, illetve az elemzett források nyomán a nők egyetemi oktatását érintő nézeteket. Hiszen az érvek és ellenérvek skáláján párhuzamot vélhetünk felfedezni a 19. század eleji nyilvános disputákkal. Míg egy évszázaddal korábban a nők művelődéshez való jogáról folyt a – politikai, társadalmi, pedagógiai – diszkusszió, addig a kötetben tárgyalt korszakban kifejezetten a nők egyetemi oktatása emelkedett szervező témává. A két évszázad nyilvános diskurzusának összevetésében kevésbé érhető tetten változás: az egyetemi oktatást ellenzők a nők (pszichés, testi, képességbeli) rátermettségét vitatták, míg a támogatók az egyenlő(bb) hozzáférés mellett kardoskodtak – hasonlóképp, mint egy évszázaddal korábban a *Tudományos Gyűjteményben* kibontakozó nővita során a művelődéshez, olvasáshoz és tanuláshoz való jog kapcsán.⁶ A szerző jól ütközteti egymással Gyertyánffy István konzervatívabb és Imre Sándor haladóbb szellemű nézeteit. A fejezet teret enged Imre Sándor nőnevelésről vallott 1905-ös, illetve későbbi álláspontjának, valamint a Csiky Kálmánné Gönczy Etelkának írt, 1906-os keltezésű levelének értelmezésére. A tágabb kontextus megismerését a Magyar Pedagógiai Társaság nőneveléssel kapcsolatos, 1914-es állásfoglalása is segíti. Az általános vélekedésről elmondható, hogy a nők ok-

⁶ Vö.: Maisch Patrícia (2018): A folyóiratok szerepe a 19. századi hazai (nő)irodalmi vitákban: Az első nővita a *Tudományos Gyűjteményben*. In: András Hanga – Lips Adrián (szerk.): *Kommunikációs terek*. T3 Kiadó – Doktoranduszok Országos Szövetsége, Budapest–Sepsiszentgyörgy. 137–147.

tatásának céljában a magasabb alpműveltség elérését látták, mintsem az egyetemre való előkészítést (vagy a nőknek a munkaerőpiac jövedelmesebb területein való megjelenését).

Az előző megállapításra építkezik a kötet VI. fejezete, *A nő ambivalens hívata a közgondolkodásban az első világháború éveiben (1915–1918)* címmel. A fejezet első felében Gyertyánffy *Levelek a feminizmus és a nőnevelés kérdése köréből* című, 1917-es munkája kapcsán Perczelné Kozma Flóra (1864–1925) nőnevelő és Neményi Erzsébet (1881–1908) újságíró tevékenységéről olvashatunk. Míg a fejezet zárása Berta Ilonának (1862–1945), Gyertyánffy István egyik legfőbb bizalmasának, a korszak jelentős, nőneveléssel foglalkozó alakjának tevékenységét mutatja be. A szerzői értelmezés nem csupán a recepciók megismerésének enged teret, hanem a fent említett két írás szerzői pályaképének felfedezésére is. A fejezet – az előzőekben említett, a nők tanulmányait érintő – kritikák vonalán tárgyalja a korabeli vélekedéseket a nők testi alkalmasságáról a szellemi tevékenységek terén, melynek kapcsán az egyetem, mint veszélyforrás is feltűnik. A kötet címében előre vetített *feminizmus* témamegjelölést illetően szintén ez az egység tárja fel legkonkrétabban Gyertyánffy és Imre feminizmusfelfogását, illetve ennek különbözőségeit. Ahogy a szerző rávilágít: „Míg Imre Sándor a nőket nemzetalkotó művelt szereplőkként határozta meg, addig Gyertyánffy a tradicionális hazafias toposzt hangoztatta, miszerint a nő nemzeti funkciója a hitvesi, anyai és háziasszonyi helytállás. Gyertyánffy dilemmájának a gyökere onnan ered, hogy ő a női emancipációt a szellemi műveltség egyenjogúsításában látja, de valódi egyenjogúságot és szavazati jogot nem adna a nőknek.” (132. o.) Ennek a levezetésnek a nyomán érezhetjük talán leginkább egy definíciós háló hiányát a feminizmus vertikumában, mely tágabb értelemben tárgyalná a korabeli feminizmusértelmezéseket.

A jól körbejárt téma, a korszak reformpedagógiai hullámai, a Theano-nevelés, a Gyertyánffy- és Imre-recepciók és egodokumentumok ismertetését követően a kutatómunka utolsó, VII. fejezete (*A nőnevelés szervezése*) az új társadalmi helyzetet vázolja. A fejezet kitér az első világháború alatti és utáni időszakra, valamint a nőszerep újrakonstruálásának problémakörére. A női munkavállalást érintően a szerző bemutatja, hogy míg a világháború alatt a hátszágban az addig kizárólag férfi szakmákban is megjelentek a nők, a háborút követően nem állt vissza a „rend”. Fellángoltak a női munkavégzésről szóló kritikák, illetve azok az – általában a férfiakban feltámadó – félelmek, miszerint a nők elveszik a férfiak munkáját, vagy egyes foglalkozások társadalmilag (és financiálisan) leértékelődnek azáltal, hogy nők végzik el őket. A pedagógiai szempontok mellett a lányok és fiúk közötti fejlődési különbségek is megjelennek, melyek – szintén a 19. századból is már jól ismert analógia mentén – a fiziológiai, pszichológiai és biológiai minőséget helyezik az érvelés

középpontjába. Imre Sándor nőnevelés-szervezői tevékenységének hatásvizsgálatára a szerző egodokumentumok feltárásával világít rá. Ekként kerül ismertetésre Nemesné Müller Márta Családi Iskolájának működése, illetve Baloghy Mária (1895–1967), Kéry Hedvig (1896–1980), Leveleki Eszter (1917–1991) és Zádor Anna (1904–1995) tevékenysége. Az egodokumentumok és pályaképek nyomán új fényben és megközelítésben rajzolódik ki Imre Sándor nőneveléssel kapcsolatos (reform)pedagógiai elképzeléseinek markáns vonala. A VIII., *Összegzés* című fejezetben a szerző alapos áttekintéssel veszi sorra kutatás eredményeit és foglalja keretbe a kötetet.

Szűts-Novák Rita munkája a 19–20. század fordulója nőneveléssel, nőképpel kapcsolatos nézeteinek új spektrumát vázolja fel két pedagógus, Gyertyánffy István és Imre Sándor tevékenységének korabeli és történeti recepcióival, hatásvizsgálatával. A könyv címmegjelölése ugyan az egodokumentumokat emeli középpontba, mindazonáltal ennél sokkal szélesebb körű elemzéseket tár az olvasó elé. Az egodokumentumok tekintetében a szerzői kört jóval kibővíti – az eddig sok esetben még feltáratlan – Gyertyánffy- és Imre-levelezések és -naplórészletek vertikumán, s egyéb szerzők magándokumentumait is vizsgálat alá vonja. Mindezek mellett a primer források közé a sajtótermékeket, az állásfoglalásokat és az irodalmi műveket is bevonja, ami minden esetben jól megfontolt és átgondolt kutatói munkát igazol. Szűts-Novák Rita munkája új eredményekkel, szempontokkal bővíti a korszak nőnevelésének és nőképeinek horizontját, számos további lehetséges kutatási irányvonalat is felvillantva saját maga, illetve a korszak kutatói és a korszak iránt érdeklődők számára egyaránt.

Remény a reménytelenségben? Szubjektív vélemény Donáth Péter: Tanítóképzők, tanáraik, diákjaik az 1945-1949. évi politikai forgószélben című kötetéről. Trezor Kiadó, Budapest. 2025. 493 o.

Takács Zsuzsanna Mária

Donáth Péter legújabb kötete méltó folytatása az öt évvel ezelőtt megjelent kötetének, melyben a Szerző akkor az 1918 – 1919. évi politikai forgószelet állította kutatásai fókuszába. Jelen tanulmánykötet egy következő állomását jelenti a magyar pedagógustársadalomra lecsapó forgószélnek, mely az 1945 és 1949 közötti időszakban okozott viharokat. A magyar tanítóképzés és tanítóság története iránt érdeklődő kutatók, diákok – sőt hozzátenném –, bárki számára, akinek valamilyen okból kíváncsiságát felkeltette ez a történelmi korszak és a magyar pedagógusok életében különböző időszakokban tomboló viharok, nem kell bemutatnunk a Szerzőt, aki hosszú évtizedek óta elégíti ki olvasói kíváncsiságát. Mindig egy újabb korszakot választva visz bennünket a tanítóság életének, pályájuk alakulásának, a képzés változásainak egyre mélyebb rétegeibe, feltárva – mint jelen esetben is – néhány év eseményeit vagy éppen egyetlen személy életének és munkásságának momentumait (mint például legutóbb Imre Sándorról megjelent munkájában¹).

Jelen kötet, ahogy Donáth Péter is megfogalmazza, „*sajátos párja, kiegészítése kíván lenni*”² a 2020-ban megjelent monográfiának³, mely 489 oldalon keresztül, hét nagyobb fejezetre bontva ismerteti ezen időszak eseményeit, és egy másfél évtizedig tartó kutatói munka eredményeként látta meg a napvilágot. A Szerző a rá jellemző módon, korábbi kutatásaihoz hasonló szerkezeti felépítést követve, szisztematikusan tárja eléink ezen forgószél hatásait a képzőintézmények, tanáraik, a diákság és a tanítóképző intézetek egyesületi életére vonatkozóan, melynek alapvető részét képezi az egyes személyekkel történt események, élettörténetek feltárása. Ehhez kapcsolódóan a széles bázison nyugvó levéltári, könyvtári kutatómunka mellett kerülnek a források közé a történetek szereplőivel készült interjúk, levelezések, mely által még közelebbi képet kaphatunk erről a korszakról és a személyes történetek révén sokkal árnyaltabb kép alakulhat ki az Olvasókban azzal kapcsolatban, mi is tör-

¹ Donáth Péter (2022): *Konszenzuskereső reformer a válságok és szélsőségek korában. Imre Sándor a nemzeti együttműködés akadályairól, művelődéspolitikai szerepvállalásáról, a köznevelésről s a magyar pedagógiáról*. Trezor Kiadó, Budapest. <https://mek.oszk.hu/23400/23444/23444.pdf> (letöltés dátuma: 2025. 05. 01.).

² Donáth Péter (2025): *Tanítóképzők, tanáraik, diákjaik az 1945 – 1949. évi politikai forgószélben*. Trezor Kiadó, Budapest. 10.

³ Donáth Péter (2020): *Pedagógusok az 1918 – 1919. évi politikai forgószélben*. Trezor Kiadó. Budapest. <https://mek.oszk.hu/20100/20126/20126.pdf> (letöltés dátuma: 2025. 05. 01.).

tén(hetet)t a második világháború után létrejövő politikai és társadalmi változások idején.

A recenzió címében található kérdés inkább egy reakció lenne a Szerző által a kötet szubjektív előszavában olvasható idézetre és utalás az öt évvel ezelőtti kötetről írott gondolataimban szintén megfogalmazott reménytelenségre. Donáth Péter előszavának sorai között talán még erősebben hatnak ezek a gondolatok 2025-ben, mint korábbi monográfiája esetében: *„Rohanó világunkban,*

- *amikor az emberek mobiltelefonok rövid üzenetihez szoktak,*
- *amikor a történelemtudomány is az esszészerű, könnyű nyelvezet felé mozdult el világszerte az olvasók megtartása érdekében,*
- *s szűkebb pátriánkban, melyen a mélyen megosztott magyar társadalom olvasóközönségének jelentős része csak a saját szociokulturális, politika székértáborra nyelvén írt, s annak közös előítéleteit, sztereotípiáit igazoló szövegekre nyitott, vajon lehet-e bármi esélye egy dokumentatív elbeszélő módszerrel készült terjedelmes kötetnek arra, hogy olvasóira talál?*”⁴ A kétely pedig csak fokozódik a következő sorokban: *„S ha hozzátesszük, hogy a kötet tanítóképzős tanárok, diákok – pedagógus »kisemberek« – sorsát firtatja, s nem a közvéleményben ismert történeti figurákét, akkor könnyen arra a következtetésre juthatunk: »ki itt belépsz, hagyj fel minden reménnyel.«*”⁵

Ezek a sorok elég búskomor képet festenek a kutatók számára a 21. század kialakuló olvasási szokásairól, a jövő tudományos munkásságáról, kutatóinak írói tevékenységéről. Azonban lelkesedése és kutatói kíváncsisága, vágya, hogy megértesse és leírja azt a kort, amit megismertetni szeretne, példaként áll a fiatal kutatói nemzedék előtt! A reményt pedig jelen sorok írója abban látja, hogy mindig lesznek olyan tagjai egy következő nemzedéknek, akik szintén ezzel a lelkesedéssel, kutatói attitűddel fognak majd munkájukhoz, olvassák korábbi időszakok kutatóinak munkáit, forrásait és írják meg az őt követő nemzedékek számára azokat a gondolatokat, melyek talán a mai kor társadalmának működését, az azt hajtó erőket próbálják megértetni egy későbbi korszak olvasóival.

A kötet szerkezeti felépítése azonban kicsit eltér az előzőektől, hiszen itt egy tanulmánykötetről van szó, melyben a Szerző azokat az írásait gyűjtötte össze, alkotott belőlük szerves egységet, melyek az 1945 és 1949 közötti időszakra fókuszáltak és különböző helyeken jelentek meg 2008 – 2009-ben, valamint 2023 – 2024-ben, így a kötet hét nagy fejezete ezen hosszabb-rövidebb tanulmányok sorából áll össze. Ezen összegző tevékenység révén viszont egy kötetben olvashatjuk Donáth Péter írásait, miáltal sokkal koncentráltabb képet kaphatunk a különböző

⁴ Donáth Péter (2025): i.m. 10.

⁵ Uo. 10 – 11.

fejezetekben leírt intézménytörténetekről, a diákok és tanáraik életében néhány év alatt bekövetkezett változásokról, eseményekről. Jelen esetben is a már hagyományosnak mondható, a Szerzőre jellemző gazdag forrásismertetést találhatunk, ami most – mondhatni – még nagyobb jelentőséggel bír, hiszen olyan eseményekről olvashatunk korabeli forrásokat nagy mennyiségben, mint például a B-listázási, népbíróági eljárások jegyzőkönyvei (II. fejezet), az államosítás végrehajtásának idején kialakuló konfliktusok, a tanárok és diákok megpróbáltatásai (pl. az V. fejezetben), diáksztrájkok és következményeik. Itt emelném ki azt is, hogy a bőséges levéltári forrásanyagot kiegészítik a korabeli sajtóban megjelent írások, valamint visszaemlékezések (pl. Korencsi Ferenc visszaemlékezése 1994-ből, V.2.1. fejezet).

A kötet szerkezeti felépítése lehetővé teszi a fejezetenként való olvasást, értelmezést, így azok az olvasók, akiknek csak az egyik fejezet megismerése – fogalmazhatnánk így is – szükséges, azok is eredménnyel tudják forgatni a könyvet. Ez a gondolat a Szerző részéről is kimondott célként fogalmazódott meg, mikor a következőket írta: *„A [...] tanulmányok együttes olvasása reményeink szerint az egyedi történetek megismerésén túli tanulságokkal szolgálhat, s ez adja közös kötetben megjelentetésük értelmét.”*⁶ Képet kaphatunk arról, hogyan történt meg, milyen módszerekkel a képzőintézmények ideológiai orientáltságának átalakítása a leninista – sztálinista irányba, milyen reakciókat adtak a diákok, a tanárok, és egyesületi életük vezetői a különböző történelmi szituációkban. Ennek révén egy igazi mikrotörténeti mélyfúrás olvashatunk, mely az apró részletek révén ismerteti számunkra egy olyan korszak történéseit, melylyel ugyan már általános iskolás diákként is találkozunk, de az, hogy mit jelentett pontosan az államosítás, és hogy annak milyen következményei voltak, arról csak azokból a forrásokból kaphatunk árnyaltabb képet, melyek Donáth Péter kötetében kiemelkedően nagy számban vannak jelen. Így ismerhetjük meg a Tanítóképző Intézeti Tanárok Országos Egyesületének 1919-ben és 1947-ben kialakult helyzetét, vezetőinek sorsát (I. fejezet), B-listázási és népbíróági eljárásokat a budai tanítóképzőben (II. fejezet). A kötet legterjedelmesebb, szorosabban összekapcsolódó részei a III – V. fejezetek (123 – 325. o.), mely a két nagyobb keresztény felekezetre – református és római katolikus – fókuszálva mutatja be számunka az egyházi intézmények államosításának folyamatát. A VI. fejezetben a diákok spontán reakcióit és azok következményeit ismerhetjük meg, majd kitekintésként a VII. fejezetben eljutunk 1956 nyaráig.

E források által nemcsak egy forráskritikán alapuló, hagyományosnak mondható történeti munkát olvashatunk, hanem a forrásszövegek olvasása révén kialakíthatunk magunkban egy saját képet arról a törté-

⁶ Uo. 13.

nelmi korszakról, mely a 21. században élő fiatalok generációi számára dédszüleik és még korábban élt elődeik mindennapjait formálták, alakították iskolás éveiket. A források olvasása közben pedig a ma élő fiatalokban még további kérdések merülhetnek fel, ezáltal a következő kutatógeneráció érdeklődését is jobban felkelthetik e viharos időszak iránt, amit nagyon jól segít a Szerző a lábjegyzetekben található magyarázatokkal, életrajzi leírásokkal, a források szövegében olvasható, – ma már – idegenül ható kifejezések szöveghez illeszkedő értelmezésével. Ez teszi azonban a dokumentatív elbeszélő módszerrel történő leírást az olvasandó szöveg mennyisége mellett mégis olvashatóvá, hiszen Donáth Péter élményszerű megfogalmazásával eléri azt, hogy az általa megadott segítséggel, az érdeklődő olvasó számára a 489 oldal terjedelmű szöveg befogadhatóvá váljon.

A kötet címében megfogalmazott gondolat, miszerint az akkor élt pedagógusok és diákok egy igazi forgószélben találhatták magukat, nagyon erős képpel élve írja le azt a gyors átalakulást, melyet az 1945-öt követő politikai rendszerváltozás hozott magával, és ami több évtizeden keresztül meghatározta a magyar pedagógia elméleti alapjait és módszereit egészen a rendszerváltozásig. E korszak ismerete, jobb megértése viszont nélkülözhetetlen abból a szempontból, hogy megpróbáljuk felfogni, ráébredjünk arra, mi volt az, ami a magyar pedagógia ideológiájának, gyakorlati módszereinek, az előttünk élt iskolás generációk diákélményeinek alapját nyújtotta. Ebből a szempontból kiemelendők a kötetnek azok a fejezetei, amelyek a diáksztrájkok eseményeit és következményeit ismertetik, valamint például a népbíróági tárgyalások részletes leírása. A kötet így bátran ajánlható gyakorló pedagógusok, történelemtanárok számára is, akik a forrásszövegek ismertetése segítségével átfogóbb képet adhatnak tanítványaiknak a második világháborút követő időszakról, az államosítás folyamatáról, azokról a konfliktusokról, melyek a tanügy résztvevői és az ideológia élharcosai között alakultak ki. A Szerzőhöz hasonlóan ezért én is idézném Szász Zoltán gondolatait: *„Szükség van a történetírásban is empátiára, egy történeti folyamat minden résztvevője szempontjainak, érzésvilágának megértésére. Különösen a legneuralgikusabb pontokon.”*⁷ Az ilyen neuralgikus pontok egyike a magyar történelemben az 1945 és 1949 között bekövetkezett ideológiai, politikai változás, mely nagy hatással volt a korszak oktatási rendszerére, hiszen annak teljes átalakítását hajtotta végre.

Donáth Péter legújabb kötete méltó folytatása azoknak a monográfiáknak, melyeket eddig olvashatott tőle a téma iránt érdeklődő közönség. Terjedelme most se riasszon el senkit, hiszen ha eddig megjelent kötetei sorába illesztjük, elmondhatjuk, hogy az, aki olvasta azokat is, immáron

a magyarországi tanító- és tanítónőképzés, az abban tevékenykedő tanárok és diákság, valamint a magyar tanítóság életének, munkásságának történetébe, mindennapjaiba nyerhet bepillantást a kezdetektől egészen az 1950-es évekig. A források és a Szerző segítségével mi is rádöbbenhetünk arra, hogy *„szinte semmi sem úgy történt valójában, mint ahogy azt a pro és kontra történeti sémák alapján az ember elképzelné”*.⁸

⁸ Uo. 11.

SZERZŐINK

Bebes Árpád: PhD. hallgató, Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola, Debreceni Egyetem

Berde Imre: PhD. hallgató, Történelemtudományi Doktori Iskola, Eszterházy Károly Katolikus Egyetem

Berta András: PhD. hallgató, Művelődéstörténeti program, Történelemtudományi Doktori Iskola, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar

Földvári Katalin: Dr., PhD., egyetemi adjunktus, Történelem és Társadalom Tanszék, Nemeskürty István Tanárképző Kar, Nemzeti Közszerológiai Egyetem; óraadó oktató, Nemzetközi Tanulmányok és Történelem Tanszék, Kodolányi János Egyetem

Kiss Dávid: történelem BA alapszakos hallgató, Kodolányi János Egyetem; a Magyar Hadtudományi Társaság, Légierő Szakosztály tag

Kornéli Beáta: Dr., PhD., Oktatási Hivatal, Szegedi Pedagógiai Oktatási Központ

Kovács László: történelem BA alapszakos hallgató, Kodolányi János Egyetem

Maisch Patrícia: Dr., PhD., egyetemi adjunktus, Neveléstudományi Intézet, Pécsi Tudományegyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar

Molnár Dániel: jogász hallgató, Debreceni Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar

Nagy Adrienn: Dr., PhD., főlevéltáros, Magyar Nemzeti Levéltár

Pál István: Dr., PhD., egyetemi adjunktus, Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar

Prantner Zoltán: Dr., PhD., egyetemi docens, Nemzetközi Tanulmányok és Történelem Tanszék, Kodolányi János Egyetem

Seres Attila: Dr., PhD., tudományos főmunkatárs, VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár

Szabó Andrea: fotográfus, történész, könyvtárvezető, Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár; óraadó oktató, Nemzetközi Tanulmányok és Történelem Tanszék, Kodolányi János Egyetem

Takács Zsuzsanna Mária: Dr., PhD., egyetemi adjunktus, Neveléstudományi Intézet, Pécsi Tudományegyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar

Tokai Attila: PhD. hallgató, Új- és jelenkori egyetemes történelem Doktori Program, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar